

Чмелик

Василь Королів-Старий

Частина перша

НА УКРАЇНІ

Рік 1913

На Україні

Ну, так... Сьогодні пам'ятний мені день: я починаю самостійне життя.

Я вже не раз пробував писати щоденники, але нічого путнього з того не бувало. Навіть смішно було читати вже через місяць такі все дрібниці — то про мрії, то про семінарію. І коли я переглядав кілька початих зшитків, то виходило, що все, де я писав про себе самого, було незначне, дріб'язкове, а важним у всіх записах були лише тато й мамуся. Я тоді починав справляти написане, й воно ставало ще гірше. Тоді я рвав свій зшиток й на тому кінчалось. Через те я вже був твердо вирішив ніколи не братися за таку писанину.

А от тепер мушу. Бо мені нема з ким говорити, бо нема татуса й мамуні.

Але це вже не буде щоденник, це будуть записки про початок мого самостійного життя. Я певен, що згодом вони мені будуть потрібні й важні. А хоч би й ні, то все одно: так хотіла мамочка, а я не можу їй не послухати. Особливо тепер, коли й вона, й тато, і я — ми всі такі нещасні...

* * *

Сьогодні, чи не вперше в житті я зостався без тата й без мами. Навіть тоді, коли я бував влітку у бабуні, в Лубнах, то я знав, що близько є тато й мама, а зо мною — бабуня. Вони мене доглянуть і порадять. А от сьогодні я — безпорадний. Безпорадний і цілком самотній...

Коли я вертався додому з двірця й коли Харитина пішла на базар,— мене вперше вколола ця думка. Так тяжко стало почувати себе самотнім, що я не втримався й заплакав. Я не соромлюсь це пригадати й записую навмисне. Заплакав я, очевидно, так дуже, що мене пожаліла якась незнайома дама. Це мене отверезило. І от тоді я зрозумів, що власне тепер я вже починаю своє самостійне життя, бо довгий час мушу жити сам, сам мушу порядкувати собою й нашим господарством, не покладаючись на рідних... Тепер я буду тільки поміж чужих...

Але ж я хочу бути в постійнім зв'язку з вами, мої любі: принаймні подумки я хочу вести з вами розмову. І тепер я буду щиро записувати в цей зшиток все-все, що тільки трапиться зо мною. Тоді, коли ви повернетесь додому, я не забуду нічого важливого, що треба буде розповісти вам. І вже гуртом ми прочитаємо ці мої записки.

— — —

12 травня, 1913 року.

Мамочко! Як тяжко боліло серце, коли ти уклала речі. Я тільки не признався тобі навмисне, щоб не мучити тебе. Мені не було страшно зостатись самому, бо все ж таки

зо мною наша Харитина та й взагалі я, здається, не страхополох. Але ж мене гнітило якесь несвідоме передчуття: я неначе знав, що ти не тільки не привезеш тата, а також боявся, що ти не вернешся й сама. Правда, я ніби помилився: ти вчора приїхала з Києва, але ж сьогодні, після цілком безсонної ночі, теж, здається, чи не першої в моєму житті тебе вже нема. Як мені було боляче дивитись, коли ти складала речі, робила записи, наводила лад в домі, немов ти вибиралася надовго... Ти увесь час повторяла, що найдалше, як через два тижні повернешся з татом... А чи ж повернешся?..

Я вже чув не раз, як легко бути заарештованим і як тяжко бути визволеним. Але ж мене найбільше турбує думка, що ти, мамуню, не все мені розказала. Звісно, ти не дурила мене, але ж дещо безперечно приховувала, щоб не збентежити мене до краю, як і я приховував перед тобою свою тугу. Я чую серцем і бачу, що так само відчуває це й Харитина: вона плаче з учора. А, може, вона знає більше?

Ні, не знає. Вона б сказала. Тепер же можна б сказати, а вона заприсягає, що мама впевняла й її, що повернеться 27 травня. Тільки ж чого вона так плаче? Вона ж уже бачила татин арешт, коли я ще був малий і коли татуся довго-довго продержали в кріпості, й зовсім дурно... Ні, наша Харитина не збреше!..

А може я зовсім без потреби піддаюся таким сумним думкам?.. Сідаю краще за історію. Сьогодні вже понеділок, а іспити — в четвер. Вчора пів дня й сьогодні також не робив нічого, а витримати мушу. Мушу, будь-що-будь, бо не можна ж, щоб до всіх прикrostів я ще й від себе додавав неприємності татові, який вірить в мої здібності...

Аби тільки вам, мої рідні, повелося щасливо, а я увесь час буду з вами душею...

— — —

І радісно, і тяжко... Історію я витримав непогано, хоча й не без труднощів. Дуже добре, що тепер зосталась тільки сама латина: я мов не боюся й латину знаю, та й Аква-Віта не дозволить собі повторити того, що було сьогодні з Чехонею; бо Аква, хоч і п'яниця, але ж добрий і знайомий з татом особисто. Ну, а Чехоня?! Яка підлість! Під час, коли ще відповідав Варищенко, приїхав на наш іспит архірей. Він завжди був з нами такий добрий та ласкавий. І сьогодні ми нітрохи не полякалися, — навпаки, — знали, що менше буде придиратися Чехоня й не даватиме дурних питань, як, наприклад, торік наганяв на слизьке Борща запитом: "у кого з Людовиків був найбільший бриль?"...

І справді, архірей був добрий і сьогодні; писав усім що п'ять та по чотири й навіть вирятував Майбороду, який спочатку був злякався й зовсім усе переплутав. Я нітрохи не боявся, а коли вийшов та витяг ще білета про франків, то навіть міг відповідати, не думаючи. Й справді, я відповідав добре й швидко, як по книжці. Але ж, коли вже зкінчав свій білет і архірей хотів був записати мені п'ять, вирвався Буцина й спитав: хто й з чого стріляв на гугенотів, коли вони тікали по вулицях Парижа, під час Варфоломіївської ночі? Я зразу відповів: "Карл IX, із аркебуза". — А чому не із вінтовки? — А я й кажу: — "Потому, что тогда стреляли из аркебузов да мушкетов; еще не было винтовок взагалі".

Архірей так подивився на мене, неначе на пів-ока, як кіт, та й запитує, що то за

слово "взагалі" й відкіль я його знаю? Я, як дурний, враз почервонів і замішався, а Чехоня хутчій нахилився архіреєві до вуха й почав швидко-швидко шептати. Я знаю, що він оповідав! Він говорив про арешт тата, бо навіть я чув, як він сказав — "ізнестний мазепінец". Ох, як же мені хотілося вчепитися в його цапину бороду!.. А тим часом Буцина вже почав закидати мене питаннями. Добре, що я все знав і ні в чому не збивався, а то напевне б зрізали... Однак мене питали довше всіх, і, хоча я все знав, як на лихо; але ж мені навіть архірей поставив три.

І що їм зробив тато? І з чого в них така злість до всього рідного? Ну, хай би вже кацапи — Чехоня або "Штота", а то ж і всі інші? Навіть і архірей, який родом з херсонських селян, де говорять тільки по-своєму, а не по-московському?

Це ж ми напевно знаємо... Ох, що не кажи:

"Кругом неправда і неволя"...

Тепер держись, Максиме! На латині тебе теж допикатимуть! Та тільки дарма праці: не вкусять! Є аж чотири дні, а я ще з сьогодні сяду за вправи. Лише напишу листа мамуні...

Моя ріднесенька! Чому ж ти мені не напишеш? Вже ж сьогодні третій день, як я сам...

Харитина вираховує, що лист може бути тільки завтра, бо мамуся приїхала у вівторок, цілий день бігала по справах, дуже заморилася й написала лише в середу. Сьогодні вночі прийде пошта, а завтра Онуфрій принесе листа. Завтра й мама одбере мою першу листівку, а післязавтра знатиме, що я витримав історію...

— — —

Моя рідна! Чого ж так мало пишеш? — всього сім слів на картці. Я вивчив їх на пам'ять: "Любий Симочко, не турбуйся, завтра напишу. Мама". Мамочко, хіба ж ти не розумієш, що від такого листочка не можна не турбуватись?! Хоч би ти написала, що все добре, чи є якась надія...

Але ж певно, що все зле, що тяжко чогось добитися... Правду каже Харитина, що люди дуже лихі. Тато не міг зробити чогось недоброго, він же тільки працював і працював цілий день дома й на службі, не грабував, не вбивав, не крав. А от вони тепер мучать його, й маму, й мене. Як в середні віки мучили єретиків.

Так то ж таки були єретики: вони проти когось або чогось повставали, а тато тихо писав в своєму кабінеті, ходив у земство, й ніколи ні з ким не воював. Але ж правда мусить бути на світі, хоч що б там не говорила й Харитина, й бабуня!

Бідна бабуня: вона не знала, що трапилося, й приїхала до нас. А тут нема нікого та й мені дуже тяжко її розважати, бо ж завтра — латина. Ах, хоч би вже швидше скінчити іспити, тоді напишу мамі, щоб дозволила й мені поїхати до Києва. Принаймні будемо всі в одному місті, хоча й не в одному місці. А я доїду й сам: до Лубен мені дорога знайома. А там вже близько.

Чого ж немає обіцяного листа? Онуфрій приніс татові газети, а мені листа нема. Каже: "пишуть!" Він завжди так говорить, коли його спитати.

— — —

Латину витримав, іспити скінчились.

Але ж мені вимещують за тата! Сьогодні наші прокрались в учительську й списали у писаря Кирика переводні списки: мене переведено в другому розряді, виключно через ту трійку по історії. Я це добре знаю, знаю також, що це мені підперчив Чехоня. Це вперше я переходжу до дальшої класи в другому розряді. Але, таточку, це не я зробив тобі прикрість...

Сьогодні маю час написати довгого листа. Тільки зроблю це увечері: я читав, що всі листи увечері виходять кращі й щиріші, так що навіть можна пізнати, чи лист було писано вранці, чи вночі. А зараз піду до Кукубенка. Він мене чекає о третій годині, підемо купатись...

— — —

Знову сідаю за свої записки. Куба не застав дома. Тільки ж мені трохи дивно: сам мене кликав, наказував, щоб я не спізнявся, обіцяв дати нових гачків до вудки, а я прийшов без п'яťох три — його вже не було дома. Я хотів був почекати, аж вийшов старий Кукубенко, якийсь такий похмурий і так непривітно сказав, що чекати нема чого, бо Гриць вернеться аж пізно увечері. А коли я спитав, куди він пішов, то старий навіть не відповів. Я ж знаю напевне, що Гриць на річку не пішов, бо в прихожій стояли вудки... Ніколи не думав, що він може збрехати: сам кличе, а з дому тікає... А втім, може у нього було якесь діло? Ніяк я не можу відучитись, щоб не помислити зле про когось. І в кого я вдався, такий Хома Невірний, та такий запальний?..

Хоча б і сьогодні. Коли я повернувся додому від Кукуби, швидко по тому прийшов городовик й приніс повістку, щоб платити податок за поземельне, чи за земське. Харитина не могла нічого відповісти, а я прочитав повістку й сказав, що як повернеться тато, то він сам заплатить. А городовик,— це один з тих, що заарештовували тоді тата,— так ехидно посміхається й говорить "по-панському".

— Када там варотітся, ещо не звесно! За такі дела скоро не пуцають!

— "За какі ето такі дела?" — запитався я, а сам аж затрусився.— Мій тато робив тільки добрі діла...

А він мені:

— Вот за етого самого "тату". Много лучше било би "папінька!"

— Причому ж тут "тато"? А хіба ваші діти вам говорять "папінька"? Ви ж певно,— кажу йому,— теж не з кацапів, а українець?

А він так мені грубезно, по-хамському:

— Не твоє ето дело, як мене мої діти зовуть! Тільки я їм так базікати не дозволю, как твой "тато" тебя навчил. Видать, що й ти його дорожкою йтишь хочеш!

Та вмішалися бабуня й Харитина і не дали мені йому відповісти. Але, якби було можна, так я б його задушив за образу... Тільки ж я й сам знаю, що це не добре. Треба бути спокійним і стриманим...

Потім бабуня мене дорікала; казала, що за суперечки з поліцаєм можуть і мене заарештувати. Ну, й нехай! Сидітиму вкупі з татом...

А бідна мамочка? Ні, вже не дай, Боже! Це було б для неї дуже велике нещастя.

Треба бути здержаним. З сьогоднішнього ж дня буду кріпитись з усієї сили і пильнуватиму кожного свого кроку. Мені це часто радили і тато й мамуся. І тепер, коли їх нема зо мною, я повинен виконувати все, що вони мені говорили.

А листа від мамуні все немає! Що ж це таке, що ж це справді?! Вже ж минуло дев'ять днів — і лише одна листівка...

Бабуня каже: — "Може захворіла з тієї туги та турбот?"

Мати Божа, захисти її нещасну...

Зараз сідаю писати листи...

— — —

Сьогодні вночі у нас знову був трус.

Як я втомився! Це мабуть від того, що не спав цілу ніч; так, і не роздягався. А як перелякалася бідна бабуня! Вона ще ніколи не була під час трусу. Я спочатку хотів був не дозволити, бо як же можна робити труси, коли нема вдома хазяїна? Та Харитина нагадала мені, що я обіцяв бути здержаним — і я взяв себе в руки.

Що ж вони робили?.. Чисто — корсари! Передивлялися кожную книжку в бібліотеці, позламували шухляди в татовому столі, все шукали якогось рожевого конверта. Забрали багато книг, найбільше — українських, позабирали майже всі рукописи, навіть забрали мамину листівку, що вона писала мені. Найшли в столі у тата конверт, у якому було 565 карбованців, хотіли були спочатку забрати й гроші, але потім залишили. Тепер я вже сховав їх так, що вдруге не знайдуть! Навіть мої книжки переривали, однак не дуже уважно. Витрусили з них тільки татову фотографію, але залишили. От я боявся, що візьмуть цей зшиток! Але один тільки подержав в руках, побачив, що зверху написано: "Общая тетрадь" — і кинув. Ех, дурню, дурню! Подивився б ти, що в цій "тетradі" всередині... Тепер буду добре ховати свої записки...

Харитина догадується, чого був знову трус. Вона каже, що мабуть перехопили маминого листа, якого вона написала до мене. Може й справді? Харитина вже знає всі їхні штуки! Тоді можна зрозуміти, чого я не маю від мамуні жодної звістки... А може й мої перехоплюють? Нема кого спитатись, чи можна писати про труси? Бабуня не знає, а Харитина каже, що краще буде, коли я зовсім нічого не писатиму, а то ще нової біди можу нажити... Кого б розпитатися?.. Не можу записувати,— так хочеться спати...

— — —

Сьогодні я складав розкидану татову бібліотеку й знайшов хорошу книгу. Саме її мені й треба: Пейо "Виховання волі". Тато радив мені прочитати її влітку. Я почав читати й зразу побачив, що вона навчить мене володіти собою. Тільки деякі місця не зовсім зрозумілі...

Сьогодні виїздить бабуня. Страшенно шкода, хоч вона якась і не дуже нам рідна, а все ж було веселіше. Зостанусь я знову сам з Харитиною...

— — —

Коли я ходив замовити на вечір бабуні візника до двірця, зустрів Кукубу з Велегласовим. Просто дивина: обидва мої приятелі, а з Кубом я вже другий рік дружу, але ж вони навіть не схотіли зо мною розмовляти. Я тільки що зібрався вчитати Куба,

що він той раз мене одурив, а він мені одразу:

— Ах, оставь пожалуйста. Что било, то прошло!

А Велеглас тільки поспитався, чи багато знайшли у нас вчора "крамоли"?

Я так ненавиджу це слово, що враз спалахнув й гостро відповів:

— Утри краще носа: він ще в тебе дуже короткий!

— А ти дивись, щоб не натягнули тобі твого довгого! — відповів він.— З Києва, брате, чутки йдуть!.. Знаємо!

Я не сказав більш нічого, а тепер шкодую: може й справді вони що знають про тата? Велеглас дружить з Клочком, а Клочків батько служить в поліцмейстера... Знов я погарячився. Ну, що мені з собою робити? Страшно трудно читати Пейо, деякі місця доводиться перечитувати по кілька разів, але ж я таки прочитаю все...

* * *

Перервав своє писання, бо Онуфрій приніс від мамочки нову листівку.

Вона така замазана якоюсь рудою барвою, що трудно й розібрати, але така люба, дорога! Тільки тяжко розгадати. Безперечно, що якісь мамині листи загинули: не дурно ж там написано, щоб я не шукав того, про що вона писала. Це — безумовно й є той рожевий конверт, якого у нас хотіли витрусити. Харитина враз догадалася. Ну, тепер мені все ясно...

— — —

30 травня.

Вже минуло й два тижні, а нема ні мами, ні тата. Не знаю, що й думати! Найбільш мене гризе те, що мама не пише й не відповідає на мої листи. Не нахожу собі місця. Ще вдень — сюди-туди. Маю діло: причепуряю садок. Вже почистив більш половини доріжок, тепер позрубую всі сухі віти, а далі доведеться знищувати гусінь. Шкода мені, що я ніколи не цікавився цим, коли бувало працює в садку тато. Тут би й придалося. Але ж тепер я вже не боюся, що нароблю чогось недоречного, бо найшов в татовій бібліотеці книжку Є. Чикаленка про сад, а там все-все розказано, коли й що треба робити в садку. От буде радіти тато, як повернеться й побачить, що все справно й нічого не прогаяно... Тільки мені тяжко без привички. Перші дні так боліла спина через те, що доводиться стругати доріжки, увесь час нахиляючись до землі. Однак вже сьогодні, всього після чотирьох днів праці, куди легше. Я навіть помічаю якусь приємність: насамперед добре думається. Треба тільки, як каже Пейо, "дисциплінувати себе" (привчати себе сповняти порядок), щоб і робота ручна не йшла якось хапливо, й щоб думки розкручувались не всі разом. Так тільки й можна справді виховати в собі волю.

* * *

Кумедно, але ж дуже подібно! Тепер я живу, зовсім як Робінзон. Сам на себе працюю, маю мовчазного приятеля — Самзня, що невідступно ходить за мною й, здається, не тільки мене розуміє, а й сам журиться за татом; маю свого П'ятницю — Харитину, з якою увечері та за обідом ми довго розмовляємо. І мені навіть дивно, що вона зовсім не така вже нерозумна, як те мені завжди видавалося. То не штука, що

вона замість "автомобіль" говорить "бибель", або замість "В'ячеслав В'ячеславович" казала "від числа до числа", чи там "пужарний" та інші кумедні слова. Коли вона спокійно оповідає, то її дуже цікаво слухати, й вона уміє зробити розумні висновки,— а це ж — саме важне. Шкода, що вона неграмотна. А може те й краще?.. Бо тоді б вона не була б подібною до П'ятниці...

Вчора, наприклад, вона мені розповіла одну таку пригоду, що не часто знайдеш і в книгах. А було це так: коли ми вечеряли, то я ще раз показав Харитині срібний невеличкий дукач, якого знайшов у садку, коли чистив доріжки. А вона подивилася та й каже:

— І я маю дукача, та ще й золотого. Ось подивітесь, який ловкий!

Вона зняла з шиї червоний шнурочок, на якому висів хрестик, образок великомучениці Варвари й блискучий червонець. Я почав його роздивлятись, а вона розповіла, як опинився у неї той дукач.

Ще в давні часи, за кріпацтва, коли Харитина була манесенькою дівчинкою,— вона якось дуже захворіла й мало-мало не вмерла. Її мати страшенно побивалася й нарешті дала обітницю, що коли б її донька видужала, то вона піде пішки на прощу до Києва. Харитина, справді, вичуняла. І от, її мати почала проситись у своїх панів пустити її до Києва. Пани були добрі й жаліли своїх кріпаків, а Харитинину матір дуже любили, бо вона була при кухні. Тим-то, дізнавшись, що вона дала зарок, пани відпустили її до Лаври.

Рано повесні з їхнього села та ще з кількох сусідніх вийшла на Київ валка прочан, самі баби, та два діди, а з ними — й Харитинина мати. Спочатку йшли вони добре й дійшли так вже аж під Лубни. І ось майже під самими Лубнами, коли прочани увечері переходили мостом річку Сулу, нагнав їх на самому мості якийсь великий пан, що їхав конем з кількома верхівцями-джурами. Їхав він дуже прудко, не зважаючи ні на кого, через те прочани сахнулись від коней набік, а Харитинина мати спіткнулася й влучила ногою в щілину між дошками та й звихнула собі ногу. Ледве вона додиралася до Лубен, а через ніч у неї так напухла нога, що вона не могла йти далі. Але ж іншим чекати на неї, поки вона одужає, не було часу,— бо пани були тоді лихі та строгі й веліли всім повернутись додому якнайшвидше. От і покинули її товариші в Лубнах. Промучилась вона з ногою днів зо три, а коли напух зменшився й їй стало легше, вирішила, що мусить іти далі сама, бо ж не вертатися додому, якщо вже дала таку обітницю.

Шлях великий, зблудитися майже не можна,— тільки їй було страшно іти самій, бо зараз за Лубнами були тоді великі ліси, а крім того, за тих часів ще скрізь тинялося багато розбійників. Та вже ж що робити?! Харитинина мати помолилася в Лубенському монастирі, взяла шматок кори з того дуба, під яким сидів лубенський святий Афанасій Сидячий і подалася в далеку дорогу.

Ще за раннього вечора прийшла вона до якоїсь пустки, що стояла самотно в лісі, й надумала зостатися там на ніч, бо не знала, чи встигне до ночі вийти з лісу й дійти до якогось села. Мабуть, у неї ще боліла нога й вона не могла йти швидко. Обдивилася хату, де, видимо, колись був понаддорожній шинок й здумала, що ляже у маленькій

кімнатці, де, певно, колись ховали горілку та гроші, бо там було тільки одне невеличке вікно з залізними ґратами.

Швидко в лісі почало поночіти, тільки не через те, що надходила ніч, а тому, що насунулася темна хмара й почалася громовиця. Страшно було самотній жінці в порожній хаті серед темного лісу, та ще, коли раз-за-разом грюкотів грім. Спочатку лежала вона на старій лавці, потім перебралася на піч, а, потім, коли блискавки не вгавали й лякали її своїм світлом, зі страху надумалася влізти в саму піч. От там, у печі й лежала вона, але ж заснути не могла: так вона була наполохана. І вчулося їй, що то вже не тільки грім гримить, а мов хтось з рушниць стріляє. А потім зачула якісь вигуки, галас, плач. Ще більш їй стало моторошно та лячно, а коли й справді почула, що до пустки підходять якісь люди,— перелякалась вже на смерть. Забилася вона аж в саме дно печі, а челюсті заставила якимсь шматком бляхи та трісками, що там були, притаїла дух та й слухає. Аж і справді: чує якісь голоси страшні гукають і наче хлипає та стогне якась жінка, а потім у ту кімнату, де вона була в печі, когось пхнули, затулили двері й чимсь привалили з зокола...

— "Покійна матуся,— каже Харитина,— мало ума не стерялися з жаху; думали, що вже їм неминучий рішинець прийшов, бо тож-таки були розбійники-харцизяки!.."

Але все ж таки вона виглядала щілинкою з печі й, коли блиснула блискавка, то побачила молоду, гарну та хорошу пані, яка стояла навколюшках, звівши руки до неба й говорила тільки одно:

— "Пом'яни, Господи, душу раби твоєї Катерини та убієнного Івана. Пом'яни, Господи, душу раби твоєї Катерини та убієнного раба твого Івана!"

А потім раптом скочила на ноги, підбігла до печі й щосили кинула щось всередину, в піч. Це була тяжка річ, бо так ударила по хворій нозі Харитинину матір, що та ледве-ледве втрималась, щоб не закричати.

Тим часом повернулись розбійники. Привели закривавленого машталіра, засвітили каганця й почали допитувати пані та його, чи є в них гроші й де вони? Мати Харитинина затулила й вуха, й заплющила очі, як ті розбійники почали знущатись з нещасних подорожніх, але ж, коли увійшов у хату, видимо, отаман розбишак, то вона глянула — й знов мало не скрикнула, бо впізнала в ньому сина сусіднього панка. А той панок, що раніш був страшенно зубожів, в останній час почав дуже швидко виправлятись, купувати скотину, кріпаків, тощо. Це так її вразило, що вона знепритомніла...

Ну, добре. Чи довго, чи ні була вона без тями, ніхто того не відає, отже, коли вона очутилась, то вже в хаті не було нікого, громовиця стихла, тільки коли-не-коли блимала далека блискавка. Спочатку їй здалося, що все то був тільки сон, але ж, як вона намацала щось у себе під ногою, немовби якусь важку кишку, то зрозуміла, що все те вона чула й бачила навсправжки. До самого ранку не могла заснути й лежала, не поворушившись, в своїй схованці. А коли зійшло сонце й вона побачила в хаті шовкову шаль та рукавичку, а також сліди крові,— то її знову охопив такий шалений жах, що, не дивлячись ні на що, вона миттю вилізла з печі й хотіла була тікати. Але ж, вилазячи,

зачепила ногою ту річ, що вкинула до неї нещасна пані. Вона витягла те з печі й побачила, що то був червоний сап'яновий черес, а в ньому зашито повно червінців. Швиденько підв'язала вона його собі на поперек, взяла ту шаль і рукавички й, забувши про хвору ногу, майже тюпки побігла далі, з лісу.

В ближчому селі вона ще пересиділа день, відпочила й, нічого нікому не кажучи, подалась далі. А коли дійшла до Києва, то тільки там подивилася на скарб. В чересі було аж сто двадцять п'ять дукатів-червінців!

Спочатку вона була зраділа, що дав їй Бог таке щастя, а потім роздумалась, що гроші це не її й не може вона їх забрати собі. Вона вийняла тільки десять дукатів, і на ті гроші по всіх церквах київських замовила панахиду "по убієнних рабах божих Катерині та Іванові", скрізь всім святим становила свічки, а в Лаврі та ще у якомусь монастирі дала по три дукати на вічне поминовення тих, що, як вона думала, позабивали розбишаки.

З своїми земляками щасливо повернулася вона додому й принесла з собою ті речі: черес, а в ньому дукатів, шовкову шаль і рукавичку пані Катерини. Довго вона не знала, що з всім тим зробити і тільки вже аж у Петрівку пішла до попа на сповідь. Розповіла йому все, що з нею було, не затаївши й того, що бачила між розбійниками сусіднього панича. Старий панотець умовив її, щоб вона про все це сказала сама своїм панам. Вона так і зробила.

Потім був суд. Знайшли тоді, кого то розбійники забили: то були якісь чужі, далекі пани; вловили й тих розбишак, а між ними й сусіднього панича, та й послали їх у Сибиряку. А Харитининій матері на суді хотіли були дати аж сорок один дукат,— третину тих грошей, що залишилося в чересі. Але ж вона від того відмовилася, бо то було сирітське, а попросила тільки, щоб їй дали один, який у неї залишався з тих десятих, що вона вийняла з череса на поминання, та шовкову шаль на згадку. З того червінця вона зробила дукача Харитині, а шаль наділи їй на голову, як ховали небіжку. Харитина каже, що цей дукач — найдорожча її пам'ятка, якої вона не віддасть і не продасть, хоч би й з голоду довелось помирати. Це — пам'ятка про її неньку та про милість Божу до неї...

Взагалі Харитина така добра й справедлива. Якось я раніш того й не завважав. А тепер, коли вона часом прийде до мене в садок, де я працюю, то аж тремтить, так боїться, щоб я собі не врубав руку, або не понамулював мозолів. А часом то я помічаю, як жалісно вона дивиться на мене, й тоді мені аж душить у горлі. А вчора увечері, коли я писав мамуні листа й глибоко замислився, вона непомітно підійшла поза мою спиною й ледве чутно поцілувала мене в голову. Я мало не заплакав, бо мені здалося, що я й справді сирота... Ні, тепер я вже не буду більше її дратувати ні "пужарними" ні "бибелями", ні "шумуварем".

Але, коли вона така жаліслива до мене, то мені все більш здається, ніби й справді з татусем дуже погано; ніби й не знать, як довго я його не побачу.

* * *

Сьогодні заходив Олекса Іванович. Говорили ми зовсім, як товариші; він на цей раз

навіть не називав мене "Левитом з Скінії", глузуючи, що я не в гімназії, а в семінарії. Розпитував про тата, говорив, щоб я не хвилювався, бо його швидко випустять. Казав, що в управі все гаразд. Він сам заступає тата, а сьогодні говорив з головою й голова згоден дати татові відпустку на два місяці. Я тільки не розумію, чому аж на два місяці? Невже ж татусь раніш не повернеться? Як шкода, що мені не спало на думку краще розпитати Олексу Івановича!..

Олекса Іванович питався: чи не треба мені чого, що я роблю, що читаю? Дуже йому подобалось, коли я сказав, що прочитав Пейо. Він ще обіцяв мені принести "Сміливих мореплавців" й оповідання про Японію. Казав, щоб я приходив до нього, коли треба буде про щось порадитись.

Ах, ще цікаво: коли він побачив мамуніну листівку, то сказав, що тією жовтою фарбою її мазали в поліції, щоб довідатись, чи не написано в ній чогось "секретним атраментом". Який жаль, що він не знає, де добути справжнього секретного атраменту, якого б навіть в поліції не зуміли вгадати! От тоді можна було би писати до мами все-все, бо ясно ж, що наші всі листи перехоплюють ті іроди...

Здається, треба лягати: й Харитина бурчить, що я й досі не ліг, сам почуваю страшенну втому в цілій тілі.

На добраніч, мої любі! Бажаю вам, щоб хоч завтра пропустили ваш лист до мене...

— — —

Так, дочекався!.. Тільки не листа, а телеграми. "Прієзжай немедленно. Не можеш сам, возьми Харитину. Лавренюк." Це телеграфує дядя. Чому ж не мама? Що сталося? Нічого не розумію. Харитина каже, що безумовно мама трошки заслабла й не могла сама піти на телеграф. Але ж можна й не самому відносити телеграму: я ж і сам носив на пошту татові депеші. Ах, як я тривожусь!..

В мене вже все готово. Поїду сам, Харитина тільки проведе мене до двірця й посадить у вагон. Вона теж хотіла їхати, але я рішуче не погоджуюсь: і сам добре доїду, а треба ж комусь zostатися й дома. Спасибі, що Олекса Іванович її уговорив. Він також буде навідуватись до нас.

Але, що ж трапилось, що ж трапилось?..

Як довго тягнеться час: ще рівно дев'ять, а потяг піде тільки аж в дванадцять і тридцять шість хвилин. Харитина уговорює, щоб я заснув. Та навряд, чи я зможу. Отже не можу й писати: якось плигають думки й я кожну хвилину кидаю, бо мені здається, що я забув щось покласти до куфра ...

— — —

14-е червня.

Уже тиждень, як я в Києві. Боже мій, як мені тут сумно й тяжко! Як я хотів побувати в цьому місті, в цьому "серці України", як завжди говорив татусь, і як тепер тут важко й трудно.

Я думаю, думаю цілими днями й нічого доброго не можу вигадати.

Тепер я й справді якийсь Робінзон, хоча навколо мене так багато людей. Але ж які всі вони чужі мені, й який я їм непотрібний і далекий! Правда, й дядя до мене

привітний, і тьотя досить ласкава, й Миша з Ванею нічого собі, а жити мені межі них, як у пеклі. Їм все смішно, що я не скажу, що я не зроблю. Я вже знаю, що вони не того сміються, що я справді смішний, а лише того, що вони звикли до інших і зовсім по-іншому живуть. А особливо їх смішить, що я говорю по-українському. А я буду й буду говорити так і тільки так, як говорили зо мною мої рідні! Дивує мене, що спочатку й дядя відповідав мені часами по-нашому, але вже тепер говорить так, як і до всіх тільки по-московському.

Ну, а тьотя жодного слова не вміє.

Може так і негаразд думати, а отже вона мені приємніша, як дядя: принаймні вона не вміє, а він і вміє, й не хоче... І взагалі він при чужих людях не скаже й слова по-своєму. Лише, як виїздила мамочка, сказав їй на прощання зовсім голосно: "Щасти, Боже!"

* * *

Нене моя! Де ж ти тепер? Де тато? Перший лист був з Курська, а потім вже не було жодної звістки. Дядя говорить, що ви напишете з Москви, але ж той лист не може прийти раніш, як завтра або позавтрьому.

А куди ж я тобі буду писати, мамочко? Я буду писати тобі тут, в своїх записках, а потім, коли вже ви доїдете до якогось місця в цім Наримськім Краю, тоді я пошлю тобі всі листи разом, щоб ви знали всі мої думки, все моє самотнє життя...

Але писатиму вдома, бо тут не можна: Мишка й Ваня чіпляються, що я пишу? А коли я сказав, що пишу листа мамі, то страшенно з мене кепкували, що я пишу листи в "общій тетраді".

Ну, вже позавтрьому поїдемо з дядею додому, а дома я писатиму, скільки схочу. А все ж шкода, що не можна тут: я в Києві нужуся, не маю, що робити, а вночі все одне не можна заснути: так страшно їдять оті блощиці. Бррр... Яка це гидь, як можна їх позаводити?

Чув сьогодні в Ботанічному садку одуда. Співав так виразно: "Худо тут, худо тут!" Це правда — дійсно кепсько!..

— — —

Сьогодні приходив до дяді пан Старушок, В'ячеслав В'ячеславович. Це — найближчий київський татин приятель... От щирий українець! Треба конче буде записати, що він мені говорив. Який він розумний, а вуса такі сиві та довгі, чисто, як у запорожця!

— — —

Чекаю сьогодні листа, а ще більше, здається, завтрашнього дня, щоб уже звідціль виїхати. Просто не можна витримати від хлопців. Власне, як подумати, то вони мені нічого дуже лихого й не чинять, але ж так по-дурному глузують. Той дурноверхий Мишка вигадав вчора мені прізвище: "Український человек-собака з Костромських лесов". Це ж чиста дурниця але ж мене страшенно дратує, що він цілісінький день гавкає мені те саме, те саме й те саме. Добре, що я втік до Миколаївського саду й захопив з собою свої записки. Принаймні тут можна писати...

Так про Старушка. Я знаю пана Старушка ще з дитинства. Він приїздив до нас щороку влітку, а часом, то на Різдвяні Свята. Завше тоді в нас у хаті було весело, шумно, повно сміху. Тато його дуже любить та й мама так само. Тато, я не знаю, чого, часто його називав "Пан Гипербола", а мама часами говорила, що він "наш благородний шовініст". А як цікаво його слухати, й чого, чого він тільки не знає! Та й не диво, коли він об'їздив мало не цілий світ і був аж в самій Америці! Він навіть особисто знайомий з Едісоном!.. Я з ним також приятелюю, ще змала. Кажуть, що як я ще був малий, то я звав його "дідусь Старушка". Але сам я того не пам'ятаю, пригадую тільки добре, як він вчив мене танцювати гопака. В Києві я вперше побачив його на дворці, як виїздила мама, у мене закапали сльози з очей, а він поклав мені свою руку на плече й сказав:

— Не плач, юначе! Козаки ж не баби! Вони не плачуть і при найбільшому горі. Вони тільки не забувають образи. А хто плаче, у того образа спливе з сльозми!..

Старушок тепер прийшов до дяді, щоб розпитати, чи не чути чого про тата? Мама також обіцяла йому писати з дороги й він так само має картку з Курського, майже таку ж, як і ми. Мені здається, що дядя або ж його не любить, або ж трохи боїться, особливо, коли Старушок починає гарячитись й кричати. І я помітив, що дядя з ним говорить тільки по-українському, бо Старушок страшенно лається, коли почує від когось з наших людей кацапське слово. Мишу й Ваню він через те інакше й не називає, як кацапчата, або так кумедно говорить: "Мішутка, Ванятка, под-кась сюда!" Але, мені здається, що мене він дуже любить найбільш за те, що я дома ніколи не "штокаю". Я був на початку розмови з ними, але ж, коли Старушок спитав, а що буде далі зо мною — то дядя звелів мені вийти. Мені те було прикро, бо дома мене б ніколи не вигнали,— й я пішов за ворота. Швидко вийшов і Старушок; спитався, чого я тут стою, а потім сказав мені побігти до дяді й повідомити його, що ми підемо вдвох до міста, а він покаже мені старий город. Дядя спочатку пом'явся, але дозволив.

Ми пішли пішки до Софійської площі й спинилися біля пам'ятника Богданові Хмельницькому.

— Ти знаєш батька Богдана? — спитав він мене.

— Знаю!

— І знаєш, хто й за що постановив йому пам'ятника? Постановили йому кацапи й не за те, що він зробив доброго, а за ту страшну помилку, якої він допустився. Бачиш оте: "Волім под царя восточнаго православнаго?" От ці слова — найбільший гріх Богданів... Є гарна пісня, якої ти напевне ще не чув. Ось послухай та запиши ті золоті слова.

Ми зайшли у двір Софійського собору, посідали на лавочці проти митрополитанського дому й Старушок проказав мені слова пісні, а потім потихеньку проспівав і мотив. Ось вона:

"Гей, Богдане, наш пане,
Ти наш славний гетьмане,
Нащо-сь Україну зруйнував,
Нащо-сь Україну москалеві дав?!"

Чи ти, батьку, та й не знав,
Як москаль нас обкрадав,
Як він нашої нені,
Нені — Україні,
В світі жити не давав?!
Гей, Богдане, гетьмане,
Та най твій дух повстане,
Та най же він з нами,
З нами молодцями,
Помсти бурю гряне!
Най лицарську громаду
Скличе в полі на раду,
Та най же він свому
Ворогові злому
Відплатите за зраду!"

На мене ця пісня зробила велике враження, а особливо, коли він так чуло почав її наспівувати.

— Через тую Богданову помилку й досі над нами кацапи поневіряються,— говорив Старушок далі,— через неї не маємо ми життя в своїм ріднім краю, через неї й твій татусь подався туди, де "роги козам правлять". Але ж не довго вже їм над нами панувати! Я вірю, що не тільки ти, але ж може й я, старий, побачу, як засяє правда на землі. Й тоді будемо становити пам'ятники Богданові ми за його добрі діла, а не за його грішні помилки!

Він говорив зо мною зовсім так, як з рівним. Я все гадаю, що от такі були наші запорожці: завзяті, сміливі, гарячі, з блискучими очима!.. Може й я колись буду такий?!..

Ми встали й пішли в церкву. В соборі було напівтемно, коли зразу увійти знадвору. Такі темні стіни, й так від них повіває приємним холодком. Ми одразу пішли на хори. До нас при початку сходів підійшов був якийсь диякон й почав нам щось оповідати, але Старушок його припинив:

— Дякую красенько, я тут знаю все, мабуть не згірш, як і ви, панотче.

Мене дуже вразило, що на стінах в церкві понамальовувано всяких звірів, людей на конях з списками, собак мисливських. Це старовинні малюнки ще з XI століття, які нагадують собою малюнки з веж Царгородського собору св. Софії. А ці малюнки полювання та різні сцени з давнього цирку (Колізею). Старушок, справді, знає кожен малюнок: і полювання на "виверицу" (вивірку), і полювання на різних звірів з прирученими барсами, вченими ведмедами, соколами та псами. Далі — бій навкулачки; далі — картина, як підносять хабара — свинячу голову та шинку; ще вище — борці, танцюристи, музики, причому один грає на бандурі! Далі — царські забави, різні звірі, двохголові страхіття, лев з крилами та орлиною головою, що зветься "гриф", і тому подібне.

Я ще ніколи нічого такого не бачив по церквах. В'ячеслав В'ячеславович каже, що це мабуть частина давнього княжого терема, який безпосередньо притулявся до церкви.

Старушок звертав мою увагу на ці малюнки по стінах, що звуться "фресками". Незважаючи на те, що їх мальовано вже кілька соток літ, вони ще й досі цілі. Правда, їх поправляли якісь московські малярі й дуже попсували. Але ж тут є й такі, що їх ніколи ще не підправляли. Це — єдині на всю Європу. Дуже знаменита в цім соборі старовинна мозаїка на стінах, а також схована під чавунними плитами старовинна мозаїкова підлога. Взагалі будівля цього храму — надзвичайна історична пам'ятка.

З Софійської площі ми пішли до Андріївського собору. По дорозі, коли ми виходили з Софії, Старушок показав мені на Михайлівський монастир і промовив:

— Подивись добренно: такого паскудства не побачиш ніколи на цілому світі. Он, на вершечку церковного хреста начеплено царського двохголового хижака. До того москаль дійшов, що вже свого царя вище Бога поставив!

А який чудовий краєвид з Андріївського собору! Та й саму церкву поставлено дуже красно. Вона наче висить над Дніпром. Старушок говорив, що це одна з найвидатніших будівель на Україні, але ж ставив не українець, а італієць Растреллі. Всередину ми зайти не могли, бо, на жаль, вже було замкнено. Тоді ми трохи вернулися назад, сіли на трамвай і поїхали на Печерськ. Там спинилися коло військового собору Миколи, який було збудовано гетьманом Мазепою на місці винограднику, що виріс знов-таки на тому місці, де був старовинний монастир і де була в чорницях мати святого Федосія Печерського. Це — українська будівля. Над входами пороблено янголів, які тримають корону. Раніш під тими коронами були герби гетьмана Мазепи, а їх потім москалі понищили.

— Дивна річ,— каже Старушок,— у Києві — серці України понищено мало не все, що було пам'яткою нашої історії...

Було вже коло двох годин, коли ми опинилися в Лаврі. Посідали за довгим дубовим столом і замовили собі обідати у товстого, червоного ченця. Біля нас сиділо багато людей: і панів, і селян, і всякі каліки та жебраки. Ці підходили до кожного й просили дати їм з тарілки шматочок хліба. Коли до нас підійшла одна стара-престара бабуса й Старушок хотів їй дати хліба, саме наш червоний чернець приніс нам обід. Він пхнув бабу так, що та аж заточилася.

— Нащо ж її штовхати? — голосно спитав ченця Старушок.— Вона ж не краде, а просить!

— Ми їм на кухнє даюм,— відмовив чернець.

— Таких самих стусанів, як і тут? — сказав Старушок знову.

Всі за столом засміялися й теж почали дорікати ченцеві. А В'ячеслав В'ячеславович звелів принести ще порцію борщу, а свій борщ та майже увесь хліб віддав бабі. Чернець так на нас розгнівався, що ми ледве дочекалися обіду. Довелося вже замовлять другому.

По обіді ми швиденько перейшли по Лаврі. До церков не заходили, а там їх сила.

Дуже цікава одна церква українська, збудована полтавським полковником Герциком. Біля печер є ще й друга, теж українська церква, вже аж наприкінці так званих "дальніх печер". Цю церкву збудував полковник білоцерківський — Мокієвський.

Ми пішли в печери. Мені тут не подобалося: холодно, темно, й тісно; йдеш, мов у колодязь. Потім вийшли вниз над Дніпро й посідали на траві.

— Мазепа хотів був відновити Київ, як столицю будучої вільної й самостійної України,— промовив В'ячеслав В'ячеславович і тяжко-тяжко зітхнув.— Та не пощастило бідному гетьманові, от тепер його й проклинають, як "анафему". Тут, у Лаврі, в одній з церков є його портрет. Так що ж ти думаєш? З Петербургу було звелено замалювати ту стіну! Той портрет сфотографовано професором Антоновичем. Але кацапи силкуються все, що Мазепа збудував у Києві, переробити на московський копил: позбивали його герби, знищили його написи, попалили святі книги та образи, що йому належали, навіть зруйнували той монастир, де була ігуменею його мати. Каменя на камені від нього не залишилося!..

— Ну, та може ще "оживуть гетьмани, прокинеться воля, козак заспіва",— скінчив він, а потім спитав мене:

— А чиї це вірші?

Я почервонів і сказав:

— Ну, хто ж цього не знає? Це ж Шевченкові! Я знаю добре "Кобзаря"!

— Молодець! — похвалив мене Старушок.— То — золота книга й її треба знати напам'ять!

Коли ми повертали додому, В'ячеслав В'ячеславович розповідав мені про мого тата: як вони познайомились з ним у хорі, що утворив наш славний музика-композитор, Микола Віталійович Лисенко. А потім розказав дуже цікаву пригоду. Я постараюсь записати, як він розповідав:

— "Одного разу зішлись ми, київські українці, до покійного Михайла Старицького на вечірку з приводу Шевченкових роковин. Зібралось нас більш як 20 чоловік. Говорились промови, співали, Лисенко грав на піаніно свої нові композиції на слова Шевченка. Коли — дзвінок! Ну, вже, як дзвінок серед ночі, то не важко вгадати, які гості. Всі мерщій до їдальні, де була готова вечеря. Їмо, цокаємось: мовляв, справляємо іменини господаря. Аж тут з'явилися ті харцизяки, позаписували всіх, кожного потрусили. Отоді твій батько, був він вперше, здається, між нами й каже: "Оце й я маю "українське хрещення!"...

— Ну, а після того вже його хрестили й перехрещували! Тільки все якось щасливо він з біди викручувався. А вже на цей раз запроторили бідолаху. Посумуєш ти, юначе!

— А хіба це надовго? — питаюсь я.

— Та мабуть надовго. Дуже тяжкі на нього обвинувачення. Якась проклята душа написала наклеп, ніби це він складав ту прокламацію, що впіймали в газеті "Рада" під час трусу в редакції. Ну, от, газету ледве не закрили, й йому пеня та ще й не маленька. Нарим — це, брате, така сторона що тільки туди доїхати, то часу треба чимало, не близенький світ, а назад вирватись — ще важче. Та тільки ж я сподіваюся, що швидко

все в Росії поверне на інше. Вже 1905 рік дечому навчив, розкрив незрячим очі. А ось, тільки буде друга війна, то таке закурить, що й не сподіваються! Повернеться тоді твій тато просто на свято волі. Й буде щасливий він, і ми всі. А тепер, козаче, не журись та поважай свого батька: він терпить за свій рідний край. А мука за Батьківщину — то є найвища офіра. Ми, старі, мучимося за те, щоб було добре вам, молодим. А ви про це ніколи не забувайте, як добудете того, про що ми тільки мріяли!..

Як гарно й щиро він говорить. Я старався записати кожне його слово... Видко, що й справді він не пожаліє свого життя за рідний край!

Каже Старушок, що мамуня може повернутися тільки восени. Бо вона проведе тата аж до того місця, куди його заслано, та ще якийсь час пробуде там, поки всього не поладить. Мене ж вона поручила дяді Лавренюкові.

Як мені це прикро! Краще було б мені жити у Старушка, який кожної зими живе в Києві. Я йому про те сказав. Він на це згоджується, тільки каже, що вже раз мама так сказала, то треба слухатись. А, крім того, він самотній, то не буде кому мене в нього доглядати. Але ж це дурниця: мене не треба доглядати, я й сам шануватимусь. Особливо тепер.

Шкода тільки мені, що доведеться покинути Полтаву й свій рідний дім, і садок, і Харитину, й все те, що так нагадує моїх любих татуса й мамуню.

Та вже, коли вони терплять, то й я мушу: Київ — не Нарим, а в дядька — не на поселенні.

Якось витримаю.

А тут ще більша семінарія, як наша; найдуться товариші, буду читати добрі книжки!..

— — —

Я повернувся додому аж ввечері. Дядя питає, де я так заблукався? Я сказав йому:

— Ви ж знаєте: я ходив з В'ячеславом В'ячеславовичем.

— Ходи, ходи! З ним доходишся до добра! — буркнув він.

Рішучо не розумію, чого він так дметься на Старушка. Все-таки як я радію, що сьогодні вже поїду додому. Звісно, в Києві цікаво, а отже, нема мені краще як вдома. Тільки, як подумаю, що знову я буду самотній і так довго-довго, то краще б не жити зовсім...

Миша й Ваня так само хочуть поїхати зо мною до Полтави, так тьотя не пускає. Каже, що вони поїдуть на дачу. Вони сьогодні зо мною більш ласкаві й радіють, що я вже буду жити в Києві. А мене це щодалі, то більш засмучує.

А може ще мама вернеться до осені?

З Москви ж вона пише, що ще на цім тижні вони поїдуть далі й що взагалі їх мало затримують в дорозі. А татусь мене переказує, щоб я не сумував та більше читав. Любий татусю! Я все зроблю, як ти радиш! Перечитаю всю твою бібліотеку. А насамперед завтра ж почну читати історію Аркаса, як радив мені В'ячеслав В'ячеславович.

От добра мені прийшла в голову думка! Ще є час: я побіжу до нього й попрошу, щоб

він приїхав до мене в гості!..

— — —

20 червня.

Я знову дома. Дядя увесь час десь ходить, або до нього приходять різні люди. Найчастіше навідується Афонька Верхолаз. Обдивляться з ним всю садибу, й дім, і льох. Навіть лазили на горище. Дядя замикається з ним у татиному кабінеті, там вони вдвох говорять і щось рахують. Я бачив крізь вікно з садка. Про що вони говорять, я не знаю. При мені якось враз замовкають, тільки Афонька завжди примовляє:

— Всьо будеть харашо! Будьте благонадьожни, вашество!

Питався я увечері Харитину, а вона хитає головою:

— Ну, це вже добра не чекай, коли внадився отой цап. Він тоді тільки по людях ходить, коли злидні за коміром.

Але ж більше нічого не хоче сказати, а коли я допитуюсь, то огризається:

— Піди свого "дядіньку" розпитай: він же певне в опікуни тобі записався. О, то такий, що опече, е-ге-ге, ще й як! Аж шкварчатимеш!

Чогось вона не любить дядю, та й дядя її теж. Усе говорить їй:

— Щось ти стара, дуже запаніла. Нема панів дома, так ти й ручки зложила!

Але ж я й сам бачу, що то неправда. Харитина за всім доглядає, й у нас і в хаті, й у дворі так само все в порядку, як було й при татові... Я теж працюю: сьогодні знову поприбирав у садку. Позмітав листя й почистив на доріжках новий шпориш, що повитикався за час, поки мене не було вдома.

Одна тільки біда: не знать, де подівся Самзнай? Каже Харитина, що, коли я поїхав до Києва, він усе мене шукав, дуже турбувався й майже три дні нічого не хотів їсти. А потім на четвертий день зник і досі не повернувся. Може він побіг шукати мене? Так він же не знає, куди я поїхав і де дорога до Києва. Бідний, любий мій, милий товаришу! Де ж ти подівся? Може його впіймали гицелі? Зараз же побіжу розпитати. Мушу ж і я його пошукати, як він мене шукав!..

— — —

Ой, яку ж неприємну боротьбу мені довелося видержати з дядею, але ж все-таки вийшло по-моєму!

Тепер уже я знаю, чого до нас ходив Афонька. Дядя хотів був віддати йому в оренду всю нашу садибу, Харитину розщитати, а мене перевезти до Києва тепер же. Але ж я так воював, що відстояв. Довелося тільки заарендувати садок за 200 карбованців. В цьому році буде величезний урожай овочів, але ж в нашому саду порядкуватиме Афонька. При татові цього б не було. Ну, та вже нехай, принаймні в домі житимемо ми вдвох з Харитиною. Будемо жити на гроші з садка.

Спочатку дядя хотів, щоб Афонька віддав гроші йому, але ж я сказав, що Афонька може платити щомісяця частинами Олексі Івановичу, а той буде давати нам. На тому й погодилися. Це я вперше порядкую грошовими справами.

А я ще сподіваюся, що може до осені приїде мамуня, хоч і без тата,— й не допустить, щоб в нашому домі жили чужі. Може не буде треба переїздити й до Києва!

Дай-то, Господи!

— — —

А, я й забув дописати, що знайшов Самзня. Коли я прийшов до гицеля й почав розпитуватись, тоді мене повели до заднього двору й я побачив таке, чого ще зроду не бачив. В низенькому сарайчику, зложеному з цегли, сиділо одна на одній мабуть з сотня собак. Вони скиглили, вили, скавучали, особливо, коли ми підійшли до дверцят, зроблених із залізних прутів. Тоді вони всі збилися до дверець, поспинались одна-одній на спину, силкуючись видряпатись нагору. Певне, кожна з них сподівалася побачити "свого" господаря. Були там собаки всякого віку й зросту: і маленькі, голі хинські, що тремтіли всім своїм тільцем, і величезні "сенбернари", з налитими кров'ю блискучими очима. І дивно, маленькі цуцики лізли на великих страшних псів, але ж ті не огризалися.

Я навіть спитався гицеля, чого вони не гризуться в цих тісних клітках? А він мені відповів, що цього майже не буває ніколи, бо вони всі однаково сумують!

Справді, нещасні створіння! Я ще й тепер бачу їхні сумні-сумні очі, повні благання й переляку.

Я обдивився всі три клітки, але ж між собаками не було мого вірного Самзня. Я так сумував, що один з гицелів змилювався над мною й почав розпитувати, який був з себе Самзнай. Звісно, мені легко було змалювати мого давнього приятеля, чорного, як чавун, пойнтера з білою камізелькою, у білих рукавичках на передніх лапах.

— Його купив один адвокат.

— Який, як його прізвище? — запитав я.

— Не знаю,— відповів гицель.— Почекайте, ось прийде хазяїн, то він сам скаже. Він напевне знає.

Я zostався чекати. Тим часом гицель пішов знову до собак, а я пішов за ним. Він увііз в крайню клітку й почав хапати собаку за собакою за карк. Вони не гиркали й майже не тікали. А він одну-по-одній вкидав залізними дверцятами до великої залізної скрині, що була примурована до стіни. Я налічив тридцять дві собаки. Потім він виліз з клітки й, міцно затуливши залізну заслону, що була в скрині, почав лити дудочкою з пляшки якусь воду.

Коли я почав розпитуватись, що він робить, то він мені пояснив, що це так отруюють тих псів, яких за чотири дні ніхто не викупить. Отруюють їх хлороформом, що наливається в залізну міцно зачинену скриню. За чверть години там уже не було жодної живої собаки!

Яка тяжка сцена! Як я був радий що мій любий Самзнай не попавсь в цю буду! Нехай він краще не вернеться до нас, думав я,— аби тільки zostався живий.

Я ще ждав довго. І гицель розповів мені багато цікавого. Дуже смішно він оповідав, як одного разу був загруз з будкою, повною собак, за містом, в калюжі. Навпроти їхали дядьки з базару. Гицель почав їх просити, щоб вони йому допомогли витягти будку. Тоді дядьки пожаліли собак й зробили їм "маніфеста" тобто відчинили дверці й усіх полонених випустили, а вже тоді витягли й будку...

Але ж Самзнайчик знову зі мною!

Коли прийшов найстарший гицель, то він сказав мені, що Самзня купив адвокат Цюруля. А він — татин знайомий. Я швиденько побіг до нього й, коли він дізнався, що Самзня було впіймано на вулиці, радо мені його вернув, а Харитина віднесла йому десять карбованців, що Цюруля заплатив гицелєві. Усе-таки вона добра: хоч як вона жаліє гроші, одначе за Самзня враз згодилась віддати аж цілу десятку. Але ж дядя рішучо не хотів й довго на мене гнівався!

І от, Самзнайчик лежить тепер переді мною й не знає, що я пишу про нього! Я ніколи не забуду, що ти мало не стратив свого життя, шукаючи мене!

— — —

Слава тобі, Господи: дядя сьогодні виїхав! Я знаю, що не годиться недобре думати про дядю, але ж справді з ним було тяжко. Він незадоволений зо всього, все йому не так. Все ходить, бурчить та кусає свою чорну бороду. Та то ще нічого, що він гримав на мене, особливо за те, що я "розтринькую батькові гроші на собак", ще й те б я йому міг вибачити, що він ні за що, ні про що увесь час нападався на стару Харитину, — але ж мені дуже гірко, що він лаяв та докоряв татуся. Каже: "Краще менше б займався дурними фантазіями, то й сам сидів би спокійно дома й другим не було б із-за нього клопоту. А то, — каже, — носить із своїми ідеями, як дурень з писаною торбою, а я — таскайся по всяких Полтавах!.."

Ні дядю, ви можете думати, що хочете, але цього не смієте говорити! Мій тато розумний і добрий; а ви...

Е, та вже все одно! Краще я буду сам-саміський, ніж жити з такими рідними. Як подумаю, що може мені й справді доведеться жити у дяді цілу зиму, то аж тремчу. Ну, та ще нічого не знати. Певніше всього, що цього не станеться. Я вірю, що мамуня швидко повернеться: вона снилась мені цю ніч, така ласкава, весела й так ніжно мене цілувала, й ми з нею ходили по саду. Вона тільки що почала оповідати мені про Москву, коли це з-за старого горіха, що стоїть коло альтанки, на нас плигнув, як пес, Афонька. Я злякався й прокинувся...

Така шкода!..

* * *

Харитина умовляє мене, щоб я відпочив від писання та читання.

— Всі хлопці, як хлопці, — а ти сидиш за столом, мов старий дяк!

А чому дяки повинні сидіти за столом, — вона й сама не знає. Отже, щоб вона не бубоніла без причини, я піду на річку. Може ще й риби впіймаю. Тепер ми повинні жити так, щоб менше витратити грошей. Отже виходить, що коли вловлю риби, то завтра не треба тратити на базар.

Гей, Самзнаю! Ану, вставай!..

— — —

Сьогодні цікавий день. Я дуже добре зробив, що послухав Харитини й пішов на річку. Мені не хотілося спинятись біля купалень та мостів і я подався далі за двірець, аж туди до Нижніх Млинів. Вже далеко за двірцем я побачив чоловіка, що сидів на

човнику під вербою й надив рибу. Я одразу пізнав човен Іоганна Карловича — "Лорелею". Ні в кого на все місто нема так гарно помальованого човна в чорний, білий та червоний кольори, як у нашого Шульца.

— Здрастуйте, Іоганне Карловичу,— привітався я, коли підійшов до човна,— щасливого лову!

Він повернув до мене своє поважне лице й, по своїй звичці поглядаючи поверх окулярів, протяжно промовив тільки одне слово:

— Та-а-г!

Через це "Таг", що нагадує вороняче крикання, вся семінарія прозиває його "Граком", хоча він русявий й з рудою борідкою.

Я спинився коло нього, а Самзнай поліз у воду й почав ловити жаб.

Шульц знову повернувся до мене й промовив:

— Пошему ті ходіш з собаком? Он тебе ловіл ріб? — і дуже весело засміявся.

— Ні, він ловить тільки жаб,— відповів я.

— Ні ріб, ні жаб он не пойміл!

Ми почали розмовляти. Спочатку мені було смішно, але ж потім якось пішло краще. Я також розпустив свої вудки й ми почали надити вкупі.

Ми неначе одразу подружились. А це досить дивно, бо Шульц мене власне й не знав: він навчає тільки в третій класі й німецька мова — необов'язкова. Так що в його класі завше буває мало учнів — всього 12-13. Я сказав йому, що тато мені радив, щоб я теж ходив на уроки німецької мови, бо треба знати нові мови.

— Знати не треба,— відповів Іоганн Карлович.— Мови треба вміти!

— Як то так? — не зрозумів я.

— О, ja! В Росії кождий всьо знаєт, а нікоторий нічого не умеєт. То не вашно, што ті снаєш: "Der Tisch steht in der Mitte", а важно знать: "Wo steht der Tisch?" Або "Warum steht der Tisch in der Mitte?"

Я попросив його пояснити, що він говорить, і він мені розказав, що не те треба знати, що "стіл стоїть посеред хати", бо це знається само собою,— а "де стіл стоїть?" Або: "нащо він стоїть серед хати?" Я попросив його написати ті вирази по-німецькому й він записав мені так, як я це переписав.

Потім він сказав, що навчитись мови не можна в семінарії на уроках, а вчитись треба з розмов та з читання.

Шульц потім оповідав мені багато цікавого про всяких риб, що водяться в наших річках. Особливо цікаво мені здалося, як він сказав, що короп — то свиня між рибами, бо він живе в болоті й найбільш любить каламутну воду. А найбільш шляхетна риба — пструг, або форель, бо вона може жити тільки в цілком свіжий, чистій воді й завжди пливе проти течії. На жаль, у Ворсклі її не буває. Шульц каже, що наші річки взагалі не такі чисті, бистрі й прозорі, як в Німеччині. Особливо гарна там річка Ізар, прозора і зелена, як скло. На цій річці стоїть Мюнхен, найкраще місто в Германії. Це рідне місто Іоганна Карловича. Він довго мені оповідав про нього, та тільки я дуже багато не розібрав, бо він почав говорити цілком по-німецькому. Але мені здається, що він любить

свій Мюнхен ще більш, як я свою Полтаву.

Вечір був тихий-тихий. З заходу почали надходити синюваті хмарки, такі, як тато по них вгадував, що на другий день буде дощ. Почала викидатись велика риба. У мене зачепилося було щось таке велике, що я не вдержав вудки й мало не впав з човна. Так і поплавла моя вудка.

Іоганн Карлович думав, що то був сом. Але ж у мене залишилося ще дві й я наловив чимало бубирів та дві плітки. Шульц піймав окуня, шість пліток і маленького сомика.

Коли вже почало темніти, ми поїхали човном до купальні. Ах, як було гарно! Тільки нас смішив і лякав Самзнай. Він рішуче не хотів сідати в човні, бо там нахлюпалось води, а через те увесь час п'явся на облавок, намагаючись стати всіма чотирма ногами в одній лінії по облавку. Від того "Лорелея" все дужче нахилилась набік. Тоді я пхнув Самзная у воду. Він спочатку з сердитим виразом плив за нами, а потім повернув до берега, викачався на піску й весело біг понад водою, аж поки ми не приїхали до купалень.

Я згадав, що татусь часами бувало каже, коли хтось почував себе незручно: — "Почуває себе, як собака в човні." Це правда: Самзнаєві було в човні дуже незручно, хоча він і не боїться води...

Ми попрощались дуже по-приятельському; Іоганн Карлович подав мені руку й сказав:

— "Ауфвідерзейн!" Приходіл завтра.

Я пообіцяв, що прийду. Він дуже цікавий, й зовсім не такий смішний, як у семінарії, де всі з нього глузують і співають йому:

"Німець, перець, ковбаса,
Купив шкапу без хвоста..."

А які в нього чудові боти! Я ще таких ніколи не бачив: жовті, з товстими підошвами й підбиті знизу гвіздками з великими головками. Він ніколи в них не підсковзнетесь й в таких, — каже він, — ходять в Німеччині та в Тіролі по горах та на полювання. Вони нітрохи не пропускають води.

Коли я буду сам заробляти гроші, неодмінно куплю й собі такі. Їх називають "туристичними"!..

— — —

Вчора й позавчора нічого не писав до своїх записок. Щодня вертався дуже втомлений з річки. Ми з Іоганном Карловичем дуже подружили й він вчить мене гребти. У неділю поїдемо аж до Сем'янівки: це довга дорога й я буду сам гребти... Тільки чи попроходять пухирі на долонях?!

Шульц оповідає мені про Баварію, а я йому — про Україну. Він майже нічого не знає про Україну, й гадав, що українці живуть тільки в Галичині, а про Полтаву й Київ він думав, що то — російські міста. Коли я йому розкажучу щось про гетьманів, або запорожців, — то йому дуже подобається й він хвалить мене, що я знаю свою історію. Шульц каже, що людина може нічого не знати, — а тільки все вміти, але ж історію свого народу повинен знати кожен...

* * *

Кумедна та Харитина: то виганяла мене з дому, щоб я ходив гуляти, а тепер бурчить, що я тиняюся щовечора. От я сьогодні й не піду нікуди, бо Іоганн Карлович має якусь нараду з своїми земляками й не може їхати по рибу.

Треба буде йому розповісти, як запорожці ловили рибу. Він певне не знає, а я прочитав у Яворницького. Дивно мені: скільки я не пробую намалювати Іоганна Карловича — нічого не виходить.

О! Прийшов Онуфрій...

— — —

Я одібрав листа від мамуні. Вона ще й досі не знала, що я вже давно дома й писала дяді, а дядя прислав його мені.

Бідна, бідна моя нене!..

Як тобі тяжко, як тяжко нещасному татові! Тільки ви цілком зайво турбуєтесь про мене: я не голодний, не пустую, читаю; багато цікавого, навчаюсь у Іоганна Карловича, який завтра почне мене вчити німецької мови; працюю в огороді з Харитиною — і завше, завше пам'ятаю й молюся за Вас. А в неділю конче піду до церкви й поставлю свічку. Все у мене є. Хоч ми й їмо не так, як раніш, але ж мені того досить.

Ти пишеш, мамочко щоб я слухав дяді й тьоті. Не бійся: хоч вони мені й не дуже... рідні, але коли ти так хочеш, я буду їх слухати. Я зараз напишу тобі все-все. Добре, що я тепер знаю принаймні, куди тобі можна писати! Златоуст — місто Уфимської губернії на Уральських горах. В ньому добувають цінний камінь малахіт та всякі метали...

Я дужий, мамочко. Мені здається, що я дуже поздоровшав. Шульц каже, що це від праці в огороді та гребки на човні. Й я помітно виріс; коли ми стоїмо обіч з Шульцем, то я майже такий, як він.

— — —

Сьогодні у мене були Копецький і Шавкуненко. Шавкуненко живе на Шведській Могилі біля Полтави й часто буває в городі, а Копецький — полтавець, як і я. Він би й нічого був хлопець, тільки якийсь лукавий: все хитрить та мудрить. Ми його зємо "Тхором", через те, що в нього маленька голівка й він такий, що може, куди хочеш, пролізти й нашкодити. Якби його тато не був протоієреєм, то мабуть би Тхора давно вигнали з семінарії, або ще й з бурси. Це ж він умудрився, як ми були ще в четвертому класі бурси, на чорному дворі в хліві висмоктати смотрителеву корову! От був скандал! Тоді всім у нашій класі поставили чотири за поведінку. Правда, у нас не було ябеди й ніхто не виказав на Тхора, але ж потім смотритель і сам довідався, та вже було пізно: саме скінчилися іспити й Копецький перейшов до семінарії.

У Шавкуненка є велосипед фірми "Енфильд". Шавкунів батько дуже багатий козак, а Шавкун — одинак, "мамин мазунчик". Він ще й досі шепелявить і не вимовляє "р"...

Ех, якби я мав свого велосипеда, і я б їздив скрізь; об'їздив би також всі ті місця, де вже бував він. А він був навіть в Диканьці, про яку писав Гоголь... Ну, та нічого. Я зате вмію гребти й теж поїду з Іоганном Карловичем кудись в екскурсію, аж на три дні!..

Спочатку ми грали в свинки, а потім я показував свою збірку марок. Коли ми

почали розглядати відділ земських та ювілейних, то я показав ювілейну галицької "Просвіти" й сказав, що це найдорожча марка, бо українська!

А Шавкун мені й каже:

— Всі українці — мазепинці, а Мазепа — зрадник і проклятий!

Я спалахнув. Почав їм розповідати про Мазепу, що він не був зрадником, бо боронив свій рідний край, а що він хотів одурити Петра І-го, то й добре надумав, бо москалі перші одурили українців, коли прийняли переяславську умову, а потім її зламали.

Тхір не сперечався, бо він нічого не знає, тільки сказав, що Мазепа — анафема; а Шавкун думає, що, як він живе на Шведській могилі, то все знає про Мазепу. Він так розпалився, що почав кричати, ніби й мій тато також мазепинець і зрадник, і що так йому й треба, коли його послали на каторгу й він буде каторжником. Я так розсердився, що забув все, навіть, що я господар, а Шавкун мій гість, і з усього маху вдарив його по зубах!

По тому я враз опам'ятався й мені було дуже соромно. Це вперше в своєму житті я вдарив когось в лице! Фу, яка гидота!..

Тхір кинувся нас розбороняти, але я вже більш не бився, хоч Шавкуненко кілька разів кидався на мене з кулаками.

Потім, коли вже він хотів їхати, прийшов Олекса Іванович. Я йому все розказав по правді, а він сказав Шавкунові:

— Ти зробив недобре. Насамперед не слід говорити того, чого ти не розумієш, а вдруге,— коли ти прийшов в гості, то не смієш ображати господаря та його рідних.

— А ти, Максиме,— промовив він до мене,— повинен обороняти честь батьків, тільки не "мордобоем", а словами. Коли ж ти будеш доводити в суперечці свою правоту кулаками, то не матимеш права називатись "джентльменом", тобто вихованою людиною! А позаяк ви обидва зробили недобре, то мусите один одного перепросити й простягти руки.

Шавкун довго не хотів дати мені руки. Воно й зрозуміло, бо я таки дуже його вдарив, аж у нього з губи показалася кров. Але ж все-таки Олекса Іванович нас помилив.

Тоді ми всі пішли з ним у садок, бо він хотів говорити з Афонькою про гроші. Поки він розмовляв,— Тхір накрив ранніх яблук. Афонька те побачив і зчинив галас. Я не знав, куди мені й діватись від сорому, та Олекса Іванович сказав, що він за все заплатить і купив ще яблук для всіх нас. Він заплатив Афонці аж 75 копійок за яблука з нашого ж саду!..

Після цього нам всім стало сумно, й мої гості швидко пішли. Олекса Іванович посидів ще якийсь час. Ми говорили про татуса, мамуню, українську історію, про Шульца. Коли Олекса Іванович відходив, він сказав:

— На Тхора не сердься: ти ж мусив щось купити на гостину своїх приятелів, от ти й пригостив їх яблуками. Не гнівайся й на Шавкуненка, бо він нерозумний і говорив з чужих слів.

Потім він усміхнувся, притяг мене до себе й сказав:

— Що ти б'єшся, та ще й б'єш гостей — це, брате, ще раз тобі скажу, свинство! Але ж дурнів та нахаб завше треба вчити. Не дарма ж і приказка каже, що "дурнів і в церкві б'ють..." З тебе буде козак!..

Не знаю, я, чи буде з мене козак, чи ні,— але ж мені дуже погано на душі. Боляче, що образили мого любого тата, й прикро, що я не зумів цього попередити, а ще й пустив мазку своєму гостеві.

За це б мене не похвалив і татусь...

— — —

От наробив я мороки! Сказано ж: "людей слухай, а свій розум май", а я,— як дурень: хто що не ляпне, зараз і послухаю! От тепер і ходжу з підсмавленими віями та бровами а Харитина лає мене, аж ногами тупотить. А я й не насмію з нею сперечатись, бо таки нашкодив що й казати!..

Вчора, коли я розповідав, які боти у Шульца, Копецький почав запевняти, ніби кожні черевики можна зробити такими, що вони не пропустять жодної краплини води, а сніг до них нізачо не прилипатиме. Каже, що в його дяді-доктора є такі мисливські чоботи. Зробити ж це можна так: треба налити в ринку кварту нафти, прогріти й тоді всипати туди чайну ложечку живиці, пів ложки воску та трошки гумового клею й потім в тому зварити черевик.

От я сьогодні зрана накупив нафти та воску, а решта в мене було й, коли Харитина запалила плиту,— поставив гріти. Воно швидко нагрілося й розпустилося. Харитина саме пішла з хати, як я поклав туди свої ботинки. Коли я втокмачив обидва,— то нафта перелилась через вінця й разом спалахнула. Я злякався, почав заливати, а воно — ще гірше. Та такий чорний і страшний дим, як з горна!

Якби не прибігла Харитина та не накрила б мокрим рядном,— то могла б бути й пожежа!

Згорів один черевик, власне не згорів,— а зсохся і став манесенький, як дитячий, а в кухні все чорно, як у печі. Та сажка така масна, що не можна нічим і відчистити! Я теж опалився трохи. А Харитина — то стала просто несамовита: спочатку перелякалася, а як побачила, що я не дуже опалився,— то страшенно мене лаяла й казала, що піде до Олексі Івановича просити, аби він написав татусеві, що я мало не спалив дому. Ми сьогодні не обідали, тільки їли оселедця й сало. А Харитина ще й гиркає, щоб я їв юшку з черевиків!

Тепер вона маже кухню. Я просив, щоб дозволила собі допомогти, але вона така, що її страшно й зачіпати.

Якби не дощ,— то пішов би хоч по рибу; а то ж шкода нових черевиків. Ах, як на себе жаль бере: таки дурний, що й казати!..

Сидітиму дома й читатиму Марка Вовчка.

— — —

Сьогодні Іоганн Карлович був незвичайно ласкавий добрий до мене. Тепер я вже знаю, чого ми так з ним подружились: у нього є син Фридрих теж 16 літ, і нібито я

подібний на нього. А сьогодні день народження Фрица й через те Іоганн Карлович увесь час згадував і оповідав про нього...

Ми їздили вдвох аж до Сем'янівки. Які гарні, спокійні береги має Ворскла, а вода в ній така весела, ясна, наче всміхається білим хмаркам на блакитному небі. Мені страшенно також подобався краєвид з Сем'янівської гори: внизу срібною кривулькою повилася Ворскла, а далі йдуть сиві вербові левади на жовто-білій, блискучій піщаній пелені, а ще далі — сині-сині ліси. Цю ніч був дощ й через те вранці і повітря було таке прозоре, що видко було дим від паровоза й білі кам'яні будівлі станції Кочубеївки. Це, мабуть, верстов з 25!..

Ми замкнули на ланцюг "Лорелею", наняли двох хлопців за три копійки, щоб вони постерегли човна та весла,— а самі пішли на село, здобули у якоїсь молодиці молока та сметани й дуже добре поснідали. Потім знову пішли на річку, купалися й ловили рибу.

Дивно, що Іоганн Карлович дійсно все дуже добре вміє. Я непогано поринаю, а він так довше за мене може сидіти у воді й плаває краще, тобто не краще, а зручніше. Я пливу "наввимашки" й так, що в мене не стікає вода з рук, а він — "по морському": руки держить під водою, обидві разом виставляє вперед, а потім розправляє на два боки, як весла. Через те він пливе далеко швидше, як я, й зовсім не відчуває втоми. Він навчив мене також плавати навстойки, щоб через річку переносити на голові одержу.

Цікаво було, як ми перепливали на другий беріг і пішли в шелюжині шукати крячкових яєць,— а Самзнай залишався біля човна стерегти нашу одержу. Коли це чуємо: гавкає наш "Цербер", аж надсідається,— а потім хтось як закричить Ми вибігли з лози й побачили, що Самзнай зіп'явся на плечі якомусь дідові-жебракові, що тримав в руках наше весло й боти Іоганна Карловича. Коли він побачив нас та ще як ми почали гукати,— враз кинув наші речі, почав тікати, и увесь час лаявся та держався за плече. Певне Самзнай його добре повчив, що тірольських туристичних ботів дурно не дістанеш...

Хоча я вже зовсім звик до розмов з Іоганном Карловичем, але ж сьогодні він сказав таке, що я мало не помер зо сміху. Я й тепер не можу згадати без сміху, як він мені оповідав, що "большой осел плівав через река, а маленькій не могіл, тонул і кричіл: і-а"...

Але ж моє навчання німецької мови йде дуже добре: я з кожним днем все більше й більше розумію, коли Іоганн Карлович чимсь захопиться й почне говорити майже цілком по-німецькому. Я вже навчився й печатному шрифтові й поволі читаю сливе без помилок. Іоганн Карлович каже, що я "вумний унд способний кнабе".

А коли я сьогодні радів з того краєвиду, який ми бачили з Сем'янівки,— він порадив мені, щоб я брав на наш виїзди альбомчик і рисував. Я сказав, що я дуже погано рису, тоді він пообіцяв мене навчити й рисувати, й малювати. Ні, він рішучо все вміє! Я вже не знаю, чим я його й оддячу за те, що він до мене такий добрий? А головне, що він зовсім не такий сухий і поважний, як здається в семінарії або на вулиці. Навпаки!.. Ми сьогодні на тім боці річки поробили собі з лози пояси й впорядили таку "французьку боротьбу", що аж Самзнай на другому боці почав дуріти: пищав, скавулив, хотів був

навіть кинути свої обов'язки вартового й пливати до нас...

Взагалі я дуже радий, що познайомився з Шульцем. Я навмисне записав собі той день, коли ми зустрілися вперше: це було в суботу 28-го червня, в 6-й годині увечері... З ним куди цікавіше, як з Тхором та Шавкуненком, або навіть і з Кубом.

А чудно, справді, що я й досі не бачив Куба після тої зустрічі. Може, він кудись поїхав? А може хворий? Завтра зайду його відвідати...

— — —

Був у Куба й закаявся. Рішучо ніде нема мені проходу: всі говорять про татуса й пересуджують його. Тяжкі й образливі слова чув я від старого Кукубенка, але пригадав подію з Шавкуном і стримався. Ні, я таки вже маю деяку волю над собою. І от, тепер ухвалив, що ні з ким не буду в'язатись. Досить мені Харитини, Шульца й Олексі Івановича.

Сьогодні буду сидіти дома, читатиму, позаписую німецькі слова, яких не розумію, або які швидко забуваються, а увечері буду плести сачок на раків. Харитина обіцяла мені показати, як плетуть сітки, бо вона каже, що сама плела ятірі і навіть волок. А вночі напишу ще листа до мамуні.

— — —

Ну, Максиме, складайся. Готуйся й ти, Самзнає! Це, брате мій, не жарти: поїдемо в справжню екскурсію, може на три, а може, й на чотири дні!..

Харитина насупилася:

— І чого б я воловодився з усякими нехрещеними німцями? — говорить.

Тільки через те й згодилась, що Шульц — наш вчитель. А я думаю, що вона не так боїться мене пускати, як просто їй самій сумно.

Коли ми вчора плели сачок (а це зовсім легко, аби добра глиця!), — вона розповідала про свою молодість. Було в неї своє хазяйство, був добрий чоловік і двоє дітей. Прийшла холера й всіх поклала в домовину. А сама вона не могла справитись з хазяйством, особливо, коли два роки вряд була посуха й у неї все загинуло. Потім випав такий сніг взимку, що закидало всю вулицю, аж під саму стріху. А її хата була на одшибі, біля самої царини. В сажу вона мала двоє свиней, а вночі прийшли з лісу вовки, розгребли сніг і крізь солом'яний дах влізли та й подушили її кабанів. Вона вчула вночі, як верещали свині, скочила з полу й не одягнена кинулась по снігу до сажу та й упала крізь дірку всередину. А відтіль, як не пручалась, вилізти не могла й просиділа там аж до ранку. Після того довго хворіла, але ж витримала. Й за той час так у неї все розповзлося в хазяйстві, як вона говорить, — "так злидні обсіли, що не зоставалося іншого, як іти жебрати з торбами".

От вона спрдала хату й шматочок поля й пішла з того часу в найми. А якого вона горя набралася по чужих людях! Бо їй, справді, дуже не щастило: все потрапляла до лихих хазяїнів. Одного разу було їй зовсім добре, як вона каже — "у жидів нехрещених". Дарма, що жида, — а були дуже хороші, чесні й до неї привітні. Вона прожила там кілька літ, за няньку; її любили й вона полюбила щиро дівчинку — Раю. Так гарно вона про неї оповідає. Найбільше мені подобалось, що та Рая, як каже Харитина, була —

"мов ластівка" — мала чорну блискучу голівку, дві коси, як хвостик у ластівки, й блакитні очі. Але ж і тут не повелось. Трапилась пожежа, Харитинини хазяїни згоріли до пня, опалилася у вогні й Рая та й швидко померла. А старі, хоч і zostалися живі, але ж так зубожіли, що мусили самі нанятись до багатого жида.

Тоді Харитина знову пішла в найми до одного офіцера. Жилося їй непогано: й платили, й годували добре, та й роботи було не багато, бо помагав денщик. Тільки офіцерша була дуже лиха. А той денщик, Борис був добрий чоловік і жалів її. Та через рік офіцера було переведено до Маньчжурії. Поїхала зі своїми панамі й Харитина. Знову вона вже була сливе щасливою, бо хотіла одружитись з тим Борисом, але він ловив рибу з корейцями й утопився.

Після того вона покинула свою капітаншу й вернулася вкупі з "ходаками" на Україну. Вона проїздила двічі майже тією самою дорогою, що тепер повезено мого татуся, але мало що знає. Про Маньчжурію ж обіцяла розказати потім. Вона на власні очі бачила, як у Харбіні рубали голови злочинцям...

Я й не знав, що у нас вона служить вже більш, як тринадцять літ. Знає мене ще зовсім малим. Каже, що я був цілком білий й дуже смішний. Вона пам'ятає, що коли вона вперше взяла мене на руки, то я все кричав: "Де мо деді?"

Дуже довго ніхто не міг розібрати, чого саме я хочу, а потім вияснилось, що мені закортіло гуляти й я питався: "Де мої двері?" — тобто, якими дверима мені вийти? Чисто, наче переклад з грецької мови, ніби з якогось "Анабазиса", або що...

От так прослухаєш чийсь історію й бачиш, як у всякого є своє горе. Це правду говорить Харитина: дійсно, Іоганн Карлович сумує, що мусить жити не в рідному Мюнхені, з рідною сім'єю, а в якійсь там Полтаві; Харитина все життя живе, як у приймах; у мене одняли батька й матір.

Нащо й кому це потрібно?..

Як мені сумно, й самотно. Мої ріднесенькі! Що ж там з вами, чи ви згадуєте про мене? Хоч би ви мені приснилися...

— — —

Побачив таки і я світа! Чи не штука!? Цілих п'ять днів не був дома.

Яку розкішну мандрівку зробили ми з моїм любим учителем і товаришем Іоганном Карловичем!

Ні, не з товаришем, — а з товаришами: бо третім був Самзнай, який мало не запроторив нас до в'язниці...

Але ж я запишу все по-порядку. Таку прогулянку конче слід записати докладно, я обіцяв Шульцові це зробити.

Перший день.

Ми почали своє плавання в 5 годині ранку в неділю, 21 липня.

Я був здивований, коли прийшов з повною торбою за плечима до купалень і побачив на "Лорелеї" вітрило. Для мене зовсім було несподівано, що вона може плавати й на парусі. Вона була така шикована, пишна, й, як біла птиця, гойдалася біля берега. Іоганн Карлович вже все наготовив, навіть не забув помостити брезенту для

Самзнай, якого він встиг полюбити. Човен був повен всякої всячини: здоровий куфер, снасти, чайник і всякі походні речі. Іоганн Карлович з порцеляною люлькою в зубах, в сірій куртці з зеленим коміром, в коротких штанах, жовтих тірольських ботах і зеленим брилі з щіточкою, яку придержувала чудова застібка з малюнком дикого вепра з білими, блискучими зубами, порядкував біля човна.

Коли я підійшов,— він спочатку подивився на годинник (було без трьох хвилин п'ять), тоді поздоровкався й похвалив мене, що я — акуратний. Поспитався, чи я все забрав, що було умовлено, й ми посідали: я на весла, а він — керувати стерном. Коли ми впливли на рівний шлях, було поставлено й вітрило. Спочатку був ледве помітний вітрець, і парус часто ляпав по щоглі. Але ж я налягав на весла, і човен швидко біг по воді, як морська птиця.

Ах, як було чудово!..

А скільки я взнав надзвичайних речей про свою рідну Полтавщину. І від кого? — від баварського німця, а не від своїх вчителів, що все своє життя живуть в Полтаві й ніколи нічого про неї не розкажуть, а часто то й ненавидять її, як, наприклад, "Што-та".

Знов збився набік. Буду писати по порядку, так, як у мене зазначено в моїй записній книжечці, яку порадив мені взяти з собою Іоганн Карлович, щоб писати "дорожній щоденник". І я добре зробив, бо хоча в мене й непогана пам'ять, але ж навряд, чи все вдержав би в голові без поміток.

Був чудовий ранок й Ворскла одсвічувала зеленуватими барвами вранішнього неба. Спочатку я гріб швидко, але Іоганн Карлович мене припинив.

— Ми не веземо пошти,— сказав він,— і не маємо жодної іншої потреби поспішати. Треба працювати, як верблюд: він завжди йде рівним, малим кроком, але ж зате не зморюється й може пройти далеко більше, як баский кінь.

Ми поїхали тихше. Помалу проїхали "Крутий Беріг", що стоїть на горі, а потім, проминувши Петрівку, зупинились аж коло Сем'янівки, біля знайомих нам верб, щоб відпочити й поснідати. Після купання, Іоганн Карлович випив чарочку коньяку, потім ми поїли ковбаси й моїх холодних котлет з салом та цибулею.

Я хотів був надити рибу, але ж Іоганн Карлович сказав, що цього робити не варт, бо надворі страшна спека, й нема нащо нам жадати риби тепер, коли ми краще наловимо її увечері, як будемо варити кашу на вечерю.

Поки ми відпочивали, я вийняв альбомчика й почав зарисовувати сем'янівську церкву. Іоганн Карлович подивився на мій малюнок і сказав, що "так рисують тільки інститутки з переводних образків". Треба найменше викреслювати ліній, а найбільше дбати про тіні та світлі плямки, бо всякий рисунок, коли він не кресьба, повинен бути "малюнком". Тобто в ньому найголовніше "скульптурність" а не лінії, бо, коли вірно поробити плями, то вірні будуть і лінії. Крім того, треба насамперед робити загальний зарис, контур всього, що буде на рисункові, без оброблення дрібниць. Бо тільки тоді можна перевірити, чи дійсно всі частини речі взято вірно чи відповідає розмір часток і напрям лінії одна одній. Коли ж вимальовувати відразу дрібниці, то зроблену помилку неможливо буде потім виправити й через те або доведеться починати новий рисунок,

або малювати таке все кривобоке, як у кривому люстрі...

В десять годин ми вирушили далі. Ще раніш ми поскидали верхню одіж, а тепер поскидали й сорочки.

У Іоганна Карловича дуже міцні м'язи на руках, у мене далеко слабші!

Коли ми виїхали з Сем'янівки,— Іоганн Карлович витяг з свого куфра невеликий атлас і коли-не-коли робив на мапі одмітки.

Почав годувати вітрець. Наш парус нап'явся, як бубон, і "Лорелея" понеслася по рівній лінії річки, як справжня яхта, але, на жаль, не надовго, бо далі Ворскла знов почала крутитися й парус довелось зложити. Однак, поки "Лорелея" йшла на вітрилі, я поклав весла й пересів до Іоганна Карловича. Коли я його спитався, що він записує, то він сказав, що перевіряє на мапі напрям річища, бо за той час, коли було накреслено цю мапу Полтавщини, вже сталися помітні зміни. На нижньому березі з'явилися деякі нові болота, а деякі старі повисихали, а на високому — є нові провалля.

Потім він сказав:

— От, ти добре знаєш історію своєї України, а и ти чував, як повстала земля Полтавська?

Я спочатку не зрозумів.

— Чи знаєш ти,— сказав він далі,— що тут було в той час, коли ще не писалася історія, в так звані часи "доісторичні"?

Розуміється, я не знав. І от, він мені розповів надзвичайно цікаві речі. Але прикро, що він завжди говорить не "Україна", а "Малоросія". А все-таки я буду скрізь далі писати лише "Україна"...

От що він мені розповідав.

Полтавщина займає частину східної України, що доторкається Дніпра. Земля полтавська має форму непоправного чотирьохкутника або швидше — ромба, який трохи витягся понад середньою частиною Дніпра.

З північного заходу на південний схід вона завдовжки звиш 350 верст (а завширшки — біля 260). Над рівнем моря найвищі точки Полтавщини лежать на 100 сажнів, найнижчі частини — в Полтавському повіті над рівнем моря на 30 сажнів. Найвищі гори біля Переяславського повіту — до 70 сажнів заввишки; ще вище, коло 80 сажнів,— гора Пивиха в Кременчуцькому повіті, та гора Калитва, майже в 70 сажнів височини, на Орелі.

Взагалі ж Полтавщина уявляє собою більш-менш рівнину, яка знижується на два боки: на південний захід та на південний схід. По цих похилостях течуть і всі річки Полтавщини. Майже всі вони мають дуже високий і крутий правий беріг, а лівий — низький, що піднімається від річища двома-тьрьома терасами. Коло Дніпра звичайно обидва береги бувають однакові заввишки й нарешті непомітно переходять у Дніпрове річище.

Найпрудкіша річка Полтавщини — Псьол. Вона, хоч і невелика, але чиста, прозора, й має холоднішу воду, як інші. Найбільш страшна — Сула, бо вона вся позаростала очеретами та осокою й по боках має величезні болота. Також страшенно болотяні

річки Удай та Оржиця.

— Відкіля ви все це знаєте? — спитався я.

— Ну, я живу в Полтавській губернії швидко вже буде два роки,— відповів Іоганн Карлович.

Спочатку, перше ніж він знайшов службу в Полтаві, заїздив по інших містах Полтавщини. Він каже, що коли живеш в якійсь країні,— повинен і мусиш її знати.

Вітер став дужчий. Ми трошки знову пустили паруса, не догляділи мілини й загрузли в пісок. "Лорелея" так стукнулась носом, що Самзнай, який стояв на самому передку, раптом булькнув у воду сторчголов.

Тоді ми вилізли з човна й витягли "Лорелею" з піску. Цікаво, що мені вп'ялася в ногу п'явка. Раніш якось я ніколи не бачив п'явки у Ворсклі. Це через те, що коло Полтави Ворскла майже зовсім не має зарослів та осоки, а тут на мілинах багато куширу й водяних рослин: латаття, жовтих та білих лілей, "чортової бороди", тощо, як на Сулі, де сила п'явок. Коли ми виправили на глибоку воду "Лорелею", то Самзнай ніяк не міг улізти в човна. От було сміху, поки ми його втягали за лапи й коли він почав труситись та вщерть пообливав нас бризками. З цього часу він вже ніколи більш не стояв на носі.

Коли ми поїхали далі, то Іоганн Карлович почав оповідати про "доісторичну Полтавщину"...

Але в мене вже втомилася рука. Трохи спочину, а потім писатиму знову: все одно йде обкладний дощ і я мушу увесь день сидіти в хаті.

— — —

Іоганн Карлович почав здалеку.

Всі планети, що суть в білому світі, повстали з так званої туманності, тобто з розпалених газів. Спочатку й Земля була так само розпалена й треба було не тисяч, а кілька мільйонів років, щоб вона охолола. Охолоджувалась вона зверху, потемніла,— бо вона світилась,— перестала світити й наче вкрилася якоюсь шкаралупою, от так, як зашкаралуплюється грудка мокрої глини, що всередині зовсім вогка, а зокола стає тверда й суха.

Але ж земляна кора спочатку була не зовсім тверда й багато минуло часу, поки вона цілком зашкарубла. Навколо Землі були вогкі парові хмари. Коли ж Земля охолонула, то почала стискуватись, зсихатись й шкарубітись. Отже на ній ніби повстали такі зморшки. В той час, коли Земля охолонула,— то охолонули й парові гарячі хмари навколо неї й упали вони на землю водою. Вода позаливала всі ямки на земляній корі. Тоді на земляній кулі було більше води, як самої землі, а з тієї води стрімили кам'яні скелі. Скелі виглядали зовсім голі, бо ще тоді на Землі не було жодної рослини, ні животини...

Коли я перепинив Іоганна Карловича й спитав його, а як же Адам та Єва й шість днів творення? — то він всміхнувся й сказав:

— То мене не стосується. Я оповідаю тобі те, що знає наука, а ти питаєш мене про релігію. Я в ній не спеціаліст!

Під впливом води й теплини кам'яні скелі, що були переважно з гранітів, помалу руйнувалися й з них витворювалися пісок та глина. Вітер та холод допомагали руйнуванню гранітових скель, які все дужче розпадалися. А глина та пісок, осідаючи у воді,— тобто в морях,— витворювали "ґрунт", на якому починають з'являтися рослини. На землі було в ті часи дуже тепло й через те ці водяні рослини мали колосальну величність...

До речі: Іоганн Карлович дуже часто вживає слова "колосальний".

Ці рослини, доживши певного віку, вмирали. Згнивали, падали на дно, й з них згодом витворився земляний вугіль, яким тепер топлять печі. А час минав, на землі ставало не так парко й у теплуватій воді почали з'являтися перші живі створіння. Як вони зародилися, наука того ще не відає, але ж цьому сприяли теплина й вогкість. Тим часом земля все дужче зсихалася, все дуже зморщувалась її кора, все більші й глибші робилися ті зморшки, а між них стікала вода. З неї утворювалися окреслені океани та моря,— й все більше ставало суходолу.

На суходолі почали виростати земляні рослини, папороті, подібні до пальм, а також замість малесеньких морських створінь починають народжуватись плазуни-земноводні, на зразок ящірок. Ці ящірки були колосальні розмірами. Далі повстали риби й величезні птиці. Та ще цікаво, що ті птиці мали зуби!

Ті часи, коли ще на землі не було рослин і живих істот,— звуться прапрадавньою або архейською ерою. Друга ера — прадавня, поки ще не було суходолу, а третя ера, коли вже почалось на землі життя, зветься середньою ерою. Наприкінці цього часу на землі вже повстали й такі створіння, що годують своїх дітей молоком (ссавці). В цей же час в морях з'являються всякі дивні живі істоти — губки, коралі, морські їжаки й так далі. З цих створінь, коли вони помирали, відкладалися великі залежи вапна. Вапно змішувалось з глиною та піском й з того повстала м'яка земля — "мергель".

Тим часом від зморщування земляної кулі, деякі її частини так покоробились, що зовсім вийшли з води, й вода знову позаливала нижчі містини, що вже були в той час суходолом. Можна гадати, що й теперішню Полтавщину знову залило водою,— й тут, де ми бачимо тепер села, левади, садки,— стояло безмежне море. Хіба тільки один Константиноградський повіт не був залитий водою вдруге.

Але ще минали віки, століття,— земляна куля знову змінювала свою форму й вода збігла в ями, а тут знову з'явився суходіл. Це було наприкінці середньої ери.

Після середньої ери була так звана третична доба або епоха. В цю добу земля вже дуже мало змінюлася. Правда, підсоння було дуже гаряче, як тепер в тропіках. Через те й природа мала зовсім інший вигляд. Була чудова, колосальна рослинність, незвичайно гарна, блискуча й барвиста. В тих величезних лісах (пралісах) жили колосальні слони, носороги, мавпи. І може бути, що вони ходили саме оттут, на березі, де тепер пасуться оті корови...

— "Тоді б, брате, ми так не їздили на "Лорелеї",— додав Іоганн Карлович й засміявся.

Я слухав, як зачарований. Ну, це ж — справжня казка!.. Здається, коли б це

розповідав хтось інший, а не Іоганн Карлович, якому я цілком вірю,— я б не повірив нізащо. Подумати тільки, що колись по Полтаві ходили носороги, або іхтіозаври! Може навіть і по нашій Монастирській вулиці...

Іоганн Карлович думав, що я вже хочу обідати й хотів був спинити "Лорелею". Але я просив його їхати далі, щоб він міг скінчити своє оповідання. Він згодився дуже радо.

Наприкінці третичної доби підсоння на землі стало вже не таке гаряче й на початку четвертичної доби було мало чим тепліше від теперішнього. Але ж почалися величезні й часті дощі, які заливали суходіл водою так, мов потоп. Від того цю добу називають ділювіальною добою, тобто, добою потопів. Під впливом великих поводів частки землі з одного місця переносились на інші й одкладалися цілими шарами. В цих ділювіальних шарах було знайдено перші окам'янілі кістки людини. Ніхто того напевне не знає, чи то був Адам, чи його близький родич.

Але, щодалі, то земля все холонула й холонула. Нарешті повстала така страшна стужа, що майже вся куля земна обледеніла й вкрилася товстим шаром криги. В цю крижану добу вимерзло майже все життя, але, певно таки не все.

Крижані шари досягали колосальних розмірів. Можна гадати, що місяцями вони доходили до товщини більш, як верства. Вони були такі важкі, що самі себе душили й від того тиску спідсподу розтавали. Від того, що зісподу в крижаниках було вогко,— вони не могли zostаватись нерухомо на своєму місці й помалу посувались по похилій площині. Цей рух льодовиків був такий непомітний, що треба було дуже багато часу, щоб вони змінили місце. Але ж вони все-таки його змінювали. Бо не було на землі такої сили, щоб могла втримати їхній рух. І, коли вони посувались поверхнею землі, то так рівняли землю, ніби зрізували її терпугом. Все-все — ліси, пригорки, каміння — все зникало або зоставалося обіч, а під крижаною масою лишалася гладенька рівна, мокра пустиня. З тієї пустині річками й потоками збігала вода, яка несла з собою каміння, кругленькі, обточені водою гальки пісок та інший намул.

Підсоння в ту добу не було однаковим. Часами робилося тепліше, часами всю землю сковував мороз. Залежно від того крижана одіж землі то зменшувалась, танула, то знову товщала й льодовики збільшувались, дужче розпросторювались. Наука знає кілька періодів замерзання землі, але ж можна гадати, що Україна зазнала замерзання тільки один раз. В цю добу, може, на Україні не все й вимерзло. Правда, більшість живих істот загинула, але ж в земляних шарах цього часу знаходять кістки таких звірів, як мамонт, північний олень, печерний ведмідь, прадавній бугай, тощо...

Отже, коли надходив кінець цієї доби, підсоння почало змінитись на краще. Стало тепліше, майже так, як тепер.

Учені досліді над ґрунтами Полтавщини свідчать, що за винятком деяких місцевостей в Кременчуцькому повіті, та ще одного місця в повіті Лубенському, майже ніде нема слідів прапрадавньої ери. Шарів, які б визначали прадавні еру,— зовсім не знайдено. Мабуть в той час більшість Полтавщини була вже суходолом; через те тут не було наростання залишків підводних рослин, а тому й немає покладів земляного вугілля. Тільки в Костянтиноградському повіті дуже глибоко під землею знайдено

вугілля, але це, видимо, роги покладів з Катернославщини.

Середня ера, так звана крейдяна залишила чимало слідів, але ж знову дуже глибоко під землею. Можна знайти їх під самою Полтавою, однак не ближче від поверхні землі, як на 70 сажнів.

Найбільше є слідів переживання Полтавщиною третичної доби. Але найбільше значення для сучасного стану цієї землі мала крижана доба. На Полтавщину насувався так званий скандинавсько-російський льодовик. Україна замерзала з Півночі. Відтілю, так би мовити, з Петербургу та з Москви насувалася холодна смерть на Україну взагалі й на Полтавщину зокрема. На Півдні цей крижаник досунувся тільки до Волині, до Дніпра й до межі Костянтиноградського повіту. Це була ніби одна лапа, а друга йшла з теперішньої Калужської губернії в напрямі на Волгу. Ті дві лапи, що простягалися річищами Дніпра та Дону, здушили Полтавщину й вкрили її майже всю мертвою кригою. Тільки залишився непокритим один Костянтиноградський повіт.

Крижана маса, що насунулась на Полтавщину, мала завтовшки більш верстов, а завтовшки була коло санів. Позаяк той крижаник почав сунутись аж з Скандинавії, то до Полтавщини він не доніс великого каміння, залишив він й так звані тяжкі глини в середній Росії, зіпсувавши там ґрунти, а до України тільки дійшов намул, м'який, розсипчастий, світло-жовтий. Цей намул зветься "льосом". Льос лежить під зверхнім шаром теперішніх ґрунтів Полтавщини, а поверх його вкриває жирна, родюча чорноземля. "Ця, до якої ми, на жаль, не можемо пристати, бо вона на високому березі Ворскли, а ми мусили спинитися на піскуватому, низькому. А тільки надвечір пристанемо в Гавронцях, що вже повинні бути недалечко!"

Так скінчив своє оповідання Іоганн Карлович.

Ми знову згорнули вітрило й підпливли веслами до розкішного бережка, вкритого купами високих верб та дубів, а "Лорелею" втягли в бухточку. Але ж Самзнаєві, очевидно, так набридло сидіти нерухомо на одному місці, що, коли ми тільки почали наближатися до берега, він плигнув з човна; човен так хитнувся, що, вже тепер не втримався я й шубовснув у воду. А тим часом Самзнай, як несамовитий, кружляв і качавсь по піску, наче радів, що помстився за те, що вранці ми його зіпхнули у воду. Коли ж вилізли й ми,— то теж почали бігати по піску: хотілося розім'яти кістки, що втомилися від довгого сидіння.

Було вже дві години дня. Спочатку ми хотіли були варити кашу, але ж роздумали. Краще буде зварити увечері з свіжою рибою. Тепер же ми трохи попоїли консервів, тарані з огірками й пиріжків. Потім полягали під вербами й я, сам не помічаючи, заснув.

Але спати довго не довелося. Мене розбудили пастушки, що пригнали до річки корів. Діти виляскували бичами, а потім почали купатися й страшенно галасували, що дуже не сподобалося Самзнаєві, й він безнастанно на них гавкав та гарчав.

Хлопців незвичайно зацікавила наша "Лорелея", а особливо — парус. Вони, здається, ще ніколи такого не бачили. Але, по правді кажучи, по Ворсклі їхати з вітрилом досить тяжко...

Виявилось, що це хлопці з сусіднього хутора. Ми дали їм цукерок, а вони нам — сороку, яку я пустив на волю. На небі почали насуватися хмари. Іоганн Карлович поліз до свого куфра, витяг відтіль невеличкий барометр і сказав, що на ніч буде дощ. Мені було це дуже прикро, але ж він мене заспокоїв, що ми маємо добрий брезент, а коли б піднялася буря, чого можна сподіватися по тому, як швидко спадає барометр,— то ми заночуємо в Гавронцях...

Ні, вже не можу більше писати: рука наче одубіла. А шкода, що не списав і першого дня! Може докінчу увечері.

А тепер дощ перейшов. Харитина, певно, на огороді підв'язує баклажани,— то піду і я їй допомагати. Крапка.

— — —

Ну, вже кінчаю про перший день.

Ми їхали далі, а я почав співати:

"Ворскла річка невеличка,
Тече здавна, дуже славна"...

— Ти делаєш фальші! — озвався до мене Іоганн Карлович. Я почав сперечатись, що співаю вірно, але ж він відповів:

— Нижче на $\frac{1}{4}$ тону. Я маю "абсолютний слух", і коли вже чув цю пісню,— а я чув її в п'єсі "Наталка Полтавка",— то не можу не помітити помилки.

І він мені розповів, що таке — абсолютний слух. Мало є таких людей, що їх обдаровано від природи абсолютним слухом, але той, хто його має, не помиляються в тонах. Такі люди чують всі звуки так ясно, ну, як добрий маляр бачить всі відтінки фарб. Навіть звуки шуму, стуку і тому подібні, які звичайним людям здаються, так би мовити, не музичними, вони ловлять, як певну ноту. Я теж знаю ноти й маю добрий слух, але ж хіба я можу сказати, наприклад, яку ноту має звук пилки, коли пиляти дерево, або шарудіння пера по папері, чи торохтіння вагона по рейках? А люди з абсолютним слухом це завше знають. Коли вони переглядають якісь ноти, то без жодного інструменту чують ту музику, яку тими нотами написано. Найпотрібніше мати абсолютний слух композиторів, тобто тому чоловікові, що пише всякі музичні п'єси, складає пісні, опери, як от наш музикант Микола Лисенко, знайомий мого тата. З російських композиторів, однак, здається тільки один Глінка мав абсолютний слух. Отже через те він міг писати опери, не сідаючи за рояль, а часто просто за писальним столом, як пишуть всякі твори письменники... Але я колись чув, як розповідав татусь і про нашого композитора М. Лисенка. Так Лисенко теж писав свої твори не за піаніно, а,— як книжку. Він писав переважно вночі, коли вже ставало зовсім тихо на вулицях, і найбільш — по весні. Може й він мав абсолютний слух? Треба довідатись....

Тим часом, хоча я й помилився в співі, Іогану Карловичу дуже подобалось, як я співаю, й він просив, щоб я співав ще. Він каже, що наші пісні безперечно найкращі між усіма піснями світу, а українці від природи один з найспівучіших народів на землі, але про це мало хто знає в Європі.

Не дурно, згадав я, й у Тараса Шевченка є таке місце, де він говорить:

— Наша дума, наша пісня

Не вмере, не загине.

Голос у Іогана Карловича поганенький. Але ж, поки ми доїхали до Гавронців,— він вже навчився співати "Розвивайся ти, дубочку" й "Комарика". Тільки ж, Боже мій, як смішно він вимовляє слова.

От дивна річ: такий здібний чоловік, а ніяк не може засвоїти чужої мови, хоча тепер уже знає чимало й наших слів...

Було коло шостої години, як ми спинилися в Гавронцях. Я пішов в село, купив глечик молока, огірків та яблук. Потім ми від'їхали нижче за паром і спинилися на лівому березі.

Находила велика чорна хмара й через те, коли ми закинули вудки, добре почала ловитися риба. Я ледве встигав витягати то свою, то Шульцову вудку, бо Іоганн Карлович мисливським великим ножем, в козячій лапці вирізував вильця на таганець. Потім ми розпалили вогонь і почали варити кандьор.

Тим часом небо все дужче й дужче затягало темними хмарами. От-от почне дощ. Тоді ми розіп'яли на кущах верболозу ташу (брезент), позносили все з "Лорелеї", а її саму добре прип'яли до кущів.

Ще не встиг закипіти казанок, як почало гуркати. Гроловиця швидко насувалася з Полтави до нас, але ж, коли закапотіли перші крапки дощу, ми вже сиділи під наметом і смачно вечеряли.

Я дуже люблю гроловицю й зовсім не боюся ні блискавки, ні грому. А Іоганн Карлович боїться. Він каже, що розумом йому нітрохи не страшно, але ж є в нього якесь непоборне почуття тривоги, коли буває дужий грім.

А грім все дужчав. Стало зовсім темно, тільки раз-по-раз вогнем запалювалось то в однім, то в другім боці неба. І кожного разу, як розтинався дужий удар грому, Іоганн Карлович неодмінно повторяв:

— "Ум готтес віллен!" (тобто: "На милость Божу").

Я вже не міг без сміху чути цієї фрази. Коли це раптом вогненна стріла вдарила просто поперед нас у воду. Торохнуло так, що аж у вухах заболіло, й посеред річки закрутився шум, а "Лорелея" мало не зірвалась з причалу. І в ту мить, як це трапилось, Іоганн Карлович скочив на рівні ноги й своєю головою так напнув намет, що він зірвався з кілочків. А коли намет упав на нього, він і сам згубивши рівновагу, упав просто на казанок та Самзная, що лежав поблизу. От була комедія! Самзнай так перелякався тієї несподіванки, що завив, як вовк: я ще ніколи не чув у нього такого голосу. Потім я питався у Іоганна Карловича, яка то була нота, але ж він, сміючись сказав:

— "Ангст!" (жах!).

Я теж сидів під накриттям у повній темряві. Тим часом, під нас почала текти вода. Ледве ми виборсалися з брезенту... То нічого, що ми трохи змокли, бо ми були голі, а, бувало, тато часто каже: "Голому дощ не страшний",— але ж більша половина нашої вечері загинула: куліш розлився, котлети позмішувались з піском, перевернулися кава

й молоко. Правда, потім я рибу з кулешу пообмивав у річці й дещо можна було з'їсти і дуже мало хрумтіло на зубах. Але ж мені було шкода самого кулешу... А Іоганн Карлович шкодував за кавою.

Тим часом грюкотня стихала: вже над Полтавою показалися шматочки рожево-блакитного неба, тільки стало холодно: мабуть десь випав град.

Ну, вже ж і попосміялися ми з цієї пригоди, а найбільше глузували з Самзня, який, здається, нарешті й сам зрозумів, що тримався, як останній страхополох. Через те він, щоб заговорити нам зуби, почав дуріти, перевертатись і підповзати до нас на череві. Це його постійна звичка, коли він в чомусь прошпетиться. Було вогко. Іоганн Карлович знав, що швидко не буде ближчого села й ми вернулися ночувати в Гавронці. На березі зустріли старенького рибалку, який і пустив нас до себе в хату, й постеріг "Лорелею".

На другий день о 5-ій годині ми подалися далі.

День другий.

Ранком було так само чудово, як і вчора. Ми знову їхали тихо. Спинилися вперше біля Брусії. Там такий гарний міст через Ворсклу й частина села стоїть високо на березі, а на горі, під великим лісом, хтось поставив гарнісіньку дачу. На низькому березі — водяний млин.

Ми поснідали, а потім пішли подивитись до млина. Торгують ступи, бурчить вода в лотоках, пахне свіжим борошном, піниться під колом вода, як мило. На тім боці, під мостом, баби перуть сорочки... Така лагідна картина...

Біля млина стояло кілька селянських підвід, що привезли меливо. Дядьки сиділи під млином, а коли ми підійшли до них, — вони повставали, повитягали люльки з ротів й познімали брилі. Ми також ввічливо вклонилися й пішли просити мірошника, щоб дозволив нам подивитись млина всередині. Коли ми зайшли у млин й почали говорити з мірошником, то я почув, як селяни розмовляли поміж собою:

— Тьху! — сплюнув один. — А я думав, що це пани від земського. Аж воно тобі — німці.

— Не інакше як з Кочубеївської економії, — відповів другий. — Їх мало не щодня носить сюди нечиста сила.

— І не позабирає їх чортяка! Хоч би, кляті, потопилися у річці! — додав третій.

Мене це дуже вразило й, коли ми поїхали далі, я розповів цю розмову Іоганну Карловичу. Він, не витягаючи люлечки, скривився й промовив:

— Оні імейт свой резон. Ваші пани — лентяй і феодал. Оні думайт, что жівут в XVII столетії. Когда будет бунт, ваш мушік їх всех — чик-чик! — і він показав собі на горлянку.

— За що? — спитав я. — Є ж і добрі пани!

— Добрий пани нейн. Нейн добрі пани! — твердо промовив він і почав розповідати про водяні млини в Німеччині.

Там воду пропускають у якісь особливі машини, й від того їхні млини мають далеко більше сили, як наші. Ті машини зовуться "тюрбинами"; вони подібні до млинового

кола, тільки їх поховано у воді. Але він не встиг мені розповісти про це докладно, бо ми під'їхали до чудових лук на правім березі, вкритих мов шовковою травою. Далеко за луками — на високій горі розкинулись темні, величезні ліси.

На піщаному березі купалося кілька хлопців, але по тому, що один з них був одягнений по-городському, а також по тому, що над берегом сидів якийсь пан і малював річку в своєму етюднику,— ми догадалися, що то — не селяни.

"Це мабуть ті, що їх носить сюди нечиста сила",— засміявся я, згадавши дядьків під млином.

Коли ми порівнялися з ними й вони прочитали вголос, що наш човен зветься "Лорелея",— то один з них спитав:

— А чи за вами пливуть і "Нікси"?

— Нікси сюди не запливають, бо їм треба стерегти золото Рейну! — відповів по-німецькому Іоганн Карлович.

— А відкіля ж пливете ви? — також чистою німецькою мовою поспитав маляр.

Ми спинили човна, потім під'їхали до берега й познайомились. Виявилося, що це — дачники, які приїзджать щороку з Петербурга до Диканьки, а сюди ходять купатись.

Це місце зветься Багачкою. Художник — то їхній навчитель. Виявилось, що він не тільки бував, а навіть вчився малювати в Мюнхені, й це справило на Шульца дуже приємне враження. Вони почали жваво розмовляти, а я зазнайомився з хлопцями. Дачники з захопленням слухали оповідання про нашу подорож й почали нас умовляти, щоб ми конче заїхали в Диканьку, бо це дуже цікаве, велике село.

Іоганн Карлович радо на те пристав, але ж не знав, кому доручити "Лорелею". Поблизу не було якоїсь оселі; кілька хаток маленького хутора, що стояли на лівому боці Ворскли, були далеко від берега, а назад до Брусії тепер вертатись не хотілось. Тоді ми обрадилися, що піднімемось ще далі, всього верст на три до Чернечого Яру, й коли там можна буде доручити комусь човна або протокою підплисти до села,— то ми підемо звідти пішки на Диканьку.

Підходив час обідати. Ми zostалися на Багачці й почали готувати обід. Риби у нас не було, та вона й не ловилася, а через те довелося зварити кандьор на салі, каву з конденсованим молоком та додати коробку консервів. Наші знайомі також мали деякі харчі й чудові груші, й ми зробили дуже веселий спільний обід.

По обіді ми всією громадою подались правим берегом пішки. "Лорелею" взяли на "буксир" й потягли "лямкою", як бурлаки на Волзі. Тільки хтось з хлопців по черзі сідав на стерно, щоб "Лорелея" не черкала по берегу. Цікаво, що Самзнай так звик за цей час сидіти в човні, що рішучо не хотів відтіль вилазити й був самотнім "пасажиром першої класи"...

Розкішними, запашними луками ми за годину дійшли до місця, що було насупроти Чернечого Яру. Село поховалося поміж високих гір, де мальовничо виглядали великі церкви колишнього жіночого монастиря. Але ж все це було верст за три від ріки. На луках, правда, було багато людей: дехто звозив снопи, баби брали прядиво,— багато біля нас переїздило вброд з другого берега. Але все то були такі люди, що опинялися

тут на короткий час. Не було й мови, щоби віддати комусь наше добро стерегти аж до вечора. Тоді хтось згадав, що трохи далі, на цім же таки боці річки є давній знайомий наших дачників, диканьський дід Матвій Дерев'янка, який наняв тут баштан. Ми пройшли ще далі з верству понад самим берегом й опинились на баштані.

Дерев'янка ще здалеку помітив нас: він стояв над берегом на своїй одній нозі в білій одежі, та в гарнім солом'янім брилі, неначе якийсь велетенський лелека, й вдивлявся у нас, приставивши дашком до лоба руку.

Він зустрів нас радісно, всім стискував руки (власне не стискував, а лише протягував), вибрав для нас чудових динь-скороспілок й радо згодився стерегти нашого човна.

Говорив він дуже кумедно: як сказав би Іоганн Карлович, "на поломаний язик", й дуже тоненьким голоском.

— Я вже здеся охторой год розводю кавунці. Но, звиніть за вираженіє, в єтот год, ежелі посмотреть знаружки на унутренность, так добра не ждять. Большая мокропogодь в лєтє. Дощ тюжить, та й тюжить просто без усякого воздержанія. А вот, к примеру, раніш, то бивалі кавунці ядрьонії, сахарю подобнії...

Поки ми їли,— він увесь час говорив. Потім мені спало на думку, що ми можемо витягти "Лорелею" на берег, бо якби хтось схотів її погнати, то Дерев'янка на одній нозі не дожене злодія.

Усі згодились й ми разом, як печеніги, витягли свого човна на берег, поставили біля дідового куреня, а все, що було в "Лорелеї" закрили ташою.

На прощання з дідом вийшла маленька прикрість. Біля куреня у баштанника був прив'язаний собака, який увесь час страшенно лютився на Самзную. Самзнай коли-неколи гарчав на нього здалеку, але ж, як ми переносили човна, він метушився й собі, та й, не помітивши ворога, якось опинився дуже близько біля нього. Дідів пес, не довго думаючи, вхопив Самзную за ногу. Самзнай налетів кулею на обидчика й так почав його наминати, що ми ледве їх розборонили. Сумний "Бутось" жалісно скиглив під куренем, а дід ходив навколо на своїй дерев'янці й висловлював йому своє спочуття:

— Бідаха Бутоська, бідаха! Видіш, какой приплів чорний диявол. Ах, он негодник... Как би ти був вольний, я знаю: ти б йому нашкипидарив би обратно!..

Ми для ввічливості й собі полаяли "чорного диявола" й подались на Чернечій Яр.

Дуже-дуже мені подобалося це сільце: тихесеньке, все в садках, з яких виглядають маленькі, білі хатки. Багато хаток стоять на узгір'ї між високих гір. Ми пройшли біля монастиря й видрались на височенну гору, яку наші попутники називали "Шпичкою". З неї відкривається чудовий краєвид, особливо, коли подивитись у бінокль Іоганна Карловича. Тут видно лівий берег Ворскли ще далі, як з Сем'янівки. Навпроти гори, в долині поміж садів, наче намальований, стояв гарнісінький домок. То дім тутешнього панотця Якова. Наші попутники з ним знайомі й, коли побачили його на ганку, то почали вітати, гукаючи, скільки сили.

— Гей, хлопці! Заходьте пити чай. Самовар закипає, а бубликів, скільки хочете,— гукнув їм здоровенним басом отець Яків.

Іоганн Карлович крутнув головою й промовив:

— Карош бас. Ля!

Хлопці відповіли, що поспішають в Диканьку, й ми полізли далі по горах...

Диканька — це та сама, куди їздив на велосипеді Шавкун і яку згадує Гоголь в своїх "Вечорах на хуторах".

"Він сам тут не жив, а тільки часто приїздив з своєї Яновщини",— розповідали дачники.— "В Диканьці є ще й тепер люди, які знали особисто Миколу Васильовича"...

От щасливі! Я особисто ще не знайомий з жодним нашим великим письменником...

Коли почали говорити про диканьські ліси, то Іоганн Карлович і тут не спасував. Він знає, що найкращі ліси на Полтавщині навколо Диканьки, та навколо Лубен. Знає він і те, що тут зовсім немає берези, а найбільше росте дубу та трьох ґатунків кленок. Крім того: берест, в'язок, ясенюк та часами осика й граб. В диканських лісах можна зустріти чимало диких яблунь та грушок. В хащах лісових — сила всяких порід кущів: глід, що по латинському зветься — *Crataegus oxyacantha*, жостір — *Rhamnus cathartica*, свидина — *Cornus sanfuinasa*, шипшина — *Rosa canina*, терен — *Prunus spinosa*, ліщина — *Corylus avellana*, та багато інших.

Але він не знав, що в лісі, який веде до палацу Кочубея (про Кочубея він знав!) зроблено чудову алею, яка починається великими кам'яними ворітьми, збудованими на честь приїзду до Диканьки якогось з царів. Не знав він і того, що там є старий-престарий дуб, такий товстелезний, якого я ще ніколи не бачив: ми поміряли сантиметрам на рівні нашого зросту, то стовбур мав більш як 11,5 метрів. Це далеко товщі дуби, як в Лубенському монастирі. А на цей найбільший кажуть: "Дуб Марії",— тобто певніше — Мотрі, бо сюди нібито виходила на зустріч з Іваном Мазепою Мотря Кочубеївна...

Чи міг я подумати, що спочиватиму на тім самім місці, де колись спочивав один з найбільших людей України?! Який я вдячний Іоганну Карловичу, що він показав мені мою рідну сторону. Знову згадую Тараса Шевченка, який говорив:

"— Що ж ти таке?..

— Нехай німець скаже: ми не знаєм"...

"...Колись будем і по своєму глаголять,

Як Німець покаже.

А до того й історію

Нам нашу розкаже"...

А хіба ж не так?! Принаймні мені, синові моєї батьківщини, й мою батьківщину, й історію постання моєї землі розкажує німець.

Ну, й спасибі йому. Далі може я й сам щось довідаюсь...

***

Харитина каже, що я через того "нехриста" здурів: пишу, як волосний писар. І справді, треба спочинути, бо й рука знову залякла...

Але ж скільки вже написано! Ніколи я й не думав, щоб можна було так багато записати з подорожі по таких звичайних і навіть знайомих місцях. Це виходить, все

одно, що мандрівка по Міссісіпі, або Ниліві.

Але ж моя подорож була б недобре змальована, коли б я не додав до неї ще й ілюстрацій. Зараз же поналіплюю сюди всі рисунки, які маю, або здобуду! Це — добра думка, й мені пам'ятка!

— — —

Ну, сідаю знову й буду писати "як волосний писар", навдивовижу Харитині. Вона мабуть гнівається на мене за те, що я через своє писання мало з нею розмовляю й занедбав працю в городі. Підожди трішки, моя хороша! Ось закінчу записки про подорож і тоді знову будемо працювати вкупі та говоритимемо, як Робінзон з П'ятницею.

Так, я ще не все розповів про Диканьку.

Ми були в князівському парку, бачили чудовий розаріум (плантації троянд), бачили приручених оленів, бачили чудових коней й незвичайно гарних, вухатих мулів. Ходили навколо палацу, але всередину нас не пустили, бо саме в цей час були дома Кочубеї. Коли ж їх не буває вдома, можна обдивлятися і покої. Кажуть, що там розкішні зали в різних стилях. Є багато дорогих, цінних по згадках, речей. Між іншими — є велика срібна група: шалений кінь тягне прив'язаного йому до хвоста Івана Мазепу. Певне, не люблять тут нещасливого гетьмана! Друга історична річ — сорочка судді Леонтія Кочубея, в якій його було скарано в Білій Церкві.

Мої диканьські товариші розповіли, що цю сорочку спочатку переховували в якомусь іншому маєтку Кочубея, в Жуках, чи що. Але ж там одна попадя, побачивши на сорочці кров, визнала, що негаразд ховати неவிбрану білизну; взяла її й випрала. Сорочка була вже настільки ветха, що дуже порозлазилась, і тепер пошматана переховується в Диканьці.

До вечора ми страшенно находилися, а треба було вертати знову до діда Дерев'янки. Тим часом то був не близький світ, і ми ухвалили ночувати в Диканьці. Я, правда, радий був йти хоч і зараз, бо страшенно боявся за "Лорелею" та наше майно. Іоганн Карлович також казав, що він може йти ще хоч і втричі далше, але ж додав, що нема потреби блукати ночами по незнайомих місцях, а "боятись пізно". Коли б Дерев'янка захотів комусь продати наше майно, то він міг би зробити те й через півгодини після нашого відходу, коли ж ми йому свідомо повірили на півгодини, то нема жодної причини, щоб не поійняти віри на півдобі. Мені це подобалось і заспокоїло.

Наші знайомі запросили нас до себе вечеряти.

Шульц спочатку довго не згоджувався, але ж, коли художник (у нього таке чудне прізвисько — Маконілі), сказав, що буде вечеряти в нього в Мюнхені, пішов. Ми прийшли до невеличкого домика навпроти високої, старовинної "Троїцької" церкви. Цей домок був теж церковний, але панотець — людина одинока, сам в ньому не жив, а віддавав на літо знайомим вже йому дачникам. Сам же він приходив тільки на свою пасіку, яка була за домиком в садку.

Ми посідали на веранді, щільно зарослій диким виноградом, й в приємних розмовах

провечеряли допізна.

Гарно увечері в селі. Небо чорне, а на ньому блищать вогняні зорі. Чути, як риплять навантажені снопами вози, десь далеко гавкають собаки, а з різних боків лунають парубоцькі й дівочі співи.

— А правда, у нас добре співають? — спитав мене один з хлопців.

— А добре,— сказав я.— Як у нас, в семінарії!

— А це через те, що тут є драматичний гурток, що влітку впорядковує концерти та спектаклі. В ньому семінаристи, студенти, панночки. Ми теж беремо участь. Селянам дуже те подобається й вони багато переймають гарних пісень. А ще позаторік, як ми жили тут перше літо, здебільшого диканьчани співали всяких салдацьких пісень, наприклад:

"Ой, гоп, судариня!
У барабан ударила.
Ударила — врзала
Три рази.
Барабан громко б'єть —
Рота наша стройно йдють!.."
Ми качалися зо сміху...

В цей час за тином почулись веселі голоси, забренькала бандура й хтось добрим баритоном завів:

"Ой, Дніпре, мій Дніпре,
Широкий та дужий"...

— О, це ж наші артисти! Колю, Якове, Косте, Василю заходьте до нас,— загукали наші господарі,— у нас цікаві гості з Рейну!

У двір увалилася весела юрба молоді в українських вбраннях: хлопці в широких козацьких штанах, панночки у вишиваних сорочках та плахтах.

Ми познайомились. Я зустрів двох моїх товаришів, тільки старших класів. Було дуже приємно. Всі посідали на ганку й почали співати, гарно, стройно, чуло.

Іоганн Карлович взяв мене за лікоть, Я оглянувся й мені здалося, що в нього ясно блищали очі. Він нагнувся до мене й тихо промовив:

— Ах, как карашо! Знаменітельно. Люше, как "Лорелей".

Це була велика похвала, бо він дуже любить свою "Лорелею" й мабуть гадає, що вона — найкраща річ на світі. Я так подумав був спочатку, а потім догадався, що це він сказав на те, щоб підкреслити, що за такі співи готовий віддати навіть свого човна...

Було вже коло одинадцятої години. Почувалася страшенна втома. Ми почали прощатися. Господарі хотіли були залишити нас ночувати, але ми рішучо не згодилися. Тоді нас відвели навпроти до заїзду, що був близенько на базарі.

Ми полягали й тільки-що почали дрімати, коли почули, що на нас роблять напад блохи.

От тут вже здрейфив і Іоганн Карлович. Це другий раз, бо перший був під час бурі. Він не передбачав такої напасти, Але ж дав мені добру раду. Хоча проти бліх, казав він,

вигадано багато всяких далмацьких та перських порошоків, але ж вони мало допомагають. Його один приятель робить так: коли кудись їде в дорогу й сподівається, що йому доведеться ночувати в непевних місцях,— тоді він ще зрана п'є "тіокол". Тіокол передає свій пах всьому тілу, а того дужу не терплять ні блохи, ні блощиці, ні якесь інше плюгавство.

— А крім того, тіокол попереджає застуду,— додав Іоганн Карлович, і враз захріп, не зважаючи на бліх.

Я ж довго ще вертівся й не спав. Слухав співи, що все ще не втихали, слухав, як, певне, на церкві жалібно гукала совка-пущик й згадував своїх любих, яких теж мабуть їсть всяке плюгавство в чужій далекій стороні...

Вночі мені увесь час снилась товста пані з барабаном. Вона стукала по ньому тоненькими гострими швайками, якими все силкувалася вколоти мене по тричі одразу...

Й чого може снитись така дурниця?

— — —

Третій день

Ми встали пізніш, як в попередні два дні. Було вже 23 липня. В сім годин ми, напившись чаю в заїзді, подалися на баштан діда Дерев'янки. І що ближче ми підходили,— то все дужче я хвилювався. Але ж ще здалеку я побачив укриту брезентом "Лорелею", а біля неї — "Бутоську", який силкувався влізти під ташу.

Побачив його й наш "чорний диявол" і, мов куля, помчав до нього. Тільки йому сьогодні не довелося повторити вчорашній герць, бо "Бутоська" між ногою та дерев'янкою баштанника шугнув у курінь.

Дід Матвій страшенно зрадів, нас побачивши.

— Я вже мозковал: щось вам приключилося; не іначе, як якась приключка...

Він ще довго розповідав нам всяку дещицю, допомагав зсадити у воду "Лорелею", нарешті вибрав кілька диньок-"дубівок" на дорогу й дуже дякував за гроші, які дав йому Іоганн Карлович.

На прощання він сказав:

— Хараша ваша лодушка; нігде правди задеть! Но ещо лучча люлечка. Вот, када би мнє такую!

І яке ж його було щастя, коли Іоганн Карлович мовчки вийняв з рота свою люлечку й, не викидаючи тютюну, віддав йому запалену. Шкода, що в Матвія була одна нога, а то, певне, танцював би з радощів.

Коли ми вже сідали в човна, він пищав своїм тонким голоском:

— Обізательно заїжайте до Писаревщини. Она — ото-о! Не ото, що ото, а ото,— що ото-о! — показував він пальцем, але ми вже пливли, та ще й його Бутоська, побачивши, що його чорний ворог в човні,— войовничо й люто гавкав на нас, стоячи обіч з дідом...

Якби ми знали, що нам трапиться в Писаревщині, то, певне, туди б не заїздили. Неначе нам напроорокував дід Дерев'янка, назвавши Самзня "чорним дияволом"...

Коли ми виїхали з Чернечого Яру, то вже було коло дев'яти годин ранку. Сонце

пекло добренно, але подував попутний вітрець і "Лорелея" летіла, часами — на парусі, часами — на веслах по блакитній воді. Через годину ми вже опинились навпроти Писаревщини.

На нашому шляху — це єдине більше село, що лежить на лівому боці Ворскли близько берега. Ми допоручили човна черницям, які доглядали біля води монастирське полотно й за кожним словом говорили: "Спаси Господи!". Потім ми пішли до монастиря. Я сподівався, що тут також можна буде поснідати, як у Київській Лаврі. Але ж виявилось, що монастир зовсім невеличкий, однак затишний, чистенький, стоїть він просто посеред села, відділяючись від селянських хат білим кам'яним муром. Було якесь свято й у церкві ще правилася пізня служба. Ми зайшли всередину.

На нас повіяло приємною прохолодою й потягло добре знайомим мені запахом ладану. В церкві були майже самі черниці, які скупчилися біля вівтаря, а при виході стояло з півдесятка бабів та дві дівчинки. Служба вже кінчалася, черниці співали "задостойник". Я зацікавився, почувши, як одна пнула конче співати басом і навіть наблизився до криласу. Коли це враз ззаду мене почувлася якась метушня. Всі черниці обернулися до дверей і урвали співи; я теж оглянувся — й закам'янів: посеред самої церкви, на холодних чавунних плитах, широко розкинувши всі чотири лапи, лежав Самзнай. З червоного язика капала слина, а він, відчуваючи спасенну прохолоду, відбивав своїм хвостом такт за тактом по чавунній підлозі наче хтось клепав у колотушку!

Черниці швидко хрестилися й переляканими голосами повторяли одне тільки слово: "Іскушеніє, іскушеніє!"

Іоганн Карлович спокійно, але голосно гукнув

— Ге-веґ форт! (Пішов геть!).

Але Самзнай лише облизався й ще дужче застукав хвостом. До нього підскочила якась черниця, — Самзнай загарчав і голосно гавкнув. Отямившись, я кинувся до собаки, вхопив його за ошийок і поволік з церкви. Я радий був тікати, скільки сили, але ж не можна було покинути товариша — Іоганна Карловича, а він, наче б то нічого не трапилося, спокійно стояв посеред церкви й з цікавістю дивився на переляк черниць.

Тим часом до нього підійшла одна, стара-престара, в довгій мантиї й, показуючи на двері, промовила:

— Вийдіть, господине.

— Варум? (Через що?) — невідомо з якої причини по-німецькому запитав Шульц.

— Я вас честю прошу, господине! — повторила, вже гніваючись, черниця.

— Абер вас іст дох гешеен?

Я заглянув у двері, держачи за ошийок Самзная, й пошепки кликав:

— Іоганне Карловичу. Та ходімо бо швидше!

Тоді Шульц повернувся й спокійною ходою, як москаль, вимаршував на ґанок. За ним посунули кілька черниць і та — найстаріша.

— Какое ви імієте польное право, господине, наводить у святий храм собак та ещо й оскорбляєте монашеський сан? — строго запитала вона, пристукуючи палицею.

Тоді вмішався я:

— Вибачайте нас, матушко. Ми ж цього не хотіли, це ж не навмисне.

— А оскорбляєте тоже не навмисне? — ще сердитіше напустилась вона.

— Нада покликать "правительство", — вмішалася друга стара черниця. — Матушко Варсонофіє, гукніть лишень стражника... Поналазять всякії, оскверняють Божій храм та ще й ругаються!

— Та хто ж вас ругав, матушко? — спитав я.

— Хто ж, як не оцей! Иш, який! Говорить: "Аби б ти здохла шельма"!.. Якая же я шельма, га?..

Це вона так зрозуміла слова Іоганна Карловича: "абер вас істдох ґешеен?" — тобто: "що власне сталося"?

Як я не роз'яснював їй, — нічого не помагало. Тікати було не зручно: вскочили то — вскочили, треба вже було доводити справу до кінця. Швидко прийшов і поліцай. Нас оточила сила черниць: служба вже скінчилася й вони всі висипали з церкви.

Стражник підкрутив вуса, зняв перед старшою картуза й спитав:

— Што случилось, матушко Казначея?

Вона, а за нею всі інші почали розповідати, як ми привели "диявола" в церкву, як потім Шульц лаяв казначею й тому подібне.

— А скудова ж ви такії, господа? — повернувся до нас стражник. — Пашпорта імієте?

Іоганн Карлович витяг паса, і, показуючи на мене сказав:

— Мой сін, а то — Замзнай!

Потім, не поспішаючись витяг цигарку, відкусив кінчик і почав запалювати.

— Тут не можна курити! — закричали черниці. — Тут святе місце!..

Тим часом поліцай вертів на всі боки папір, писаний німецькою мовою, й нічого не міг зрозуміти. Довго ще ми поясняли йому, хто ми й чого тут опинилися. Нарешті він записав наші прізвища й, довідавшись, що Шульц — учитель духовної семінарії, — відпустив нас, заявивши:

— Доложу господину приставу, а йон потом усьо розберють. Розходись, господа; розходіться, матушки!

Ми швиденько посунули до річки, посідали на "Лорелею", розпустили вітрило й швидко від'їхали від цього святого, але й небезпечного місця...

Обідали ми проти Великих Будищ, що розкинулись далеко від річки на високих горах правого берега. А потім просто поїхали до Опішні.

Опішня — останній пункт нашої подорожі. Ворскла власне не підходить під саму Опішню, але на річці стоїть незвичайно гарне сільце — Міські Млини. Тут, справді, водяні млини, для яких річку трохи запруджено загатою. Через те далі вона розливається у великий, розкішний ставок. Тут маєток якогось пана з дуже музичним прізвиськом: "Даніель".

Мені здається, що Міські Млини — найкраще місце на всій Ворсклі. Яка широка видається річка, які чудові левади, гаї... А коли ми вибрались на гору, залишивши

"Лорелею" біля млина,— то не могли відірвати очей від краєвиду. Заходило сонце й позолотило всі безкраї лани, десть, аж на крайнебі було видко золоту церкву (здається — Милорадівську), річка — переливала, як перламутр. Мені згадалося, як Сатана спокушав Христа з гори, і я подумав, що певне той краєвид був подібний на Опішнянський...

"Гори мої високії...

Та не так високі, як хороші!.."

У Іоганна Карловича був тут знайомий земляк. Він мав ковбасню, й ми спинилися в нього.

Після вечері нам подали чудових слив. Не дурно ж в "Енеїді" Котляревський між всякими смачними стравами згадує й "корито опішнянських слив". Вони варті того, щоб про них писати віршами...

Німці швидко пішли, а мене положили на чистій білизні й м'яких подушках на канапі, в їдальні.

Так було приємно розправити втомлені члени. Я швидко заснув, але ще крізь сон чув, як довго-довго розмовляли Шульц з Кирхнером. Що то значить — земляки!

Другого дня ми блукали по Опішні. Велике містечко, що має більш 25 тисяч мешканців, в осередку дуже брудне, дарма, що тутешні міщани зовуть його "городом". Я звернув увагу на одмінний у тутешніх жінок стрій. Це одяг, так званий, зінківський (Опішня — Зінківського повіту).

Кирхнер показав нам нову гончарську школу, яку поставило тут Земство, позаяк в Опішні дуже гарна глина й сила гончарів, що виробляють найкращий не тільки в Полтавщині, але й на всю Україну, посуд. Незвичайно чепурні речі виробляє ця школа; і все — в чисто українському стилі. Я купив собі чудовий каламарчик, з якого й пишу тепер оці записки. Це буде мені вічна згадка про мою знамениту подорож по Ворсклі.

Четвертий і п'ятий дні.

Назад ми їхали далеко швидше, бо за водою. Правда, Іоганн Карлович каже, що Ворскла має дуже малу похилість: коло Опішні її річище лежить приблизно на 45 сажнів над рівнем моря, а біля самої Полтави — вже сливе на 39. Тобто всього різниця похилості на якихсь 6 сажнів на протязі, більш як 60 верст.

На повороті була тільки одна значна пригода. А значна вона тим, що дала мені добру науку: ніколи не варт хизуватись, навіть мовчки, бо коли з кого почнеш глузувати, то й сам ускочиш ще в більш ніякову історію. Так трапилося й зо мною. Я увесь час хихикав, коли згадував, як Іоганн Карлович перелякався громовиці під Гавронцями. Але ж потім я й сам вщерть оскандалився. А було це так. Коли ми доїхали до злощасної Писаревщини,— вже надходив вечір. Ми посміялися з "чорного диявола" і, припливши до баштану, побачили Дерев'янку, що стояв над кручею з Бутоською й пихкав з подарованої люлечки. Він ще здалеку почав махати нам, щоб ми заїхали до нього. Ми пристали й "закотвили" під баштаном. Зварили вечерю, наїлися динь й думали були ночувати в нього в курені. Але ж там було дуже тісно й через те ми спустились ближче до броду, натягли ташу на щоглу над "Лорелеєю" й полягали в

човні. Дерев'янка сидів біля човна, оповідав нам всякі дивовижні пригоди, що трапляються на баштані, розказував, як одріжнати "кавуна" від "кавуниці", як треба вистукувати кавуни і так далі.

Він увесь час кашляв. Коли я його спитав, чи він не застудився, то він відповів:

— "А не иначе! У мене ще з служби "графит" у груді. (Очевидно — бронхіт!)

Спустилась чудова, ніби оксамитова, ніч. Не чути було жодних звуків людського життя, тільки стиха плюскала хвилька об наш човен. Деся в диканьських лісах, коли-не-коли, реготав сич, наче хтось сміявся в грамофоні, та на чернецьких болотах аж надсідалися, кумкали жаби. Я вслухався і розсміявся:

— Ось послушайте,— сказав я, вони цілком правильно співають: "Под твою милость..." Це певне їх навчили церковних співів черниці.

Дід захихикав і сказав:

— Какое там: "милость"? Они кричат: — Ми-ки-ки-ки-та бррреше.

І справді, це дуже походить, але й співають таки по-церковному!..

Ми задивилися на зорі. Іоганн Карлович почав називати сузір'я.

— Це — "Млечний путь", це — "Кассіопея", це — "Волоса Вероники", це — "Медведица"...

— І зовсім не так,— перепинив його дід Дерев'янка.— То — "Чумацький шлях", то — "Борона", то — "Волосожар", то — "Віз" великий, а то — малий.

І всякі сузір'я він називав по-українському.

— Хі! І чого ж би тая "ведмедиця" залізла аж на небо? — засміявся він.

— То не штука, діду,— пожартував я,— що ведмедиця! А як звідціль не заліз туди або іхтіозавр, або мамонт, що раніш ходили по цьому місці, де тепер ваш баштан?

— А што ґто за насікомая — мамут?

Я почав оповідати дідові те, що чув від Іоганна Карловича, який тим часом заснув. Ми заговорилися. Було вже пізно, коли дід подряпався на баштан. Небо потемніло й затягло хмарами; вода стала чорна, як атрамент. Мене враз загоїдала легенька хвиля й я заснув з думкою, що, як ударить вночі грім, то Шульц певне скочить у воду...

Раптом я прокинувся від дужого стусана. Я лупнув очима й побачив перед себе якусь величезну рухливу чорну масу з чотирма білими довжелезними іклами. Спросонок мені видалось, що це лізе на нас страховинний мамонт. З несамовитим скриком я так і скотився в річку, ледве-ледве не втопився, бо впав боком. Коли ж мене витягли з води,— то виявилась дуже проста річ: якийсь селянин віз волами снопи й, не потрапивши на брід, наїхав просто на нашу "Лорелею".

От було шелесту! Він і сам злякався, бо воли качнулись набік — перекинули воза, але щасливо — не в воду, а на беріг. Ми тільки набрали в човен води. Гуртом: селянин, Шульц та я підважили воза, а потім, як віз поїхав, ми довго ще наводили лад на "Лорелеї". Я мусив спати голий,— бо вся одежа й білизна були мокрі. Але це було дрібницею. Головне, що я почував себе дуже засоромленим: я злякався мамонта на Ворсклі в ХХ столітті!..

Остання дрібна пригода була вже під Полтавою. Під'їздячи надвечір до Полтави, ми

спинилися половити риби, щоб принести щось додому.

Біля нас стояв невеличкий вербовий човничок, а в ньому сидів старий-старий рибалка з маленьким хлопчиськом і лагодив волока. Я якось незручно закинув вудку й зачепив гачком за картуз хлопця. Хлопець впіймав картуза руками й, злякавшись, що я відніму його добро, почав зривати його з вудки. Я смикнув вудку, а той човен так і підплив до нас. Дід хитнувся, мало не випав у воду й ніяк не міг зрозуміти, що трапилося. Насилу ми розчепились. Тоді, як вже непорозуміння скінчилося, й рибалчин човник відплив від нас, хлопець почав нас лаяти:

— Проклятущі німці! Ми вам плечі нахлищемо, будете знать! — і т. д.

І щодалі вони відпливали на середину річки, тим дужче лаялись. Я був спалахнув хотів вже своїм човном наздогнати обидчиків, але Іоганн Карлович спинив мене й розказав таку байку Езопа.

Мале ося стояло на високій стіні, а поблизу йшов вовк. От ося й почало його лаяти та нахвалятися. А вовк підвів голову вгору, усміхнувся й байдужно промовив:

— Мене твоя лайка не ображає, бо це ж не ти мене лаєш, а те місце, на якому ти стоїш...

* * *

Ми попрощалися з Шульцем, як щирі друзі. Я міцно подякував його, що він зробив мені таку приємність...

Але як зближує людей подорож! Раніш, хоч ми вже й давно поприятелювали,— він ніколи не кликав мене до себе. А тепер і сам приходив вчора до мене й на завтра кликав мене. Я дуже, дуже радий...

Ну, моя П'ятнице! Я вже скінчив описувати свою подорож і тепер можу тобі допомогти й полоти грядки, й підв'язувати баклажани, й нарубаю дров...

— — —

Сьогодні вже третє серпня. Цілий тиждень я не записав жодного слова. А через те, що спішив рубати дрова,— умудрився надрубати собі першого пальця та ще й на правиці. Ще й тепер дряпаю, як курка лапою, або, як каже наш Грек — "мов чорт до Арефи".

Шкода, що трудно писати, бо треба б занотувати, як я гостював у Іоганна Карловича (ах, які чудові в нього рапіри, й величезні рукавиці для боксу!). Треба б також розповісти про пригоду з Афонькою, якого набили вночі якісь злодії, що влізли до саду красти яблук.

Але нехай все це напишу завтра.

Ага! Ще є лист від дяді й від В'ячеслава В'ячеславовича. Ну я їх сюди просто приліплю, та й край.

* * *

"Дорогой Сима!

"Уже август на носу, а ты себе и в ус не дуешь. Почему ты до сих пор не напишешь ответа на мое письмо, в котором я тебе приказывал готовиться к отъезду в Киев, ввиду приближения учебного года и необходимости твоего перехода в гимназию? Ты помни,

что, кроме тебя, у меня много и своих забот, и я не могу постоянно думать только о тебе одном. Немедленно поговори с Алексеем Ивановичем относительно сдачи усадьбы. Лучше всего ему в этом поможет г. Верховлазов, с которым я сговорился в общих чертах относительно арендных условий. Ал. Иванович рассчитает и эту старуху, Хиврю, или как там ее, что у вас служит. А мне пусть все напишете обстоятельно.

Получилось от твоей мамы письмо из Иркутска. Она пишет, что дорога очень тяжелая и много неприятностей. Рассчитывает доехать, куда следует, до морозов. А назад сможет вернуться лишь на следующую весну. Так вот, ты оставь блажить, поспеши все устроить и числа 10, не позже, приезжай. Прощение в гимназию напишет за тебя Миша, а ты сходи в канцелярию своей семинарии и забери все документы. Когда скажешь им, что переходишь в Киевскую гимназию, то они сами будут знать, какие бумаги тебе нужно.

Кланяются тебе Миша и Ваня.

Твой дядько.

Киев, 31 июля 1913 года.

* * *

"Любий мій юначе!

"Все збирався, голубе, виконати свою обіцянку й приїхати до тебе на часинку,— та стільки набралось справ, що й вгору нема коли глянути. Пробач, голубе. Сподіваюся, що швидко побачимось у Києві. Мені твій "дядюшка" казав, що ти маєш незабаром приїхати й що тебе віддадуть до гімназії. Це, бачиш, на те, щоб ти там "трошки відшлихтувався", бо — бачиш — у вас там, по семінаріях все попенки та дяченки, або й репані мужичата. Виходить, занадто демократично! А в гімназії — самі паненята. От вони й тебе "одшлихтують", то ти будеш тоді під пару "Мишутке да Ванятке" й не смердітиме від тебе мужиком в панських "дядюшкиних" покоях...

Ну, та кріпись, Максиме! В тебе добра голова й щире серце. Якось перетерпиш і "за шмат гнилої ковбаси" не продасиш того, чому все життя щиро й завзято служив твій добрий тато й тобі заповідав. Будемо бачитись,— може коли й я тебе піддержу, чи стану в пригоді.

Як приїдеш до Києва, то, не відкладаючи, зайді до мене. Дещо розкажу й покажу тобі цікавого. Дещо знаю й про тата, але краще розповісти словами, а не писати.

Міцно стискую тобі руку, молодий любий друже, й зичу всього ліпшого.

Щиро прихильний до тебе

В'яч. Ст.

Року Божого 1913, I/VIII, у Києві"

— — —

Маю клопоту повну голову: то бігай за документами, а їх все не дають; то морочся з Афонькою. Олексій Іванович не хоче нічого робити, не порадившись зі мною, а я що тямлю?

Ох, тату, тату! Бідний мій. Піде, мабуть, прахом все те, що ти добував, наживав, що ти любив, до чого так звик. Зруйнують усе чужі люди. Правда, ми ухвалили, що дві

кімнати наймати не будемо: знесемо туди всі речі, все наше добро й замкнемо. Але ж Харитина каже, що кватиранти заведуть мишей, і ті все поїдять. А я думаю, що може цього й не станеться, бо Олекса Іванович матиме ключа й буде заходити дивитись. А на Різдво і я приїду.

Але ж мене якось все це менше турбує, ніж бідна Харитина. Ну, куди їй, старій, діватися?.. У Олексі Івановича є прислуга й не можна її так, ні за що, ні про що розщитати, та й я бачу, що він вважає Харитину надто старою. Біда старим; чисто як у казці: як старий — то геть з двору!

Що б його вигадати? От так жаль, так мені її шкода,— а що я можу зробити, чим допомогти?! А, стривай! Та хіба ж не можна її залишити, щоб вона так само жила в тих двох кімнатах? І справді!..

— — —

Ну, з Харитиною виходить зовсім чудесно. Олекса Іванович пристав на мою думку, бо, каже, мама буде рада, коли повернеться й знайде Харитину дома; окрім того, Харитина все догляне. А я міркую над його словами й мені трошки прикро. Я гадаю, що про Харитину ми повинні дбати не через те, що з неї може бути нам ще якась користь, а вже за те, що вона стільки років служила для нас! Ну, та це — не до діла. А річ ось в чім: Харитина буде забирати платню за помешкання й з тих грошей буде жити. Що ж зостанеться — віддаватиме Олексі Івановичу.

Тепер у мене легше на душі. А з "панством" мого дядюшки все якось обійдеться: Старушок не дасть мене на поталу, та й я ще повоюю за семінарію!

— — —

Всі справи закінчено. Укладаю речі. Харитина пече пиріжки на дорогу, тільки мабуть будуть вони дуже солоні, бо рясно вона їх поливає своїми сльозами. У мене й самого так стискується серце, наче мене, як бичка, ведуть на різниці. Тяжко, ох, як тяжко! Але що маю робити? "Волій, Варваро, бо треба",— говорила моя люба ненечка. Ну, та казав Старушок, що треба бути козаком — і буду!

Вже починає раніше вечоріти. Може ще встигну, поки споночіє, попрощатись з моєю любою Полтавою, а завтра зайду востаннє до свого найкращого навчителя Іоганна Карловича. Мій хороший, чи будемо ж ми знову так гарно товаришувати з тобою, як цим літом? Ти чи ж розумієш, яку духовну (моральну) піддержку дав мені в той час, коли я так страждав за долею моїх рідних; коли мені так була потрібна міцна рука доброго й розумного товариша? Я довіку не забуду цієї помочі!

— — —

Завтра їду. Уже все готово. Готово ще з учора, бо я збирався виїхати сьогодні вночі, а Іоганн Карлович мені порадив їхати завтра вранці. Він каже, що коли подорож не нагальна, то навіщо я кунятиму в потязі, коли можна вигідно виспатись вдома? А вдруге — шкода переїхати 309 верст і не бачити дороги. Він завжди практичний і по-дурному було б його не послухати. До того ж, іще одна ніч — в рідному гнізді...

Але яке сумне воно стало! Хати порожні: як ідеш,— так і гуде підлога, аж луна розлягається. Але в двох кімнатах — чистий мебльовий склад. Особливо в одній: тут

забили аж під саму стелю всякими речами. Тісно і в другій, однак все-таки для Харитини знайшовся затишний куточок. Я прибив їй над ліжком мій килимок і полицку на сірнички, але насилу умовив її спати на моєму ліжку: вона все хотіла тарабанити з кухні свій старий, розлізлий тапчан.

— — —

Попрощався з Полтавою. Двічі обійшов семінарію, пройшовся кленовими алеями в садку, де зустрів Івана Потаповича — нашого фельдшера. Попрощались з ним по-приятельському. Він таки наш чоловік! Просив кланятись татові, якого він знає ще з семінарії, а мені наказував вчитись та не журиться.

Відтіль я пішов до Собору. Пройшовся біля домика Котляревського, потім спустився до Ворскли, поглянув на "Лорелею", зайшов до того місця, де я впіймав картуза на голові у хлопця замість риби, й вже зовсім поночі пройшов монастирською горою.

Коло архієрейської церкви — там стоїть у дворі старовинна козацька церква — я помолився. Я завжди молюся тут: там же молилися всі ті, хто любив Україну й бився за неї...

Вже була ніч, коли я обійшов всю нашу садибу, город, садок. Відломив з великого горіха галузку й зробив з неї собі держалко на перо. Оце й пишу ним: буде пам'ятка про наш сад, про горіх, де ми часто пили чай вечорами з татусем і мамусею.

Скрізь зо мною ходив і мій вірний джура — Самзнай. Він почуває, що я швидко його покину. Але ж я не покину про нього думати, про нього згадувати, його любити. Його доглядатиме Харитина, а коли б їй було тяжко про нього дбати, то забере до себе Іоганн Карлович. Ми так домовились з ним.

Вчора я був зранку у Олексі Івановича. Ми з ним все остаточно вирішили. Така добра його дружина — Наталя Адріановна. Благословила мене й наділа мені на шию гарнесенький срібний образок Мадонни, закордонної роботи.

По обіді я пішов до Іоганна Карловича. Він мене ждав й дуже зрадів, як я прийшов.

Манісіньке в нього помешкання з двох невеличких покоїв, але в дуже гарному місці — навпроти міського саду, де він неодмінно щодня читає од 7-ої до 8 ранку, перед тим, як іти до семінарії.

Надзвичайний у нього порядок в кімнатах: все блищить, немов тільки що з крамниці. І які чудові є речі: така нікелева машинка, в якій вариться чай на спиртівці тут же, на столі; здоровенний мосянжовий каламар з статуеткою кайзера Вільгельма II. Німецький енциклопедичний словник Майєра. Складаний стіл для малювання та кресьби й мале піаніно, на якому симетрично поставлено фотографії. Справді, його "Фріцхен" трошки подібний до мене, тільки мабуть я темніший. Між портретами над піаніно гарно вишитий килимок з надписом:

Musik ist Gebet!

Тобто: "музика є молитва". Це йому вишивала фрау Магда — його дружина, дуже чепурна, повна жінка з світлими-світлими очима. Її портрет мальовано фарбами.

Скільки в нього альбомів. Але ж яке чудове місто Мюнхен, особливо міст над Ізаром до палацу, що зветься моїм найменням — Максимиліанеум. Як буду дорослим, конче

поїду за кордон і насамперед — до Мюнхена...

Ми пили чай, потім я попросив показати мені, як фехтують на рапірах. Це дуже цікаво, треба б вивчитись, бо за один раз не можна засвоїти всіх прийомів. А потім Іоганн Карлович сів за піаніно й грав. Знаменито! Грав з Бетховена, Шумана, Гайдна й дещо з Вагнера.

Тільки спочатку вийшло маленьке непорозуміння. Самзнай, якому було дуже приємно в гостях, бо за чаєм йому припало чимало бісквітів,— як то кажуть "сів у калошу"!..

Коли Іоганн Карлович почав грати,— він нашорошив шерсть, підпер боком стіну й протяжно завив. Ми спочатку сміялися, але ж він щодалі почав так дико співати, що я мусів його виволокти з хати. Цікаво, що він все-таки додому без мене не побіг, а лежав на ганку й чекав, коли скінчиться та музика.

На прощання Іоганн Карлович подарував мені в розкішному виданні "Бідного Вертера", В. Гете і взяв з мене обіцянку, що я до Різдва вже прочитаю його в цім німецькім оригіналі. Подарував також і дуже зручний кишеньковий німецько-російський словничок.

Він записав мою будучу київську адресу, а мені дав свою візитову картку. Потім ми пішли вдвох, аж до нашого дому. Довго ми стискували один одному руки. Я мало не розревівся, так мені шкода було розлучатись. Він певне це помітив і обіцяв, що завтра прийде на двірець мене проводити...

Ну, годі! Вийду ще в двір, подивлюся востаннє на рідне небо. Може в цей час відтіль, здалеку дивиться на нього й мамуня або татусь? Ох, коли ж я Вас побачу?!..

— — —

Сьогодні вже 15 серпня. Я вже чотири дні в Києві. Ой, які ж це невеселі дні! Вони видалися мені принаймні за чотири місяці.

Бо за цей час мені зроблено прикрощів більше, як бувало в мене за чотири місяці.

Насамперед, тільки я приїхав,— дядя напустився на мене, що я спізнився, а потім просто почав лаяти, коли прочитав листа Олекси Івановича й довідався, що ми залишили жити в нашій хаті Харитину.

— Не панімаю, что нужно от меня етой "канцелярской крисе"? Просіживал би стулья в своём Земстве; а не совал би своего носа в чужія дела! — лаяв він Олексу Івановича.

Просто не розумію, чого він так ненавидить його й Харитину? Не його ж гроші, чого ж він так за них побивається? Ну,— дармоїдка, так дармоїдка, але ж їстиме наше, а не його... А Олекса Іванович — приятель татин, його вірний товариш по земству... Дивно!

Потім почалася "битва русских с кабардинцами" з-за семінарії. Я рішучо заявив, що до гімназії не хочу й буду продовжувати вчитись в семінарії. От і піднялася колотнеча! Накинулись на мене всі: й дядько, й тьотя, і навіть Миша з Ванею.

Спочатку я говорив, що мені "так хочеться", що я звик і мені буде тяжко перевчатися на новий кшталт. Коли ж це не допомогло, а мене все дужче пиляли, я,—

правда не до речі,— випалив, що я простий чоловік, таким хочу zostатися й не бажаю пнутися в пани.

Дядя приплющив око й таким єхидним голосом мене спитав:

— А хто ж це тебе навчив такої мудрості, хлопче? Ти мені гляди, повикидай всяку дур з голови. Я не дозволю, щоб у моїй хаті запроваджували всякі недозволені думки. (Звичайно, він говорив по-московському!)

Напустилась на мене й тьотя, що мовляв, не можна zostаватись все життя "мужиком". Треба ж колись стати й інтелігентом.

Я знов ляпнув не так, як слід:

— Тарас Шевченко зовсім не вчився ні по гімназіях, ні по семінаріях,— але ж був більшим інтелігентом, як багато інших, учених.

Лаяли мене й за це.

Так в перший день ми ні до чого й не домовилися, але ж я документів не віддав. Ключик від куфра у мене в кишені на ланцюжку.

Вночі я не спав — і від думок, і від блощиць — й надумався. Вранці, коли пили чай (з чорним хлібом, ледве-ледве намазаним маслом),— й дядя знову спитався: — "Чи я піду до гімназії, чи ні?" — то я відповів:

— Ні, не піду. Мій тато також міг віддати мене до гімназії, але ж віддав до бурси. Він знав, що робив, і я не маю права зламати його волю. А ви не станете-ж мене намовляти, щоб я не слухався свого тата?!

Це їх ошарашило. Дядя помовчав, а потім сказав:

— Уп'юся, как баран, нічево с тобой не сделаешь. Меня, впрочем, это не касается, а твой "тато" — такой же неумный фантазёр, как і ти!

Я спалахнув, але стримався. Однак, справу виграв. Тільки мені дивно, що мене два дні пиляли, хоча самі добре знають, що це їх "не касается"...

Того ж дня я побіг до Старушка й вкупі з В'ячеславом В'ячеславовичем побував в семінарії. Він мені допоміг, і на другий день мене прийняли.

Тільки сьогодні про це згадав дядя, запитавши мене за чаєм, чи я ж думаю що робити з приводу мого учення? Я сказав, що ще з учора мене прийняли до третьої класи, що я заплатив за півроку за право навчання й в понеділок, 19-го піду на уроки.

Дядько нічого не сказав, а тьотя тільки промовила:

— Да ти, брат, шустрый!

Чи вона мене цим похвалила, чи вилаяла — я не знаю. А втім, все одно... Тільки я бачу, що можна боротися й з дядями. Лише не слід гарячитись. Молодець Пейо! Я таки дечому в нього навчився...

— — —

Коли тяглися суперечки за мою школу, мені зробив велику шкоду Мишка.

Мені одвели куток в кімнаті Мишки та Вані. Поставили манісінського столика біля погнутого ліжка (на якому страшенно незручно спати); я поклав на своєму столику мої книги, насамперед, "Вертера"; поставив свій опішнянський каламарчик, перо з нашого горіха й фотографію тата з мамунею (як вони ще вінчались).

Коли я прийшов додому з міста й хотів був писати, то помітив, що в каламарі нема атраменту. Я здивувався, бо знаю, що вранці налив. Тоді я взяв каламарчик в руки, щоб налити знову, аж денце зосталося на столі. Я спитався: хто брав мій каламар?

Мишка й Ваня спочатку мовчали, а потім Ваня промугикав:

— Ну, то що? Не можна й торкнутись?

Е! Та що там писати!.. Розбив мені його Мишка ще й дувся потім на мене, що я "лаюся за всякий паршивий черепок". Хіба він може зрозуміти, який цей черепок дорогий мені по згадках?!..

Я зложив черепочки, загорнув в папірець і сховав до куфра: колись зліплю, як буду мати синдетикон.

На другий день, коли я почав ввечері читати "Вертер" — я знову побачив, яку мені гидоту зробили оті хлопці. Тепер уже Ваня порозмальовував образки в книзі червоним та синім олівцем, а Лотті скрізь подомалював вуса.

Все це, звісно, дрібниці. Але ж яке паскудство: навіщо ж псувати чужі цінні речі? А потім я взагалі думаю, що всяка хороша книга — найдорожча річ і її треба берегти, якомога!

Але ж тут на все інші погляди. Я їх не перероблю, а через те мушу стерегтися...

Про всякі інші дрібні прикrostі не хочеться й писати. Краще напишу листа до Шульца; він, напевне, жде. За одним заходом напишу Олексі Івановичу та Харитині. Треба ще буде запитати Іоганна Карловича, де можна дістати того "тіоколу" й як його пити, щоб можна було якось спати?..

— — —

Був знов у В'ячеслава В'ячеславовича. Гарно в нього, затишно й пахне чимсь рідним. Ще не входиш у хату, а бачиш, що живе українець, бо на дверях висить табличка:

Просьять не входити,

не витерши чобіт.

Вдома з 5 до 7-ої.

Він також має дві кімнатки, низенькі, світлі й майже такі чисті, як і у Шульца. В першій — повно портретів на стінах, а Шевченко — в розкішній, вигаптуваній намистом рамі, а на рамцях висить дуже гарно вишиваний рушник. По стіні, врівні з лутками прибито плахти; висить чудової роботи вирізний мисник, а на ньому розкішно домальований опішнянський посуд: тарілки, куманці, філіжаночки з "червінки" (це така рудо-червона глина), "близнятка" з дуже гарним візерунком.

Візерунки, коли вони подібні до квіток, птахів чи складаються з різних геометричних фігур, звуться "орнаментом". Український народній орнамент,— як казав В'ячеслав В'ячеславович,— має своєрідні особливості й незвичайно різноманітний — особливий на вирізування по дереву, особливий на шитво, особливий — на посуд, інший — на килими та гаптування і так далі. Але ж наш орнамент має ту свою властивість, що в ньому майже ніколи не переплітаються лінії, тим часом, як, наприклад, в московському вони завжди дуже хитро поплутані. Він обіцяв піти зо мною до київського

музею й показати різні зразки орнаменту.

Але й дома в нього сила всяких малюнків, мап, альбомів. Величезні полиці заставлено книгами. Він і сам — письменник. Каже, що пише майже у всіх українських газетах та журналах, а також написав три книги. Одну він мені подарував — "Про нашу мову",— дуже гарна й така зрозуміла.

Як він всім цікавиться! Зрадів, що я вже трохи знаю німецької мови й радив конче вчитись ще, а коли не можна буде в семінарії, щоб брав приватні лекції. Каже, що незнання чужих мов — це загальна хиба всіх українців, а через те ми — ще "малоевропейці".

Саме на цю розмову нагодився до нього якийсь гість. Я почув, що він — доктор, а як прізвище — не розібрав. Старушок мене освідчив, як дорослого: — Пан Максим Крушенко!

Мені було чудно слухати, що мене так урочисто назвали "паном".

Той гість — доктор — говорив теж по-нашому, але якось інакше: не так, як ми кажемо,— наприклад "ся", а швидше "шя". "Я шя бояв", "Єсли на нього очікувати", "Я не пью чаю" і т. п.— якісь не наші вирази. А потім вживав таких слів, яких я ще ніколи не чув. Треба конче взнати, що воно визначає: "опінія", "квестія", "сугестія" та ще: "атентат" (говорили про якийсь атентат Мирослава Січиньського) й "макулатура".

Вони трохи поговорили про газети; В'ячеслав В'ячеславович написав докторові якусь записку, й той пішов. Виходячи, дуже ввічливо зо мною попрощався й сказав:

— "Дуже тішуся зазнакомитишя. Я шя спотикав з вашим татом".

Коли він пішов, то я спитався Старушка: хіба він хворий, що до нього приходив лікар?

— Який лікар?

— А цей пан, доктор!

Він дуже сміявся, бо я не знав, що доктори — не тільки лікарі, а всякий чоловік, котрий скінчить університет і витримає якийсь іспит на доктора.

Це був доктор філософії, з Галичини.

Це я вперше побачив живого філософа й галичанина. Вони зовсім такі ж люди, як і ми, тільки іншої виправки й дуже вигинаються, як кланяються.

— — —

Уже більш, як два тижні ні я, ні дядя, ні Старушок не маємо звісток від наших. Старушок каже, що вони десь дуже далеко.

Я просидів позавчора у В'ячеслава В'ячеславовича аж до 8 годин вечора. Коли прийшов до дому,— мені зараз же одчитала тьотя, що я десь "шляюсь". Але ж я не маю чого робити й нікому ні на що не потрібний!..

На вечерю дали мені пів холодної котлети й тоненьку скибочку кавуна, та ще й поганого, певне — кавуниці. Взагалі щось наші "пани" їдять гірше, як ми — прості люди в Полтаві. Наприклад, на обід вчора замість солодкого була всього одна грушка. Тьотя розрізала її на чотири частини: Миші, Вані й мені, четверту хотіла дати дяді, але він відмовився й вона з'їла сама. У нас дома Харитині мама давала повну тарілку, а якби

хотіла — то й ще.

Взагалі я не розумію: чи дядя такий бідний, чи чого воно так? Все говорять про гроші, тьотя увесь час гризеться з служницею, за обідом раз-у-раз каже, що та щось украла, або наробила якихсь збитків. А сьогодні увечері тьотя молилася, а Настя щось не так зробила,— тоді тьотя перепинила свою молитву й почала її лаяти: "Ах, ти — подлянка", і т. д.,— а потім знову почала молитися. Я ще такого ніколи не бачив.

Кумедно також молиться й Мишка. Він не хоче ставати коліньми на підлогу (а їх з Ванею примушують це конче робити!), то він вилізе на ліжко, стане навколюшки, вткнеться носом в подушки й стоїть так хвилин п'ять, а часом, то й засне. Як Ваня його штовхне, то він так і впаде, й спить. Може я й помиляюсь, але ж гадаю, що така молитва з примусу нікому не потрібна. Я молюсь тільки тоді, коли мені схочеться, за це мене ніколи не докоряли дома...

Взагалі тьотя якась не однакова. Коли приходить хтось чужий, то вона дуже пишно одягнеться, стає ніби молодшою й говорить таким ласкавим, немов би чужим голосом. А як тільки гості пішли, або навіть, коли вийде з вітальні до нашої, "хлоп'ячої" хати — враз стає інша. І голос робиться якийсь сухий, наче скрипучий, і дивиться так гостро й неприємно. Крім того, без гостей вона завше одягнена в щось старе, засмальцьоване, в подраних, сукняних пантофлях.

Спочатку я думав, що вона тільки не задоволена з нас хлопців, але помічаю що так само вона говорить і з дядею, тільки, видко, трохи його боїться. Особливо, коли він буває не зовсім тверезий. Але ж часом вона стає й до нього така ж ласкава, як і до гостей. Одного разу я навіть спитався Мишку, чого воно так? — а він мені й каже:

— Тож мама просить у папи грошей і боїться, що він їй не дасть...

Одне слово, все це мені дуже незвичайне, коли порівняти до того, як було у нас, вдома. Я не думаю, щоб ми були багатші, бо мамочка ніколи так не виряджалася, як тьотя, але ж я ніколи не бачив її в брудній одежі, розпатланої або в драних черевиках. І завжди вона була однакова: завжди й рішучо до всіх ласкава та привітлива...

Ні, то — зовсім інший світ!..

Ех, дома... "Було колись — минулося"...

— — —

Сьогодні я був вперше в семінарії. Тут дуже гарно, краще, як у нас в Полтаві. Гарний будинок, а краєвид на Поділ — чудовий. Взагалі Поділ дуже цікаво виглядає з гори. Сила золотих церковних бань, безліч будівель, а далі — блискучий Дніпро, що завертає аж тричі вгорі, неначе не хоче виходити з Києва.

Мені показали Братський Монастир. Це — той самий, що про нього оповідав Шевченко в поемі "Чернець". Мені ця поема дуже подобається. Я спитався: — "А де Межигірський Спас?" Аж це далеко за Києвом, верст з двадцять; його й не видко. Зате з семінарії видко Вишгород, куди ходив "Семен Палій запорожець, лихом недобитий", дивитися на "святий Київ". Тільки ж, як Палій міг протанцювати аж до Межигірського Спаса? Мабуть і Старушок такого б не втяв, дарма, що танцює він знаменито! Літом треба буде конче спробувати: скільки я зможу пройти навприсядки?

Познайомився з своєю класою. Хлопці гарні, багато говорить по-українському, і добре співають. Але все ж таки трохи не такі, як наші; більше "паничів" — у білих комірцях, а один — так і з гладженими чохлами (манжетами)! Майже в кожного є й годинник. Говорять про оперу, а дехто навіть читає газети. Я ще ніколи не читав газет, тільки журнали та книги, а на опері був раз, тільки мені не подобалось. Може через те, що погано співали: нічого не можна було розібрати, бо рояль дуже був розбитий. Та ще в нашому літньому театрі тоді було вогко, бо йшов дощ, і капало з даху: увесь час треба було пересуватись...

Учителі мені тут теж більш подобались. Всім учням кажуть "ви" й не лаються. А може, це тільки спочатку? А ще є в нас між учителями один справжній професор з духовної академії також навчає і у нас. Я ще не бачив, який він.

Взагалі на початку дуже все припало до вподоби. Як я радий, що послухав В'ячеслава В'ячеславовича й переміг "дядюшку"... Обійдемося й без гімназії, все одно тепер в університет приймають і з семінарії.

Ми вийшли з класи вкупі з моїм новим знайомим — Ярославом Скибенком. Ми з ним враз зазнайомились, бо він, почувши, як я говорю, сам підійшов до мене й спитав:

— Ви українець?

— Так, а ви? — спитав я.

— Також. Я — свідомий.

Він багато знає про українське життя, теж добре пам'ятає "Кобзаря" й читає нашу літературу; обіцяв мені дати книг. Дуже здивований, що я знаю німецької мови й умію керувати вітрилом на човні.

Він живе по-сусідству, й ми умовились, що будемо вкупі ходити додому.

— — —

Вийшла мені велика прикрість. Вже більш не можна буде писати дома моїх записок. Слава Богу, хоч ці zostалися цілі.

Вчора, коли я прийшов додому після п'ятої лекції (тут кажуть не "урок", а "лекція"), то побачив таку картину: біля мого куфра, зовсім розчиненого, сиділи на почіпках Мишка Ваня й читали мої записки. Добре, що вони не дуже тямлять по-українському, але ж дещо вони розібрали про дядю й тьотю. Я вирвав у них з рук зшиток і відтепер ніколи не буду писати вдома, — писатиму на великій перемінці, або, коли рано кінчаються лекції, то буду zostаватись на годину в семінарії.

Вийшло це через те, що я забув замкнути куфра, а вони й почали нишпорити. Боже, як мені це неприємно! У нас навіть сінешні двері від злодіїв не замикались на замок, а тільки на защіпку, а тут мусиш все-все замикати від своїх же братів...

Ну, вони, звичайно, победили дяді. Дядя вимагав, щоб я йому показав свої записки. Я не давав; мене лаяли й сказали, що візьмуть силою. Тоді я сказав, що труси може робити тільки поліція. Дядя грюкнув дверима, а потім вернувся й сказав, що я — грубіян і нахаба, й звелів Миші та Вані, щоб вони були від мене "подаліше"...

А сьогодні мене перенесено з хлоп'ячої кімнати до їдальні. Буду спати на канапі під вікном. Доведеться вкриватися поверх покривала шинелею, бо там найхолодніше.

Взагалі по всій квартирі страшенний холод, бо тут топлять тільки через день, або й через два. Здається, одна тьотя не мерзне, бо вона й удень і вночі у якійсь в'язаній, гарусовій пелерині, подібній до тієї накривки, що мама завжди клала на чайник...

— — —

Знову неприємності! Після тієї пригоди з моїми записками, коли мої брати на мене наробили,— дядя й тьотя майже зо мною не говорять. Правда, ми мало зустрічаємось, бо дядя ходить і ввечері чи на службу, чи в якийсь клуб, а тьотя все гризеться з Настею та скаржиться, що їй "швидко вуха поод'їдають". Це — про мене. Але ж я знаю, що мама умовилась, що за мене платитиме!

Я вдень — у семінарії, увечері ще ходжу на годину до вчителя німецької мови, якого найшов мені Старушок. Хотів би ще вчитись і музики,— так в семінарії можна тільки на скрипці, а мені б кортіло на піаніно. Ну, та це вже потім. Я й так цілий день маю роботу: вчу лекції, а потім читаю, аж поки дозволяють світити...

Зате в неділі та свята доводиться стрічатися з дядею і за чаєм вранці, й за обідом. От, і вчора зустрілись за обідом. Він мене і питає:

— Що ти читаєш?

— Історію України, Аркаса.

А він як закричить:

— Что б я етого не слышал больше! Говори со мною по-русски и не смей наносить мне в дом всякой мазепинщины! Ты меня еще доведешь до того, что я с твоим папашей буду по "пересылкам" клопов кормить!

Я замовк. А тепер не знаю, що й робити?!

А ти, мамочко, ще наказувала мені, щоб я їх слухав!..

З розмовами я знаю, що зроблю: буду говорити тільки "так" та "ні", а сам нічого не питатиму; а як же з книжками? Але ж я не покину читати! Ярослав каже, щоб я приходив до нього. Доведеться по обіді ходити читати, а лекції вчитиму увечері або ранком. Настя встає рано й світить в кухні лампу. Можна буде ходити удосвіта до кухні. Та вже якось встигну: я вірю в свою пам'ять.

— — —

Як швидко біжить час: вчора вже була Покрова! Через кілька днів й мої іменини, вже буду мати шістнадцять літ. Тільки ніхто мене не привітає, ніхто не зробить подарунка, не зготують мені моїх "жеримовчків" з ваніллю та сметаною! Але не в тім штука. Добре, що я так обтяжений працею й не помічаю, як біжить цей сумний час!

— — —

Вчора мав велику радість: був у Старушка, а потім познайомився з самим Садовським! Чи міг я коли про це мріяти?!

Ми були в театрі й я бачив "Гетьмана Дорошенка". Я мало не здурів! Наче я сам жив в ті часи! А коли нещасний гетьман марив над гарматою, а потім в червоному вогні з'явилася заплакана Україна,— я й сам розплакався,— невільно потекли сльози з очей! І мені не соромно,— бо й справді, цієї муки не можна витримати. Плакали й інші люди. Перед моїми очима так і стоять ті червоні маки й ця сердешна постать, слова якої

просто виривають серце!

Я скільки разів бував в Полтаві по театрах,— але нічого подібного й уявити собі не міг! Та хіба ж то театри, як порівняти з цим?!..

Дивно, чарівно, надзвичайно!

От, якби це побачив Іоганн Карлович!..

В перерві Старушок пішов за лаштунки й повів мене. Ми зайшли в уборну до самого Садовського! Він в той момент змінював жупан, а хлопець обв'язував його поясом. Він стиснув мені руку й сказав, що знав тата, бачився з ним не раз в Полтаві. Потім похитав головою й так чуло промовив:

— Не журись, козаче! "Засяє сонце і в наше віконце!" — і потім пропонував мені сісти.

Розуміється, я не міг собі того дозволити: хіба ж можна сідати в присутності Миколи Садовського та ще ж, коли він — Петро Дорошенко!..

По дорозі, як ми йшли з театру й я був зачарований,— мені дуже зіпсував настрої Старушок. Коли він взнав, що дядя забороняє мені говорити по-українському, а на наші книжки говорить "мазепинщина", він страшенно розгнівався, кричав, що дядя — зрадник і христопродавець, бо він же прикидається українцем, був в "старій київській українській громаді" і т. д. Але все це ще нічого. Він розповів мені, що дядя, ще будучи хлопцем, дуже бив мого тата!

Ну, я все можу забути, але цього, я вже ніколи не забуду...

В'ячеслав В'ячеславович сказав, щоб я прийшов до нього в неділю — порадимось, як мені втекти з цього пекла. Просив, щоб я приніс йому свої записки: вони будуть у нього, бо незручно тягати їх щодня до семінарії та назад. Він також дозволив привести до нього в неділю Ярослава.

— — —

Нарешті й мої іменини. Сьогодні — 9-го жовтня; мені — 16 літ, але всі думають, що мені більше, принаймні на років два. Це через те, що я такого високого зросту, а найбільше витягся за це літо!

Ну, як же почнеться мій новий рік?!

— — —

А справді, сьогодні випав день не буденний, тобто не такий, як всі.

Не знаю, чи встигну все записати: я попросив у тьоті дозволу сьогодні довше не гасити світла, бо маю закінчити "сочиненіє". Правда, воно в мене вже скінчено й я тепер можу продовжувати свої записки.

З чого ж почати? Чи з доброго, чи з лихого?.. Почну з доброго: коли про нього ще раз подумаю, то може й лихе не видаватиметься таким тяжким.

Велику радість приніс мені мій день! Є дві душі на світі поза Києвом і одна в Києві, які мене не забули. Я одібрав з Полтави два листи: від Іоганна Карловича й від Харитини. Просто дивно мені, що Іоганн Карлович не забув, коли мої іменини! Про це ж говорилося якось випадком в подорожі по Ворсклі.

І от, він мені пише (по німецькому, звичайно), але я навмисне перекладу його

листа, а оригінал сховаю.

* * *

"Добрий товаришу і молодий друже!

Я вже писав тобі листівки у відповідь на твої листи двічі.

Тепер же пишу навмисне, щоб привітати тебе з днем твого народження й побажати тобі енергії, витривалості й смаку до праці. Праця — девіз життя!

Сумно мені знати, що тобі живеться тяжко,— але в світі все пробігає: де було погано, стає добре, а, на жаль,— і навпаки. Тим-то, що дужче тобі припікає тепер, тим більше надії май на поліпшення в будучому.

Дуже мене тішить, що ти добре вчишся, багато читаєш, добре вже знаєш німецької мови й береш уроки музики. Музикою ніколи нехтувати не слід: у всі тяжкі часи життя людині вона дає заспокоєння, як молитва.

В Полтаві все по-старому. В моєму житті мало перемін, але швидко можуть бути: мене по справах можуть швидко покликати додому й я сподіваюсь, що перед Різдвом можу поїхати до Баварії.

Я був раз в твоєму домі. Фрау Харитина здорова, Самзнай — так само. Він дуже радів, коли мене побачив, наче догадався, що я довідатись приходив, чи добре живеться йому?

З огляду на можливий мій від'їзд, я хочу продати "Лорелею".

Коли буду їхати до Мюнхена, буду в Києві візувати пас (не знаю, що це визначає), й зайду до тебе.

З приводу твоїх іменин дарую тобі дві шпаги. Коли приїдеш додому, знайдеш їх у фрау Харитини. Ну, міцно стискую твою руку й бажаю всього найкращого. До побачення.

Твій приятель

Іоганн Шульц.

Полтава, 1913, 13/X.

Адресу мою знаєш".

* * *

Спасибі Вам, любий Іоганне Карловичу, й за ласкаве слово, й за пам'ятку, й за подарунки.

А який же гарненький Самзнайчик!..

Лист Харитини наліплюю. Не можу вгадати, хто це їй писав.

"Дорогий наш паничу Максимчику!

Я слава Богу жива й здорова чого від Господа Бога і вам желаю тільки в ногах крутить і кашель. Не топлять клятї квартирьянти аж мебель тріщить. Ще заведуть сирость.

Кланяюсь вам і здоровлю з іменінами. Кланяються вам і Олексій Іванович. Самзнай такий барбос що тільки ну, їсть те що й я. Пришліть мені свій патрет, а я вишиваю вам сорочку; хотіла була встигнути, та вже мої очі погано бачуть, не можна шити вечорами. Бач, ще й забула. Ахвоньку віддали під суд щось прошпетився. Насилу в нього Олексій

Іванович одібрали оренду за сад. Кваторьянти платять справно. Хай благословить вас Цариця небесна Козельщанська. Дуже дуже ми з Самзнаєм ждемо Святок бо знаємо що ви приїдете. Ще раз нехай Господь вас сохраниць і захистить.

Харитина Хлягина. Неграмотна.

Ваш німець вчитель був аж двічі й приніс якісь залізні шпичаки. Таке як довгі швайки з держалнами"

От, справді, хто мене любить: Шульц, Харитина й Самзнай!

Та ще дуже до мене милий Ярको. Ми вже з ним на "ти". Він також сьогодні заходив до мене додому, щоб мене привітати й приніс пирога з яблуками, що спекла його мама. Ми мабуть будемо з ним "побратимами", бо й я його дуже люблю, й він мене також вірно любить...

Ну, це — добре. А лихе вийшло ось яке.

Коли прийшов Ярко, то я познайомив його з Мишею й Ванею. Спочатку ми запускали грамофона, грали в домино всі гуртом, а потім Миша й Ваня почали показувати, як у них в гімназії впорядковують ученики морський бій на конях. Називається це — "наумахія".

Ваня зліз Мишці на спину, як на коня, й вони почали на нас нападати. Ярко, взагалі дуже веселий, враз ув'яз в цю забавку, я й собі — і так ми роздурілись, що почали бігати спочатку по їдальні, а потім вже борюкались і у вітальні. Коли це Ванін кінь спіткнувся, зачепившись за килим, Ваня полетів сторчголов, і, падаючи, вхопився за високу лампу, що стояла на окремій підставці. Все це рухнуло разом: від абажура zostались самі черепочки, в підставці надбилась нога, а та мідяна щогла, на якій стояла лампа,— зігнулася, як латинське S. Мишка поранив руки, а Ваня набив величезну ґулю на чолі.

Пригода була досить сумна. Ми спочатку хотіли якось гуртом тую лампу справити, клеїли моїм синдетиконом абажура, але це було не можливо, бо деякі шматочки потовклися на пісок. Ніжку прив'язали дротом, а коли Ваня почав виправляти щоглу — вона переломилася, бо була всередині порожня. Мишка почав ревіти. Вечір було зіпсовано, Ярко пішов, а ми zostалися втрьох ні в сих, ні в тих.

Може, якби тьотя була дома, то якось би цю справу залагодила, або принаймні ми отак не дуріли й хлопці не починали б "наумахії". А тепер вони страшенно боялись, бо були певні, що дядя їх битиме. Вони кажуть, що він їх уже не раз бив!..

Тоді Мишка почав мене просити, щоб я сказав, ніби то я розбив лампу, бо мене дядя бити не посміє й не подужає. Мені страшенно тяжко було це зробити й я рішучо відмовився. Коли прийшла тьотя, то ми всі прикинули. Вона через те й помітила, що трапилась якась пригода, а коли побачила за чаєм у Вані ґулю на лоб й зав'язану хусткою руку у Мишки,— почала допитуватись: що сталося?

Тоді Ваня признався, що розбито лампу, але збрехав, сказавши, що я їх пхнув на неї.

Тьотя кинулась на мене. Я рішучо заявив, що я в цім не винен, а Вані сказав, що брехати — сором. Але ж вони запевняли, що дійсно було так, як вони розказують.

Ще не скінчилися ці розмови, як нагодився й дядя. Він вернувся з якогось обіду й був п'яний. Почувши про цю подію, дядя почав страшенно кричати й лаятись, і вхопив Мишку за вухо. Я злякався, що він його прибіє й голосно сказав, що це зробив я й прошу його, щоб він з моїх грошей, які присилає йому Олексій Іванович, купив нову лампу.

Дядя кинувся до мене і, справді був страшний! Очі червоні, його чорна, чотирьохкутна борода якось завернулася набік, лисина налилася кров'ю. Якби його не вхопила тьотя за руку, то він і справді мене б побив. Та ж він тільки пхнув тьотю, аж у неї накладка з голови зсунулась, бо вона прийшла з гостей і була в накладці. Але ж дядя так лаявся, що я ще ніколи не чув у хаті такої лайки...

Він сказав нарешті, що я навчаю його дітей розпустити й що він буде вживати заходів, аби мене здихатись.

Дай Боже, мені цього тільки й треба...

От так почав я новий рік свого життя! За перші мої літа мені ще такого не траплялося!..

— — —

Я був у Ярка й розказав кінець цієї страшної пригоди. Його мама притягнула мене до себе й поцілувала в голову. Мені так страшно стало жаль себе, що я мало не заривався: так цілувала мене й моя мама!..

Рідна моя ненечко! Що ж це сталося з тобою? Вже ж більш, як місяць, вже майже півтора місяці, як від вас нема жодної звістки! В мене стискується серце передчуттям якоїсь біди. Може ти тяжко заслабла, може щось таке трапилось страшне?!.. Боже мій, Боже мій! Захисти моїх милих!.. Ради мене самотнього!.. Не можу писати, перечекаю трішки!..

— — —

Як гарно я себе почуваю, коли буваю в Ярковій родині! Тато його служить у земстві агрономом, а мама ходить вечорами до музичної школи, де навчає гри на роялі. Вони такі завжди спокійні й милі, й обоє — щирі українці.

Коли я розказав, що дядя буде намагатись, щоб мене здихатись, Кость Іванович озвався до своєї дружини:

— А що ти думаєш, старенька, може би взяли до себе цього парубійку?

Ярко заплескав в долоні, скочив з стільця й почав кружляти по їдальні, дудючи: "Слава, слава, слава! Слава нашим запорожцям — орлам України!" Він чудово вміє "грати оркестром" — й тепер заграв з усієї сили, ледве його спинили. І то тільки тим, що Кость Іванович сказав, що він відмовиться від своєї пропозиції, бо, коли Ярко навчить і мене грати оркестром, то їх всіх виженуть з помешкання, а він не хоче перебиратись взимку навіть з таким парадом, як два оркестри!..

Людмила Петрівна підтримала чоловікову пропозицію й ми вирішили, що я буду проситись відпустити мене. Іменно: відпустити, як невільника! Вирішили потім, що цю справу слід доручити В'ячеславу В'ячеславовичу. Дай то, Господи! От, буде щастя!..

А які книжки є у Ярка та у Костя Івановича! Які колекції метеликів і гербарії — все,

що буває на українських полях та по наших лісах!.. Боюсь повірити, що це можливо!..

— — —

Сталося, сталося! День 20 жовтня — видатний день мого життя. Я починаю — "третичну еру"; бо перша — в Полтаві, друга — у "дядюшки", а з учора я живу в одній хаті з Ярком. Цю ніч я спав, як убитий; мене ніщо не гризло, було тепло, а перед тим, як ми йшли спати, Людмила Петрівна, поцілувавши на добраніч Ярка, побачила, що я стою біля дверей, підійшла до мене й поцілувала мене!

Я майже, як дома: можу вільно читати, можу вільно писати, маю доброго побратима, не чую вже другий день лайки й гризотні з прислугою, маю свого стола, на якому в порядку стоять мої речі. Якби ще тільки лист од мами, де вона б написала, що все гаразд, що є надія на поворот татуся,— я був би цілком щасливий!..

У Костя Івановича найшовся в німецькій мові "Фауст" — буду читати! Ах, як я люблю Гете, особливо після того, як прочитав по-російському його "Історію і правду мого життя". Кость Іванович каже, що учений Ломброзо визнає, ніби Гете — є найбільший зо всіх геніїв світу!

— — —

Дуже мені добре! Щодень, то почуваю себе в ріднім оточенні, а головне, принаймні дома можу говорити і слухати рідну розмову. Приємно мені й те, що під час мого визволення від дяді, я познайомив В'ячеслава В'ячеславовича зі Скибенками, й він тепер до нас заходить. А сьогодні Людмила Петрівна, довідавшись, що я хотів би грати не на скрипці, а на роялі, почала мене вчити. Після першого уроку вона каже, що певне я буду здібний.

Тепер я цілісний день за роботою й майже нема часу писати свої записки.

До речі: Старушок з мого дозволу прочитав їх і казав, щоб я писав далі. Тільки говорить, що рішучо необхідно позмінити справжні наймення на вигадані, так звані "псевдоніми". Каже: не зручно, пишучи про живих людей, називати їх прізвища. А вдруге, й небезпечно: я пишу щирю правду, а коли б мій зшиток втрапив до рук поліції, то декому б могла бути халепа. Зараз позамазую деякі прізвища і понаписую нові: В'ячеслава В'ячеславовича буду називати "Старушок" — так про нього сказав один галичанин. Але імені Садовського змінити не буду нізащо!.. Його ж і так знає увесь світ!

Треба якнайшвидше понаписувати листи Шульцеві й Олексі Івановичу, щоб вони знали мою нову адресу.

— — —

Сьогодні від Іоганна Карловича одібрав листівку з малюнком Максиміліанеума. Він дуже радий, що мені добре й написав таку цитату з "Фауста": *Es irrt der Mensch, so lang er Strebt* .

Ой, як би мені вишити її на якійсь тканині й повісити в себе над ліжком! А втім, я ж можу намалювати ці слова готичними літерами акварельними фарбами на ватманському папері. Чудесно! Так зараз і зроблю.

— — —

Ну, й попосміялися ми сьогодні. Завтра — неділя, а потім — свято; нема чого сидіти за лекціями й ми ходили з Ярком до сінематографа. Бачили Африку. Було в кіно страшенно душно, а потім ще й картина палкого сонця; от Яркові й закортіло квасу. Коли ми вертали відтіль, то він купив пляшку, засунув її під шинелю і приніс додому. В хаті — також тепло, й квас швидко зогрівся і почав шипіти крізь корку. Людмила Петрівна попереджала, що він вибухне, але Ярکو не повірив й почав розв'язувати дріт. Коли це, як вискочить корка — просто йому в носа, а майже увесь квас йому в лице. Він хотів затулити пальцем,— так пішов такий водограй по всій їдальні, що ми всі поховалися під стола. Кость Іванович так сміявся, що аж йому сльози з очей бігли. Каже, що Ярکو мав "квасову купіль" через те, що не хоче щосуботи ходити в баню!

Ще ми не забули цієї події, як трапилась нова. Людмила Петрівна трохи була застудилася й приймає якісь пігулки. Перед чаєм вона ковтнула таку пігулку, й наче все було гаразд. Коли вже за чаєм чогось вона почала пирхати. Каже, щось таке їй заложило носа. А потім, як пирхне — так та пігулка й вискочила в неї з носа. Знов ми всі страшенно сміялися, а найбільше Кость Іванович. От, веселий чоловік! І теж, наче товаришує з нами, наче мій тато!..

— — —

Були в театрі. Бачили "Саву Чалого". Який могутній артист М. К. Садовський! Остання дія — це щось таке страшне, що просто волосся догори лізе. Особливо, коли Сава пише листи й йому ввижається, що його хтось кличе; а потім, коли його вбивають Кравчина з Гнатом Голим!.. Я знаю, що нема в світі страшнішого гріха, як зрадництво, але ж мені все-таки шкода Сави Чалого: мені здається, що він зраджував, вірячи, що робить добре діло!..

За вечерею, коли ми говорили про п'єсу, Кость Іванович проспівав думу про Чалого! От, яка краса! Я раніш ніколи й не знав, що є у нас такі красні думи! Найчастіше я чув тільки про "Морозенка" та про "Трьох Братів". Ми умовились з Ярком перечитати всі й вивчити мотиви. Треба добути книжку Ревуцького.

А завтра підемо в оперу на "Фауста"...

— — —

Ой, давно ж я вже не писав своїх записок. Просто нема коли. Але ж треба записати, що я був з Старушком в редакції "Ради", де Старушок мене познайомив з деякими нашими письменниками, а потім ми ходили й до друкарні. Тільки тепер я знаю, що таке коректура, шрифти, гранки, шпони, марзанчики, верстка, каса. Найбільш мене здивувала каса: там зовсім не так розложено літери, як вони йдуть в алфавіті.

— — —

Ага, так! Ще був в театрі; бачив "Запорожця за Дунаєм" та "Зимовий вечір". Що це за чудові речі!

— — —

Ех, яка ж нам з Ярком шкода! Особливо мені: в такий урочистий день і я не був в своїй рідній Полтаві! Позавчора повернувся відтіль Старушок, був у нас і розповідав, яке величне свято упорядкувала наша Полтава 10-го листопада з приводу 75-их

роковин смерті Ів. Котляревського. Зібралася там сила народу, були представники всяких наших установ і з України, і з Галичини. Навіть ректор нашої семінарії говорив промову після панахиди, яку служив сам архірей. А потім була лекція, а далі — концерт, на якому співали уривки нової опери М. Лисенка — "Енеїда". А в спектаклі грав Саксаганський. Читали багато адресів (привітань), було 550 підписів від самих київських українців. Це ж не жарт, що маємо вже стільки свідомих людей в одному лише Києві!.. Свято скінчилося чудовою вечерею в Українському Клубі, де було виголошено знамениті промови!

От, щасливий В'ячеслав В'ячеславович! Навіть Кость Іванович йому заздрить, а про нас з Ярком — вже й не казати!..

— — —

Прочитав "Хіба воли ревуть, як ясла повні" й "Під тихими вербами". Хороші книги!..

Вчора цікаво пройшов день. Кость Іванович дістав з пошти нових метеликів і, позаяк була неділя, то він покликав мене та Ярка помагати йому їх розправляти. Ніколи я не думав, що їх можна посилати поштою та ще аж з Бразилії. Вчора він їх поклав на тарілки з мокрим піском і понакривав мисочками. Сьогодні вони стали зовсім м'які, наче тільки що впіймані. Ми помагали Костю Івановичу, який їх розправляв і деяким підклеював ніжки, вусики, а декому латав і крильця. Навіть з двох попсованих метеликів він зробив одного величезного з породи "морфів". Надзвичайно цікаво, що в кожному краю живуть свої особні метелики. Власне, вони ті ж самі, тільки в кожному краю мають інші барви й різний розмір. Наприклад, є такі метелики, що трапляються лише в околицях Києва, а ніде більше по всій Україні їх нема. А є такі, як "ліцени", що в Київщині мають вигляд непомітний, блідо-блакитного кольору, а на Кавказі ті ж самі "ліцени" — далеко більші й доціла сині та блискучі.

У Костя Івановича всі метелики складено в особливі шабатурки, де їх наколото на пробку та на торф й розложено так, що одразу видно, які метелики водяться в тій, чи іншій губернії України. А побіч з нашими поставлено їхніх родичів з чужих сторін. Щодалі на південь, ближче до екватора (рівноденника), — то метелики все більші й більші, й їх все яскравіше пофарбовано. Найбільші метелики водяться в Колумбії та Бразилії, а найчепурніші — в Індокитаї та на о. Борнео. Мене особливо зацікавив "Антимахус" — з пустині Сахари. Це, здається, найдорожчий з метеликів і дуже рідко в якій колекції він трапляється, але він не дуже чепурний. Кость Іванович заплатив за нього 100 німецьких марок, тобто 50 карбованців, як за добре теля! Він подібний трохи до нашого "Махаона", але далеко більший. "Антимахус" такий дорогий через те, що його страшенно трудно вловити, бо він живе й сідає на самій вершині пальм, а на землю злітає лише тоді, коли в Сахарі не буває сухого повітря, що трапляється дуже рідко. В цей час на влови "Антимахусів" виїздять в Сахару особливі експедиції.

Окрім метеликів у Скибенка ще багато жучків, але виключно з України. Мені хотілося було бачити того "Золотого Жука", що про нього пише Едгар По, але Кость Іванович сміявся, сказавши, що то був не живий жук, а справжній золотий. Але ж він сам вже розповів про "Залізного Жука", який водиться лише в одному місці на цілому

світі — на Залізній Горі, в Залізноводському на Кавказі. Той, справді, такий твердий, як залізо, й проколоти йому крила можна хіба гвіздком. Про жуків та метеликів є ціла особлива наука, яка зветься ентомологія. В Німеччині виходить навіть особливий часопис, присвячений цій науці, зветься він "Іріс". Дивна річ! Стільки є цікавих речей на землі, а ми в семінарії все вчимо тільки про душу та про небо й нічого ніяк не знаємо про землю та про матерію!

— — —

Ярко достав в перекладі на українську мову "Ткачів" Гауптмана. Цю п'єсу до 1905 року було заборонено в Росії. Я прочитав також: страшне враження! Це п'єса — революційна!.. Через те нікому не можна признаватись, що ми її читали...

Ми з Ярком почали складати спільну українську книгозбірню. На гроші, що нам дають на трамвай та сніданок, купуємо книжки. Вже маємо з тими, що раніш було, 136 томів. Завели каталог і будемо видавати товаришам. Вчора прийшла Яркові в голову добра думка, заснувати з середнешкільників товариство "Січ" і розпочати спільне видавання часопису...

* * *

Гнітять мене думи про наших. Особливо сумно мені стало, як я прочитав допис у "Раді" з Омського про пересильні в'язниці, про біду засланців, про бунти їхні й жорстокі розправи жандармів. Ми порадилися з Старушком і він посилав сьогодні депеші з плаченими відповідями в різні місця, щоб нарешті довідатись, що саме трапилось з моїми?

Так мене вимучила ця непевність та невідомість!..

— — —

Сьогодні — 1-го грудня 1913-го року — історичний день для нашого товариства: ми випустили перше число нашого часопису — "Волосожар". Ну, й попоморочилися, поки видали! Насамперед було дуже багато суперечок про назву: "січовики" все хотіли назвати "Січ", але потім цю назву відкинули, бо могла б бути плутанина, коли б однаково звалось й товариство й журнал. Майданюк все пропонував: "Україна", або "Наша Рада", але ж, позаяк такі вже видання є, то й це не пройшло. Тоді спинилися на Ярковій пропозиції — "Зоря", — а потім згадали, що такий журнал виходив раніш в Галичині. І коли я запропонував "Волосожар", — то майже всі враз на тому погодились. Мені ж доручили намалювати обкладинку, а на дальших зборах вибрали редакцію: мене в редактори, бо я можу дуже розбірно переписати, Ярослава — скарбником, щоб він збирав передплату й провадив скарбницю, а Майданюка рознощиком і друкарем. Це через те, що він один знав, як варити гектографа.

Але ж Майданюк оскандалився, і через нього перше число вийшло неповним і в ньому дуже мало малюнків. А сталося це тому, що, коли додрукували половину, то вже в бляшанці майже не зосталося гектографа, бо Майданюк поклав дуже мало желатину, а переборщив гліцерину. Отож гектограф вийшов занадто м'який і від вимивання гарячою водою, розпустився.

Тепер уже ми знаємо новий і далеко дешевший рецепт: варити не з желатину, а з

клею-карюку та гліцерину. І вже сподіваємося випустити друге, "Різдвяне" число так, що не буде сором показати, кому завгодно!

Але, по правді кажучи, й перше вийшло дуже добре. Принаймні нам — редакції — воно незвичайно подобалось. Хвалили також і Скибенки, й Старушок. Ну, звичайно, деякі "критики", зоїли — так ті гудили. Але ж ніхто з них не схотів стати за друкаря замість Майданюка. Ну, та вже ми на другому числі свого докажемо!

Як буде добра передплата — а це можливо, бо дехто дав більш, як по 10 копійок за прочитання, і шість чисел ми вже продали у вічність по 50 коп.! — то ми, може, замовимо переписку на машинці. Буде так, як лекції!..

Сьогодні Яркові прийшла геніальна думка: поширити передплату по гімназійних земляцтвах, а я хочу відтіль же запросити нових співробітників. Ми чули, що там є добрячі поети й гарні малярі! Ну, годі. Треба готувати статті та малюнки на Різдвяне число...

— — —

На цих днях буде цікава вечірка в Українському Клубі й Кость Іванович обіцяв узяти мене та Ярка. Тільки доведеться понашивати чорні гудзі на тужурки, бо учням там бути не можна.

Нас найбільше цікавить не сама вечірка, а те, що ми побачимо в клубі найзнаменитіших наших людей: і Лисенка, й Олену Пчілку, й Старицьку-Черняхівську, ту саму, що написала "Гетьмана Дорошенка". Можливо, що будуть і артисти та поети: Олесь, Чупринка, Вороний...

Просто не можемо діждатись неділі...

На концерті буде грати й Людмила Петрівна. Цікаво!..

— — —

От, так штука! Сьогодні мене покликав ректор семінарії в учительську й допитував: хто мені писав "сочиненіє", яке тиждень тому я подав? Це, власне, було не "сочиненіє", а випис з моїх записок на тему, як пройшло в кого літо. Я взагалі дуже легко пишу "сочиненія" й маю завжди добру одмітку. А цей раз не було часу, то я скорочено подав дещо з своєї подорожі по Ворсклі. Отже ректор сказав, що моє "сочиненіє" передасть на учительську раду, й навряд чи після цього мені можна буде zostаватися в семінарії. Це мені за те, що мої згадки занадто "українофільські" й там — каже він — глум та "блюзнірство" над церквою та властями. Це — випадок в Писаревщині, коли Самзнай гарчав у церкві на черниць! А особливо, згадка про те, що жаби навчились від черниць співати церковних пісень! Ну, начувайся, Максиме! Буде тобі халепа!..

Найбільше мені не подобалося, що він допитував мене про моїх рідних, про Шульца, а коли я сказав, що мій тато на засланні й мама з ним, — він дуже насупився. Здається, що влетить мені за все це й тут так, як почало було в Полтаві!

Страшенно тривожусь і боюся признатися Скибенкам... Ну, почекаємо трошки, чим це все скінчиться, а тим часом насамперед скажу В'ячеславу В'ячеславовичу: цей нічого не злякається!..

— — —

Зовсім кепсько! Мені запропоновано забрати свої папери з семінарії. Старушок говорить, що скрізь на Україні такі хриstopродавці та іроди! Ходив він до ректора, лаявся, але тільки того й добився, що мене виключають "по проханню" та поставлять 5 за поведінку.

Добра справа, нема чого казати!

Мусив я признатися у всьому Людмилі Петрівні та Костеві Івановичу. І,—дивна річ,— вони навіть на мене не розгнівалися. Що ж це було б у "дядюшки"! — й уявити собі не можна, дарма що це теж його "не касається"! І через те, що Скибенки та Старушок так спокійно до цього поставилися — у мене й самого перейшов переляк. А приключись це у дяді, то я мабуть би повісився з одчаю!

Кость Іванович каже:

— Не тільки світа, що в вікні! Вигнали з семінарії — перейдеш до гімназії; в Києві гімназій багато! Якби,— каже,— я не хотів учитись або робив якісь паскудства,— ну, то було б інше діло; а це ж тільки дитяча необережність. А нічого ганебного я не сказав, коли говорив про Мазепу з повагою.

Звісно, мені шкода, що доведеться таки влізти до "паничів" в гімназію, але тепер я чогось цього не дуже боюся. Я звик уже до Києва й маю діло виключно з простими нашими людьми,— то "панів" наче й не помічаю. До того ж я чув, що й в гімназіях є чимало українців і дехто вже пристав до нашого товариства "Січ".

Найбільше мені шкода тільки того, що муситиму неначе трохи розлучитися з Ярком: вже не буду сидіти з своїм побратимом на одній парті, не будемо разом ходити з школи і в школу! Ну, та все одно,— ми зостанемось з ним друзями. Ще ж за весь час, як ми зазнайомились, ми ні разу не посварилися, хоча він раз і мав право на мене розгніватись, бо я — ненавмисне, правда,— розбив його бінокль, який подарувала йому мама. Але він мені вибачив, а я подарую йому за те одну шпагу!

— — —

Здається, все виходить на добре: в гімназію мене приймуть після Різдва. А я навіть виграв, бо сьогодні тільки 11 грудня, а я вже можу поїхати в Полтаву й пробути там аж до 7-го січня! Буде час відпочинуть, та й можна буде багато зробити для "Волосожару".

Мій любий побратим теж приїде до мене в гості на 4-й день Різдва. От, погуляємо по Полтаві з Іоганном Карловичем та Самзнаєм! Дуже це добре, що Шульц не поїде на Різдво в Баварію, а лиш на масляну. Я їду завтра рано. Треба тільки купити подарунки: Харитині — теплі хатні черевики, Шульцові — записну книжку, а Олексію Івановичу — нові твори Олеся.

— — —

Ой, ой, ой!.. Яка ж тепер видається мені маленька, сонна і брудна наша Полтава після Києва! На вулицях майже нема людей; тихо так — наче вночі; вечорами темно; крамниці такі мізерні й майже в кожній вітрині — самі тільки листівки та й ті — засиджені мухами. Мені здається, що я так себе почуваю в Полтаві після Києва, як в Опішні, після Полтави. Але ж все-таки це моє рідне місто і я це відчуваю на кожному кроці: і люди мені якісь всі свої, й говорять якимось так лагідно, й краєвиди дорогі своєю

якоюсь давньою знайомістю!

А вже яка радість була в Харитини,— й не розказати! А що витворяв Самзнай — то це не може уявити жодна фантазія! Не відходить тепер від мене ані на крок...

Був у Олексі Івановича. Він дуже радий, що я привіз йому Олеся. Похвалив мене, що я викрутився від "дядюшки", тільки трішки схвилювався пригодою в семінарії. Але потім сказав, що аби вчився, а де — то майже однаково. Жодна — каже — школа зробити з хлопця людини не може, а тільки підготовляє до того, щоб бути людиною.

Зараз по обіді йду до Іоганна Карловича. Я вже вранці забігав, але він ще був на лекціях.

— — —

16-го грудня, 1913 р.

Як тепло й сердечно приймав мене Іоганн Карлович!

Коли я прийшов,— він робив якісь кресьби. Спочатку мені здалося, що він навіть не був мені радий, враз зложив свої папери, зав'язав у теку, а тоді тільки почав зо мною вітатись, і я побачив, що помилився.

Ми проговорили до пізньої ночі. Він грав на піаніно й знову ми виганяли в сіни Самзная. Грав Шульц дійсно добре, але я не знаю, хто грає краще — часом чи не Людмила Петрівна! Іноді мені здавалось, що в неї виходить якось задушевніше, а у Шульца занадто точно. Але може це від того, що в Скибенків кращий рояль? Ми умовились, що я буду приходити щодня по обіді. Будемо фехтувати й читати вкупі Шіллерового "Дон-Карлоса". Додому ж я взяв у нього "Історію штуки" Мутера. Іоганн Карлович дорікав мене, що я майже не малюю. Справді, прикро, але ж коли? Попробую дома змалювати Харитину, а коли вона вийде подібною, тоді наважусь малювати Шульца: він, певне, згодиться, посидіти...

— — —

А що то — чужі люди! Хоча б і наші кватиранти: й милі й інтелігентні, а все-таки, як вони недбало ставляться до чужого майна! Я сьогодні заходив до них: стіни пообдирані, з вікон тече й на лутках жовті потьоки; холодно й брудно! Правда, у них малі діти й вони все псують, але ж... Ну, та інакше трудно було й сподіватись. Взагалі, коли нема хазяйського ока, то воно все якось обсувається. І в дворі все ніби страшенно постаріло. Я тепер чищу сніг і вивожу тачкою на вулицю, а потім почну лагодити паркан та штахетки в саду. Харитина каже, що враз помітно, як приїхав "справжній господар".

Але ж пречудна вона! Нізащо не хоче обути подарованих мною черевиків. Каже: "хай зостануться на смерть!" Я її переконую, що тоді можна теплих й не одягати, але ж її не переконаєш! Також вона рішучо не згоджується спати в одній хаті зо мною, хоча я й витяг для неї ширми. Впросилася до кватирантів в кухню на свій старий тапчан...

Щось мені дома щодалі, то сумніше! Таке враження, ніби я втрапив на якийсь цвинтар...

Хоч би вже швидше Різдво та приїздив би мій любий побратим!..

— — —

Сьогодні — Святвечір, а я маю замість ялинки й подарунків — сумні вісті. Приходив

Онуфрій (він такий же, як і був, тільки ще дужче човгає, але по-старому підморгує одним оком!) — й приніс мені пошту: великого листа від Ярка й число "Ради", в якому Ярко підкреслив червоним олівцем звістку, що знов були арешти й труси у Києві поміж українців. Трусили й Старушка. Уявляю собі, як В'ячеслав В'ячеславович лаявся. Але ж добре, що принаймні його не заарештували!..

Друга, страшенно для мене тяжка звістка,— що мені й справді доведеться швидко розлучитися з моїми Скибенками, які стали мені й рідними, й дорогими. Кость Іванович одібрав запрошення переїхати до Вороніжа в сільськогосподарський інститут. Там йому пропонують бути професором ентомології. Він уже поїхав, щоб про все довідатись докладно. Можливо, що після Різдва вони виїдуть з Києва, а я знов zostануся самотнім сиротою! Ярко через те не може тепер приїхати до мене!.. Ге-ей! Ну, життя, життя! Як мало в ньому радості!.. Я вже давно все послав для "Волосажару", а сьогодні ще написав про життя Полтави, та як вона готується зустрічати святки, допис до "Ради".

Олексій Іванович перечитав та поправив і каже, що можуть надрукувати, ніби написано складно й зовсім, каже, грамотно.

Чи ж надрукують?.. Я підписався — М. Гавронський, на згадку про Гавронці...

— — —

От, несподіваний гість — В'ячеслав В'ячеславович! Він відібрав через якогось знайомого мамі чоловіка для себе й для мене листи від мамочки. Листи писані ще 10 жовтня з Іркутська.

* * *

"Моє золотко, мій любий, нещасний хлопчику! Хіба я зумію розповісти тобі ті муки, що ми зазнали в цій далекій дорозі, хіба ти маленький, зрозумієш, як нам тяжко бачити таке безбожно-несправедливе відношення й не мати надії, що це швидко скінчиться. Але ще тяжче, що, крім свого горя, ми бачимо навколо стільки чужого, що й не сказати, що й уявити не було собі можна!

Та "Бог не без милості, а козак не без долі"! Якось перетерпимо, якось викрутимось,— і знову заживемо всі вкупі тихо й спокійно. А ти, мій котичку хороший, соколику мій ріднесенький,— не сумуй, не журись, а держи себе в руках. Слухай старших, питайся доброї поради у В'ячеслава В'ячеславовича, не ображай Харитини й корись дяді. То нічого, що він трошки строгий чоловік, але ж він тебе не зобижатиме: він мені обіцяв.

Вибач, голубе, що пишу так мало: я слаба й мене душить застуда (легенька інфлуенца), так, що тяжко писати. Та й не можна затримувати чоловіка, який згодився довести мої листи.

Чи ти одібрав листа від татуса? Він майже здоров, зовсім бадьорий і так само, як я, вірить, що ти себе будеш шанувати, вчитимешся й не зробиш нічого, що могло б стати для нас прикрістю.

Най же благословить тебе Цариця Небесна, а я тебе міцно, міцно обнімаю й цілую, цілую. Твоя неня. Цілуй Харитину й кланяйся знайомим. Разом пишу й В'ячеславу

В'ячеславовичу. Ще раз цілую тебе. Ти — моє життя! 10/X".

— — —

До Старушка ж мамуся пише також, що вона захворіла й на кілька днів відстала від етапу, але має догнати тата в Іркутську, де їх партія затримається надовше в Олександрівським острозі. Вона просить послати їй грошей, бо треба багато їх в дорозі — й на теплу одержу, й на їжу, й на хабарі. Для того вона присилає Старушкові татову довіреність і доручення заставити нашу садибу. Усю пошту просить послати до Іркутського. Одного не можу я зрозуміти: де ж дівся татин лист? Може мені дядя не віддав? Доведеться зайти до нього!

От, добрий В'ячеслав В'ячеславович: негайно здобув тисячу карбованців і вже послав, а тепер вже приїхав заставити садибу. Каже: за два-три дні він зробить все, тільки якихсь нема ще формальностей і через це заставу буде можна відібрати не раніш, як за місяць. Тим-то він і послав мамусі тисячу негайно.

Який же я щасливий, що принаймні мої любі живі. Я так боявся, що з ними трапилось якесь велике лихо, а інфлуенца — то нічого: я вже сам двічі хворів на неї, а за чотири-п'ять днів — вже зовсім здоровий.

Розповідав тільки той чоловік, що він раз бачив маму: каже, дуже схудла й постаріла. Бачив і тата: у нього знову борода! Я собі не уявляю, який він може бути тепер!

Каже, дуже знущаються, іроди, в дорозі... а за віщо?.. Де правда на світі?..

— — —

Новий Рік я зустрічав у Іоганна Карловича. У нього ще був один земляк — учитель німецької мови з дівочого інституту.

Іоганн Карлович угощав нас пивом; а коли годинник показав 12, налив вина й сказав промову. Він говорив, що наступає новий рік, який може бути історичним роком, бо може принести великі зміни в світі. Потім ми пили за "Deutschland".

Я запропонував випити за розвиток українського письменства й культури...

Додому я вернувся аж коло першої години вночі, і мені було страшенно сумно на душі!..

— — —

Ну, прощай, Полтаво! Треба їхати якнайшвидше до Києва, щоб встигнути побачитись з моїми любими Скибенками! Та треба пошукати собі помешкання...

Вчора здибався з Кукубенком. Він зустрів мене дуже ласкаво, як старий приятель. Ми довго ходили по місті й розмовляли. Але в мене зостався на душі негарний слід від цієї зустрічі. Куб, якого я ще торік вважав за такого поважного та розумного, — тепер мені видався якимсь відсталим. Ну, куди ж його рівняти, наприклад, до Ярослава! Ярکو — то ж цілком культурна людина! А цього з кожних трьох речей, про які заходить мова, — дві дивує. А коли я показав наш "Волосожар", то він рішучо не вірив, що це писали ми самі. Каже, що це нам пишуть "студенти"! Головне, його здивували відділи "політичний" та рецензії театральні, бо він навіть не знав, що таке "фойє" в театрі, або — "інтерпретація" чи "кордебалет", що у нас всі знають.

Як все-таки Київ поширює розумовий обрій людини!

Між іншим, Куб дуже зацікавився історією мого вигнання з семінарії й теж розповів кумедну пригоду, яка трапилась у них восени на лекції святого письма. "Сирах" почав оповідати про апостола Павла й саме в той момент, як сказав: "Апостол Павел говоріт...

— "Три деревні, два села; восемь дѣвок, один я" — гаркнули москалі, що якраз опинились під вікном.

"Сирах" перечекав до паузи, потім ледве промовив нову фразу: "Дальше апостол пішет — "целуйте Акілу, Пріскілу і...

— "Сашеньку, Машеньку, Душеньку, Наташеньку"...— гаркнула нова громада москалів під вікном.

Вся класа до того сміялася, що "Сирах" припинив урок, а потім всім було поставлено за той місяць 4 за поведінку.

Розповідав ще, що Копецького таки вигнали з семінарії і ось за що. Якось Тхір був діжурним в класі. Прийшов на свій урок "Кипа" й помітив, що на класній іконі — павутина.

— Хто діжурний? Чому діжурний не подбав, щоб не було павутини? — напустився, як завше, "Кипа".

Тоді Копецький приніс з уборної рогожану брудну швабру й почав нею шарувати по образу. Звісно, його вигнали того ж дня, не вважаючи навіть на те, що він — "протоіерейський синок".

Розповідав Куб ще багато всякої дещиці, але не варто записувати...

Ми попрощались тепло, отже я після того думав, що ми обоє навряд чи будемо вже шукати взаємного зближення!..

Взагалі видко, що у них, в семінарії дуже розростається, "нігілізм", та "атеїзм" — а в нас цікавляться "соціальними питаннями" та справою "національною".

— — —

Ні, таки Скибенки — наче мої рідні! Вони, навіть від'їздячи, не забули про мене. Кость Іванович умовився з своїм товаришем по службі — лікарем Вершинським, щоб він прийняв мене до весни на квартиру. Каже Скибенко, що Вершинський — "тоже малорос" й визнає лише "шевченковський язык", а не вигадану "галицьку мову",— однак людина хороша: добрий чесний.

Як тяжко розлучатися мені з моїм любим побратимом: наче серця шматочок відриваю від себе! Ми говоримо майже цілі ночі.

На Великдень я умовився до них поїхати у Вороніж. А тепер нема часу писати! Треба їм помагати вкладатись, післязавтра виряджатиму, і післязавтра ж йду вперше до гімназії, й знову до чужих людей на прожиття!..

— — —

Ну, й "дядюшка"!.. І досі все кипить у мене всередині!

Я мусив піти до нього, щоб довідатись, якого листа писав мені тато. Коли я прийшов,— Миша і Ваня кинулись до мене, наче між нами не було жодних

непорозумінь, наче це і не вони ябедили на мене та оббріхували мене! Мені було неприємно, але я не виявив моєї досади, бо, й справді, вони здуру таки часто й не розуміють, що роблять гидоту.

Вони страшенно здивувалися, побачивши мене у формі гімназійній. Їм, правда, дуже хотілося мене подразнити, та не було як, бо я не в казенній гімназії, де дражнять гімназистів відповідно до тієї цифри, що стоїть на гербі: "К. 2 Г." — кабанові 2 годи; "К. 5 Г." — кабанові 5 годів і т. д., замість "Київська 2-га чи 5-та гімназія".

Я спитався дядю. Він спав. Я мусив чекати, поки він встане. Вийшла тьотя й почала мене розпитувати про те, про інше — і спочатку говорила мені "Ви". Нарешті вийшов дядя — заспаний, в підтяжках, без камізельки, з розкуйовдженою головою. (Мабуть знову був п'яний).

Він прижмурих одне око, углядивши мене, а потім так ущипливо запитав,— навіть не сказав "здоров": — Фу-ти, ну-ти, ка-кой фронт! Ну, что скажете, молодой человек?

В мене так і закипіло всередині. Я вчув, як я почервонів, але ж зціпив зуби, щоб втриматись, і сказав зовсім спокійно, як справжній джентльмен:

— Здрастуйте, дядю! Я нічого не маю вам сказати, а прийшов за тим, щоб ви мені сказали: чи одібрали ви для мене листа від тата й чому ви мені його не прислали?

Зовсім несподівано для мене дядя наче якось змішався.

— Ага! Це ти про той лист?! — заговорив він, навіть по-українському.— Так, так, я зараз його пошукаю.

Він шукав довго-довго, а потім ніяково мені заявив, що він зараз знайти не може, але обов'язково знайде й пришле Мишою.

Як мені було прикро й тяжко: єдиний лист від тата, й того мені не дали. Мабуть десь п'яний загубив у своєму клубі. Коли я вже виходив, тьотя мені сказала:

— Да ти не беспокойся, он найдется; собственно говоря, там нічево не било важного.

— А ви ж як знаєте, що там було писано? Листа ж тато писав мені, а не вам? — спитався я.

— Нет, я только так думаю... Что же может особеннаво пісать тебе папа?

Я нічого більше не сказав, поклонився й пішов.

Звісно, для вас там не може бути нічого "особеннаво", а мені й одне слово від мого нещасного татуса було б за щастя!..

— — —

Ах, як тяжко, важко переживати свою самотність!

"Не заллється співом серце,

Не затуже знов:

З ран гарячих, ран кривавих

Тихо капа кров.

По краплині кров спадає,

Крапля в краплю б'є

І, вмираючи, співає

Серденько моє!.." (О. Олесь).

— — —

Справді, Вершинські — добрі люди, нема чого казати! Але ж мені тяжко, тяжко й тяжко в їхній хатній обстановці де встановились якісь формальні відносини. І в гімназії я почуваю себе "не в своїй тарілці". Мені здається, що в семінарії далеко поважніший народ. Принаймні у нас майже ніколи я не чув розмов про "женин", а тут — це модна тема.

Правда, у нас є гурток "українських націоналістів", до якого й я пристав, але там майже всі старші за мене. На днях підемо до українського клубу... Мені важко й оговтатись, бо я справді багато дечого не знаю з того, що в гімназії учили в попередніх класах... Тим-то мушу сидіти й сидіти за шкільними книгами й майже нема часу читати. Довелось на якийсь час зректись й музики, а про малювання і зовсім нема чого згадувати...

Про музику ж нагадує мені Тіна — дочка мого доктора: вона не кепсько грає, але все якісь "шумки" та "думки". Сама вона теж непогана,— в 4 класі й цікавиться українством. Але я мало з нею зустрічаюся...

Ну, за уроки! Треба працювати!..

..."Не зітхай, а працюй

Та одне пам'ятай:

Тільки праця одна

Захистить рідний край!.."

— — —

Крапка! Крапка над моїм життям! Я ще дуже малий, щоб перенести моє горе.

— Нема тата, нема мами! — Що ж мені тепер робити в житті?

І за що, за що ви їх убили! У — у! Прокляті, хриstopродавці! Будьте прокляті, ви всі, всі гнобителі й злочинці, всі гасителі духа й "мракобіси", ви — всі чорні душі чорної Москви, чорних царів, проклятих потвор з пекла!.. Вельзевули!..

Куди ж ти дивишся, Боже?! Як же Ти не поразиш їх праведним гнівом, їх, що називають себе твоїми помазаниками і точать людську, невинну кров?!.. Кров кращих людей! Ти — старий занадто, Боже! Ти не добачаєш...

— — —

Прошу вас всіх, хто перший знайде зшиток і прочитає ці слова,— виконати таку мою останню волю:

1) Все, що належить мені і є в цій хаті, переслати по адресі: Вороніж, С.-Г. інститут, Ярославу Костевичу Скибенкові. Цей зшиток послати рекомендованим пакетом.

2) Переказати В'ячеславу В'ячеславовичу Старушкові, що я його прошу розпорядитись всім, належним моєму татові, майном, як він визнає за найкраще. Одне прошу — всі татові рукописи й бібліотеку подарувати товариству "Просвіта"; всі мої малюнки — віддати п. Шульцу, всю мамину одержу й обстановку — Харитині Хлягиній, а також якусь частину грошей. Олексія Івановича і В'ячеслава В'ячеславовича прошу

взяти собі, що вони захотять. Наталі Адріановні з подякою повертаю образок Мадонни.

3) Високоповажаних п. Вершинських, коли тільки зможуть, прошу мене вибачити, що їм роблю турботи.

Зрозумійте, люди добрі, що я більше жити не можу. Пробач і ти мені, ненько Україно! Я сподівався служити тобі, як виросту,— але ж... не довелося...

Хтось стукає в двері: це останній звук в моєму житті!

Finis! 19 січня 1914 р.

— — —

Я zostався живий... Нащо?.. Кому це потрібно?.. Фу, як нудить — і не можна підняти голови... Така ж нудота й на душі! Але ж сам і винен: треба було брати щось сильніше за сірнички!..

А все-таки, які добрі Вершинські! — вони не гніваються на мене; пан доктор щоразу промиває мені шлунок, пані така ласкава й мила. Тіна все сидить біля мене... Спасибі... Спасибі за все — й дуже добре, що не читали моїх записок!..

— — —

Що ж тепер? Що ж тепер?.. О, як я розумію Старушка, який не може говорити про москалів без скрежету зубів... Ну, я не вмер,— так я теж покажу, покажу вам свої пазурі... О!..

— — —

Я сьогодні пристав до... Хіба тепер мені чого страшно?!

Все одно — я цілком самотній на світі!..

— — —

Ми працюємо дуже добре. Ну, підждіть, підждіть! Тепер уже я знаю багато такого, що й в голову мені не могло прийти! Який новий світ! Почуваю себе, як у "Січі", як у поході! "Борітеся — поборете!"...

Мабуть кину я ці записки, бо тепер заходять такі події, що їх не можна записувати...

— — —

Радіти, чи плакати? — не знаю! Певне радіти, бо я вже й наплакався, та й ще, певне, не раз доведеться. А може, ще колись і зрадію, коли виконається наказ батька Тараса:

... "Вставайте,

Кайдани порвіте —

І вражою злою кров'ю

Волю окропіте!"...

Але ж за цей час, за ці всього два тижні перейшли такі величезні зміни в моєму житті, що мушу записати собі докладно: це варт залишити на згадку, тим більше, що тепер я можу нікого не боятись. Я — вільний козак!..

Насамперед: сьогодні 9 березоля, навіть 22-го березоля, бо ж я з сьогоднішнього дня живу по новому часу й по новому календарю. Друге — я сиджу й пишу свої записки не в Полтаві, не в Києві, не деінде — а в "Народній Гостиниці", у самісінькому Львові, в Галичині, за кордоном!..

Так чудно! Як сон! І досі сам собі не вірю! Чую оркестру кав'ярні; українську і польську мову за дверима; он, на ліжку, під великою периною спить Іоганн Карлович; а я оглядаюсь по хаті, й не йму, не йму сам собі віри. Та невже ж це правда? Максиме! Чи це ж таки правда?!.. "Ха-ха-ха! Чи це ж ти, Маргарито?!.."

Але це все не сон, а дійсний факт! Максиме Крушенко! Ти — в Європі; ти — за межами проклятої "тюрми народів", за межами царства кровавих тиранів, чорної дворянської сотні і гнобителів твого нещасного народу!..

І за все це мусиш дякувати Іоганну Карловичу й любому, чесному, одчайдушному запорожцеві, моєму любому — любому В'ячеславу В'ячеславовичу...

Ну, годі вже впадати в екстаз. Запишу все цілком спокійно.

В партії українських революціонерів, до якої я вступив одразу, як мене відходили після отрути,— я згодився виконувати всі, найбільш небезпечні поручення. Я палав помстою й радий, чим можу, щоб підкопати ґрунт під осоружною "в'язницею народів" — Росією... Ну, от мені й дали на спробу поручення: вкупі ще з деким, розліпити прокламації з приводу 100-ліття народження Шевченкового. Добре. На мою долю припав район Львівської вулиці та Лук'янівки. Я почав свою роботу з Лук'янівки з 1-ої години вночі й щасливо доходив вже до кінця порученого мені шматка. Було коло 4-ої години ночі, як я ліпив свої летючки на розі Несторовського провулка, навпроти адресового столу. Коли це з-за рогу Вознесенського Спуску вихопився городовик. Я метнувся вбік — на Кудрявську вуличку; а він — за мною! А я ще перед тим, щоб було зручніше носити балцанку з клейстером та летючки,— скинув був один рукав з шинелі. Тікаю я, як олень,— а він сюрчить у свищика,— та за мною — от-от нажене!.. Тоді я через місток — й плигнув на якусь — Мирну, чи якось вона там зветься, чи може Петрівську,— не знаю,— вулицю. І коли я стрибав, то він мене вхопив за рукав — так і залилася в нього моя шинеля. Він ще потім і стріляв,— але то вже було на шалай-балай! Поки він оббіг на Вознесенський Спуск,— я вже був у Вовчому Яру й потім вибрався до семінарського саду, а відтіль на Десятинний переулок. Ці місця я добре знаю!..

Звісно, я вже додому не пішов, бо не був певний, чи не залилось в шинелі якихсь ознак, кому вона належить.

На другий день була бучна демонстрація біля університету, в якій я також брав участь, уже в чужому пальті. Потім товариші зробили мені зустріч з Старушком. Він — "стріляний вовк" — і порадив мені на якийсь час виїхати з Києва до Лубен, де й в нього є друзі й де живе моя бабуня. Це було зручно зробити, бо надходила Масляна, й можна було не ходити до гімназії. Я виїхав того ж дня, вночі, але якось Лубни проспав. Тоді я поїхав просто в Полтаву, тільки не додому, а — до Шульца. Розуміється, він був здивований! Але ж мені всміхнулося щастя: через два дні він мав їхати до Києва, щоб вибрати собі на паспорт візу (дозвіл) консула до Баварії.

Ми довго радились і нарадили: що мені робити в цій дикій стороні, де все викликає у мене тільки саму ненависть?! Я почав просити його, щоб він узяв мене з собою: німецьку мову я вже досить вистудіював й можу вчитись далі в Мюнхені. Він згодився.

Ми поїхали до Києва в різних вагонах. Перед тим я забіг до Харитини, попрощався з нею, хоча й не сказав їй, що й як; побіг на хвилю до Олекси Івановича, подарував йому Самзня — й знов поїхав до Києва. Перебував на конспіративній квартирі, де й довідався, що жандарми напали на мій слід, трусили в моїй хаті, позабирали книжки й найбільш цікавились малюнком друкарської каси, що я зробив собі, коли був в друкарні "Ради". Це остаточно вирішило справу. Я до речі згадав, що ще під час торішнього трусу сховав був у льоху за бантиною ті 565 карб., які були в столі у тата. Тепер же мені ще дав Старушок 300 і обіцяв вислати багато грошей, як тільки відбере заставу за нашу садибу, просто на Мюнхен. Попрощався я з Старушком, як з рідним батьком.

В Києві я ще зайшов до редакції "Ради". Мою замітку з Полтави надруковано — й мені видали перший гонорар. Я купив на нього собі портрети: Шевченка, Садовського, Драгоманова, Франка й Грінченка. Тим часом Іоганн Карлович взяв візу на паспорт, в якому був зазначений його Фріц; і я, — як Фрідріх Шульц, — сів у вагон. На двірці прибігла провести мене й Тіна. Вона подарувала мені на пам'ятку альбом Києва. Люба дівчинко! Я буду тебе пам'ятати завше!.. До Радзівілова я страшенно тремтів. Здавалося, що хвилювався й Іоганн Карлович, але ж зовнішнє був зовсім спокійний. Коли ми проїхали Радзівілів і опинилися в Бродах, — він обняв мене й поцілував. Це в перший раз за все наше знайомство! А я хотів був поцілувати йому руку, як татові... Але він не дався.

— Молодчина, юнак! — сказав він мені. — Бачу, що українці — бравий народ! Будь щасливий в новій землі!..

Отже, з сьогодні — я емігрант!

Прощай, моя Нене Україно! Ні, не прощай, — а до побачення! Я ще вернусь, вернусь до Тебе, озброєний знанням, умінням, досвідом. Я вернусь, щоб бути Тобі вірним сином й послужити для Тебе так же чесно й щиро, як служив Тобі мій покійний татусь і моя свята неня! Присягаюся тут, у давньому українському Львові, — що я ніколи не зраджу Тобі!.. Амінь.

ЧАСТИНА ДРУГА

В ЄВРОПІ

В ЄВРОПІ

ДОРОГА

Львів, 23-го березня.

Новий, 1914 рік я починаю в Європі... Максиме! Чи думалось тобі, чи снилося, щоб в твоєму віці ти опинився в Європі?!

Чи мріялось тобі, що ти заїдеш сюди й не тільки, як мандрівник, як турист — з цікавості, а муситимеш жити в Європі, як емігрант-вигнанець?

Коли я читав по книгах про всякі чужі сторони, то мені тільки безмірно кортіло "колись", "як виросту" — побувати в тих дивних країнах, на власні очі побачити те, про що писано в цікавих мандрівках. Правда, ще в бурсі мене невдержимо тягло податися до Америки, туди, де перебігало чарівне життя прерій, де на кожному кроці — небезпека, де — не сіре, буденне нидіння зі школою й розміреним часом, а — сама

казка. Але ж я не тікав. Чому? — не знаю; може не було нагоди. Бо ж я мало-мало не втік з цирком, де мене вже були почали вчити плигати крізь обруч й викручуватись на трапеції. Правда, тато вчасно про це довідався й єдиний раз в житті нам'яв був мені вуха. Може це й відбило в мене бажання тікати вдруге. А може сльози нені, яка тоді так дорікала мене, що я радий покинути її й татуся з-за першого-ліпшого товариша з цирку...

Не знаю. Але ж тепер я в Європі. І знову в мені змагаються два почуття: і радість, що я вільний, в новому світі, поза межами тієї сторони, де чужою силою знищено все, мені найлюбіше, найдорожче,— а разом з тим — стискується серце при думці,— що тут я й дійсно один, як піщина, загублена поміж чужих людей; один не тільки тут — в Європі, але й на цілому великому світі. І через те мені часом здається, що було б краще, коли б тоді я був умер...

Але ж я мушу жити, якщо Бог дав мені життя й не схотів його у мене одібрати...

І я можу жити, бо маю ціль життя. І тої цілі не зраджу!

Тільки ви, мої святі мученики,— татусю й неню, дивиться ви за мною з високого неба й направляйте мою путь, щоб обминув я ті небезпеки, які мене зустрінуть в цих незнайомих і чужих світах"...

Приблизно так думав-молився я, стоячи під високим склепінням собору святого Юра, там, де я бачив справжнього нашого митрополита, де я вперше чув службу нашою мовою.

Мені здається, що це найкращий з храмів Львова,— наша "кафедра святого Юра!..."

* * *

Ще вчора я зазнайомився в кав'ярні "Народної гостиниці" з нашими людьми: це студенти з Києва, які так само повтікали з України від арештів та заслання. Вчора ж вони мені сказали, де знайти товаришів по нашій партії.

Спасибі ще раз В'ячеславу В'ячеславовичу за його добру раду: набрати перед від'їздом якнайбільше адрес. Шкода, що не було змоги взяти ще рекомендальних листів. Але ж з перших днів я бачу, як полегшується перебування в чужій стороні, коли знаєш, до кого можна вдатися. От і тут: я лише другий день у Львові, але вже почуваю себе напівзнайомим і з містом, і з людьми. Мені навіть здається, що за цей час у мене у Львові вже стало більше знайомих, як було майже за півроку в Києві (виключаючи товаришів з семінарії та гімназії)

А люди тут ласкаві, грічні, ввічливі. Ставляться до мене, не як до школяра,— а вже як до дорослого товариша, і звать мене "пан студент".

Але ж у мене так розбігаються думки, що не можу записати всього докладно, в послідовному порядку, хоча я й звик уже писати й не почуваю в цьому жодної труднощі. Тільки хочеться записати якнайбільше, але ж кортить побігати й по місту, бо завтра виїздимо далі.

Йоганна Карловича майже не бачу: у нього тут багато своїх справ і ми зустрінулись учора на вечері, а сьогодні — на обіді та побачимось увечері в готелі.

Ну, мушу припинити писання: вже 12½ годин, а тут до першої мусиш пообідати.

Зараз біжу до ресторації "Нафтули", де умовився зустрінутись з товаришами, які обіцяли мене ще поводити по старій українській столиці.

— — —

Аж голова йде обертом: так і плигають одна за одною думки, образи, окремі чужі або й наші, тільки дотепер ще не чувані, слова. А ноги болять так, що навіть тяжко сидіти.

Шульца ще нема. В "пецу" горить вугілля; на вулиці торохтять трамваї, а долі, в кав'ярні — голосні музики-румуни.

Знов не знаю, з чого й почати... Але вернусь назад.

Перше, що мусили ми зробити, коли приїхали вчора о 2-ій годині вдень до Львова,— було: умитись, пообідати й купити собі одягу. Умиватись тут кепсько: такі важкі кам'яні миски, що їх рішучо не можна вдержати намиленими руками. Й потім, незвично бовтатись у брудній воді — бо вода стає брудна від мила й, здається, що, скільки не мийся, не вимиєшся, як слід.

Обідали в ресторації,— це вперше в моєму житті.

Такі поважні ті льокаї ("кельнери"), одягнені краще, як наші вчителі в гімназії. А моторні — напрочуд! Заразом двома руками несе штук двадцять величезних кухлів пива, або на одній руці — вісім тарілок з стравою.

Харитинко моя люба! Ну, що якби це тобі звеліли встругнути таку штукерію? Коли ти ходиш, бувало, з їдальні до кухні за кожною тарілкою осібно...

Але що мене найбільше здивувало, так це платничий. У нього величезний шкуратяний мішок ззаду, під фраком, а в тому мішку повно грошей, і він віддає решту, зовсім не дивлячись на монети. Застромить руку в тую торбу, потримає там з півхвилини й покладе на стіл. І, скільки я не пильнував,— він жодного разу не помилився. Ну, й люди тут: все в них швидко й кожен, що не робить, то так, що вже ліпше й не можна!..

Одного тільки я ще не розумію: як вони всі можуть пити пиво? Мені поставив кухля хлопчик (зветься — "піколо"); я хотів був відмовитись, але ж він тільки рукою махнув і побіг геть. Ні, правда, не тільки махнув рукою, а ще й сказав: "прошу", (вони всі кажуть за кожним словом "прошу", а як прощаються, то дамам говорять щось зовсім чудне, неначе "цюці")

От, я й собі спробував пива: ну, й погане, гірке, б-р-р! А вони всі п'ють і рідко хто бере "мале пиво" а всі — "велике", тобто величезні кухлі...

Коли ми пообідали, то пішли на вулицю "Короля Людовика" біля міського театру, й Іоганн Карлович поміг мені купити вбрання. Добре, що він пішов зо мною: він трохи вміє по-польському, а потім — правда — перейшов на німецьку мову й вибрав мені туристичний зодяг: короткі "сподні" (це по-їхньому — штани), тужурку й коротке сіре пальто з хутряним коміром. Дуже гарне — і все дуже дешево. Потім купили ми в'язані гетри, м'який, плюшевий бриль, зелений з невеличким пірцем, подібний до того тірольського, що є у Шульца, та м'який кашкет на дорогу. Мені ще кортіло також жовті туристичні черевики, як у нього,— але він каже, що це купимо в Мюнхені, бо там

дешевше й краще. До речі, наші люди кажуть не Мюнхен а "Монахин".

Коли я пришов до готелю, передягся та поглянув на себе в люстро,— то й сам себе не впізнав. Чисто:

"Тепер я — турок, не козак;

Здається, добре одягнувся.

І як воно зробилось так,

Що в турка (певніш — в європейця)

я перевернувся..."

От тепер, "дядюшко", ви, й справді, могли би мені сказати:

— "Фу-ти, ну-ти, какой фронт!.."

Я купив собі план Львова й подався сам ходити по місту, бо Іоганн Карлович вже пішов по справах. Вчора обходив багато. Насамперед був на "Ринку". Там мене вразили українські вивіски: "Редакція Діла" (чомусь над і дві крапки?), "Книгарня Наукового Товариства імені Т. Шевченка" й тому подібне. Але ж треба правду сказати, що я українські вивіски побачив вперше ще з Бродів над кожною станцією написано й по-нашому. Навіть у вагоні є надпис: "Вихильовати ся з окна возу як найострійше заказує ся". А друга: "Упрошає ся на підлогу возів не плювати".

Це таки по-українському, хоча й не зовсім "по-нашому".

Потім втрапив я до красного саду, що зветься "Стрийський Огород" (але ж це — тільки парк чи садок, а жодного огороду там немає). Дивно, що взимку він відчинений й всі доріжки почищено. У Києві всі майже сади,— й ботанічний, й миколаївський — зимою замкнено, а коли й не замкнено, то снігу з доріжок не позамітано. Я сів на лавочці й сидів. До мене підійшов якийсь вже літній панок і спитав:

— "Пан позваля?"

Й, коли я посунувся, він сів біля мене. За хвилику він почав мене розпитувати по-польському, чи подобається мені тут, і т. д. Я все зрозумів. Взагалі мені здається польська мова легкою. Але ж тільки, як слухати; а коли я сам почав йому відповідати, то в мене нічого не вийшло. Я це добре бачив, однак той пан мені сказав:

— "Але, але! Пан юж добже муві по-польську. Пан є рус?"

— Ні, українець,— відповів я.

Він враз замовк, швидко встав і пішов собі геть.

Тепер я вже знаю, чого то — поляки дуже не люблять українців, а ми їх також. Бо вони зовсім не хочуть визнавати, що Львів — то українське місто. Навпаки,— вони доводять, що Львів — польський, і страшенно за це воюють з нашими галичанами, яких зовуть "русинами", а не українцями...

Тепер ще у Львові польська влада, але всі наші говорять, що це — не надовго. Та й, справді, це так безперечно й буде. Варт тільки побачити та послухати: чого-чого тут нема українською! Й книгарні, й редакції, й митрополит, і гімназії, й бурси, й Наукове Товариство, й "Просвіта", й "Сокільський Базар".

Кажуть наші люди, що скрізь тут здійсмається цілком одверто "українське питання", а коли часом буває якась українська маніфестація,— то польська поліція не те що

нікого не б'є нагаями, як у нас козаки, а — навпаки — пильнує, щоб не перешкодив хто. От це, я розумію,— Європа!..

Взагалі з кожним днем ми — українці завойовуємо все нові "позиції", й наша справа стоїть тут дуже добре.

Тепер уже наші галичанські русини допоминаються, щоб у Львові було якнайшвидше заведено український університет. Всі наші люди певні, що Львів знову вже незабаром буде цілком українським і знову стане столицею української Галичини.

Тутешні студенти навіть мене умовляють, щоби я вступив до львівської української гімназії, а потім — до українського університету. Але ж уже й тепер і в польському університеті деякі науки викладають по-українському, й тут же навчає знаменитий наш професор Михайло Грушевський, той що написав найбільшу історію України. (Я купив сьогодні в "Сокільському Базарі" листівку з його портретом).

Але я ще не знаю, чи послухатись цієї ради, чи ні. Треба поговорити спочатку з Іоганном Карловичем...

Ще я бачив у Львові пам'ятники: Адамові Міцкевичу на Академічній вулиці (величезний гранітний стовп, на якому стоїть Міцкевич на весь зріст, а над ним янгол — Геній). Бачив також пам'ятник Яну Собеському. Я спочатку аж зрадів, бо думав, що то Богдан Хмельницький, а тільки потім зблизька додивився. Ну, куди ж йому до Богдана! Цей ледве сидить на коні, ніби до нього прив'язаний. Воно й добре, що таки наш багато кращий. Бачив університет, політехніку, музей "Осолінеум", де — кажуть — величезна книгозбірня з книжками на всіх слов'янських мовах; бачив український академічний дім, бурсу гімназійну. Нарешті оце надвечір були ми на "Копці". Це — величезна, кругла, насипана з землі гора, яка ще зветься "Могилою Люблінської Унії". Зроблено її, як пам'ятник 300 літніх роковин, об'єднання Польщі, Литви та Росії.

Величезний широкий краєвид з цієї гори, а внизу, під нею,— руїни мурів старовинного, першого кам'яного замку ("двору"), що був вибудував ще король Казимир.

Взагалі, яка сила тут всякої старовини! Мабуть далеко більше, як у Києві. І вулиці мають не такий вигляд, як наші; й самі старі будинки зовсім не подібні до наших: часто трапляються по три-чотири поверхи, але ж кожен поверх має тільки по три, а часом то й по два вікна на вулицю. Це раніше в Європі був такий закон, що дома не вільно було ставити на вулицю широким фасадом, а лише вузьким боком...

Взагалі мені страшенно сподобався Львів. І,— правду кажучи,— кортить мені тут зостатись...

До того ж напрочуд мені тут щасливо ведеться. Єдина маленька була прикрість, як я заблудився після вечері, йдучи до свого готелю. Кого не запитаю по-українському: воно тільки луп-луп очима — й піде, мовчки. А один пан так навіть на мене grimнув; здається, сказав: "гайдамака"! Тоді я почав питати по-німецькому, й мені не тільки все показали, а навіть якийсь панок вернувся зо мною й сам довів мене аж до гостиниці.

Коли ми вже дійшли, я навмисне сказав по-українському:

— Дуже вам дякую, пане добродію!

А він усміхнувся й теж по-українському мене спитав:

— То ви — русин?

— Русин.

— А чому ж ви питалися мене по німецькому?

Я йому пояснив. А він засміявся й говорить:

— А це, бачите, завше так буває, що ми — слов'яни можемо розмовитись один з одним лише по-німецькому. Це — найбільш знана слов'янська мова.

Я й собі засміявся і спитав:

— А ви — теж українець?

— Ні,— відказав він,— я чех, але завжди живу у Львові й обертаюсь найбільш в русинському товаристві. "На здар")

Мені страшенно сподобалося це знайомство.

— — —

Зараз оце ходив у кав'ярню: випив чаю. З наших був тільки студент Шапран. Я побачив його за столиком, як він читав газети, а навпроти його сидів якийсь пан. Я підійшов, поздоровкався й сів, а той пан, що був за цим столиком, саме покликав платничого. Я й чую, як він каже, що вчора поспішав і не встиг заплатити за те, за те й за те, а ще позавчора не заплатив за сигару. Потім, коли він вставав, щоб виходити, поклонився Шапранові й мені, навіть сказав: "Поважання!"

Я спитався Шапрана, хто це? — а він і каже:

— А я знаю? То — мені пан не знайомий.

Ні, таки знов скажу: от що значить — Європа! Яка чемність і яка чесність! Ніхто ж рішучо не знає, чи платив він, чи не платив,— тим часом тут нікому й на думку не спаде, щоб щось зашарлати. А потім мені це дуже подобалося, що тут, коли сидять за спільним столом, то навіть чужі люди вітаються. Дійсно це — не Росія. Не дурно ж у Бродах трапилася мені така пригода, маленька, але цікава.

Коли ми вже перейшли через митний уряд, що обдивився наші куфри,— я схотів поблукати біля двірця, бо знав, що нам ще чекати 40 хвилин, поки прийде наш потяг на "Красне-Львів".

Я поклав біля дверей в залі 2-ої класи свого куфра, а Іоганн Карлович десь сидів за столиком і пив пиво. Біля моїх речей примостився якийсь панок. Я й звернувся до нього,— як бувало це робить татусь,— з проханням, щоб він поглядав на мої речі.

А він засміявся та й каже:

— Та що ви, пане! Це ж вам, слава Богу, не Росія. Тут ніхто чужого не займе.

Дійсно, слава Богу, що це — не Росія...

Ага! Добре, що згадав...

Як я вийшов тоді за двірець, то нагодився на цікаву подію з пачкарями . Через Броди якісь жиди переганяли всяку худобу: корів, овець, свиней. Вони прийшли до митного уряду й тут урядовці почали обдивлятися їхню скотину. І яке ж було моє здивовання, коли один з жандарм почав здирати з живої вівці шкуру. Вона стояла спокійнісінько, але ж замість неї страшенно верещав її господар — жид. Коли ж з неї

зідрали шкуру, то виявилось, що вся вівця була обстрижена й обмотана шовковими стьожками, якимсь мереживом, тощо. Таких овець знайшлося аж восьмеро. Було в них поза шкурою й шовку, й хусток, і всякої всячини.

Я так сміявся. Та й всі, хто там був, аж качалися, дивлячись, як вівці рішучо не пручаються, коли з них здирали шкури...

Кажуть, що там часто ще й не такі дива можна побачити. Взагалі ті пачкарі — незвичайно хитрі люди. Може б, кажуть, і ці проскочили, коли були б не спізнилися на півгодини, як саме стояли ще потяги й урядовці оглядали клунки пасажирів, а то спізнилися і "вскочили у нікуди"...

Прийшов Іоганн Карлович. Йдемо вечеряти.

— — —

25/III

Ну, от я вже й в справжній Польщі — у Кракові. Тут уже українців не знайдеш, але по-німецькому всі говорять добре. Маю й я чималу практику.

Ми тут пробудемо тільки до завтрашнього ранку, бо ті люди, яких хотів побачити Іоганн Карлович, виїхали до Праги. А йому конче їх треба бачити, й через те ми ще побуваємо у Празі. Я дуже-дуже радію. Подумати тільки: заразом побачу й Закордонну Україну, й Австрійську Польщу, й Чехію, й Німеччину, бо з Праги будемо їхати на Дрезден, де спинимось може аж на два дні, й тоді — Баварію! От, це так мандрівочка!.. Не гірше, як у Ворисгофера "Виховуюча мандрівка". Одного мені тільки й шкода, що немає зо мною мого любого побратима, вірного товариша — Ярослава. Уявляю собі, з якою радістю він ходив би не по Вороніжу, а по Кракову!..

А в мене вже, здається, ноги привикають до ходіння, як у поштаря. Бігаю чисто мов Самзнай: бо кортить побачити якнайбільше.

Сьогодні зрана й до обіду оббігав мало не увесь Краків і ще був й в музеї...

Ну, записую все по-порядку.

Шкода трохи, що ми їхали вночі: не довелося бачити шляху. Коли вчора Іоганн Карлович прийшов ввечері, то сказав, що треба швидше вечеряти та їхати. Признатись — у мене дуже боліли ноги та хотілося спати, але ж я посоромився те сказати, а лише нагадав, що він мене колись вчив не їздити вночі, щоб бачити дорогу. А він посміхнувся й каже:

— Тож я вчив, коли чоловік виїздить з дому; а коли маєш платити в гостиниці за те, що зостаєшся на однім місці, то краще заплатити у вагоні за те, щоб тебе перевезли до другого місця.

От, практичний чоловік!

Коли ми приїхали на двірець — там була така сила народу, що ми ледве влізли у вагон. (Ми по Європі їдемо в третій класі, а до Європи їхали в другій.) У вагоні попали ми в таке купе, що на кожній лавочці нас сиділо по п'ять душ. Я був такий заморений, що ледве міг сидіти: так страшенно мені хотілося лягти. Але де там: тіснота, а ті сигари — то просто життя від них не має! Тільки що рушив потяг, як Іоганн Карлович встав і, нічого мені не сказавши, вийшов з купе. Ту ж мить на його місце, зовсім не слухаючи

мене, що я сказав: "Diser Platz ist besetzt!" — тобто, "це місце не вільне",— там умостився якийсь товстелезний австріяк, і теж з сигарою.

Мені аж сумно стало, бо я вже вирішив, що коли повернеться Шульц, то я віддам йому своє місце, а сам цілу ніч буду стояти на ногах. Але ж Шульц все не йшов. Вже було дві припинки,— а його все нема та й нема. Мені ставало тривожно: де ж він подівся? Й страшно було втратити місце.

Уже й втретє спинився потяг, а Шульца нема!

Я вирішив йти його шукати, коли це прийшов кондуктор, перевернув в купе табличку й замість "Dla pałacuch", стало "Dla pan", а тоді звелів нам всім забирати речі й виходити геть, бо це буде дамський переділ. Пасажири почали нарікати, але ж нічого не допомогло. Я теж забрав свої й Іоганна Карловича пакунки, виліз у прохід й здалеку побачив Шульца. Він підморгнув мені й усміхнувся. "Що таке? — Наче він радіє, що нам навіть і сісти не буде де!" — подумав я... Тим часом кондуктор замкнув купе й пішов собі. Ті пасажири, що були в нашому переділі, так само порозходились, хто куди. Я підійшов до Іоганна Карловича й тільки-но хотів був до нього заговорити, коли потяг припинився, десь узявся кондуктор, вхопив наші речі, мовчки відімкнув те саме купе, де ми вже були, укинув туди наші куфри й, попхнувши нас, замкнув двері, а сам щез.

Я здивовано дивився на Іоганна Карловича й нічого не розумів. А він чмокнув губами й промовив по-московському:

— Ну, вікладивайся спати!

Виявилось, що він дав кондукторові дві корони, й той вигнав з "сепаратки" всіх пасажирів, а залишив тільки нас двох на всю ніч.

Виходить, що й тут не цураються хабарів...

Через те ми спали аж до самого ранку. Тільки раз відчинилися двері, увійшов якийсь новий кондуктор, якому Іоганн Карлович ще щось дав,— і більш вже ніхто не турбував нас аж до самісінького Кракова. Я виспався чудово й навіть досі не відчуваю втоми...

— — —

Ми приїхали дуже рано: ще не було 6 годин.

На величезному дворці з усякими підземними ходами ми напилися кави й "фіякром" (це — справжня карета, як у полтавського архірея, тільки що запряжена однією конякою) поїхали до готелю. Ми їхали Баштовою вулицею біля Флоріанської вежі через "Планти", потім по вулиці Флоріанській до Ринку, де й спинились в готелі "Дрезденському". Тут говорять по-німецькому й, крім того, це — чудовий готель, просто, як палац! Куди — "Народній Гостинні", або нещасним "Номерам Крайника" у Полтаві, куди я заходив двічі, як приїздили родичі товаришів...

"Ринок" — то самий осередок Кракова. Яка краса, яка старовина! Аж заздро стає, коли подумаєш, що от, наприклад, поляки мають таку чудову столицю, де у них все виключно польське, національне,— а ми маємо "чужий Київ", в якому не почуєш рідної мови, не побачиш національної української ознаки, познищено навмисне пам'ятки, що було залишилося після наших великих людей, як от, хоча би Мазепині будівлі. Бідна

Україно, коли тебе "окрадену" збудять"?..

Про Краків можу записати більш подробиць, бо я вже тепер навчився, що робити, як приїдеш до нового міста: треба в першій-ліпшій книгарні купити собі не план, а "путівника", в якому все так докладно розказано, що зразу знаєш, де чого шукати, що треба подивитись, і т. п. Тільки — тяжко мені читати по-польському: й літери наче латинські, а читається не так!..

Розуміється, як тільки ми умилися й почистились,— негайно пішли на вулицю. Година була чудова: ступенів чотири морозу. Вулиці чисті, блискучі, ніде жодної сніжинки, наче все тільки що вимите. Вітрини величезні, повні розкішних речей, і скрізь малинові герби з білим орлом та портрети Франца-Йозефа, якого тут мабуть дуже люблять. Люди чемні, ввічливі. Й тут, коли я часом забудуся та почну говорити по-українському — мене силкуються зрозуміти й нітрохи не лютяться, що я не — поляк, а українець.

Я купив собі у величезній книгарні на Ринку путівника, знайшов "ринок" і почав обдивлятися.

Насамперед, звичайно, оглянув "Сукениці" — це пам'ятка середньовічної торгівлі польської. Ще в XIII-му віці тут торгували сукном. Величезну будову цього "сукняного базару" зроблено тепер в "готичному стилі", а значну частину орнаменту на ній зроблено одним з найбільших малярів польських, Матейком. Незвичайно цікаво, що з одного боку стіни прибито на ланцюгу старого-престарого, до ціла поржавілого й пощербленого ножаку, на зразок наших кухонних колодіїв. Це ніж історичний: кажуть, що цим ножом зарізав брат-брата. Ці брати будували дзвіниці на старовинному Мар'яцькому костьолі (він стоїть так само на Ринку), а це було також ще в середні віки. І от, у одного брата праця посувалася добре, бо він був богобоязливий, а другому не щастило, бо він був сердитий та лихий. Через те та дзвіниця, яку будував перший, дуже швидко йшла вгору, а в другого була далеко нижча. Це викликало шалену заздрість у другого брата, й коли вже робота підходила до кінця,— він захопив того ножаку, що тепер висить на Сукеницях, і заколов першого брата.

Це мені розповідала якась бабуса, що сиділа під костьолом з книжечкою в руках, бо я її запитав, як цей костьол зветься. І справді, одна вежа височенна: вона має більш 81 метра заввишки й є найвищою баштою у всьому Кракові. А друга, з правого боку — простіша по будові й значно нижча. Костьол всередині дуже гарний і величний. Особливо мені подобалися різнокольорові вікна, що звуться "вітражами". Незвичайно гарно також вирізані з дерева крісла для сидіння. Величезні варгани. Уявляю собі, як вони вигравають.

Так, ще я забув згадати, що в Сукеницях по стінах зроблено герби всіх польських міст, і це виглядає якось дуже урочисто. В Сукеницях же уміщено й "Народовий Музей".

Які розкішні й величезні тут картини! Особливо знаменитий образ Генрика Семирадського — "Смолоскипи Неронові", а потім войовничі образи Матейка та картини Хельмонського. Сила тут також старих картин, але вони мені не так

подобалися: якісь вони пожовтілі та почорнілі й багато дуже коней та голих жінок.

Далі величезна сила гравюр, а потім всякі речі старовинні та речі народного побуту. А скільки мармурових та мосянжових постав, малюнків пером, акварелей! Все це можна тільки обігти, але, щоб роздивитися кожную річ, треба ходити місяць, або й два.

І знов у мене боліло серце й щось накупало злісне й гнівне: хіба ж це можна зрівняти з нашим київським музеєм, де ми з В'ячеславом В'ячеславовичем за три години роздивилися мало не все?! Що ж? Ми хіба не мали історії, хіба ми не мали старовини, ми не мали свого питомого побуту, своїх артистів-майстрів?.. Де ж воно все? Хто його знищив? Звісно, не хто, як оті "восточнії, православнії!"...

Коли я сказав про це Іоганну Карловичу,— то він мені відповів, що, певне, не все й наше знищено, а лише порозтягувано по інших музеях та розкрадено. Та він каже, що все те, що залишилося, потім знайдеться й ми його собі повернемо. Дай то, Боже! От, шкода, що він нічого не знає про наші пам'ятки. Він стільки світа об'їздив на своєму віку, що, якби це знав, то міг би мені сказати, де воно є...

Але, що я помітив: незвичайно втомлюєшся, коли ходиш по музею; ноги болять далеко більше, ніж ходити по вулицях.

А втім я вже на ноги не зважаю, як колись не зважав на руки, коли почав був чистити доріжки в саду... Кортить побачити якнайбільше. Тим-то я пробіг по музею, подивившись найдужче на нові картини (копії на листівках я маю всі) й пішов далі в місто.

Пройшовся головною вулицею — Гродською й дійшов до "Вавелю". Це — цілий старовинний город. Стоїть він на горі над річкою Віслою (через те Польщу й зовуть у нас — "Привіслянський Край", як нас — "Югом Росії").

На Вавель ще кажуть — "польський акрополь" — або "Крулевський Замек".

Коли я зайшов у Вавель,— то враз до мене підступив якийсь вбогий панок і спитався, чи я чужинець? Я сказав:

— Ja, mein Herr!

— Німець?

— Ні, українець.

— Русин? — перепитав він.

— Ні, власне, не русин, а — українець,— уперся я.— Я з України.

— З Руска?

— Ні бо, з України, з Києва.

— "А то вшітко едно",— сказав він і почав говорити мені по-московському, що він — провідник або "гід" і за одну корону може мені розказати все, що є у Вавелі. Але мені стало прикро, що він запевняв мене, ніби я — "русскій", й, хоча мені не шкода було корони, бо дуже хотілося про все дізнатись, але я рішучо відмовився. Отже, він так до мене ув'язався, що я подумав:

— Ти, видно, не "гід", а "гидь"! Але відв'язатись від нього не міг: він таки пішов за мною й розповідав мені про все напів німецькою, напів галицькою мовою. Врешті мені

його стало шкода він був такий обшарпаний, в драних черевиках, в легкому пальтишку, але з гладженим комірцем,— правда, дуже брудним, і хоча й в засмальцьованому, але в "котелку". Одне слово — пан! А як він мене дякував, як я йому наприкінці дав півтори корони!

От ми й походили по Вавелю більш, як годину.

Раніш тут був старий королівський двір, але дерев'яний, оточений валами та рівчаками з водою, тобто старовинна фортеця. Ще в році, здається, 1241-му на Вавель нападали татари, але його не подолали. Король Казимир збудував замість старого замку — новий, кам'яний з товстими мурами та баштами. Від того часу мало що залишилося: найцікавіша тогочасна руїна — то сутерени, в яких на товстому стовпі написано "Kazimir". Добудовували Вавель потім інші королі. Причому залишилась над муром одна цікава вежа, що була ніби опочивальнею королівни Ядвіги. Вона висить над стіною й до неї зокола не можна дістатись в жодний спосіб, а в підлозі вона мала потаємні ходи, якими можна було вийти під самою Віслою далеко від замка, аж за старий Краків. Це на той випадок, коли б напали якісь розбишаки, або під час облоги міста ворогом. Цікаво, що, як каже "гід", тут є докази того, ніби Вавель ще в ті найдавніші часи опалювали з центральної топки.

Тут до нас підійшли ще нові туристи: якісь німці й французи. Правда, потім стало відомо, що та пані, яку я вважав спочатку за французенку,— була іспанка. Але дивно мені: я ніколи не думав, що іспанки бувають русяві!.. Мій "гід" враз став помітно жвавіший й почав на всіх мовах знову оповідати про цю вежу, про підземні ходи, про центральне опалення, тощо.

Француз спитав по-німецькому:

— А чи не на те будовано цього хідника, щоб сюди ходили до Ядвіги гості?

Гід засміявся й відповів:

— Якщо й ходили,— то рідко, бо Ядвіга завше була хвора.

А француз сказав, що то саме через них, вона й хворіла, й чогось дуже сміявся й підморгував...

Є там ще чимало й інших веж, що майже всі були хурдигами, одна так і зветься "Złodziejska".

Побудовано теперішній Вавель на початку XVI століття, за часів Зигмунда I. Коли прийшли сюди шведи з королем Карлом XII, тим, що бився вкупі з Мазепою під Полтавою,— то вони були знищили Вавель. Потім кілька разів його пробували реставрувати, але все те не щастило довести до кінця. Руйнували його австріяки, а потім страшенно загидили москалі, які пооблуплювали стіни, попсували дорогоцінні паркети, позбивали орнаменти і т. п.— тобто поводитись так само, як і з історичними пам'ятками у Києві. І тепер ще багато у Вавелі запущених руїн, але він знову ремонтується. В однім місці, на галереях того двору, де відбувалися лицарські турніри, я бачив розпочату працю по відновленню малюнків на стінах. Це дуже цікаво, як зшкрябують вапно й з-під нього виходять на світ "фрески" (стінні малюнки), що були там колись. Але ж це треба каторжної роботи, щоб все те виявити!

Мабуть найбільш пишно було оздоблено такі залі, як, наприклад "орлову", "судову", "про танці", й т. п. Реставровано поки що дуже мало, але ж на так званому "сліпому ганку" видно покрівлю з полив'яних кахлів, зовсім таку, як на нашому Полтавському Земському Будинку.

Недалеко від одної башти є ще цікава річ — так звана "драконова яма", в якій нібито проживав цмок, що його потім забив Крак, той, що заснував місто Краків. Вхід до тієї печери затуляють міцні залізні двері. Тут же кілька костьолів,— і в одному з них — гробниці польських королів,— в костьолі св. Вацлава. Я вже не мав часу зайти до гробниць, але не дуже й шкодую, бо ще побачив чимало цікавого, чого не побачив би, коли б довше затримався у Вавелі.

Виходячи з Вавеля, я поклонився всім тим туристам, що були вкупі зо мною. Вони так само поклонилися мені. Виходить, що я вже починаю засвоювати європейські звичаї...

О першій годині я мусив був прийти до ресторації на вулиці Томаша. В цій німецькій ресторації (забув як вона зветься), я мав зустрінутись з Іоганном Карловичем. Щоб не спізнитись, я сів в трамвай. Перше, що мене вразило, що в Кракові в трамваї є дві класи: перша й друга. Звичайно, я їхав другою, але заїхав далі, як мені слід, і вже ледве пішки добрів до ресторації. Іоганн Карлович вже кінчав обідати й почав був мене лагідно, як завше, вичитувати, що не можна бути неакуратним. Коли ж я йому сказав, що заблудився й через те спізнився, то він, усміхаючись, додав, що це завжди слід мати на увазі, коли не знаєш, яка далечінь до того місця, куди маєш прийти в строк, а тому він мене не вибачає. І це таки, правда! Я бачу й сам, що в Європі люди розуміють ціну часу.

Коли ж я потім сказав, що в Кракові два розділи в трамваях,— то Іоганн Карлович скривився, витяг з рота сигару й відповів мені:

— Поляки занадто носяться з своїм гонором і взагалі уявляють собою наче дві нації: "panow" і "psow". Пани — шляхта, а пси — простий народ, якого вони називають "бидлом". Мені це видається гидким!

— І мені також,— щиро додав я.

Іоганн Карлович взагалі трохи незадоволений з Кракова. Він каже, що йому кортить якнайшвидше доїхати додому, а тут його все затримує. Мало того, що треба їхати до Праги, чого йому, очевидно, не хочеться, але ж доведеться, мабуть ще на день затриматись в Кракові. Той офіцер, якого йому треба, виїхав до Відня, й має приїхати або сьогодні увечері, або аж завтра вдень.

До вечора Іоганн Карлович був вільний, і ми пішли ходити по місту вдвох.

Шульц і в Кракові знає так само все, як у нас, на Полтавщині. Він повів мене на Малий Ринок, де стоїть пам'ятник Адамові Міцкевичу, але не такий красний, як у Львові хоча на ньому й далеко більше всяких фігур: "Народ", "Поезія", "Вітчина", "Слава". Далі ми дивились старовинні будинки, один з яких зветься "сивим домом", а в ньому колись жив Костюшко. Бачили далі будинок, де був шлюб Дмитрія Самозванця з Мариною Мнішковою.

Потім були коло університету й заходили в двір, де посередині стоїть пам'ятник Копернику. Потім пішли на "Планти". Певне, влітку тут чудово, бо це розкішний сад з пам'ятниками,— який йде навколо всього старого міста й тягнеться майже на 20 верст. Шульц каже, що все це раніш були вали чи окопи навколо Кракова, призначені на оборону міста від ворогів. Але тепер з того поробили тільки сади, а, коли доведеться Кракову оборонятися знову, то він вже своїми Плантами не врятується.

Але Планти не скрізь однакові. Коли ми пішли в один бік, то вони стали рідкі й брудні. Шульц каже, що це через те, що тут живуть жиди. Й справді, ми почали все більш зустрічати жидів, незвичайно типових і кумедних. Мене ще у Львові здивували вони, а тут вже й зовсім. Широкі плисові кожухи, як попівські ряси, великі хутряні коміри й гостроверхі хутряні шапки. Ну, чисто, як на малюнках. А зовсім молоді жидки мають довжелезні пейси, аж нижче підборіддя, дуже старанно закручені. Якби у нас, в Полтаві з'явився такий жидок — то сама бурса його б загризла. А тут вони скрізь ходять так гордовито, що до них ані приступу. Навіть наче навмисне хизуються своїм кумедним виглядом.

Ну, вже втомилася рука!..

Зазначу тільки, що бачили ще костюл, перед, яким стоїть над вулицею на мурові ціла низка мармурових святих. Шульц казав, що то вони повтікали з церкви, бо не вірять в щирість польської молитви. Взагалі він вважає поляків дуже нещирими й, очевидно, не дуже їх долюблює.

Потім я прочитав в "путівникові", що цей костюл зветься костюлом св. Петра, а ті святі — 12 апостолів.

Ще бачили старовинну жидівську синагогу, будовану в XIV столітті...

Ми повечеряли в своєму готелі й Іоганн Карлович пішов довідатись, чи приїхав потрібний йому офіцер. Певне, приїхав, позаяк Шульца довго немає. Не буду його чекати й ляжу, бо тепер почуваю, що стомився я безмірно...

— — —

Іоганн Карлович страшенно лихий: мусимо зостатися в Кракові ще й сьогодні. А мені байдуже: я навіть, коли по правді казати, дуже радію, бо сьогодні поїду подивитись на Величку, про яку знаю ще з географії. Сам Шульц мені й порадив поїхати: каже, що це й цікаво, й мені буде спроба, чи справлюся я сам. Тільки сказав записати номер телефону в нашому готелі, щоб, коли трапиться якась пригода — то я міг би йому зателефонувати.

Але я сподіваюся, що пригоди не трапиться: я вже немало надивився та й німецька мова мене так визволяє, ніби я не в Польщі, а в Німеччині.

Біжу снідати й зараз їду...

— — —

Насамперед я цілком зайво, як рисак, летів на двірець. Виявилось, що ніхто не їздить до Велички раніш пів-на-першу, коли він там не має якогось іншого діла, як тільки подивитись на соляні копальні. Це через те, що від Велички до Кракова — всього тільки 13 верст, потяг йде 40 хвилин, а огляд копалень починається лише в три години.

Отже я вернувся з двірця знайомою дорогою, ще раз оглянув Флоріянську Браму, та "Рондель" — круглу низьку вежу, куди колись закидали всяких злочинців; ще походив по місту й пішов перед 12-ою обідати в першу ресторацію. Виявилось, що це — й ресторація, й кав'ярня вкупі. Дуже гарна й дуже цікава тим, що по стінах намальовано різні малюнки, пороблено всякі підписи, написано ноти й тому подібне. Обіду ще не давали, а я мав з собою різні листівки з малюнками Кракова й понаписував привітання: побратимові Яркові, Старушкові, Тіні, Олексію Івановичу й Харитині. Харитині послав картку з образом Ченстохівської Богоматері; певно, вона потім повісить цю картку на стіну, як "іконку".

Ледве я скінчив писати картки,— дали мені й обід. Я швидко пообідав, але ж у мене була ще ціла година, так я ще й випив "бялу каву по-віденському". Дуже це смачна штука: така пінка зверху (зветься — "мелянж"), дуже солодка, й до неї — два тістечка. Куди ж смачніше, як, бувало, в Полтаві у "Грека", де бурсаки крали тістечка!

Одне слово, я цілком вже оговтався й почуваю себе в Середній Європі як вдома.

А ще Іоганн Карлович говорить: — "Дивись, щоб не вскочив у якусь пригоду!" В яку ж я можу вскочити пригоду, коли я тут почуваю себе дуже добре, нічого не боюся й ні від кого не залежу?..

От, і у Величці у мене все пройшло дуже добре.

Я сів у потяг, а коли приїхав до Велички, то, навіть нікого не розпитуючись, дійшов до копалень, бо йшов за тими туристами, що приїхали в одному потягу зо мною. А що це були туристи — про те легко догадатись,— бо вони всіх розпитували, куди й як, а потім побачив я поміж них того француза й іспанку, що з ними вкупі ми вчора обдивлялися Вавель.

Коли повз довгої стіни ми дійшли до контори копалень, де треба було брати квитки на спуск до шахт,— то вони мене пізнали й ми привіталися, як знайомі.

Довелося трошки подождати, а потім нам дали полотняну одіж, декому — ліхтарики й ми пішли до вінди . Ух, як і шугнуло ж під землю! Аж отороп взяла: швидко, швидко летить машина в чорний колодязь і, здається, немає й дна тій ямі!

Взагалі, як ми вже опинилися в підземному царстві,— то я просто отетерів. І у сні мені ніколи того не марилося, що я побачив. Яке величчя природи, яка чарівна краса: що таке після того синематограф чи навіть театр?! Дуже я дякую тому Шульцевому офіцерові, що спізнився з Відня. Бо й справді — була б страшна шкода не побачити такого дива предивного! Потім я вже довідався, що ми всього ще й не бачили через непорозуміння. Нас було 13 чоловіка туристів і жоден не розумів добре польської мови, а через те ми не зрозуміли, що треба було зажадати, щоб нам дали квитки першої класи "з освітленням". А ми пішли по квитках третьої класи й не бачили тої чарівної краси, яка буває при повному освітленні підземних шахт .

Але ж і те, що ми бачили — просто казковий сон. Кам'яна сіль — біла, як крига, прозора й міцна, вистилає стіни величезних печер, на зводах яких вона звисає, мов колосальні крижані смоктуни, або, як там казали,— сталактити. Страшенної вишини ті печери, здається — до 40 метрів, тобто мало не 20 сажнів, а є й ще вищі.

Але насамперед ми прийшли до Каплиці. Це — висічена в соляній скелі ціла невеличка церківця, в якій все зроблено з самої солі: й панікадило, й ставники, й постави святих. Ця церківця зветься — "Каплиця св. Антонія". На вівтарі — хрест з розп'ятим Христом, білий, мов з криги; дві постави ченців навколюшках; по обох боках — статуї святих. Кілька разів на рік тут буває служба, а робітники заходять сюди молитися щодня.

Який же чудовий, фантастичний вигляд все це мало, коли запалили бенгальський вогонь — червоний та зелений! Все заблищало, переливало різними кольорами.

Всі були в захопленні.

Потім з каплиці ми пішли до "Печер Урсулінок", що має чудовий вхід з соляних скиб; потім до інших печер і йшли такими переходами, що підперті з обох боків дерев'яними підпорками. В тих проходах долі місцями прокладено залізні рейки, а місцями між ними протікає вода.

Я помочив пальця й лизнув, а вона солона, як ропа. Величезна печера, здається "Михаловиця", яка має заввишки 36 метрів, а 28 — завширшки. Ми далі перейшли до мосту, біля якого стоять дві величезні піраміди, звідкіль починається вхід у залу "Францішкову". Тут також стоїть чудова постава з солі якогось князя австрійського. Потім перейшли в нову печеру з якимись тяжами з солі, наче стовпи чи колони. Це все ми спускалися глибше й глибше, аж поки не потрапили до зали "Архікнязя Альбрехта". Це вже майже на півтораєта метрів під землею! На жаль, глибше було не вільно, а тим часом шахти йдуть більш, як на 280 метрів, тобто глибше, як на чверть версти!

Ну, чисто тобі, як "Мандрівка до центра Землі" у Жюль Верна. І дивно, що там тепло, але не парко, добре повітря й так приємно пахне. За залю Альбрехтовою — відпочинок, є там навіть буфет: можна випити води тощо, й дещо з'їсти. Майже всі туристи їли, бо вони не догадалися пообідати, а я тільки взяв тістечко й купив собі на пам'ятку шматок солі та соляний хрестик.

Але на цьому підземна мандрівка не скінчилася. Саме цікаве було далі — так звана "Пекельна язда", де раніше шахтарі спускалися вниз, в провалля по мотузах, а потім — чудове фантастичне озеро під землею, в печері. Яке воно чарівне, коли запалили бенгальські вогні, а ми їхали поромом на другий берег!

Ага, добре, що не забув записати. Тут вийшла маленька комедія.

Коли ми пливли, іспанка звернулася до мене з якимсь запитанням. Я, звісно, не зрозумів. Тоді француз, очевидно, жартуючи, переказав мені по-німецькому:

— Ви, каже, певне, рибалка, то "фрау" вас і питає, чи не знаєте, які риби водяться в цьому озері?

Я, не довго думаючи, також жартом відповів:

— В такій солоній воді мабуть водяться тільки дуже солоні оселедці.

Всім це дуже сподобалося, тільки провідник, не сміючись, по-німецькому сказав, що я помилився, бо вода тут не солона.

Це справді — дивина! Я хотів був сам спробувати, як ми перепливали, але вже стало темно й я побоявся оступитись, але ж йому не повірив. Однак це — правда; бо те

саме казав і Шульц, та ще Іоганн Карлович додав, що добре я зробив, що не попробував, бо якби булькнув у ту воду, то навряд чи мене б витягли. Він каже, що там дістати дна важче, як у Ворсклі, бо те озеро дуже глибоке.

Крім того озера, там, в копальнях є ще аж 16 озер, але вже солоних.

Потім ми ще побували в "Каплиці св. Хреста" й у "Пясковій Скелі". Остання зала — зала про танці "Летов". Тут, справді, колись бували бали з танцями...

Більше шахт ми не бачили, а їх ще є чимало. Потім мені казали, що в одній з цих зал впорядковував пишні банкети генерал Суворов, коли переходив Альпи...

Взагалі там можна було би добре жити, в цих соляних нетрях землі...

Величка дає силу солі, бо там працюють майже півтори тисячі робітників, що обламують соляні скелі особливими сокирами (мотиками) та ломами, вантажать її на вагонетки, а потім ту сіль обробляють в так звані "балвани", що нагадують штучну кригу. Частину тих кам'яних шматків на особливім заводі, який стоїть нагорі, перетирають на дрібну сіль, яку ми звичайно їмо.

Обходити всіх копалень, хоч би і дозволяли, не можна й за довгий час, бо самих більших печер є понад 70, з яких одна заввишки в 48 метрів,— а всього ходів — завдовжки на 600 кілометрів тобто більш як на 540 верст. Всі ці печери лежать в семи поверхах. Але нас пускали тільки в перші три поверхи.

Коли ми вийшли нагору, то таки й справді, наче те все бачилось не в дійсності, а у сні.

Сама Величка — маленьке місто. Близько — непоказна річечка Зрава. Нічого особливо в місті нема; переважно в ньому живуть ті копачі, що працюють в шахтах. Досить гарний парк перед помешканням шахтового уряду, але взимку він не робить враження.

Ми були під землею більш двох годин. В пів на шосту я вже приїхав до Кракова. В дорозі ми зовсім познайомились з французом та іспанкою й говорили про всяку-всячину. Але мені чогось француз не подобався: він все жартує, а коли я щось розпитувався серйозно,— то все відповідає якісь вигадки, ніби з мене глузуючи...

Вони їдуть кудись в "Закопане", де, як казав француз, "закопують у землю тих, хто туди приїздить". Як потім мені казав Шульц, це він натякав на те, що туди їдуть хворі на сухоти й дехто вмирає. Але ж взагалі там можна добре вигоїтись.

До речі, Іоганн Карлович сказав одну фразу, яка мене здивувала, але якої він не схотів з мені пояснити.

Коли я оповідав, що француз поїхав в Закопане, де "закопують людей", то Шульц по-своєму криво всміхнувся й промовив:

— "Цілком зайво він туди поїхав. Швидко ми їх закопаємо і на їхній землі!"

Взагалі за кордоном Іоганн Карлович наче якось перемінився: він якийсь бравіший, рішучий і не такий добрий та плохий, як був у Полтаві. Певне, його дратує, що не можна швидше їхати до Баварії...

— — —

Складаюсь. Через годину виїздимо до Праги. Хоча б пощастило нам цю ніч з

"пальонцих" перетворитися на "пань", а то будемо світити очима, як сови!..

— — —

28-го березоля, 1914-го року. Прага.

Сьогодні ми — в головному місті Богемії чи то Чехії, в Празі. Чехи самі називають її "Злата Прага", так, ніби "Золотоверхая Москва". Через що вона "Злата"? — того я не знаю, але що вона красна, то правда.

Цікаво насамперед, що, коли я заплющу очі, й пригадую собі Львів, який мені показався таким чарівним, потім Краків, а тепер уявляю собі Прагу,— то бачу, який Краків проти неї мізерний, а про Львів — то нема чого й казати!

Ех, як же-то виглядає Відень? Страшенна шкода: проїздили так близько, через Прерау, але до Відня не заїхали. А втім, Іоганн Карлович і так все дужче хвилюється та насуплюється: очевидно, йому кортить якнайшвидше додому, а тим часом ми так і кидаємось в різні кінці Європи. Тепер, коли поїдемо з Праги до Дрездена, то це вже буде ніби назад від Монахина,— бо Дрезден — в Північній Германії, в так званій "Саксонії", а Мнихів — в Південній Німеччині, в Баварії. Ну, та то не моя провина. Навпаки,— я дуже, дуже задоволений. Мимо того, що я набираюсь вражень для самого себе, я ще й перед людьми не буду видаватися таким диким телям, якби просто перелетів з Полтави, чи навіть з Києва до Мнихова. Бо, хоча мені, правда, кортить так само швидше побачити й любого Фрица й фрау Магду, але ж краще, після довшої подорожі, бо я видаватимуся менш диким. Вони ж — справжні європейці й, певне, дечого бачили на своєму віку...

Так, але ж я сів писати про Прагу. Й — комедія: прочитав, що написав, і помітив, що я скрізь написав: "Мнихів" та "Мнихів"; це ж по-чеському. Як швидко деякі слова в'їдаються в голову. Бо й справді,— як тільки опинишся в новій стороні то враз починаєш прислухатись до мови тієї сторони. Чеська мова дуже подібна до нашої, але мені видається кумедною, наче якоюсь дитячою. Через те ж і маєш з нею найбільш курйозів...

Знову збився. Ні, таки в мене занадто багато вражень: не можу втримати думки в певнім напрямі...

Біжу обідати (в своєму ж таки "Бляуерштерні", що по-чеському зветься "Модра гвезда", тобто "Блакитна зоря"), а вже ввечері буду писати. Тут теж гарний готель, хоч, може, наш краківський "Дрезден" був кращий.

— — —

Ну, записую все, як було. Приїхали ми щасливо. Так само вночі мали сепаратку, тільки перед ранком, де змінювались кондуктори,— до нас запустили людей. Але ж ми добре виспалися.

З двірця, що зветься тут "надражі" ми вигідним фіякром проїхали по розкішних широченних вулицях (одна з них — "Вацлавське Наместі") приїхали до готелю "Zum blauen Stern", що стоїть на невеличкій площі проти чудової старовинної вежі, яка зветься "Прашна Брана" — тобто "Порохова Башта" чи "Порохова Брама".

Іоганну Карловичу трохи нездужається: морозить і болить ніби горло. Отже він

навіть в сеператі не спав, а через те, як тільки вмився та поснідав, то ліг спати, а я пішов чимскоріш блукати по місту.

Оглянув "Прашну Брану" й біля неї чудовий палац — "Обецний Дум", а потім пішов розкішною вулицею "Graben", (а по-чеському зветься "Пржикопи"). Які гарні вітрини, які чепурні доми! Й майже кожного так поставлено, що його видно зо всіх боків. Один — так увесь з чистого мармуру, а на самій горі — на даху стоять кам'яні, голі чоловічі постави. Далі, поминувши "Вацлавське Наместі", на кінці якого стоїть величавий будинок "Національного Музею", пішов просто біля пам'ятника Юнгманові по Фердинандштрасе. Мене вразив старовинний, похмурний монастир. Я спитався "шусмана", з півневим пером на брилі, й він лагідно мені відповів, що це — "Кляштор Уршулінок", а далі показав театр-оперу, що по-чеському зветься "Народне Дівадло", це, певне, через те, що туди ходять "дивитись" п'єси, а, може,— що там показують "дивні п'єси". Гарний це будинок з такими величними піддашками та цинковим дахом. Він стоїть на самому березі "Влтави". Це широка річка, але замерзла. І скільки ж на льоду народу! Сила-силенна. Одні — на вижлятах, другі з саночками, ті просто так ковзаються; навіть літні пани, в циліндрах — і ті бігають, або гуляють, тихо походжаючи. Я сам також зійшов на лід по гранітних східцях, що зроблено в гранітних берегах, і пройшов аж до острова посеред річки. Потім повернув назад й пішов по чудовій чистій надбережній, біля розкішного пам'ятника Францу-Йосипу, до старовинних веж. Там — пам'ятник королю Карлу IV, який весело усміхається до всіх людей, а далі — кам'яними ворітьми в старовинній вежі — вхід на "Карлів Міст".

От краса! По цьому мосту одна-за-одною стоять групи статуй. І як же я був здивований, побачивши на одній групі запорожця з двома мечами за поясом й з "оселедцем" на виголеній голові. Я просто аж зрадів. Поспитав одного, поспитав другого: що це за група? — вони промовили мені по-чеському: "не вім, не вім" — і швидко пішли далі. Але мені кортіло знати; от, я постояв, вибрав якогось старенького, лагідного панка й поспитав його.

Тільки ж безперечно я не зовсім вірно сказав по-німецькому, й він, видно, пізнав, що я — не німець.

— "Ви йсте слов'янин?" — спитав він мене.

— Так, слов'янин! — відповів я по-українському.

— "Рус?"

— Ні, не рус, а українець! — вже звично відповідав я далі.

— "Малорус?"

— Ми звемось українцями, а росіяни на нас кажуть "малороси",— відказав я, але вже почав дратуватись.

Після цього допиту він мені сказав, що цю групу ("соху") зроблено на спомин про знаного всьому світу місіонера Франтишка Ксаверія, який багато людей привернув до християнства по різних землях, аж поки його не замучили хинці. Та постава, що мене зацікавила, навряд щоб була поставою запорожця, швидше — то якийсь хинець, корець чи варяг, а, може, давній слов'янин. Цю групу було знесено повіддю в річку й

тільки два роки перед тим її поставили знову на своє місце. Далі він мені розповів (говорив він добре по-російському, тільки кумедно становив наголоси), що всього на мосту 30 сох (тобто статуй); з них знамениті — золочений ширим золотом хрест з розп'яттям, якого визолотили жиди, а також "патрон" чеської землі, святий Ян Непомуцький, про якого існує легенда, що його з цього мосту скинуто у Влтаву. Ми трохи пройшли вкупі й він мені показав у кам'яних поручнях вроблену чавунну плиту саме в тім місці, де перекинули за міст того Яна. Міст кінчається такою ж красною вежею, як і починається, тільки ця вежа зветься "Малоостранською", бо за нею починається найстаріша частина міста, що зветься "Мала Страна".

Перед тим, як вийти на "Малу Страну", наліво від Влтави відбігає невеличка затока — "Чортиця", на якій безпосередньо стоять високі старі будинки, а двері з них виходять просто на воду. Тільки з них вийти не можна, лише треба плисти на човнах. Це місце зветься "Празькою Венецією".

Я сердечно подякував того ласкавого панка й хотів іти далі, як він мені порадив,— до старовинного королівського двору "Градчане", що стоїть мальовничо на високій горі, але панок ще мене трохи затримав.

— Прага — дуже красне місто; це є серце Чехії, але... хворе серце. Хвороба його — німці, найбільші в світі наші вороги! Уникайте у нас говорити по-німецькому, бо це ображає національне чеське почуття. Коли ж вам чогось треба, звертайтеся тільки до чехів, а не до німців. Ми дуже любимо всіх слов'ян і радо завжди послужимо слов'янину.

— А як же пізнати, хто німець, а хто чех? — спитав я.

— У німців кам'яні, суворі обличчя, а в чехів — ласкаві, слов'янські. А втім — вам завжди підкаже ваше слов'янське серце!

Він простяг мені руку й сказав:

— "Доктор"... і прізвище, але я не розібрав, здається — "Веселий". Я сказав своє. Ми щиро попрощалися.

Дивна річ. Майже в кожному місті одні люди ненавидять інших: у Києві ми — кацапів; у Львові русини — поляків; у Празі німці — чехів, чи навпаки. І чого воно так у світі, що вороги скрізь мусять жити вкупі?..

Мені трохи й прикро було слухати, що казав той доктор, бо я люблю німців; власне, не всіх німців, а — Іоганна Карловича; але ж шкода й слов'ян. Він так щиро говорив про слов'ян і мені здавалося, що ці люди, справді, рідніші мені, як не слов'яни... До того ж він казав, що їхні вчені — Шафарик, Палацький, а особливо — Грегорж багато писали про нашу Україну та про наших людей. Це мене дуже потішило!..

Я далі потрапив на "Малу Страну". От, тут так старовина! Це видається ще давнішим, як у Кракові, й далеко "картиннішим". Справді, що не площа,— то наче в опері "Фауст". Чудово! Але, коли я дійшов до "Градчан",— вже було нерано, я побоявся спізнитись, сів на трамвай до "Прашної Брани" й вчасно приїхав додому. Тут в трамваях один клас, тільки люди не такі грічні, як у Кракові; штовхаються, лізуть майже кожен з торбою за плечима й не кажуть "пшепрашам" чи чогось подібного. Але то — нічого.

Прага мені дуже подобається, а чехи видаються якимись ріднішими, ніж поляки, так би сказати — "двоюрідними"...

Коли я приїхав додому, то я був страшенно здивований, угляdivши Іоганна Карловича: він зголив свою бороду й залишив одні вуси, які підкрутив угору. Це його страшенно змінило. Якби його побачив на вулиці, то певне й не пізнав би. Тим більше, що він також змінив свої золоті очки на пенсне без оправ. Він каже, що це він скинув з себе "російську облуду"...

Ми обідали з Іоганном Карловичем, пили добре вино по обіді, коли до нас підійшов якийсь бравий німець, радісно привітався з Шульцем й сказав йому "Herr Hauptmann"! .

Він був дуже здивований, що побачив Шульца, а я теж дуже здивувався, що Шульц має військового чина. Я вже хотів був його про це запитати, але він мені сказав, що має ще тут посидіти з приятелем, а я можу ходити по Празі. Я попрощався й пішов. Уже ввечері я знову згадав те "Herr Hauptmann" і спитався Іоганна Карловича, чого то так величав його знайомий.

Він спочатку ніби похмурився, а потім усміхнувся й промовив:

— Пусте! Це через те, що я без бороди. Потім узнаєш; тільки сам мене так ніде не величай!..

Я думаю, що він раніш служив у війську, але тепер, очевидно, те йому неприємно згадувати.

По обіді я знов пішов собі на "Вацлавське Наместі" й був у автоматичній ресторації. От, цікава штукерія! Кинеш у дірочку 10 гелерів, а тобі само випадає відтіль або тістечко, або бутерброд, чи наливається якесь питво. Тільки я трошки осоромився. Взяв тістечко, а потім хотів випити лимонаду, але ж не знав, що спочатку треба підставити склянку. Коли ж я кинув 10 гелерів, то з чолика побіг той лимонад просто мені на штани. Я згарячу, як колись Ярко квас, вхопив чопик рукою, щоб його затулити, а воно так і пішло кругом водограєм. Забризкав якусь панночку й пана. Але вони не розгнівались, тільки страшенно реготали,— а я "під рака" й хотів був швидше дременути. Отже, вони мене спинили, розказали, як взяти лимонаду, й я мусів ще раз наточити собі склянку. Добре, що я таки напився, бо ж мені від сорому аж у горлянці запекло й я по-дурному говорив на всі боки "пшепрашам", "пшепрашам". Сам не знаю — чого й що!

Що то все-таки, виходить, я — "деревня"!..

— — —

Зараз ми вечеряли в "Обецному Домі", в нижній ресторації. Ніколи ще я не бачив таких кахлевих малюнків на стінах, як там. Та як блищать, аж очі сліпнуть! Так само мене здивував і оркестр: у ресторації грають мабуть краще, як у нас в театрі. Іоганн Карлович каже, що майже кожен чех уміє грати на якомусь музичному струменті. Це — їхня спеціальність.

Потім він взагалі говорив про чехів і також, як і про поляків,— вороже. Коли я сказав, що вони — гарні слов'яни, то він відповів, що чехи — "жиди між слов'янами", що вони, як мавпи, все копіюють з німців, але дуже погані їхні учні: дальше "підмайстера"

не довчаються. Може це й правда, але мені чогось було неприємно слухати таке про слов'ян і я так обережно спитався Іоганна Карловича, чи хоч одну націю він любить?

— Аж цілих три: Deutsche, Deutsche und Deutsche!

І те мені чогось так само не сподобалось. Бо мені здалося, що, коли б він мене так запитав, і коли б я так відповідав, то я б сказав:

— "Українців, українців та українців",— і з пристойності принаймні додав би: "та німців"...

Але я взагалі чогось наче хвилююсь по-дурному. Певне, я вморився з дороги та від сили нових вражень. Надвечір аж голова болить і в думках все плигає, а вночі безупинно сниться всяка всячина. Вчора снилось, наприклад, що я йшов льохом Ядвіги й втрапив в соляні печері, а там з озера на мене кинувся величезний оселедець, а голова в нього була така, як у тієї знайомої іспанки, з довгим рудо-золотистим волоссям. Я прокинувся від власного крику й довго не міг заспокоїтись...

А потім приснилася мамочка в соляній каплиці... Ох!..

Ну, буду кінчати далі опис Праги.

Коли я виходив з тієї пам'ятної автоматичної ресторації, де я тримав себе, як "автоматичний дурень",— то до мене підійшов один пан і запитав, чи я "рус", чи я з "Руска"?

Ну, звичайно, була та сама, знайома вже, розмова. Отже я не гарячився, й ми пішли вкупі. Він добре знає Росію, п'ять літ жив у Петербурзі, де був на якійсь фабриці. Ми розговорились, хоча він і дуже кепсько говорить по-московському.

Він повів мене, щоб показувати Прагу. Мені це було до речі, але ж я й не знав,— хто він є. Одягнений добре й наче дуже інтелігентний, але ж усе розповідає так само, як той Вавельський "гід". Він повів мене на Іозефштадт, показав знамениту старовинну жидівську синагогу, жидівське старе кладовище, над яким написано по-жидівському, чеському й німецькому: "Поважайте мертвих і не набридайте живим" чи щось подібного. Далі ми подивились те місце, де було "гетто". Гетто — це огорожене високою стіною місце, де раніш тільки й дозволялося жити жидам. По інших частинах міста жити їм було не вільно, а ходити можна було тільки до того часу, як задзвонять на вечерню. Такі "гетто" були по всіх більших містах Європи.

Не розумію я, чого-то воно так скрізь не люблять жидів. Мені вони часто видаються смішними, то — правда; але ж я ніколи не маю до них ворожості. Може через те, що у тата були приятелі жиди, і всі були дуже гарні люди. До речі, я забув записати, що в Галичині жиди ображаються на слово "єврей" так само, як у нас на слово "жид"...

Після Іозефштадта ми пішли знов на набережну, тільки в інше місце. Подивились на картинну галерею "Рудольфинум", куди я завтра конче піду, й пішли знову старовинними вуличками, по яких трудно розминутись двом підводам; пройшли до старої радниці (міської думи), яку будовано ще в XIV столітті, де вроблено у вежу знаменитий дзигар "Орлой". Було саме дві години без хвилин. Ми почекали. Тим часом ще почали спинятись люди й до двох годин зійшлося душ п'ятдесят. Це все зійшлися дивитися, як буде "Орлой" відбивати години. Деку годинника поділено на 24 частини.

Коли "Орлой" почав дзвонити, то відчинилися над ним дві хвірточки, й почали проходити один-по-одному 12 апостолів і Христос; збоку дзвонила в дзвін смерть, турок вертить головою й ще щось рухається, але я не встиг роздивитись. Але ж то цікава картина! Конче піду й завтра до якоїсь години, щоб поглянути ще раз. Цей дзиґар збудовано, як казав мій знайомий, ще в 1490 році. Це, виходить, трошки старіший годинник, як мій, що мені подарувала бабуня; а я ж ним хвастася, що він "страшенно старий": аж з 1842 року!

Ще цікаво оповідав пан Маєр, що тому майстру, який зробив "Орлой", викололи очі, аби він не міг ніде зробити подібного. Тоді він попрохав свого приятеля, щоб той повів його в радницю й там помацки майстер виламав якесь коліщатко. І, як не силкувались потім інші майстри, але ж зовсім справити дзиґарів не могли.

Тоді вишукався якийсь новий майстер і сказав, що він зуміє полагодити годинника. Йому дозволили. І от, він морочився довго-довго, але і в нього нічого не виходило. Коли це одного ранку прохожі побачили, що "Орлой" пішов. Всі страшенно здивувались й побігли на вежу шукати того майстра — і знайшли: він висів на якомусь гаку дзиґарьового механізму. Виявилось потім, що він повісився з сорому, що йому не щастить полагодити дзиґар, але повісився на тому гаку, з якого перший майстер був зняв гирю. Тепер вага людського тіла заступила ту гирю — й годинник пішов...

Але ж які тоді були дикі люди!

— Так, як і в Москві,— сказав пан Маєр.— Там також викололи очі тому, хто збудував собор "Василія Блаженного", щоб він не міг збудувати подібного в іншому місті...

Дякувати Богу, що все це минуло й тепер уже не може бути в світі такої дурної жорстокості!..

Далі ми поглянули на чудовий старовинний "Тинський храм", будову якого зложено з сіруватих каменів, й при сонці вона виблискувала, як перламутрова. Храм стоїть на красній площі, на якій тільки старі будівлі й невільно будувати нових. Здається, я нітрохи не здивувався б, коли б побачив тут людей в середньовічному одязі. Взагалі я помічаю, що чим далі я їду, тим більш мені подобається "сива старовина"... Не дурно я завжди любив історію...

Звідціль ми просто вийшли до "Прашної Брани".

Коли я сказав, що тут вже мій готель, куди я й піду, бо трохи втомився,— то мій провідник запропонував мені зайти ще до кав'ярні "Чорного Коня". Я рішучо відмовлявся, бо якось мені було моторошно йти з незнайомим чоловіком, та ще, як я думав, з "гідом". Я тоді витяг корону й хотів йому дати, але ж він страшенно здивувався й спитав: за що?

— А за те, що ви показували мені Прагу.

— Ну, то що ж з того? — не розумів він.

— Як, що? — почав я його умовляти.— Я й у Кракові платив "гід".

— Ха-ха-ха! — мало не впав він зо сміху.— То ви гадаєте, що я — "гід"?! Та я, мій друже,— директор найбільшої фабрики сільськогосподарських машин і маю 3000 корон

на місяць заробітку.

Я страшенно засоромився,— але це нас ще дужче зблизило. Пан директор, Антонін Маєр, взяв мене під руку й ми пішли до "Чорного Коня" пити каву. Але ж я мало не похлинувся, коли, як нам подали каву й маленькі булочки, пан Маєр, підсунув мені тацю й припросив:

— "Кушайте булявки"...

Ми говорили про всякі речі, я розповідав про Полтаву, про Київ, про своїх бідних батьків, про втечу з Києва.

Маєр слухав мене уважно, а потім сказав:

— О, я теж знаю козацькі нагайки! Якось у Петербурзі козаки розганяли маніфестацію, а я ще недавно перед тим приїхав і не зрозумів, в чім діло,— то й мені нахлистали плечі. От і шрам на щоці. "Я так кричал",— додав він,— "что весь охропел!" (Тобто: охрип).

"Од козацьких нагайок, дійсно, можна захропти й навіки!" — подумав я.

Потім він розповів мені, що ми також сидимо біля вікна, яке відіграло чималу роль в європейській революції 1848 року: з цього вікна "Чорного Коня" тоді, на Зелені Свята, російський революціонер Бакунін зробив перший постріл...

— Але,— додав Маєр,— якщо ви, "молодой человек" (він увесь час мене величав так), маєте вертатись до Руска, то краще голосно не говоріть на революційні теми. В Європі скрізь є російські шпиги й вони вас пам'ятатимуть.

Мене це страшенно вразило, аж наче мороз пішов поза шкурою. Я не знаю, може я й не швидко вернуся до рідного краю й може мені зовсім безпечно говорити все, що хочу,— але ж одне слово "шпиг" перевертає у мене все всередині. Я не можу собі уявити більшої гидоти, як шпигунство та провокаторство й, здається, сам убив би найближчого мені чоловіка, коли б узнав, що то є шпиг...

Багато цікавого розповідав мені про Прагу п. Маєр, і я дуже вдячний нагоді, що ми з ним познайомились.

Коли ми зібрались виходити,— він сам заплатив за все й рішучо не схотів прийняти від мене моєї частки.

— "Я хці вгостеть вас по вашей обичайце"! — сказав він.

Я не втримався й сказав, що по нашому — "обичайка" буває тільки на підсїтках.

Ми попрощались, як друзі... Я забіг додому, але Шульца ще не було. Коли я хотів був піти знову до міста, то швидко повернувся й зачепився пальтом за ручку в дверях. Та так добре, що відскочило разом аж три гудзі.

Я подзвонив. Прийшов слуга.

— Дайте мені голку,— попросив я.

Він витріщив очі, запитав ще раз, потім пирскнув і пішов. Я чекав хвилин десять. Подзвонив уже двічі — прийшла покоївка, немолода жінка. Вона увесь час була до мене ласкава.

Я попросив її, щоб вона дала або продала мені голку. Вона подивилась на мене якимсь докірливим поглядом й почала щось говорити.

Я розібрав тільки, що я чогось вимагаю недоброго й що так не годиться.

Тоді я показав їй свої гудзі. Вона засміялась і сказала:

— "Проч голку? То я таке уделаю".

— Про мене! — промовив я.

Вона попришивала таки ж голкою, а не чим іншим, гудзі й пішла. А потім, уже увечері тільки вона розповіла Іоганну Карловичу, що я хотів купити дівчину, бо "голка" по-чеському — дівчина, а те, що по нашому "голка", у них — "егла". Ну, от і догадайся!..

Шульц увечері прийшов не дуже задоволений і сказав, що ми поїдемо тільки післязавтра ранком, бо й вдень і ввечері завтра у нього будуть важні наради.

Ми повечеряли й пішли вдвох до "Лідового" (тобто Народнього) синематографу. Саме кіно добре, але образки були дуже нудні й нічого ні він, ні я не могли розібрати з надписів бо все було по-чеському. Через те після першої частини ми пішли додому, купалися, й тепер мені так хочеться спати, що я зараз лягаю: дарма, що ще нема й 11 годин.

— — —

Сьогодні до обіду був у Національному Музеї. Ну, й сила ж там всякого дорогоцінного каміння! Тільки, на жаль, я рішучо не розуміюсь в камнях, хоча вони й дуже гарні. Цікаво, що коли тільки я над чимсь довше спинявся, то до мене підходив якийсь швейцар, чи що й говорив: — "То є чеське!"

Взагалі чехи, як мені здалося, дуже люблять все рідне. Це мені до вподоби.

З Національного Музею я побіг до "Образарні Рудольфинум", що стоїть якраз навпроти "Градчан".

Тут красні образи, хоча й нема таких великих, як у Кракові.

Чудова картина моря, в якій відбивається захід сонця, гарні картини Швабинського, Манеса — визначних чеських малярів.

Я довго стояв перед образом Бомп'яні "Свята Лючія" й потім купив репродукцію. Це ж — чистий портрет моєї любної матусі. Як часто я бачив її такою в домашнім оточенні!

При вході в музей — досить кумедні сфінкси, наче окульбачені сідлами. Знову я помітив, що в музеях страшенно болять ноги. Треба буде частіш сидати.

Коли їхав додому на обід, — заблудив. Заїхав на якийсь "Сміхов" і, позаяк було пізно, — то там і обідав в ресторан "Опера". Потім дивився часописи і навіть дещо зрозумів з чеських. Рішучо, чеська мова зрозуміліша, як польська, — бо в польських я майже нічого не тямив. Тільки мене смішить, що всі чехи "ржуть", або "ржікають" ("ржікати" — по-чеському "говорити"), й мало не в кожному слові у них є подвійний звук "рж", якого не можна вимовити без навику. Ще кумедно, як вони говорять по-жидівському "йо", замість нашого "так".

По обіді я ще трошки походив по Сміхову. Гарні нові будинки й чудовий міський сад на високій горі, де стоїть височенна залізна вежа. Я заглянув в нижню частину саду й спитав садовника, як цей сад називається. І знову комедія: він сказав "Кінська загорода". У поляків сад — не сад, огород, а в чехів сад — загорода, а це ще й "Кінська". Чому? То ж про людей, а не про коней...

Як я проходив мостом, на мене почав гукати якийсь чоловік: "Пане! Пане! Сем, сем!", а потім вимагав, щоб я заплатив два гелери. Я мусив заплатити, а потім бачив, що рішучо всі платять, хто тільки ступить на міст. Кумедні порядки!

Коли я вернув додому, то Шульц ще не приходив. Взагалі, з того, що я спізнився, не вийшло жодної незручності, бо ми сьогодні не умовлялися обідати вкупі...

Зараз піду блукати знову. Казали, що треба подивитись ще якісь "Виногради" та піду знову в "Градчани" по якихсь старих сходах.

— — —

Безумовно мені подобається Прага. Таке, що хоч би тут й жити! І старовина, й нові, європейські частини міста, й люди, коли скажеш, що ти — слов'янин, страшенно добрі й якісь прості, не великі пани, тобто "демократичні". Тільки дуже штовхаються на вулиці та здорово наступають на ноги...

"Виногради" — гарна частина міста. Чудовий "Рігров садок". Гарний костьол святої Людмили — це їхня найбільш улюблена свята. Я саме влучив на вінчання. Все не так, як у нас: молодих зустрічають дружки та бояри (бояри всі у фраках і з циліндрами, мабуть великі пани!). Зустрічають, як солдати: вишикувались з двох боків в лави, а потім, як в кадрилі, сходяться й подають дамам руки...

Знаменитий там є ще костьол на "Карлові". Він і не показний, але цікава його історія. Той архітектор, що його будував, хотів зробити баню так, щоб її не підпирали колони. Але всі люди говорили, що ті склепіння впадуть. Тоді він запродав свою душу чортові, щоб чорт допоміг йому зробити так, як він хотів "на славу Божу". І от, коли вже все було готово, то ніхто з робітників не згодився знімати риштовання. Тоді архітектор підпалив риштовання, — воно впало й поховало його самого під палаючими трісками, а костьол залишився стояти й по сей день.

Був ще раз в "Градчанах". Великі королівські палаци, чудовий костьол Святого Вита, вежі про злочинців. Все це — старовина, могутня й вічна.

Шкода, що по обіді не можна було зайти в костьол.

Коли я йшов на Градчане, то бачив сумну сцену. Двоє величезних коней везли тяжку хуру з вугіллям, з гори. Брук був слизький, бо падав сніжок. І от, один з тих слонів підсковзнувся, сів на задні лапи, як собака, й так і поповз униз, а віз — на нього. Люди кинулись піднімати бідного коня, але він не міг встати: певне, поламав обидві ноги. Такі сумні-сумні й жалібні були в нього очі.

Тяжко було дивитись на таку могутню й разом таку безсилу животину...

А як чудово виглядає відтіль, з гори Прага: вся в якомусь блакитному тумані, а сонце, заходячи, золотом вкриває червоні черепичні дахи, вежі, шпилі костьолів. Дійсно — "Злата Прага"! Я б радий тебе поцілувати — така ти мені любя...

Я накупив силу чудових карток з малюнками Праги: буде пам'ятка. Взагалі вже я маю пам'ятку про свою подорож. Перша картка — це шланбон на російсько-австрійській границі. Коли я переглядаю ці картки в послідовному порядку, то наче знову їду тією ж самою дорогою, повторюю свою мандрівку.

Кумедно згадати, як я сьогодні перед вечором зайшов купити карток до крамниці.

Там був вже присмерк. Я купив, й коли вже виходив, то зо всіх темних кутків почулися вигуки:

— "Ма уцта, ма уцта"! — та на такі різні голоси, що я аж злякався.

Це тут такий звичай: як входиш в крамницю,— всі продавці здоровкаються:

— "Ма уцта" — тобто "моє поважання", а як виходиш, хоча б навіть нічого й не купив,— всі разом також гукають:

— "Ма уцта"!

— "Поровчім се"!

— "Служебнік"!

— "Ма поклона"!

І ще щось таке, чого я не можу зрозуміти, якесь "кулібам" чи "кульбаба". Ніяк не можу дізнатись, що воно означає.

— — —

Ми виїхали з Праги удосвіта — в 6:15 ранку. Це вперше, що ми їдемо не вночі, й їдемо в другій класі. Іоганн Карлович каже, що це через те, що ми вже в Германії, й йому незручно їздити, "як учитель з Росії"...

Коли ми покидали Прагу, мені аж стало сумно: наче я виїздив зі своєї Полтави. Але ж я твердо ухвалив, що ще колись побуваю в цьому красному слов'янському місті.

Не можна писати: їдемо "шнельцуг'ом" — тобто по нашому — "кур'єром", а він так кидає, що нема змоги щось записати в вагоні. Але ж і летить: як стріла! Тільки аж ухнеш, як вскочимо в тунель: наче тебе хтось вкидає на кілька хвилин в чорнильницю... А тунелі один-за-одним, аж чотири в ряд, попробивані в кам'яних скелях, що стоять понад колією високою, страшною стіною. А внизу — з другого боку покрутилася гладенька, як дзеркало, Влтава. Уявляю собі, яка це краса влітку!..

— — —

Ну, й чудова це дорога від Праги до Дрездена! Коли кінчилася Влтава, після "Мельника", то далі, з Авсіґа почалася Ельба. І так само колія біжить понад самісінькою річкою, а з другого боку рейок — височенні гори, то кам'яні, то піскуваті, вкриті темними, зеленими-зеленими, аж чорними лісами. Коло Ревниці стоїть висока гостроверха гора, з лисою вершиною, що зветься по-чеському "Ржіп". Той чех, що сидів біля мене, звернув на неї мою увагу й розповів, що це — історична гора. Про неї існує легенда, ніби на цю гору прийшли перші чехи, подивилися з неї на край й ухвалили тут оселитись. З того й почала ця земля заселятися чехами та й стала "Чехією" (по-німецькому — "Богемія").

Далі почалася так звана "Саксонська Швейцарія", бо Дрезден — головне місто Саксонії. До речі, кумедно чехи називають Дрезден — "Драждянами", та й взагалі багато дивовижного в їхній мові. Наприклад, коли потяг спиниться на якійсь станції, то по перону біжать хлопчаки з скляним глечиком та склянками й співають: "Черства вода; чер-ства во-да!" Це значить, що вони пропонують "свіжої води". По-чеському, коли хочуть сказати "свіжий хліб", то кажуть "черствий хліб", по-нашому "боротьба", а по-їхньому — "запас", а по нашому "запас" — у них "засоби", по-московському "пошлий" —

нудно-повсякденний, а по-чеському — "здохлий" і т. д. Не дивно ж, що я вклепався, коли хотів купити голку; могло б бути що-небудь ще гірше...

Щодалі їдемо,— то все кращає шлях. Кажуть, що під самим Дрезденом в місцевості Бастей між горами, високо над колією є чудові озера. Шкода, що не побачу!

Ну, здається, зараз поїдемо знову: вже біжить кондуктор замикати вагони й зараз закричить своє "фертиг" — тобто "готово"! Це він завше кричить замість дзвінка, бо тут не дзвонять, як потяг має відходити. Мусиш дивитись на годинник,— тут бо все відбувається точно: хвилина-в-хвилину, як написано в розкладі.

Поїхали... Але ж і кидає! Хоч би швидше вже доїхати, а то в голові аж чмелі гудуть від цих "шнельцугів"...

Ні, писати рішучо не можна... А шкода, бо в Дрездені не буде часу: вночі знову їхати, а завтра — вже й в Монахині...

— — —

От, нарешті я й ускочив "по саме нікуди"! Та ще, здається, й ускочив так, що можуть мені саксонські німці показати, як по-німецькому "козам роги правлять". Від своїх харцизів утік, а тут сиди, голубчику Максиме, чи, Максє Шульц, в Дрезденському участку!

По правді кажучи, вже тепер мені не так прикро на душі, бо гадаю, що викручусь, але на початку було таке скрутилося, що, хоч сідай та й реви...

От, я боявся, що не встигну записати своїх вражень про Дрезден, але ж вийшло так, що матиму, здається, більш часу, як треба. Дякую своїй долі, що принаймні купив у Празі собі портфеля, а в тім портфелі були мої записки та "вічне перо". Тепер можу сидіти й писати: помешкання світле, тепле, довкола мене сидять аж три горбані й шкрябаються перами по папері: саме зручна обстановка до писання!..

* * *

Приїхали ми, здається, в 10 год. 40 хвилин ранку в ці "Драждяни". Покинули речі на двірці, бо не було чого йти до готелю, коли ж ми в шостій годині збирались їхати до Монахина. Тільки я побоявся покинути свого портфеля — й дуже, дуже добре зробив!

Йоганн Карлович зразу сів на візника й поїхав по своїх справах, а мені сказав, щоб я пішов собі просто по Праґерштрасе до Брюлевської Тераси, а потім в "Цвінґер" — музей, де переховується найзнаменитіший образ в світі — Рафаелівська "Сікстинська Мадонна". Обідати, казав, можу в першій ресторації, яку зустріну, а на пів шостої, щоб був на двірці.

Ну, добре!

Я спочатку все так і зробив. Пішов і пішов по Праґерштрасе. Вулиця, як казка! Куди вже там і празькому Пржикопові! Чисто так, що рішучо не можна кинути жодного покидька; як у залі. Де тільки хтось кине якийсь папірець, чи там бичка з цигарки, чи коробочку з сірничків,— так не знать, де і візьметься або хлопчик з кошем за плечима та палицею з залізним гострим наконечником, чи така стара пані в чорному брилі, й враз настромлять той папірець на палицю — й до коша! Навіть, коли кінь на бруку щось насмітить,— і те ту ж мить приберуть, наче за тим тільки й дивляться. Мені здавалося,

що я вже досить об'європеївся, але ж тут — у Дрездені — то на кожному, здається, кроці роззявляв рота.

Одне слово — диво, та й годі! Йду я собі, розглядаю вітрини, в яких повно всякого незвичайного добра, й дійшов так аж до того місця, де стоїть чудовий пам'ятник Бісмаркові. Подивився я на пам'ятник зо всіх боків й пішов далі. Походив по тій знаменитій терасі з величезними сходами, подивився на Ельбу, на "Новий город", на Академію й повернув до картинної галереї.

Боже ж мій, Боже! Скільки там тих образів! Великий краківський музей,— але ж і половини,— та де там! — і чверті нема в ньому того, що в цім Цвінгері. Та не тільки ж тут самі картини, а ще сила всяких колекцій, чучел і тому подібних дивовижних речей. От, я як почав ходити від зали до зали, та ще частенько й сідав спочивати, то й не помітив, як надійшло три години, коли нас всіх попросили вийти, а галерею зачинили.

Скільки я бачив образів, то й не сказати! Зараз, то здається, нічого й не пригадаю. Тільки стоїть в уяві величезна картина Ганса Макарта, а з тих знаменитих — Тиціанових, Рембрантових, Рубensoвих, Веронезових, Ван-Дейковських, тощо пригадую тільки те, що раніш бачив на знімках та що купив, зняте на листівках: "Поклоніння волхвів", "Ганімед", тощо. Звісно, довго дивився на "Сікстинську Мадонну". Її так поставлено, наче в якимсь храмі: в цілій хаті — тільки один образ. Перед нею на стільцях сидять люди й дивляться — дивляться, здається, цілими годинами. Я сів також і почав дивитись. По правді кажучи, спочатку вона мені й не подобалась. Але, коли я довго вдивлявся,— то мені вже здавалося, що янголята починають ворухитись, за постаттю Богоматері наче плывуть якісь жовті крапки й мов коливається повітря в небі. Я заплющив на якийсь час очі, а потім, як знову розплющив,— знову мені образ не подобався: наче в церкві.

Так я й пішов, не знаючи, чи воно справді так чудово, як усі говорять, чи може й ні?! Ну, звісно, я ще мало тямлю в мистецтві. Правда, янголята, що внизу — ті дуже добрі, але ж в галереї багато образів подобалися мені далеко більше...

Коли я вийшов з Цвінгера, я тільки тоді помітив, як смертельно я хочу їсти: я ж бо навіть не снідав. Я побіг назад по Праґерштрасе, побачив ресторацію,— але мені сказали:

— "Цу шпет!"

Я забіг в другу — те ж саме: "Занадто пізно!"

Коли, на щастя, побачив я знову "автоматичний ресторан". От я — туди; наївся гарячих сосисок, бутербродів, випив кави (тепер уже наточив у філіжанку!) й веселий пішов далі.

Де я ходив,— я, власне, не знаю. Всі вулиці: одна краще другої! Отже, мені здалося, що я ходив вже багато, але глянув на годинник,— було тільки 4 години й 15 хвилин. Тим часом зовсім звечоріло, засвітили вогні по всіх крамницях, запалили ліхтарі по вулицях, почав падати пухкий сніжок. Просто любо! Я углядив величезну кав'ярню, повну світла, людей; зайшов туди, випив кави й вирішив іти на двірець.

Тільки що я вийшов і подивився на годинник — знову: 4 год. і 15 хвилин. У мене

похололо в серці. Я згадав, що вчора ліг дуже стомлений після купелі й, очевидно, забув завести. Вранці на Дрезденському дворі правда, я годинника перевіряв, але мені й на думку не спало завести, бо я ж акуратно заводив його увесь час перед тим, як лягати спати.

Одне слово, я злякався так, що мало не зомлів. Кинувся назад до кав'ярні: на годиннику було 6 годин 11 хвилин. А потяг мав відійти чи в шість, чи в 6 і 15!

Спочатку на якусь мить я просто одурів. Але потім вискочив, побачив першого автомобіля й кинувся в нього.

— Везіть швидше, на головний двірець!

Німець обернувся й щось грубо відповів. Я спочатку й не розібрав, бо тут взагалі німці говорять не так, як Шульц. Але, коли шофер просто випхав мене з автомобіля,— я зрозумів, що він казав:

— То — власний. Треба дивитись, коли є очі!..

Я побіг вулицею що було сили, когось штовхнув, комусь наступив на ногу, але летів уперед, як кінь, аж поки не добіг до автомобіля. Дивлюсь, написано:

— "Frei".

Слава Богу,— вільний!

Ми полетіли, як на пожежу. Я навіть, здається, й не сідав, а стояв на ногах. Але... було пізно: потяг на Монахин пішов за 8 хвилин перед тим...

Я стояв, мов прибитий громом. Що ж казати? Власне, мене не те лякало, що мені доведеться їхати далі самому: я вже знаю тутешні звичаї й доберуся до Монахина й сам,— але ж, що я матиму там робити, коли ж я не знаю адреси Іоганна Карловича?! Це — була перша причина моєї тривоги, а друга — де ж подівся Шульц? Ну що, як він не поїхав без мене, а я ж знаю, що він страшенно поспішає, потім почуває себе не зовсім дужим і, по-третє — вважає мене за акуратного, а я — така тетеря? Мені було й соромно й прикро, наче аж почало нудити десь під серцем. Але ж тоді треба шукати Шульця? Він мене шукати не може, бо ж не знає, де я. Якщо ж він не поїхав без мене, то за 10 хвилин перед цим він був тут, на дворі. Виходить, що він — тут...

Я майже бігом кинувся по дворі, насамперед до ресторації, й вже уявив собі, як живого, Іоганна Карловича, як він з спокійним обличчям сидить за столиком, а перед ним стоїть великий кухоль нива... Але ж, де ресторація? Спитався одного пана: він мені відповів щось на чужій мові, здається,— по-французькому. Спитав другого — той навіть на мене не поглянув. Коли йде чорний негр з величезною сигарою. Я — до нього. Він вишкірив зуби,— білі, й блискучі, як порцелян.

Коли я його спитав: чи не знає він, де ресторація? — то він поклав мені руку на плече й з широким усміхом страшенно знівеченою німецькою мовою запитав:

— А хіба ти хочеш їсти?

І я ще не встиг відповісти, як він знову запитав, відкіля я?

— З Києва, з України. Скажіть, де ресторація? — поспішав я.

— Я тоще бил на Києве,— почав мені говорити негр вже по-російському.— Танцювал на театрі,— і він показав ногами, як танцював.— А ресторани...

Але він не договорив. Мене хтось міцно взяв за плече. Я раптом оглянувся й побачив перед себе здоровенного поліцая. Він тримав мене за плече, а біля нього стояв якийсь чоловік в шкуратяному картузі й в рудих ґетрах-крагах. Я так отетерів з несподіванки, що спочатку й не впізнав, що той чоловік у картузі був шофер, який мене віз до двірця.

Поліцай почав мене допитувати, з чого виявилась така річ. Коли я зскочив з автомобіля й спитав, скільки платити? — то шофер сказав:

— Шість!

Я витяг гроші, швидко дав йому шість австрійських корон, бо я забув поміняти на марки, а Іоганн Карлович дав мені тільки 10 марок, які я проїв та витратив на картки.

Я почав роз'ясняти шусманові, що я забув, що в мене до того ж і нема марок; витяг свій гаманець і витрусив всі гроші. Там були тільки австрійські та кілька дрібних російських монет.

Поліцай подивився на гроші, потім на мене, й сказав шоферові:

— Слов'янин!.. Вони завжди все забувають і не вміють рахуватися з приписами.

Зараз вмішався негр:

— Он з Києва, з Рус! Я бил на Кієф, танцювал на театре...

Але його ніхто не слухав, а мене кудись повели. Я силкувався розказати, що шукаю п. Шульца, який десь тут в ресторації, й він має мої гроші. Тоді мене повели в ресторацію, але ніде Іоганна Карловича не було. Поліцай дивився все більш підозріло на мене й я почував, що насувається якась халепа. Головне,— я не тямив, як мені бути: бо в мене ж не було паспорта й я не знав, що маю говорити: чи я німець — Макс Шульц, чи я — українець?!

Нарешті мене повели до двірцевого поліційного чи жандармського участку. Насамперед поміняли корони й заплатили шоферові — шість марок за їзду та 60 пфенінгів за простій біля двірця. У них все точно... Потім взялися за мене...

Мене підвели до столу, за яким сидів горбатий пан в окулярах,— (він і зараз сидить проти мене) — чистий орангутанг: без брів, прилизаний, з проділом посередині й з великими нижніми щелепами.

Почали мене розпитувати, що й як? Насамперед, хто я й звідки?

Звісно, мені було найлегше сказати, що я — син Іоганна Карловича, Фрідріх Шульц. Але ж мені здалося незручним навіть в біді відмовлятися від свого національного походження. І я заявив, що я — українець з Полтави, але збрехав, що племінник пана Шульца, Іоганна Карловича, який жив у Полтаві, тепер їде до себе додому в Монахин й мене забрав в гості до себе. Я розповів, що ми мали їхати в шостій годині, але ж у мене став годинник — я показав: він ще й досі стояв на 4 год. 15 хв. (добре, що я не встиг перевести!), й що я не знаю, чи мій дядя поїхав без мене, чи він десь тут мене шукає.

Німці вислухали все, позаписували на папері й горбань послав другого горбаня (їх тут аж три) вкупі зо мною шукати Іоганна Карловича. Ми обійшли увесь двірець — ніде й сліду!

Ну, що ж я мав казати далі? Знову вернулися ми до участку. Тоді ухвалили послати

навздогін за потягом телеграму. Знову поміняли мені гроші, послали депешу, а мені звеліли сидіти тут і чекати.

От я й сиджу та й чекаю...

Вже 8 годин, а я ще чекаю. До чого дочекаюся,— не знаю, тільки я бачу, що тепер ці горбані вже не зиркають на мене так сердито, як спочатку. Певне, вони вважали мене за якогось халамидника. А коли я спитав, чи можна мені писати й на їх питання: що? — я сказав, що записую всі враження з подорожі й буду писати про Дрезден, який мені страшенно подобався,— вони одразу наче стали до мене прихильніші. Видко, й вони люблять свій Дрезден так, як чехи — Прагу, а Шульц — Монахин.

Ну, спочину трохи. Ех, довечерялось би, та мабуть не зручно проситись...

Але ж що зо мною буде, коли Шульца не дожене телеграма? Чи не доведеться тут і ночувати? А може мене поведуть аж до в'язниці!?..

* * *

Ну, через годину їду до Монахина! "Ликуй і веселись, Максиме!" Все розв'язалося чудесно!

От мені й практика: як викручуватись з біди! Тепер я вже знатиму. А головне — не лякатись, не губити голови й по змозі не брехати!

Отож, пишу далі...

Тепер добре писати, бо я повечеряв смачно, ще й зараз біля мене стоїть біла кава "по-віденському" та лежать тістечка, а я пишу в ресторації "Дрезденського "Haupt-Bahnhof'a".

Закінчилась моя пригода так. Було пів на дев'яту, коли прийшов якийсь урядовець і приніс депешу старшому горбаневі — орангутангові. Я так і затремтів. І, дійсно, то була депеша мені, тільки на ній було написано "Фрідріхові Шульцеві", а я сказав, що я — Макс.

Я згадав, що у нас, у Києві був в гімназії один учень — німець, який звався Вільгельм-Карл Бранд. От же й я сказав, що й мене зовуть і Фріцем і Максом.

Тоді той горбань розірвав телеграму й прочитав. Там стояло таке:

"Прошу пошукати на двірці юнака, високого зросту, з жовтим портфелем, в короткому сірому пальті з хутряним коміром, Фрідріха Шульца, який не добре говорить по-німецькому й спізнився на потяг, що пішов в шість годин на Мюнхен. Прошу кому сказати, щоб їхав наступним потягом, в одинадцять,— дірект Мюнхен. Гауптман Іоганн Шульц. Адрес: Мюнхен Принц-Регент-Штрассе, число..."

— То вам депеша? — спитав орангутанг.

— Мені.

— Розпишіться, що ви її одібрали, й можете йти. Ви — вільні!

Я був врятований! Але ж це — не відповідь на послану поліцією телеграму. Це телеграфував Іоганн Карлович сам від себе. Який він догадливий! Ще й написав адресу!..

Фу! Одне слово: ура! — й нічого більше. Зірвався я, наче Іона із черева китового!

Але на цьому мої Дрезденські пригоди не скінчилися! Такий уже день...

Коли я вискочив з поліції, розуміється, я побіг їсти. Швидко повечеряв; довідався, де купити квитка, коли йде потяг, з якої платформи,— й перевів годинник. Було тільки дев'ять годин, тобто доводилося ще чекати більш двох годин на двірці. Тепер, коли я вже зовсім був готовий їхати, коли я вже все знав,— чого мені тинятись по двірцю? Тим більше, що тут двірець не так, як у нас в Полтаві — бог зна де, а в самому осередкові міста. То я й намислив, що можу ще хоч трошки поблукати близенько біля двірця.

Я вийшов знову на Прагерштрасе й завернув в першу велику вулицю. Крамниці вже було зачинено, але ж народу — сила. Хоч моя пригода скінчилася й щасливо, а ж все-таки в мене було погано на душі: їхати самому, а потім "пекти рака" перед Іоганном Карловичем. До того ж я й схвилювався дуже, та ще мені й не подобалися тутешні люди. Якись, справді, такі, як мені казав отой "веселий" доктор-чех на Карловому Мості, "дерев'яні лиця" й грубі страшенно!..

Щойно я пройшов, може з сотню кроків, коли це з вікна рогового дому, так, мабуть з третього поверху, полетіли з шибки скалки, а потім показався дим. Очевидно, пожежа! Ну, як же не подивитись на пожежу?! Мені дуже кортіло подивитись, як тут будуть гасити.

Я навмисне підійшов до ліхтаря, став біля стовпа, щоб часом мене не звалили, коли сюди посуне натовп цікавих, й чекав. Справді, почали збігатися люди. До мене підійшов якийсь товстий німець з рудою-рудою бородою й почав розпитувати. Але він говорив так, що я таки справді майже нічого не розібрав.

— Ich verstehe nicht! — відповів я.

Він щось мені сердито буркнув і пішов геть.

Через хвилину підскочив якийсь жевжик й запитав мене вже зовсім невідомою мені мовою. Я й йому відказав так само:

— Ich verstehe nicht!

Не встиг я ще роздивитись, як з вікна почала показуватись рожева хмарка. Коли це підійшов до мене третій, молодий парубок, і теж мене запитав, що це таке: пожар, чи що? Хоч цей сказав так, що власне я зрозумів, чого він хоче, але вже мене розібрала нетерплячка й чогось враз закортіло показитись.

Я повернувся до нього лицем й просто йому в рота розбірливо сказав по-українському, слово за словом:

— І якого б я анахтимського батька чіплявся?! Я ж вам уже всім сказав, що вашої німецької мови не розумію!..

А в того заблищали очі й він весело мені відповів:

— То давайте говорити по-українському! Я дуже радий! — І він простяг мені руку...

Я страшенно й засоромився, й здивувався. Потім ми почали сміятись і так заговорились, що не зважали вже й на пожежу, аж поки не приїхали пожарники на червоних автомобілях. Вони в одну мить погасили вогонь і на тому все скінчилося.

Але ж я придбав через ту пожежу незвичайно приємного знайомого. Це — студент Мюнхенської політехніки, Василь Кобець, з Київщини, українець, який сьогодні ж разом зо мною їде до Монахина!

Ну, хіба це не щастя?! Це мені, певне, за ті тяжкі хвилини, що я пережив тут...

Вже без двадцятьох 11. Він, певне, зараз прийде з своїми речами просто сюди, бо ми умовились, що я його тут чекатиму...

О, знову приходив горбань й приніс мені телеграфну відповідь Шульца на поліційне запитання:

"Фрідріх-Макс Шульц їде зо мною до Мюнхена. Ми розгубились. Чекаю його завтра рано. Моя адреса — Монахин Принц-Регент Штрассе Гауптман Іоганн Шульц".

Спасибі Іоганнові Карловичу! Але скільки він витратив з-за мене на телеграми?! Ну, я йому все віддам...

Тільки ж дивно: в Празі він не хотів признаватись, що він — військовий, а тут на обох телеграмах пише: "гауптман"! Це, певне, щоб було "міцніше"!

О! Бачу Кобця! Йде сюди!..

— — —

МОНАХИН

3 квітня.

Не писав вже третій день. І нема нічого дивного: не було вільної хвилини, а як і надходила — то треба було роздуматись.

Я просто приголомшений. Часами то я так радію й раюю, що на мені аж вся шкура тремтить, а часами — то мені стає так себе шкода, що я мало-мало не плачу. Що я радію — це зрозуміло: бо ж, справді, жити в Монахині, то це — майже жити в раю. А чого сумую? — Певне того, що почуваю себе тут таким манісіньким, таким закинутим, таким пригніченим і красою, й величністю міста й тим добрим відношенням, що виявляють до мене ці благородні, зовсім чужі мені люди, й тією журбою, що наростає часами у мене, коли я невільно згадаю й рівняю мій любий, запущений, загиджений, запаскуджений чужинцями край з тим блиском, порядком, розкошами й досконалістю, яку я бачу тут рішучо на кожному кроці!..

Я — в захопленні, я — в екстазі!..

Навряд, чи зможу я взяти себе в руки так, щоб підряд, нічого не забувши, записати враження тільки цих перших трьох день. Та це ж треба списати увесь мій зшиток!

Але ж... але, коли я так совісно записував все попереднє, то я мушу наважитись і тепер.

Сьогодні від обіду сідаю, рішучо відмовляюсь кудись виходити й пишу, пишу, як той Харитинин "старий дяк".

Кличуть обідати. Крапка!..

— — —

Спочатку хочу пригадати, як я доїхав до Монахина.

Коли перед 11-тою годиною прийшов на двірець п. Кобець, швидко подали й потяг. Але ж мої дрезденські пригоди все ще продовжувались. Правда, в них вже не було нічого драматичного, коли не рахувати того, що цілу ніч ми майже рішучо не спали.

Насамперед ми втрапили в такий переділ вагона третьої класи, де було повно людей всяких національностей. І яке ж було моє й Кобцеве здивовання, коли ми, ледве

сівши, вчули дуже знайому нам мову. Біля мене сиділа товста пані, навпроти — пан, а біля нього невеличкий, чорноокий вухатий хлопчик: чисте жиденя. Далі ще сиділа білява, кощава німкеня; червоновидий товстий пан, одягнений в туристичний бриль з тірольською щіточкою; старий, з білою бородою, дідусь і чорнявий, теж на жидка подібний, молодий парубок, який все усміхався. В купе було повнісінько всяких речей і на поличках, і під лавами, й на підлозі, між ногами пасажирів. Ми посідали, як у форму, й не могли поворухнутись. Я був страшенно радий, що не маю нічого, крім портфеля, а у Кобця було два великих, але плісковатих пакети, які він розмістив у себе за спиною та в проході. У вагоні було добре напалено...

Так от, ледве ми сіли, я й чую й вухам своїм не вірю:

— Папа! Мені жарко! — це запищав той капловухий хлопчик.

Я зиркнув на Кобця: він мені кивнув головою.

— Папа, жарко же! Папа! Ну!..

— Что ти мене "папаєш"? — гукнув на нього батько.— Ну, скінь пальто, кагда жарко!

А то — папаєт і папаєт!

Перший чмихнув Кобець, а я — за ним!

Жида подивились на нас, але нічого не сказали. Я прикусив губу й силкувався не дивитись в їхній бік.

Не встиг хлопець зняти пальто, як знову почав коверзувати:

— Мама! Сніми же мене одні штани! Мені не нужно двоїх штанов. Жарко-же!..

— Так ти ж что-о? Разве ти маленькій? По заграницах путешествуєш, а сам штанов не можеш снять?

— Не могу-у! Снімі штани, тебе гаворят! — вередував хлопець.

— І что ті на маму напал? — гукнув знову на нього батько.— Что она тебе: "Ванька-штанька"?!

Тут ми вже зовсім покотилися зо сміху, навіть цілком непристойно. Очевидно, ми сміялися так щиро, що перш за все заразили того чорнявого панича, потім почав сміятись червоновидий, потім — дідусь. Здається, не сміялася тільки кощава німкеня...

І на наше здивовання,— жида нітрохи не розсердились, а також і самі почали сміятись.

— Відіш, Сержик! Ти всю Європу насмешіл! — жартувала мати.— Что же, если би оні єщо понимали, что ти витвораєш?!..

— В тім то й штука, що ми все розуміємо! — не втерпів я.— Вибачте, але це, справді, було смішно: "Ванька-штанька!"... Я такого ще ніколи не чув.

— Так ві — тоже рускіє? — зраділи жида...

Й почалася у нас така жвава розмова, що ми й сподіватись не могли. До нас ще пристав чорновусий панич, виявилось, що він був серб, Стоян Стоянович. Він трохи говорив по-російському, чи власне пнувся говорити. А згодом пристав і червоновидий, бо то був чех, і також силкувався говорити московською мовою. І пішла розмова на такій мішанині, що просто можна було кишки порвати зо сміху!

Стойнович за кожним словом говорив: "Молім вас, господіне!", чех — "просім,

посліште, жеби!" , Серж казав, що ми їдемо на "Мньюхин", а ми з Кобцем піддавали пари українською мовою, вибираючи такі найкрутіші слова, щоб вони зовсім були не подібні до російських, і запевняли, що це — справжні московські слова...

За цими смішками ми й не помітили, як проминуло кілька годин. Дідусь куняв, роззявивши рота, й тільки одна німкеня (я тепер певен, що вона з Дрездена, а не з Монахина, бо дуже люта) по звірячому зиркала на нас, очевидно, дратуючись, що ми так голосно регочемо...

Потім заснув Серж, з якого таки здерли теплі штани; захріп чех; почав клюкати носом Стоян Стоянович, якому страшенно хотілося зробитись "Лежанова Лежановичем", як жартував Кобець, а потім якось і ми вткнулися, куди можна, носами й дрімали, стукаючись головою об стінки переділу. А потяг летів і летів...

Здається, що він спинився тільки десь аж в Регенсбургу, коли вже був день. У всіх були змучені обличчя. Серж нам'яв собі вуха на колінах матері, й вони палали в нього, як хинські ліхтарі. А найбільш страшна була німкеня: жовте, як солома, її волосся розтріпалося й стирчало на всі боки з-під синього капелюха, її обличчя було зелене, а злющі, сизі очі, так і кололи з поза гострого носа.

Я всякий раз згадую її тепер, як дивлюся на фріцевого папугу! А тоді Кобець нахилився до мене та й каже:

— У нас була подібна гувернантка. Звалась вона Амалія Львовна, а ми прозивали її "Каналія Тифовна",— така вона була злюща. Чи це часом не її сестра? Ось поспитайте!

Але я не спитався...

Біля вікон пробігали села з червоними дахами, міста з високими фабричними бовдурами, сказано ляскали колеса по залізних мостах — і ми все ближче й ближче підлітали до Монахина чи "Мньюхина".

І що ближче ми під'їздили, то більше я тривожився! Як я увійду в чужу хату, як мене зустрінуть німці, що здалися мені такими суворими й чужими у Дрездені, що то буде мені вичитувати Іоганн Карлович за ті клопоти й турботи, яких я наробив йому в Дрездені?!..

— München! München! — гукав, пробігаючи, по перону, кондуктор.

Я тільки притиснув рукою серце...

— Поїдемо вкупі, мені майже по дорозі,— сказав Кобець.

Я подякував його й ми, попрощавшись, як він казав з нашим "Ноевим Ковчегом", вийшли на перон.

Просто проти мене стояв Іоганн Карлович, а побіч нього — гарний білявий панич. То був — Фріц...

Іоганн Карлович зустрів мене веселий, наче нічого й не трапилось.

— Це — справжній Фрідріх Шульц! — сказав він, знайомлячи мене з своїм сином,— а це, повернувся він до Фріца й показав на мене — Фрідріх Шульц-ерзац .

Я почав просити вибачення, але він замахав руками.

— Пригоди дуже сприяють досвіду,— сказав він.— Я спочатку був певен,— додав потім,— що ми їдемо в однім потягу, тільки в різних возах, а далі, переконавшись, що ти

зостався,— подав депешу.

Фріц мені сподобався з першого погляду: він такий стрункий, так гарно одягнений, й має чудові карі очі.

Я попрощався з п. Кобцем, який дав мені свою адресу (на Rogenhausen, Mauerkircher-Strasse, пір Motgelas-Strasse, 2-b) й ми поїхали. Спочатку сіли на фіякр число 13, а потім зараз зустріли й трамвай також ч. 13. Це — моє щасливе число, й я подумав, що мені добре поведеться в Монахіні. І поки що мої сподіванки дійсно не були марними!..

Ми поїхали чудовими вулицями. Насамперед бачили величезний палац Юстиції (Правосуддя), потім проїздили біля знаменитого "Кришталевого палацу", Наукової академії, біля самого знаменитого собору — Frauenkirche, що має дві величезні дзвіниці з круглими банями, потім — біля королівських палаців і, нарешті, розкішними садами приїхали на Prinzregentstrasse, дім***".

Це — розкішний, величезний будинок на розі. Блискучою вікною, з люстровими стеклами ми поїхали аж на п'ятий поверх, де живуть Шульці.

Яка в них чудова квартира, а який знаменитий вигляд на величезний Англійський сад, що тут — в двох кроках навпроти.

Фрау Магду я пізнав одразу. Тільки я не знав, що вона трохи сива й така повна. Вона зустріла мене тепло й ласкаво:

— Мій чоловік вже багато розказав мені, як ви мандрували з ним по річці з собакою й як вас виганяли з кірхи. Правда, про Вас він і раніш писав мені, й Ви трошки подібні до мого Фріцхена, але ж Ви зовсім дорослий мужчина!

Для мене було оставлено обід, який мені дали в чудовій хаті (я думав, що то — їдальня, аж то — тільки кухня!) Вона вся біла, стіни виліковано такими кахлями, як у Празі в ресторації "Обецного дому". Ми часами всі там обідаємо. Але ж це — така кухня, проти якої їдальня мого київського "дядюшки" просто хлів, дарма, що тоді мені здавалося, ніби вони живуть пановито!

А тут же нема й постійної жіночої прислуги: тільки приходить "фрейлейн Ельза" з ранку, а увечері в брилику й з парасолькою йде собі додому. Зате цілий день — денщик, Август Кіссер.

Взагалі все тут — самий порядок і дивовижна чистота та акуратність!..

За обідом я розповів, яка мені була притичина в Дрездені, й як я вибріхувався, що маю два наймення. І Іоганн Карлович, і пані Магда мене похвалили й сказали, що я:

— Braver Kerl! .

По обіді почали вирішувати, що ж зо мною робити? Я сказав, що коли їх не буде це утрудняти, то я б дуже радо zostався у них і платитиму, що вони скажуть.

На моє щастя — у Шульців була вільна кімната. Місяць перед тим умерла стара Фріцова бабуня, яка жила тут, і мене поселили в її покою. Чудова кімната з вікном просто на Englisher-Garten , з дубовим ліжком, що має височенні бильця, з гарним письмальним столом і з умивальним грантом. А який фотель перед столом! Чисто тобі — королівський трон! Фріц каже, що бабуня завжди спала в ньому, сидячи. Я, власне, не

розумію,— нащо? — коли є таке чудове ліжко!

А, до речі. В перший вечір зо мною вийшов маленький анекдот через те ліжко! Коли я вже лягав спати, то відкинув перину й ліг на щось страшенно гаряче. З несподіванки я закричав. Прибіг Фриц — і почав качатися зо сміху, бо виявилось, що я, зроду ще не чув про грілки. Тим часом мені поклали в ліжко грілку, щоб я швидше нагрівся з дороги. Я ж її не відсунув під ноги, а просто на неї навалився всім тілом та й перелякався.

* * *

Ну, так уже спочатку запишу все про помешкання. В квартирі п'ять кімнат і величезна прихожа, кухня та кімната для Кіссера. Кабінет Іоганна Карловича, як музей. Чого тільки там нема! Статуї мосянжові й мармурові, ціла колекція рушниць. На чудовому килимі, що висить на стіні,— чотири блискучі шпаги; а над ними — величезний орел, як живий. По боках оленячі роги, а на них висять всякі мисливські торби, ножі, кинджали. Чудові, темні дубові меблі, а на столі — всякі речі й величезна "шрапнель", така гостроверха бомба з гармати!..

По стінах — різні мапи, якісь інструменти. Є й телефон. А яка величезна бібліотека — на всю стіну одна шафа аж до самої стелі!..

Так само багато й пишно по інших кімнатах. Особливо чудові меблі у вітальні. Сила квіток, розкішні великі образи, величезний рояль "Мюльбаха" й чотири акваріуми з незвичайно диковинними рибками. До одного проведено по підлозі тонісіньку цинову дудочку аж з купелі, й крізь неї безустанно проходить повітря, яке продуває воду...

Взагалі я страшенно здивований. Чи міг я думати в Полтаві, що наш навчитель німецької мови, такий, здавалося, вбогий,— має таке багатюще житло дома? Видко, що він всі свої заробітки посилав додому.

Дуже гарна хата й у Фрица, обіч з моєю. Тільки в нього ще є й балкон! Так само в нього образи по стінах, бібліотечні шафи, мольберт (бо він теж малює!); боксерські рукавиці й ще два акварії. Взагалі всі риби — його власність і він сам лише їх доглядає й навіть уміє гоїти, як вони заслабнуть. Він каже, що вони часто хворіють. А у нас же є приказка: "будь здоров, як риба!.." Але я про акварії зараз писати не буду, бо він мені обіцяв спеціально розповісти про всіх риб: я бо так само люблю риб!

Є ще в нього "Поппі", червоний папуга "Арра" з довжелезним хвостом. Він уміє й говорити, й співати.

В кімнатах фрау Магди я не був. З нею живе її любий собачка — волохатий такс, а називається "Шрапхен". Дуже гарний собачка, тільки вже, здається, старенький...

Ех, що там поробляє мій Самзнай!?..

О, знову й знову я згадав про свій дім... Та й ще б не згадати, коли ж я вже одібрав тут листи й від В'ячеслава В'ячеславовича, й від мого найдорожчого побратима Ярослава з Курського. Приліплюю їх тут.

* * *

"Любий мій юначе!

Дякую тобі за привітання, що ти послав мені з Кракова. Виходить, що ти щасливо

перескочив кордон, і тобі вже не загрожує жодної небезпеки. Цікаво буде взнати, як ти доїдеш до Монахина й як почнеться твоє нове життя? Але я сподіваюся, що ти все напишеш мені докладно.

З свого боку я радив би тобі використати нагоду, що ти потрапив до цих "Нових Атен", і записатися до малярської школи. Я не дуже тямлю в малюванні, а все ж мені здається, що ти маєш здібності, а здібності, брате, шкода занехаювати. А втім, тобі там буде видніше, та й, певно, від свого доброго Шульца дістанеш відповідну пораду.

З наших новин, які тебе може найбільше зацікавлять, скажу тобі одну: Микола Карпович Садовський вирішив цієї осені поставити "Дон-Жуана". Гадаю, що це буде свято Українського театру, бо, як тоді, коли ми "Ревізором" повернули собі Гоголя, нашого великого письменника, так тепер, з поміччю світових класичних п'єс, наш театр виступає далі на широкий європейський шлях...

Друге, що маю тобі сказати, це те, щоб ти, коли будеш мені писати, пиши так, щоб можна було дещо подати й до газети. Я був на днях в "Раді", а там зайшла мова й про тебе, й пан редактор казав, що буде цікаво мати свіжі відомості з Німеччини про нас, бо там є люди, які й про нас пишуть. Особливо корисний нам приятель — професор Рорбах. Коли щось він, або хтось інший написав би в німецьких газетах про Україну, то ти пересилай мені вирізки з тих газет, а я подам до "Ради". Це буде поміч, бо наша бідна редакція не може тримати власних кореспондентів по всіх державах світу.

Справа з заставою твого дому — на доброму шляху. Фактично гроші вже видано, тільки я ще їх не одібрав у Києві. Гадаю, що на цім тижні будуть, і я перешлю тобі аж 12 000 марок. Коли будеш шанувати, то цього тобі вистачить на кілька років, або й на все життя. Тим часом справу твоєї спадщини я передав нашому відомому адвокату, й він сам тобі напише, які ти мусиш прислати йому папери.

Про те, що робиться в світах, — писати не буду: певне, туди приходять київські газети, то ти будеш знати все. Звісно, "Москва" нас тисне... Але не хочу про це говорити...

Бачив твого "дядюшку", — чистий бандит. Шкода, що йшов з незнайомим паном, — ну, та при нагоді я йому встружу моркви!.. Щиро тебе здоровлю; вірю, що ти добре вчитимешся й коли-не-коли "незлим тихим словом" згадаєш і про мене, старого.

Твій серцем

Київ, р. Б. 1914, 27-го березоля.

В'ячеслав.

***

"Товаришу мій любий, побратиме щирий!

От, ми — й на інших кінцях світа: ти вже добираєшся до самої середини Європи, а я наблизився до Азії. Але ж, як той Нухим писав телеграму, так і я тобі скажу: "Через холодну проволоку шлю тобі гарячі привітання". Й не від себе тільки, а від татуса й мамочки.

Ми живемо тута "так собі", середнє. Єдине, що є доброго, то це — помешкання, а все інше — або кумедне, або дике, або просто огидне. Місто маленьке, єдина чиста й

більш-менш пристойна вулиця, це там, де стоїть наша семінарія. Вона — безперечно найкращий будинок на весь город. Звісно, є тут і електрика й телефон, і навіть трамвай. Але телефоном ні до чого путнього не докрутиш, електрика якась сліпа, а трамвай — власне не трамвай, а конка, та ще й везе цілий вагон одна конячка. Кажуть, що гарно влітку за містом по річці "Вороніжу". Близько тут ще є й друга річка "Ворона", яку всі тут зовуть "Барона". Взагалі повно чистопородних кацапів. Так і чуєш — "анадись ", "аномедні ", "я кожінний празднік ездю до папе і до маме". Страшенно гидко! Але що найзнаменитіше, це — таргани. Братуку мій! Це така подвірна скотина, що рішучо бачиш скрізь. Взагалі якось тут живуть страшенно брудно. Одне слово, Київ проти Вороніжа — чиста казка. Єдина знаменита річ на весь Вороніж — місцевий святий, Тихон Задонський, моці якого поховано тут у монастирі. Та ще пам'ятник (манісінький!) поету Нікітіну. Всі "туземці" цим страшенно пишаться.

Взагалі, здається, перемінили ми шило на швайку. Я бачу, що й тато не дуже задоволений, а також і мама. Воно, правда,— ми тут маємо більше грошей, і життя дешевше,— але ж, брате, ти б нам не позаздрив; особливо тепер, коли ти ходиш там по кав'ярнях та по музеях. Мені дуже подобається твоя листівка з малюнком соляних копалень... Ох, як я тобі заздрю!

Ми вже з татом умовились, і він обіцяв відкладати десяту частину свого заробітку, щоб хоча на канікулах або восени можна було поїхати за кордон. Будемо в тебе в гостях. От, ти мені напоказуєш всякого дива!

В семінарії українців тут зовсім нема. Вчителі мені теж не подобаються. Між професорами інституту знайшовся один українець, але не свідомий. Дружина його — з Полтави, дуже приємна й ласкава пані, з граціозним ім'ям, і більш почуває себе українкою, як її чоловік. Ми з ними ближче зазнайомились і згадуємо рідні краї.

Коли тобі не в труд, то, як будеш мені писати, присилай старі закордонні марки. Власне, вони мені не потрібні, але я комусь буду віддавати, бо тут мої товариші — взагалі дикуни й нічого не бачили. Ти ж, мій любий Максиме, пиши мені частіше й довгі-довгі листи. А я тобі відповідатиму. Чи ти пишеш і далі свої записки? От, я залюбки прочитаю, як приїду до Монахина, тільки записуй все докладно, не забувай жодної дрібниці.

Сердечно тебе цілую. Наші — так само.

Як буде щось цікавого, напишу. Чи ти передплатив "Раду"? Ми одбираємо її тут й знаємо все, що робиться на Україні.

До нашого журналу "Волосожар" я послав допис з Вороніжа. Може й ти щось писав?

Ну, пора кінчати. Я засидівся допізна й мама "заганяє спати". Ще раз стискую тобі твою козацьку руку й бажаю всього найкращого. Твої шпаги висять у мене над столом.

Твій побратим Ярको".

"Цілуємо та міцно обнімаємо й ми нашого любого козака. Часто тебе згадуємо й скучаємо. Щирим серцем прихильна до тебе Л. Скибенкова".

— — —

Мені живеться дуже добре.

Я буду платити за все тільки 90 марок на місяць, та 3 марки фрейлін Ельзі й 1 марку нічному придвернику. Ну, звісно, треба дати й Кіссеру. Поки що у мене є ще більш 700 карбованців, а коли пришле гроші В'ячеслав В'ячеславович,— то я буду страшенно багатий.

Але не бійтесь, дорогий мій приятелю: я по-дурному розкидати їх не буду... Я їхав сюди не на те, щоб розтринькувати батьківські грошенята: я хочу вчитись, багато вміти й багато знати. До школи малювання ходитиму вкупі з Фрицем, а до науки — в торговельну академію доведеться вступити лише восени, бо вже кінчається шкільний рік та я й не настільки тямлю мови, щоб усе було мені зрозумілим. Отже, з завтрашнього дня почну ходити в школу мов, а увечері — до робітничого університету.

Виходить, що не дурно мене ще в Галичині почали звати "пане студенте". Я таки враз і буду тут "студентом".

Шкода мені, що Фрицхен тепер дуже обтяжений працею (бо йому треба тримати весняні іспити) й не може показати мені Монахина. Але ж я й сам добре справляюся, а в неділю ходили цілий день з Кобцем: він тут все знає так, як я — в Полтаві.

Тільки хіба можна роздивитися Монахин?.. Треба прожити тута десяток літ і ті десять років його роздивлятись, щоб знати все.

Насамперед, що мене вразило, це — Ізар. Тут вдень тепліше, ніж, наприклад, було в Дрездені, й на річці вже нема криги. Зате ночами дуже холодно. Але ж правду казав ще в Полтаві Іоганн Карлович, що Ізар — найкраща річка в Німеччині. Вода прозора, аж мало не видно дна, й зелена-зелена, ну, чисто, як буває скло в пляшках. А над водою висить чудовий мармуровий міст, який веде з вулиці Максиміліанеум-штрассе до палацу "Максиміліанеум", теж білого мармурового, як ті "повітряні замки", що про них люди тільки мріють.

Кажуть, в ньому є незвичайно цікаві й багаті музеї. Конче піду туди, якнайскоріше.

Але перше, куди я пішов сам, це був "Національний Музей". Величезний його будинок стоїть майже проти нашого дому...

Поки я обійшов 48 зал цього музею,— у мене просто розболілась голова, не кажучи вже про ноги. Чого-чого тільки я там не бачив!.. Здається, все, що є в світі, можна знайти тут. Досить сказати, що тут цілі вітварі з костьолів, цілі каплиці, (одна — в стилі "бароко", тобто, мабуть, в тому самому, що є в Києві). Які килими, меблі, скільки всяких зразків годинників, гобеленів і т. п.! Я був незвичайно здивований, побачивши величезні збірки ложок, виделок та ножів. А які колекції всякої зброї, всяких наукових приладів, шахових фігурок, печаток, музичного інструменту... Надзвичайно цікаво показано всі прилади з яких почалося писання у людей; які колекції карт до грання, книжних оправ!.. Але ж спеціально треба піти тільки на те, щоб роздивитися приладдя мисливські та рибальські!.. Це — щось незвичайне й для мене несподіване...

Якось я спинився біля всякого молитовного приладдя, що вживають жиди. Роздивлявся й сам до себе усміхнувся, невільно згадавши "Сержа", який теж, певно, десь ходить тепер по "Мньюхину". І наче в синаматографу: тільки я перейшов до другої

залі, як почув знайомий голос:

— Папа, у мене болять ноги, ну, слішиш? Папа! Папа-же!

— Ти опять мене папаєш?..

Вони побачили мене й страшенно зраділи. Я теж почув до них щирі прихильність: все-таки, хоч і чужі люди, а — з рідного краю, "земляки". От, почались у нас розмови, наче ми були знайомі ціле життя. Особливо до мене приставав Серж.

— Мі смотрелі у вока Буварії. А ві смотрелі? А почему у нейо такіі вока?.. А почему тут лодка? — і він закидав мене всякими питаннями.

Жидівка сміялась і говорила:

— Ну, слава Богу, що він знайшов вас. Принаймні ми трошки віддихнемо. А то тільки й чуєш: "Папа, почему то; мама, для чего то?" "Увідіт какой-нібудь паршівий набалдашнік, і — почему набалдашнік? Всьо: почему і почему? А я знаю? Что ето — Шпола?! Ето же, слава Богу, не Шпола!.."

Ми ще походили трохи по залах. "Земляки" сказали, що пробудуть в Монахині ще три дні, а далі їдуть до Швейцарії. Ми попрощалися щирими друзями, а Серж подарував мені картку з малюнками якихсь-то пташенят.

В Національний Музей я, мабуть, буду ходити щонеділі, аж поки не знатиму всього-всього. Мені здається, що по ньому самому можна довідатись про всю історію Баварії...

Але які тут зовсім інші німці, як вони відрізняються від дрезденських! Я й сам це помічаю й Кобець каже, що баварці незвичайно гарний народ: ласкаві, прості, щирі й веселі. Каже, що їх особливо цікаво подивитись на їхніх "фестинах" (святках), що відбуваються тут кожної осені. Тоді сюди з'їздяться й сходяться сотки тисяч людю, зо всієї Баварії. Дуже цікаве також "свято мартовського пива", що, на жаль, недавно вже відбулося...

Але й тепер тут по вулицях бачиш силу селян, тільки ж вони одягнені так, що й рідко який пан одягається у нас, в Полтаві. Їхня одіж подібна до туристичного одягу Іоганна Карловича, тільки ще більше ясно-зелених барв, і здебільшого у всіх чоловіків голі коліна...

Мені це дуже подобається. Якби можна, я залюбки носив би й собі таку одіж. Та, на жаль, не можна. Я й сам бачу, що навіть мій львівський одяг мені тут не підходить. Про Фрица вже не говорю: він завжди, як картинка, але ж і Кобець — чоловік незаможний, а й той одягнений у все чорне й щодня голиться. Завтра по обіді Фрау Магда обіцяла повести мене до крамниці, щоб купити й мені таку одіж, як у Фрица. Це я буду вперше ходити в білих гладжених сорочках з манжетами та в піджаку.

Ну, що ж? Треба бути, "як люди"!

Сьогодні за обідом я висловив своє здивовання, як можна зібрати в одному місці стільки дивовижних багатств, які є в Національному музею, або стільки краси взагалі, як є в цілому Мюнхені?

Іоганн Карлович усміхнувся й промовив:

— А хіба не я казав, що Мюнхен — краще місто в світі?

— Так, так,— відповів я в захопленні.— Але ж я не міг собі того уявити, що тепер

бачу на власні очі.

Я вчув, як у мене показалися сльози на очах. Я не міг себе здержати, встав, підійшов до Іоганна Карловича й хотів був поцілувати йому руку, кажучи:

— І за це все я обов'язаний вам, мій дорогий учителю!

Іоганн Карлович знову вихопив руку, а потім притис мою.

А фрау Магда поцілувала мене в чоло. Взагалі я почуваю себе, майже як дома. Невже ж я знайшов собі нову сім'ю, хоча й в чужих людей?!..

— — —

Вчора Фриц оповідав мені про свої риби. Він витримав важкий іспит і спочивав. Ми проводжали вкупі з ним Іоганна Карловича, який від'їхав до Берліну. Потім пройшлися по місту, подивилися новий чудовий пам'ятник Петенкоферу, великому ученому, який доводив, що при охайному житті можна легко вберегти себе від всяких пошестей. Фриц оповідав, що цей професор на лекціях перед студентами пив заразу холери й нітрохи від того не хворів. Вже будучи сьмидесятилітнім дідусем й почуваючи, що він не може більше працювати, він сам собі заподіяв смерть.

Коли ми прийшли додому, виявилось, що трапилась прикра для Фрица пригода. Поспішаючи на двірець, він не щільно засунув один акваріум, в якому були дуже цікаві рибки, що можуть по кілька годин бути без води; звуться вони "Анабасп". Коли ж не затулити акваріума склом, то надвечір вони починають плигати з води або вилазять по камінні нагору й плигають на підлогу та й лазять по хаті. От, і сьогодні вони повиплигували з води й почали скрізь лазити. Одна залізла аж у кімнату фрау Магди, підбралась до Шрапхен, а та, мабуть, думала, що це — миша, й задушила рибку. Другого анабаса ледве знайшли під канапою.

Фрицхен дуже шкодував і почав приводити до порядку своє водяне хазяйство. Я йому допомагав зміняти воду, що робиться взагалі дуже рідко; вибирати з акваріума болото, гнилі рослини, промивати цвіль на стінах.

І справді, майно Фрицове дуже цікаве. В тім найбільшій акваріумі, де воду увесь час продуває особливий цмок, живе аж дев'ять "телескопів" причому кожна трійка — іншого кольору: чорні, мов оксамитові, з прозорими довгими хвостами, — ніби з чорного серпанку; червоні й білі з червоними плямами. Це — японські риби, властиво — не натуральні: їх навмисне виводили японці із звичайних золотих рибок. Для того японці сажають золотих рибок в темні акваріуми, в яких пророблено тільки в покрисці вузьеньку щілинку, куди проходить світло. Риби, сидячи в темряві, силкуються роздивитись на світло, а через те завжди мусять підводити догори очі. От, після довгого ряду поколінь, і виробляються такі потворні рибки, страшенно булькаті, з дуже виряченими, величезними очима... Через те, що ці риби — неприродні, вони хиряві й вимагають пильного догляду. Власне, Фриц їх не любить, бо їх часто доводиться гоїти, давати їм проносного, підогрівати в теплій воді, обмивати марганцевим калієм, і тому подібне. Єдине, через що він їх тримає, — що вони дуже плохі, самі йдуть на руку, а коли він починає свистіти "Wacht am Rhein" — то вони всі враз припливають до бережка. Тоді він їм дає вареного жовтка з яйця, що вони дуже люблять.

В другім акваріумі живе двоє "мокроподів". Це — дуже гарненькі рибки червоно-синього кольору, в пасках, мов тигри. Вони мають довжелезні хвости й довгі плавники. Ці мешканці невибагливі, можуть жити навіть у гнилій воді, до якої вони призвичаюються ще в Хинах, де розводяться в рисових каналах. Вони цікаві тим, що мають цілком своєрідну систему жабрів, одмінну, як інші річні риби: в них у жабрах є особливі "лабіринти" — дудочки, куди вони набирають запаси повітря, висовуючи голову з води. Коли їм приходить час плодитись, то вони будують собі з водяної піни гнізда, куди викладають кашку. Через 8-9 днів з тієї кашки наплodжуються манісінькі, як мачинки, рибки. Батьки часто з'їдають своїх дітей, коли їх не відсадити в окремий акваріум. Це, між іншим, дуже люті риби, й коли їх буває більш одної пари в акваріумі, то вони страшенно б'ються, викльовують одно-одному очі й часто убиваються насмерть. Фрицхен завжди віддає молодих "мокроподенят" до зоологічної крамниці. Цікаво ще й те, що коли вони лютяться, то бувають дуже гарні. Для того у Фрица мокроподи живуть аж у двох акваріумах, які стоять обіч. Крізь скло одна пара бачить другу, й так вони увесь час сваряться, заспокоюючись лише на ніч. От тобі й кажуть, "плохий чи тихий, як риба!.."

Тим часом Фрица вони люблять й їдять у нього з рук.

В четвертому акваріумі живуть "ксифофоруси". Вони так зветься через те, що мають дуже довгий нижній плавник, який нагадує собою меч, по грецькому "Ксифос". Самі вони досить великі, як добра сардинка, цілком блакитні, мов бірюза, а плавник мають темно-темно синій. Вони теж невибагливі й знамениті тим, що плодять живих дітей, а не відкладають кашки. Їх у акваріумі десятків зо два. Але вони так часто розплodжуються, що вважаються зовсім нецінними, й Фриц здебільшого молодих ксифофорусів віддає мокроподам, а ті з'їдають їх з страшенною жорстокістю.

У Фрицовій хаті стоять два гарних акваріуми. Один дуже заріс світло-зеленою ніжною рослиною, що нагадує собою ялинку, а зветься "Міріюфілум". Поміж цією рослиною плавають тринадцять маленьких рибок світло-жовтого кольору з чорними пасочками. Ці рибки зветься "Шенбенбарші" або плисковаті окуні. Вони зовсім плисковаті, плавають та граються дуже граціозно. Плавнички мають цілком прозорі й здалеку нагадують собою чмеликів у повітрі, а не риб у воді. Це — страшні чепурухи, й самі підмітають плавниками своє житло, зганяючи все сміття в один куточок. Відтіль Фриц щоденно особливим цмоком те сміття збирає. І добре робить, бо вони в брудній воді швидко здихають. Взагалі ці рибки вимагають пильного догляду, вже хоча би й через те, що їх щодня треба годувати тільки "живим кормом" — спеціальними комашками, що зветься "дафнія" чи "циклопи" або ж тонісінькими червоними гробачками (зародками комарів). Цей корм щодня приносить до нас хлопчик.

В останньому акваріумі тепер перебувають чотири "індійські щучки" ("хаплохплуси") — манісінькі, з вершок завдовжки, рибки; наче не живі, а намальовані в книзі, щучки. Вони бувають різних барв, дуже швидкі, блискучі, немов обсіпані дорогоцінними камінцями. Особливо гарна одна пара з жовтогарячими плавниками. Хоча з щуками немає мороки, але ж вони набридли Фрицові, й він хоче посадити в цей

акваріум "конхіто". Це — велика риба, яка дуже цікаво виводить своїх дітей. На вигляд вона мені не дуже сподобалась, коли ми роздивлялися чудовий Фриців альбом риб. Але він каже, що вона дуже цікава, тільки тепер її немає в зоологічній крамниці.

Під той час, коли ми поряdkували з рибками, прийшла двоюрідна Фрицова сестра, Гільда. Вона дуже гарна, з світлим, майже білим волоссям й темними бровами та довгими темними віями. Вона також добре тямить на рибах і дуже радила повикидати анабасів, а замість них добути "лаліусів", діамантових окунів, та ще якихсь риб, що водяться в Генхарецькому озері.

Я, жартуючи, запитав, чи це не ті, якими п'ятьма Христос нагодував 5000 душ? І, як я був здивований, коли Фриц мені сказав, що спеціалісти саме так і гадають. Ці риби зовуться по-латинському "Chromis multicolor". Їх є багато порід, що складають один рід "хромідів".

Кажуть, що в Генісарецькому озері, крім цих риб, не живуть ніякі інші. От, цікаво буде на них подивитись...

Після того ми грали в "Schwarzen Peter", причому до нашого гурту пристала й пані Магда. Це досить цікаво, але я увесь час по-дурному "п'ік рака", бо фрау Магда, жартуючи, кілька разів говорила Гільді, що я гарний хлопець, і щоб вона звернула на мене більше уваги.

Страшенно в мене дурна звичка — червоніти, коли так зо мною жартують. Треба буде конче відучитися... Але, як?..

Потім Фриц грав на роялі, а Гільда співала якусь гарну пісеньку: "Лорелея". Я тільки тепер узнав, що "Лорелея" — була чарівна русалка з Рейну, яка мала довге, чудове волосся. Мабуть, як у Гільди... А голос, як каже легенда, був у Лорелеї незвичайно гарний, всіх, кого вона хотіла, — принаджувала своїми співами...

Тепер я тільки дізнався, чого човен Іоганна Карловича звався "Лорелея" й чого нас художник Маконілі під Багачкою питався: чи не пливуть за нами й "Нікси"? "Нікси", це — теж легендарні істоти, що нібито живуть у Рейні. Це — такі русалки, що стережуть заховані на дні річки казкові золоті скарби та граються з Лорелеєю. Пісня про Лорелею починається словами:

"Ich weiss nicht, was soil es bedeuten, dass ich so traurig bin".

Це означає:

"І сам я не знаю, від чого

Нудьга обгортає мене?.."

Коли я сказав, що Іоганну Карловичу дуже подобались наші пісні, — мене також примусили співати. Але я сьогодні співав дуже погано й мені аж шкода. Тим часом їм подобалося...

Після вечері ми проводили Гільду додому...

Взагалі сьогодні був гарний вечір. Чимсь мені Гільда нагадує Тіну...

— — —

Сьогодні мені трапилась перша прикра пригода в Монахині.

Почалося з того, що Фриц за обідом сказав, як йому страшенно кортить побувати в

Prinz-Regent-театрі, де на тім тижні випадково будуть виставляти Ваґнерівського "Танґейзера" з славнозвісними співаками. Фрау Магда відповіла, що він в цім році вже в театрах був кілька разів і ще піде в серпні та вересні, коли будуть вряд йти Ваґнерові опери.

— А ходити частіш,— то треба мати дуже багато грошей! — сказала вона.

Я їй запитав:

— А хіба не можна взяти дешевих квитків?

— А не можна,— відповіла пані Магда,— бо там всі місця в одну ціну: по 20 марок.

Мені промайнула в голові думка: чому б я не міг зробити приємності Фрицові? Я ж маю так багато грошей і майже ні на що не витрачаю, хіба на картки та альбоми. Коли-не-коли вип'ю віденської білої кави з тістечком. Тим більш, що їй мені цікаво було б послухати королівську оперу.

От я, по обіді розпитав Фрица, де можна купити квитки на "Танґейзера", сів на трамвай і поїхав до "Шенкнерового Бюра", де продаються квитки до всіх театрів.

Я приїхав вчасно, бо зоставалося лише два квитки й то цілком випадково, бо їх було давно замовлено, а потім ті люди повідомили, що їх не візьмуть. Страшенно задоволений, я поспішав додому й знову сів на трамвай, але не входив у вагона, а стояв "на площинці".

Ледве я проїхав два квартали, як побачив серба Стояна Стояновича. Він теж пізнав мене й замахав мені рукою, але трамвай вже рушив далі, а я, не довго думаючи, стрибнув з вагона, як це часто робиться в Києві, й кинувся до Стояновича. Раптом мене перепинив шусман. Почалась неприємна розмова, з якої виявилось, що за стрибання з трамваю під час їзди, мусиш платити штраф. Штраф, правда, не дуже тяжкий: всього п'ять марок, і я їх одразу заплатив, але ж неприємно було, що в цю історію встряв Стоянович, який майже не тямить німецької мови, страшенно перелякався, що мене ще заберуть в поліцію, й увесь час просив городского буквально так:

— Дорогой господіне, гер полісмен! Молім вас!... і т. д.

Коло нас почали збиратись цікаві, бо ми стояли серед вулиці, й я побачив на тротуарі фрейлін Гільду. Мені було страшенно соромно. Я відвернувся, щоб вона мене не помітила, але ж, здається, вона бачила все... Якби не Стоянович, я б її догнав і все роз'яснив би, а то ж не можна було його покинути...

Страшенна прикрість!.. А Стоянович був дуже радий нашій зустрічі, випросив у мене на пам'ятку срібного гривеника, а мені дав якусь свою монету й просив, щоб я виписав для нього співаник українських пісень... До речі, він питався, де в Монахині моя "куча"? "Куча" по-сербському — хата, дім...

Потім він повів мене до "Hofbräuhaus" пити мюнхенське пиво. Це пиво знамените на весь світ. Не дурно ж і герб Монахина: маленький чернець (капуцин), який тримає в руці кухоль з пивом та редьку.

Справді, цікава сама пивна. Це — величезний будинок, на три поверхи, в якому ми застали силу людей. Кажуть, що тут часами збирається до 5000 душ. Товстелезні німкені в чорних сукнях, з білими попередницями незвичайно швидко розносять пиво,

часом і самі сідають за стіл та п'ють; а люди п'ють пиво, заїдаючи його стравою, яку часто приносять з дому. Одні виходять, інші входять. Одне слово, народу, як на вулиці!..

Я покоштував пива, але воно також, як і у Львові, було не смачне. Тим часом мені хотілось пити й я попросив простої води. Німкеня-кельнерка подивилась здивованими очима на мене, потім — на Стояновича й, звернувшись до нього, сказала:

— Чи той хлопець не з'їхав з глузду? Скільки стоїть цей дім,— то це перший випадок, що тут вимагають води!

Але це було так добродушно сказано, що ми дуже сміялися і я був "першою людиною", яка пила в "Hofbräuhaus'i" воду, бо німкеня все-таки мені води принесла!..

Коли я вернувся додому, Фриц був незвичайно радий моєму подарункові Але ж фрау Магда просила мене, щоб я більше такого не робив...

Про пригоду на трамваї я розповів Фрицові й він обіцяв, що допоможе мені викрутитись перед Гільдою... А може я помилився? Може таки вона не бачила, який я — "хуторянин"?!..

— — —

Сьогодні мені принесли з пошти цілу купу "Ради", що, очевидно, передплатив для мене В'ячеслав В'ячеславович. Значить, він одібрав мого листа! Ну, сьогодні на цілий день сідаю читати новини з рідного краю.

— — —

Повернувся з Берліна Іоганн Карлович. Я був страшенно здивований, коли, вийшовши на його дзвінок, відчинив йому двері й побавив Шульца у військовій формі. Виходить, що він дійсно — офіцер.

Не розумію, чого ж він два роки вчителював у Полтаві; в нашій нещасній семінарії та в дівочім інституті?!

Це мене страшенно цікавить і дивує, але я не наслідуюсь запитати, пам'ятаючи, що в Празі він просив мене про це не нагадувати.

Тут він знову ходить в цивільному вбранні...

Дивно, дуже дивно... Тим більше, що за обідом була якась незрозуміла для мене розмова.

Іоганн Карлович видався мені схвилюваним, у фрау Магди також якийсь піднесений настрій. Я це бачу, бо, вештаючись уже мало не рік поміж чужих людей, звикаю помічати зміни їхніх настроїв і без слів.

Говорили про всякі речі, потім Іоганн Карлович сказав:

— Ага! Треба сьогодні ж дати депешу Кирхнерові, щоб ліквідував свою ковбасню й повертався.

— А хіба ти його ще не попередив? — спитала пані Магда.

— Навпаки, я велів йому сидіти до мого наказу. Він повинен був зібрати ще деякі дані. Ти ж знаєш, що...

Пані Магда глянула на нього якимсь значним поглядом, а потім подивилась на мене. Шульц так і урвав мови. Очевидно, це щось таке, чого мені не слід знати...

Тоді Іоганн Карлович звернувся до мене:

— А знаєш, друже, ми й досі якось не полагодили справи з твоїм паспортом! Ти до цього часу записаний, як Макс Шульц, а треба, щоб ти мав своє наймення...

— А як же це зробити? — спитав я.

— Та от, і я над цим міркую. Виходить, що коли я вже збрехав, оповістивши, що ти Шульц,— то й тепер мушу йти тою ж дорогою. Очевидно, було би найкраще здобути тобі чужий паспорт на ім'я якогось чужоземця.

— Тільки не француза,— посміхаючись, сказала фрау Магда.

— Та й не росіянина! — також усміхаючись, відповів Іоганн Карлович.

— Навіть не німця,— додав він, хвилинку подумавши.

Я спочатку мовчав, а потім вставив і своє слово:

— Я хотів би мати український паспорт, бо я — українець.

— Так то воно, так, це натурально,— відповів Шульц,— але, як це зробити? Українські паси суть лише у галичан, та й то, власне, австрійські.

— А чи не міг би я написати до Львова? Там у мене є знайомі? — спитав я.

— Спробуй. Тільки треба з цим поспішити. Коли ж нічого з того не вийде, бо достати чужий пас — річ не легка, тоді спробуємо здобути тобі найкраще швейцарський пас, але, зазначивши, що ти — швейцарський підданиць, тільки української національності.

Мені чомусь ця думка дуже подобалася, але ж непогано було би мати й чисто український пас з Галичини. Сьогодні ж пишу Шапранові. Він — людина бувала й, може, мене порятує.

Посилаю всім приятелям альбоми Монахіна. Подивиться Ярکو й побачить, що Ізар — не їхня "Варона"...

— — —

Я почав ходити до школи малювання. Дуже цікаво. З місця малюємо олійними фарбами з натури. Мені дали склянку з пивом на жовтому шовковому шматочку з ясно-фіолетовими смужками. В школі чоловіка до 30 учнів, й пани й панни. Здається, не тільки німці, але я ще ні з ким не зазнайомився. Ми сидимо поряд з Фрицем, тільки він працює акварелями й йому дають квітки, а часами — гіпсові фігури. Він вже з минулої осені малював живих людей вугіллям!

Але в мене спочатку йде кепсько: професор сказав, що лінії вірні, а барви я беру дуже брудно й зовсім не ті, що суть в натурі. Сказав, щоб я викинув всі каштанові барви з коробки, а темні місця брав тільки червоною та синьою. Не розумію, як це можливо, коли в моєму пиві рішучо нема нічого ні синього, ні червоного, тільки жовте та бронзове!..

Двоє учнів — вже справжні малярі. Вони малюють портрети, за мольбертом — стоять і увесь час працюють в брилях з широкими крисами. Я заглянув на полотно до одного: дуже гарно, мов живий той дід, що сидить на повищені й їм позує. От, коли б і мені до такого довчитись!..

Цікаво зазначити, що я недобре розумію, коли зо мною говорить професор, хоча він — баварець. Очевидно, я ще не звик до розмови цього чоловіка та й слова його — все

мені невідомі.

Отже завтра вже конче треба йти до школи мов; кортить мені одночасно вчитись і англійської. Буду продовжувати й навчання музики. Часу поки що маю досить, то можна було б спробувати все заразом. Чого ж я дурно тинятимусь по Монахину?

— — —

Як швидко пробігає час... Сьогодні вже 14-е квітня. Надворі почалася весна, правда, якась несміла й плаксива. Все йде дощ кілька разів на день і раптом тепло змінюється на холод. Взагалі тут недобра година й страшенно часто йде дощ, а через те кожен виходить на вулицю або ж з парасолем, або з непромокаючим плащем.

Вчора ми були з Фрицем та Гільдою на Theresienwiese. Дивилися, як починає рости травичка, особливо в Bavaria-Park'у, а потім лазили в статую Баварії. Дійсно, яка це колосальна постава! В самій голові поміщається вісім душ, а в особливу дірку, зроблену в голові, видно увесь Монахин. Не диво, що "Сержа" так вразили ці "вока". На жаль, краєвид був непрозорий, бо саме припустив дощ. Але ж цікаво було подивитись униз, як по всіх напрямках снували чорні кружалка парасолів. Взагалі тут люди позивали до дощу й нітрохи на нього не зважають. А якби у Полтаві такий дощ, то, мабуть, окрім поліцейського, й живої душі не побачив би на вулиці.

Від "Баварії" ми зайшли до величезної кав'ярні й я пригостив моїх товаришів віденською кавою та чудовими тістечками. Ми весело сміялись, особливо Гільда, яка тільки тепер призналася, що бачила мене, як я плигав з трамваю. Тепер вона увесь час чіплялася, щоб я виплигнув крізь "воко Баварії" й обіцяла, що сама заплатить за мене штраф.

— То вам так хочеться, щоб я убився? — спитав я.

— Ну, що ви?! — сказала вона так щиро й чуло.

Ні, вона таки справді гарна дівчина. А які в неї чудові руки: як на старих образах Ван-Дейка; з такими довгими пальчиками, що стоншуються наприкінці.

Ми умовились, що як тільки Фриц скінчить іспити, поїдемо за місто до Німфенбурга, де є чудовий палац і парк та відбуваються великі народні гулянки...

— — —

Сьогодні, коли ми збирались з Фрицем до театру, щось сталося з його "Поппом". Він увесь час був дуже веселий, співав і гукав на всю хату, — а то раптом настовбурчив пір'я, очі заплющив і сидить нерухомо в клітці, навіть не відкликається на голос Фрица. Фриц гадає, що він захворів, і завтра понесе свого птаха до лікаря. Буде шкода, якби він загинув. Дуже втішна це птиця: так кумедно він ходить по столу під час обіду, й ніколи сам нічого не візьме. Кажуть, що раніш він був дуже жаднучий, але ж два рази попик свого круглого язика й з того часу став "джентльменом".

Особливо мене смішить, коли йому закортить до фрау Магди. Тоді він підходить до її дверей, стукає дзьобом і кричить "фрау, махт-ауф!" Та прикидається, що не чує; тоді він гукає все дужче та дужче й доходить до такого крику, що чути по всіх хатах. А кілька разів він стукався й в мою хату і так само кричав: "Фрау, махт-ауф!"

Коли він дуже роздуріється й його балаканини не можна спинити, тоді Фриц бере

щітку й починає нею возити по убрусові. Цей шум страшенно не подобається "Поппу", він все дужче наїжується, схиляє додолу голову й гикає, наче його нудить. Після такої музики він звичайно замовкає годин на дві й поглядає дуже незадоволено на весь світ.

Дуже весело він уміє гратись з Шрапхен, коли та буває в доброму гуморі. Якщо ж їй часом хочеться спати, то вона мусить залазити аж під шафу, бо він безсовісно до неї чіпляється. Одного разу він так їй набрид, що вона кинулась на нього, вхопила його за хвоста й видрала одну пір'їну. "Поппі" страшенно кричав і днів зо три не підходив до Шрапхен, але потіла почав чіплятися знову...

— — —

Який чудовий театр — Prinz-Regent, а який в ньому могутній оркестр! Були й знамениті співаки, але, я сам не знаю, чому, на мене опера не зробила великого враження. Тільки незвичайно подобалася увертюра, а самої опери я не розібрав: здебільшого слів не міг зрозуміти, а музика якось мене давить своєю масивністю. Фриц каже, що Вагнерові опери починають подобатись тоді, коли вже їх знаєш, з третього-четвертого разу. Ви чув "Тангейзера" вже шість разів і найбільш зо всіх опер його любить.

В перерві ми зустріли Кобця: я познайомив його з Фрицем і він дуже Фрицові подобався. Справді, в нього якийсь своєрідний вигляд: нема нічого типового для наших людей, і він швидше нагадує мені якогось американця. Кобець каже, що це йому вперше за два роки пощастило потрапити до Prinz-Regent-театру, бо восени рішучо не можна добитись квитка...

Ми йшли вкупі додому і я пообіцяв завтра піти до Кобця в гості. А Фриц запросив його їхати з нами до Німфенбурга.

— — —

З Фрицовим папугою виходить кепська справа. Лікар сказав, що в нього мабуть починаються сухоти — туберкульоз. Він каже, що в такім вогкім кліматі, який є в Монахині папуги дуже швидко дістають сухоти. Вони іноді хворіють довший час і в них починають робитись нарости на очах, які все більшають, так що очі буквально "вилазять рогом". А часами хвороба дуже швидко доводить до смерті.

Страшенна буде шкода, якщо "Поппі" й справді заслаб на сухоти. Він такий гарний, і ми всі так його любимо!

— — —

Вчора був у Кобця, по той бік Ізару. Він має маленьку хатку, але дуже затишну й чисту. Його Frau-Zimmer привітна, рухлива й, видко, дуже його любить.

Коли я прийшов,— вона відчинила двері й, довідавшись, що я також українець,— зразу сказала Кобцеві, що буде варити чай, бо "всі ваші люди не можуть розмовляти, коли не п'ють гарячої води!.."

Я просидів у Кобця біля трьох годин. Ледве-ледве я не спізнився на лекції в університеті. Але не шкодую. Він — незвичайно цікава людина й знаменитий фотограф. Мені здається, що я ще ніколи не бачив таких фотографій, як у нього. Особливо мене зацікавили знімки блискавки та фабричного диму. Він вигадав такий спосіб ретушувати

негативи, що може з денного знімка зробити вечірній і взагалі надати кожній фотографії характер картини.

Окрім того, він дуже багато їздив. Був і в Італії, й у Швейцарії, й у Фінляндії, й у Парижі, й на Кавказі. Тепер він читає книги про Японію та Австралію й каже, що як тільки збере грошей, то конче поїде на острови Таїти, до Японії, та до Австралії.

Але він живе дуже скромно, бо йому з дому присилають мало грошей. Каже, що йому шкода було заплатити двадцять марок за "Танґейзера", хоча опера йому й подобалася.

Кобець багато розпитувався про мене. Трохи знає Скибенків і прохав мене кланятись Костеві Івановичу, коли я писатиму.

Розпитувався мене, хто такі Шульци й був дуже здивований, що я майже нічого про них не знаю. А коли я сказав, що Іоганн Карлович — Hauptmann,— то він замислився, а потім протяжно промовив:

— А, знаєте, це — підозріло.

— Що підозріло? — спитав я.

— Чого ж він прикидався таким убогим і вчителював у Полтаві?

— Я й сам дивуюся,— відповів я.— Певно, заробляв гроші.

— Ну, ну! — сказав Кобець.— Німецький гауптман має дуже добре удержання, куди більше, як ваш учитель!

Але ж, скільки ми не крутили головою, нічого вигадати не змогли.

Я все-таки думаю, що Іоганн Карлович просто з цікавості жив у Полтаві. Він каже, що наш край дуже багатий. Може, він збирається що-небудь там заснувати? Не дурно ж він якось казав, що дав певні припоручення Кирхнерові, тому, що ми в нього ночували в Опішні...

Все-таки Кобець сказав, що довідається все про Шульців.

— — —

Через три дні вже й вербовий тиждень... Як приємно було в ці дні дома! Тато, звичайно, з суботи — вільний, мамуня клопочеться з заготовками до Великодніх Свят. Скрізь тане сніг, біжать веселі весняні річки, сонце наче сміється з блакитного-блакитного, молодого неба. Я, як ще був менший,— цілий день надворі: ніяк не можна й затягти до хати. Ще б пак: треба ж повідводити воду, пускати кораблики!.. І, звичайно, забрюхатись так, щоб потім мама охала й ахала, міняючи мені по кілька разів на день штаненята та висушуючи чобітки!..

Ох, гарні були часи!! Правда, мені й тепер не погано: дай, Боже, всякому,— а все ж якось раз-у-раз згадуєш рідний край, рідний дім. І який не був він вбогий, манісінський, з дешевенькими шпалерами,— а все ж таки, як згадаєш його, то він видається кращим за цей пишний National Museum, що гордо вимальовується на прозоро-зеленкуватому тлі Англійського Саду... Що то — рідний дім! Правду ми вчили в школі:

"І дим отечества

Нам сладок і пріятен!"

А тепер, коли оглядаєшся здалеку на все те, мізерне й обдрипане, що залишилося

там в далекій, але рідній стороні,— воно вимальовується таким цікавим, як на добрих образах в цих пишних музеях порозвалювані хатинки та старі, похилі паркани!.. Бо раніш то була щоденна дійсність, а тепер — то лиш сама мрія...

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд...
Сумнії картини, сумні, невеселі,
А кращих не знайдеш ти тут.
Хотів би не бачить, хотів би забути,
Так сили забути нема:
То ж — ріднії ниви, то ж — ріднії села,
То ж — наша Україна сама!"...

Як мені шкода, що зо мною нема жодних українських книг, окрім "Кобзаря". Треба писати В'ячеславу В'ячеславовичу, щоб потрудився купити та вислати. Особливо — поезій. Раніш мені не подобались вірші, а тепер так хочеться почути музику рідного слова; так щось щемить у душі й тріпочеться, мов метелик, що б'ється в шибку й не може вилетіти за скло, на повітря!..

Мені здається, що це мене так розтривожила зустріч з милим Кобцем. Тоді я навіть не помітив, що ми говоримо по-своєму, а як повернувся додому, то мусив одразу переладнати всю голову на іншій стрій... І ось, тепер вже третій день, в моїх вухах бринять рідні слова... Бринять і зачіпають всередині якісь струни, що трудять моє серце...

Піду зараз знову до любого земляка!..

— — —

Писав листи до Рідного Краю. Треба привітати моїх близьких. Хотілося б послати кращі подарунки, особливо Старушкові, що так про мене згадує й піклується, та ще не знаю, як це зробити. Дивно тільки, чого він, посилаючи гроші, не написав мені листа... Але ж мені тяжко писати. Чогось страшенно болить голова й руки наче налиті оливом...

Ой, чи не захворів я часом? От, буде дурна штука! А це можливо, бо вчора я таки справді вихопився "як Пилип з конопель". Вдень було тепло й я подався до Кобця без пальта. Кобця дома не застав, а мені було якось так тоскно на душі, що я проблукав аж до вечора й дуже перемерзся!

Ну, що, як і справді занедужаю?! Скільки ж це буде клопоту моїм любим господарям та ще й на святки! Страшно й подумати. А голова болить все дужче, важко тримати й перо. Сяду щось читати.

— — —

21 квітня. Я захворів. Ах, я йолоп! Ну, як же можна було, як же можна?!..

— — —

29 квітня. Давно минув й Великдень, й провідний тиждень; всім свято, а я, як дурень, валяюся в ліжку. Добре, що хоч отямився. Принаймні можу хоч щось думати. А то більш, як цілий тиждень, провалявся в компресах, мов колода... І собі — халепа, й

іншим — клопіт... Який я на себе лихий: треба ж було увечері сидіти над річкою без пальта!..

— — —

Які тут ласкаві всі ці люди. Увесь час то один, то другий приходить мене одвідати. Вчора повернувся Іоганн Карлович (не знаю, куди він і їздив) і той так само двічі в день заходить до мене... А Гільда така добра, приходить майже щодня й приносить мені гумористичні часописи. Чим я всім вам віддячу?

Приходив і Кобець: його сповістив Фриц... Щасливий Кобець — на Великдень їздив до Лейпцига, де в нього є приятелі! Фу, як незручно писати, лежачи... Ага! Що ж будемо робити з пасом? Шапран пише, що трудно добути: не забути б сказати Іоганну Карловичу...

— — —

Фрау Магда не дозволяє мені писати. А мені так кортить, бо коли нікого немає,— сумно-сумно на душі й так набридло вже спати! Знову себе почуваю, мов Робінзон в перші дні на своєму острові...

Люба моя нене! Як би це було б добре, коли б ти була біля мене!..

— — —

Як мені було неприємно, як прикро... Я й сам не знаю, хто винен: чи я, чи Гільда,— а тільки ми посварились. Вчора з приводу дня народження пані Магди, у Шульців були гості — все їхні родичі та приятелі. Була й Гільдхен з своєю мамою. Вони всі заходили до мене, понаносили мені овочів, цукерок, а Фриц ще умудрився дістати з кав'ярні меланжу й приніс мені "каву по-віденському", бо він знає, що мені нема нічого смачнішого.

У мене увесь час хтось сидів, а з вітальні долітала чудова музика: одна з родичок фрау Магди знаменито грає, ще краще, як бувало Людмила Петрівна. Коли у мене сиділа Гільда, я попрохав її, щоб вона заспівала мені "Лорелею". Вона враз згодилась й я чув її чарівний голос. Потім вона знову прийшла до мене й, ховаючи щось за спиною, почала говорити, що, позаяк вони всі вважають мене майже за "свого", то вона має повне право зробити мені подарунок. І, зашарівшись, вона подала мені пакет, а сама вибігла з хати. Я розгорнув конвертика й побачив там чудову краватку.

Мені стало страшенно ніяково: як же ж я міг приймати подарунки від дівчини, коли вона мені й не сестра, й не родичка? Але я ще не встиг розміркувати, як вона знову постукала в двері.

Я враз почав протестувати й рішучо заявив, що не візьму від неї подарунка.

Спочатку вона сперечалась, але коли я уперся — заморгала очима й знову пурхнула з хати, кинувши наостанку, що я "гордий", що я "зовсім не такий, як вона думала", що я "до неї ворожий", і що вона "дуже шкодує, що так жорстоко помилилася"...

Я не встиг їй нічого відповісти, як вона щезла. Якби я не лежав, або в мене було більше сили, я б її умовив, але ж я спробував підвестись,— і в мене враз заточилась голова. Взагалі я ще почуваю велику слабкість, хоча вже зовсім не болить в боку й

сьогодні була майже нормальна температура. Але я страшенно хвилювався, переміг таки себе й з великим зусиллям дійшов до писального столу, щоб написати їй записку. Коли я повернувся до ліжка, то мені стало дуже кепсько. Мені навіть здається, що я трохи зомлів. Принаймні Фриц каже, що він стояв кілька хвилин, поки я його помітив.

Гості вже пішли; вони стукали до мене, але, позаяк я не відповідав, то подумали, що я знов сплю, й не заходили. Може й Гільдхен подумала, що я — така дубина, що враз можу заснути, після такої навіть біди!..

Взагалі я дуже багато сплю... Що воно таке? Й сам не знаю...

Але ж все це — не те! Фриц мене запитав, що у мене вийшло з Гільдою, бо вона була наприкінці така сумна, мало не плакала й говорила його мамі, що не слід мені вірити, бо я їм чужий і цілком зайво вони вважають, ніби я щиро до них прив'язався.

Я розповів все Фрицові, а він сказав фрау Магді. Та також прийшла до мене й побачила, що я дуже заморений і схвилюваний. До того ж у мене знову підскочила теплина.

Вона сіла у мене на ліжку, заспокоювала мене й сказала, що хоч я й без потреби образив Гільдхен, але вона нас помирить. Гільда була така збентежена, що забула свою горжетку й, певне, завтра, тобто вже сьогодні, прийде по неї.

* * *

Але вже швидко 3 години, а Гільди все ще нема. Вона ж вільна сьогодні й могла би прийти навіть зранку. А вже ж можна прийти й по обіді... Ах, який я невихований та грубий!

— — —

Гільда сьогодні не прийшла. Невже ж вона така жорстока?.. Ніколи я цього не думав... А може їй що перешкодило? Просто й сам не знаю, що казати! Коли не прийде й завтра, напишу їй записку й попрошу Фрица — (хоч це й страшенно незручно!) — щоб він їй одніс... Ах, як погано на душі!..

— — —

Сьогодні заходив до мене Іоганн Карлович і сказав, що певне з паспортом він справу полагоди́ть. Доведеться тільки за те заплатити марок з 25. Я рішучо нічого не маю, хоч би й 50, бо ж, опрі́ч того, що взагалі матиму свій пас, а ще в ньому буде зазначено, що я — украї́нець. Я якось ніколи й не думав раніш, що всі ми маємо російські паспорти: й тато, й навіть Старушок, і Микола Садовський. Який глум долі! — Люди живуть цілий вік з патентом, що вони не належаться до своєї нації! Правду казав В'ячеслав В'ячеславович, що велику помилку зробив ти, батьку Богдане!.. І неville ж вона зостанеться назавше?!

* * *

А Гільди нема й сьогодні. Хоча ще рано. Може прийде по обіді!..

Завтра я мабуть вже встану!..

— — —

Боже мій, Боже мій! От і весняний мені подарунок!..

О, кати, іроди! Ну, вже ж і від мене хтось зазнає лиха! Нехай тільки прийде час!..

Бідні мої, бідні, безщасні!..

* * *

Р. Б. 1914. 22/III. Київ.

"Христос Воскрес, мій любий хлопче!

Вітаю тебе з святами.

Посилаю тобі листа, якого мені привіз один наш чоловік. З нього ти знаєш, як сумно закінчив твій нещасний батько! Заповіт я залишив у себе, щоб увести тебе в спадщину. Вибач, дуже спішу, напишу більше цими днями.

В'ячеслав".

* * *

"Вельмишановний Добродію!

Я не знаю Вашої адреси, через те й посилаю Вам цю записку на редакцію "Ради", бо покійний п. Крушенко оповідав мені в дорозі, коли ми йшли етапом, що Ви пишите в цій нашій газеті.

Я пишу Вам через те, що сам був при останніх хвилинах покійного й він конче прохав мене написати листа до Іркутську, до його дружини, яка була там заслабла, а також Вас сповістити про його лиху долю й про його заповіт. Заповіт до цього долучаю: він не формальний, але ж може Ви щось з ним зробите, позаяк у нього є тільки один прямий наслідник і спадкоємець — його син Максим.

Дорога наша була взагалі дуже тяжка. В нашій партії було багато каторжан-уголовних і це збільшувало наші муки, бо до партії було більш жорстоке відношення, як звичайно до самих "політичних"; далеко тяжчий режим, а також ще нам чимало робили прикrostі й самі каторжани. Не доїжджаючи до Чити, з нами трапилась дуже прикра пригода. Двоє каторжан втекли десь в тундри, придушивши одного вартового. Не зрозуміло, як вони це умудрились зробити, — але ж після цього було звелено на всю партію надіти кайдани. Між нами було кілька жінок і одна зовсім молода полька, яка в дорозі, щось за два тижні перед тим породила дитину. Її так само почали заковувати. Ми запротестували. Але ж Ви самі, певне, розумієте, що в нашому положенні всякий протест трактується, як "бунт", а проти бунту є тільки один засіб — багнет та кулі. Нам загрозили стріляниною, але ми не могли дивитися спокійно на таке знущання. Тоді по нас дали залп. Поранено було чотирьох, між іншими й ту нещасну польку, а вбитих — двоє.

Між ними й бідолашний Дмитро Крушенко.

Правда, він ще жив коло двох годин. Куля пройшла йому в живіт. Рана була смертельна й в жодний спосіб не можна було врятувати його життя, та ще ж з нами й не було лікаря!.. Перед смертю він дуже просив переказати Вам, щоб Ви доглядали його дитину, виховали б з нього доброго юнака, вірного сина України. Він умирав з тою думкою й глибокою вірою, що син продовжуватиме його працю.

Звісно, я переслав його доручення п. Крушковій, але не знаю, що з нею, чув тільки, що їй дуже погано. Через те переказую й Вам останню волю небіжчика. Його одіж та ще деякі речі я роздав тим біднішим етапним, що були в нашій валці.

Медальйон з портретом жінки та сина передав його дружині.

Здається, я виконав все, про що мене просив покійний. Цього листа посилаю не поштою, а з певною оказією, через те він дуже запізниться.

Знаючи Вас з оповідань п. Крушенка, я міцно стискую Вашу шляхетну руку й хочу крикнути Вам з далекої Сибіряки:

"Хай живе Україна"!

Н."

.....

Давно вже я не писав жодного слова до своїх записок. Дуже мені було кепсько. Кажуть, що по кілька разів приходив лікар, а ще й тепер сидить сестра-жалібниця й чекає, коли я кінчу записувати, бо дозволено мені написати не більш десятих рядків.

Як погано, тоскно й пусто у мене на душі. Від того листа в мене враження, ніби вдруге вбито мого тата...

До того ж так соромно, що я наробив, хоч і не по своїй вині, стільки клопоту й турбот моїм добрим Шульцам...

— — —

Коло мене щодня стоять свіжі квітки. Це все — піклування моєї любної Гільди! Дізнавшись, що вперше мені погіршало через неї, вона страшенно побивалася. А я — недобрый — думав про неї, що вона жорстока!

Як я їй вдячний! Думаю, що я міг би прив'язатися так тільки до рідної сестри...

З кожним днем я все дужче й дужче набираюся сили, наче вона входить в мене з тим свіжим повітрям з Англійського Парку, що ллється у відчинене вікно. І з кожним днем зменшується на моєму столику пляшечок з ліками...

Чогось я згадав свою бабуню: вона дуже часто допивала ліки після дідуса, "щоб не пропадали дурно"... От би вона пожаліла їх тепер...

Я сказав про це Гільді,— й вона, здається, за весь цей час вперше засміялась, а очі загорілись, як дорогоцінні камінці наче в кімнаті засяло сонце! Мені теж стало ясніше на душі...

І я навмисне почав її смішити. Ну, як же вона аж похлиналася, коли я, продовжуючи свої згадки, розповів їй про пригоду, що колись була у моєї прабабуні, мами бабуніної, з гиндиками!

Правда, я й сам трохи сміявся, сміявся й Фриц, і сестра-жалібниця. Запишу навмисне, щоб коли буде сумно, згадати й розвеселитись.

* * *

Мої прадіди жили десь біля річки Нехворощі, в Костянтиноградському повіті. У них була велика садиба й заможне хазяйство. Навіть вони мали щось подібне до власної гуральні й курили горілку. От, якось було привезено величезну бочку горілки й поставлено під повіткою. А чопик був несправний і з нього витікала крапля за краплею. Щоб горілка дурно не гинула, було під чопика поставлено миску. Коли це раптом до кімнати вбігає дівчина-наймичка з криком:

— Пані, пані! Що його робити? Нещастя! Ой, лишечко!

— А що таке, кажи вже швидше! — злякалася прабабуня.

— Всі до одного виздыхали наші гиндики. Повивертались і ноги поодкидали.

А гиндиків було багато, може з півсотні.

Побігла бабуня на вгород, бачить: правда, лежать усі покотом!

Потужила, поохала, але ж нічого не вдієш: "Божа воля!" Так от, щоб хоч марно не загинуло пір'я, звеліла вона тих гиндиків обскувати. Так і зробили. Пір'я сховали в коморі, а трупи повиносили в поле й там кинули в прірву.

Коли це, надвечір чує бабуня: під вікном щось тільки — курлю-курлю!..

Виглядає... й закам'яніла. Серед двору стояла ціла армія голісіньких, мізерних гиндиків...

Виявилось, що то були ті п'яниці! Вони так дуже напилися горілки з миски, що навіть, коли їх скубли, то не могли пробудитися...

Але щось я не так записав; коли я розповідав словами, було далеко цікавіше, та вже нехай і так...

* * *

Сьогодні Фриц зробив майстерний начерк Гільдхен, як вона сиділа біля мене. Я випросив собі цей малюнок на пам'ятку...

Хоч би вже швидше встати з ліжка; до смерті обридло от так валятися "гнилою колодою".

* * *

Забігав сьогодні Кобець. Він оповідав багато цікавого про свою подорож. Знову також говорив про Австралію. Ні, видко, вона йому з голови не виходить; чого доброго — таки поїде... Ще говорив, ніби в "політиці" збираються якісь хмари. Можлива війна в Європі, але з ким, я не дуже розібрав...

Взагалі я вже втомився писати...

— — —

Гільда знову принесла мені цілий снопик нарцисів. Вона дуже любить ці квітки й сьогодні оповідала мені про них легенду.

Ще в стародавні часи, коли були на землі грецькі боги, був у Греції незвичайно гарний пастушок, який називався Нарцисом. Через те, що він був дуже чепурний, — до нього увесь час залицялись Німфи, коли він пас свою отару над водою. Але ж він був дуже гордий і не хотів зважати на жодну з тих Німф. Своєю красою він так пишався, що часто милувався сам з себе, схиливши голову над водою. Тоді Німфи поскаржились на нього Аполлонові й Аполлон покарав його за самолюбство, зробивши його квіткою. З того часу ця квітка ніколи не підводить вгору головки, а наче все дивиться додолу...

Гільда взагалі дуже любить квітки, а найбільш манісіньку саксіфрагу, що росте на снігах Альпійських гір. Ця синя, на рожевій стеблинці, квіточка завжди говорить їй про те, що життя — невмируще, бо ж навіть сувора зима, яка є смертю для всіх рослин, не може припинити розцвіту навіть скромної саксіфраги...

Гільда оповідала легенди й про інші квітки. Вона взагалі знає силу легенд, майже про всяку річ, а особливо про дорогоцінні камінці.

Але ж мені найбільш подобалось її оповідання про крокуси. Ця жовтенька, непоказна квіточка цвіте на початку весни, й є таке повір'я, що, коли її зірвати, як вперше побачиш, то вона принесе з собою щастя. Про неї оповідається, ніби колись святий Петро дав якомусь янголові подержати ключі від раю, а той задивився на весну, яка йшла по землі, й впустив ті ключі. Коли ж ті ключі впали на землю,— то з них вирости крокуси. Через те вони й зовуться по-німецькому "Himmel-Schlüssel" — "ключі від раю", й ніби той, хто їх має, може знайти дорогу в рай. Про цю квітку є й інша старовинна німецька легенда, немов би "Himmel-Schlüssel" — улюблена квітка стародавньої германської богині весни — "Фреї"...

Гільда майже вірить в ці легенди й мало-мало не вскочила в пригоду цієї весни. "Райські ключі" туж-туж не відчинили їй поліційного участку! Коли вона проходила якимсь парком, то угляділа над доріжкою крокуса. Забувши, що тут рішучо не можна зривати в садках квіток, вона перескочила на траву й вирвала кілька крокусів. Якби її піймав садовий дозорець або полісмен,— довелося б їй платити штраф.

Коли вона оповідала мені цю пригоду,— до мене зайшов Іоганн Карлович і розповів дуже смішний випадок про якогось американця. Той американець, знайомий Шульців, був увечері, вкупі з ним в одному з мюнхенських парків. Вони ходили й розмовляли, і той американець цілком несвідомо ("автоматично") зірвав з вази, що стояла біля клумби, якусь квітку. Те побачив дозорець й враз підійшов до них.

— Скільки коштує? — коротко спитав американець, і витягає гаманця, щоб платити.

Але дозорець відповів, що це — не оранжерея і тут квітки не продаються, а тому треба кудись іти до контори, записати своє прізвисько й адресу, а потім буде суд, який і присудить, скільки треба платити штрафу.

Розуміється, американець нікуди не схотів іти, а вийняв візитову картку й дав її дозорцеві.

Через якийсь час виявилось, що він не подивився й витяг не свою візитівку, а якогось французького консула, якого потім і покликали замість нього до суду...

Мало не вийшло з того міжнародного непорозуміння.

— Взагалі, іноді через маленьку квіточку можуть трапитись великі події,— додав Іоганн Карлович, а Гільда — не знає чого, страшенно почервоніла.

Іоганн Карлович усміхнувся й промовив:

— Ти мене не зрозуміла: я сказав це через те, що багато думаю, як може з-за подібної малісінької дрібниці початись війна, що не бувала в історії людства.

— Що це всі почали говорити про війну? Те ж саме говорив і Кобець? — запитав я.

— А через те, що війна, й справді, буде дуже швидко.

— Хто ж буде воювати?

— Ми.

— А з ким?

— Ну, звісно, з ким — з французами. А далі буде видко — може й ще кому поламаємо зуби,— твердо промовив Іоганн Карлович.

Перед тим увійшла пані Магда з листівкою. Вона подивилась на Іоганна Карловича

й промовила

— І навіщо ти говориш про це дітям?

— Вони — теж громадяни! — відповів Шульц,— а потім, пробігши листівку, сказав, повертаючись до мене:

— Пам'ятаєш пана Кирхнера з Опішні?

— А як же! — скрикнув я.

— Через два дні побачиш його тут.

* * *

Гільді треба було йти. Не було й сестри-жалібниці, яка сьогодні відійшла зовсім.

Коли вийшли й Шульци, я встав, щоб спробувати пройти по хаті. Ноги — наче не свої, але я пройшов по коридору до купелі, спинився віддихати коло дверей у вітальні й випадково чув таку розмову, що видалась мені якоюсь прикрою.

— Навіщо ти говориш секретні справи при дітях взагалі, а тим більше при Максові? — Він дуже вражливий хлопець і все ж таки — чужинець. Він же любить свою Вітчизну,— говорив голос пані Магди.

— Ха, ха, ха! — засміявся Іоганн Карлович.— Яку Вітчизну? Росію? — Та він має підстави її ненавидіти більше, як ми з тобою...

Я вернув назад і чогось дуже занепокоївся. Насамперед, вони не забувають, що я — чужинець, а вдруге: чому ж, як я люблю свою вітчизну — то при мені не все можна говорити?.. А далі,— якщо я ненавиджу Росію, то це зрозуміло, бо вона задушила мою Україну й знищила моїх рідних. А чого ж її ненавидять Шульци? І якщо вони її ненавидять, то чого ж Іоганн Карлович жив там, тобто він жив на Україні, але ж по його — то, так само,— Росія!?

Нічого не розумію... Але мені якось страшенно прикро...

— — —

Приїхав Кирхнер. Він стривожений і майже півдня просидів у Іоганна Карловича: був і на обіді у нас, а пішов аж після вечері. Виходить, що й він військовий, лейтенант. Й на днях почне вчитись літати на аероплані. Іоганн Карлович сказав, що він також буде робити спроби...

Взагалі видко, що таки війна буде...

— — —

Ну, закінчена моя школа малювання. Завтра — 17-е травня, а школу зачинено аж до першого серпня. Я все-таки не шкоую: трохи підучився. Вже зробив два рисунки вугіллям з живих моделей: маю на спомин два портрети; один бородатий, дуже нагадує мого київського дядюшку.

20-го числа закривається й робітничий університет. Зостанеться тільки сама музика та вправи мови. Але ж і там буде перерва на літо. Фриц також увільняється: будемо робити екскурсії пішки в околиці Монахина, а може колись зробимо й велику мандрівку. От би мені хотілося зробити таке плавання по Ізару, як торік по Ворсклі... Треба піддати Фрицові цю думку.

— — —

Сьогодні Іоганн Карлович вперше літав на аероплані. Фрау Магда страшенно хвилювалась. Але Іоганн Карлович каже, що моторошно було тільки спускатись на землю, а літати — незвичайно приємно. От — щасливий! Як я йому заздрю.

За обідом він увесь час оповідав про свої враження. Особливо цікаво, як вони піднялись над дощовою хмарою й бачили, що під ними падав дощ. А потім враз вилетіли з туману на сонце, наче з хати надвір. Дивина!..

Він каже, що вгорі дуже мерзнуть руки й ноги, та ще неприємно, що страшенно торохтить мотор, в нього ще й досі болять вуха.

Але зате — який погляд на Монахин, на всю Баварію! Одразу бачиш, що робиться на землі на кілька десятків верст. Це,— коли дивитись додолу,— а коли дивитись проти себе — то здається, ніби не аероплан летить, а наче навпроти нього біжать хмари. Він каже, що аероплан, дійсно, геніальна вигадка, але тільки для війни.

Знов — війна! Війна — й війна!..

Фриц почав його просити, щоб він на другий раз взяв нас на аеродром. Іоганн Карлович спочатку рішучо відмовився, а потім пообіцяв поспитатись, й, коли буде можна, то радо візьме нас обох. От тоді й ми побачимо, як буде підніматись на небо...

Мені це так само цікаво, як і Фрицові, бо ми ще ніколи не бачили аероплана зблизька. Зате Фриц бачив справжнього Цепеліна, а я — тільки на малюнках!.. І саме цими днями бачив в ілюстрованих часописах страшну катастрофу величезного італійського дирижабля "Citta di Milano". Який страшний скелет цього колоса, що недавно упав на землю!..

До речі. Коли Іоганн Карлович оповідав про холод і вітер, в хмарах, я згадав, що він боїться громовиці й спитався його: що він робитиме, як буде блискавка та грім? Він засміявся й одразу відповів:

— Буду летіти понад громовицею! Вона ж страшна, коли зверху, а не коли — внизу.

Який він розумний і як завше враз знайде найкращий вихід з усякого незручного становища! Я щодалі, все більше з нього люблюся!..

— — —

Сьогодні ми були всі троє: Іоганн Карлович, Фриц і я — на "аеродромі". Враження у мене величезне, але досить поплутане. Це, справді, перемога над повітрям, над стихією, яка здавалася недосяжною волі людини. Тепер казка перейшла в дійсність. "Килим-самольот" — незвичайно нескладна на перший погляд річ: полотняні прогумовані крила, трошки тоненьких дерев'яних дощочок, трошки дерев'яних підпорок, кілька тонісіньких сталевих шнурів та загадковий мотор, який обертає 1200 раз за одну хвилину пропелер, поклеєний з тонких дощок звичайного ясеня!

Це те, що видається дивом,— чимсь надлюдським по своїй геніальності, чимсь таким, що сповняє душу екстазом і вірою в будуче щастя людини...

І — з другого боку: панцир, щоб не пробила куля літака й дозорця; кулемет, щоб збити в повітрі другого літака, з ворожого війська; стріли,— щоб убивати людей згори й знищувати величезні Цепеліни; бомби, щоб запалювати будинки; дзеркало для гасла, щоб показувати гарматам, куди стріляти на людей... Все-все, для того, щоб вжити цей

геніальний винахід людини на шкоду, й тільки на шкоду людині!..

І коли ми з Фрицем думали про це, у нас зійшлися погляди: краще було би, якби аероплана зовсім не було вигадано...

Іоганн Карлович сміявся з наших міркувань. Він каже, що — навпаки — це все піде на щастя людей, бо з поміччю аероплана буде знищено ворогів й це дасть щастя його батьківщині. Так, може це й правда, але ж і у тих — "ворогів" є батьківщина, ті вороги так само мають і аероплани, й дирижаблі, й стріли, й кулемети й, певне, так само мають переконання, що знищують "свого ворога" й це дасть їм щастя?!

Але я не спiniaюсь на цих думках. Не спiniaюся, бо знаю, що не я — найрозумніший на світі. А коли розумні люди, яких є тисячі, сотки тисяч по всіх країнах, не зможуть знайти способу, щоб знищити не "ворога", а саме слово "ворог", саме розуміння цього слова, саму "ворожнечу", то до чого ж наші — Максима Крушенка та Фридриха Шульца — міркування!..

А тут вони тим більше зайві, бо за сьогодні я й сам безпосередньо набрався стільки вражень та ще стільки наслухався від Іоганна Карловича цікавих оповідань, і все те так кортить записати, що нема нащо розводитися з власними думками. Я ж бо вже знаю, що згодом мені самому вони можуть видатися лише смішними, як я вже те бачив раніш по своїх попередніх щоденниках... Додам тільки хіба от що. Нема дива, що для мене війна — дике страховище, бо ж я, здається, тільки один раз і бився, як ударив Шавкуна. Та й мій тато був миролюбний, і взагалі якось ми навіть не мали ближчих зносин з військовими людьми. Але ж для мене велике диво, що Фриц — син гауптмана, родич багатьох військових, так само, як і я — проти війни! Він казав, що достане якусь знамениту книгу Берти Зутнер, яка нібито з певною очевидністю доводить, що всі народи рішучо можуть обійтись без усякої війни.

Певне ж цієї книги не читав Іоганн Карлович?

Ну, крапка! Записую діло, тобто події й факти.

* * *

Ми поїхали на аеродром автомобілем, бо це — далеко за містом. Коли ми виїздили, фрау Магда дуже хвилювалась і просила Іоганна Карловича "бути обережним". Він засміявся й сказав:

— Повір, моя люба, коли мені призначено вмерти сьогодні, то я також зможу це зробити дома й у ліжку. Подумай же сама: всі наші діди повмирали в ліжку, а ми не боїмось щодня лягати на цей "апарат". Я майже щодня їжджу тепер автомобілем, а ти й не кажеш мені: "будь обережним". Це ж все залежить тільки від незвички та незнайомства. А головне — фатум! Якщо мені не час умерти, то я й з вишини в 1000 метрів впаду на землю так, як на рівній дорозі в парку!..

Він поцілував її — й ми швидко спустились вікном до автомобіля, який нас чекав...

До речі: як я люблю їздити в авто! Мені здається, що не може бути кращого способу пересування, й коли я їду машиною, то готов вірити, що це — жива істота, яка гнівається на тих, хто стоїть їй на дорозі; яка пихтить та пирхає, набираючись сили; скрегоче зубами, коли її примушують дратися на гору; вночі світить очима, а, стоячи,

відсапує своїми залізними легенями, або міцно спить, чекаючи праці...

Бідний Ярко!.. Йому завше кортіло поїздити автомобілем і ні разу не довелося!.. А як мені шкода, що я не побачив в Празі міжнародної автомобільної виставки, яка почалася там 12 квітня! Там би я побачив машини зо всього світу!..

Я знов збився. Це завжди зо мною буває, коли я повен нових вражень. Тоді страшенно плигають думки й я не можу їх розкручувати по порядку.

Ставлю крапку. Трохи пройдуся по парку й тоді сяду писати.

* * *

Аеродром — широке поле, на якому стоять високі хліви, подібні до тих селянських "гамазеїв", що ми бачили в Диканьці куди селяни зсипають хліб. Тільки в них нема зовсім вікон. В кожній з цих комор, що звуться "ангарами", — по два й по три аероплани. Три машини стояло надворі. Коло них було кілька військових, але були й цивільні. Тут же ми зустрінули й Кирхнера, який стояв в шкурятяній куцині, з "шоломом" на голові й у довгих рукавицях, надягнених поверх рукавів. Він вже збирався вилітати на "Таубе". Аероплан був готовий, і Кирхнер негайно вліз в машину, в якій вже сидів один чоловік. То був — літун, "пілот", а Кирхнер їхав, як "наглядач". Він мав робити вправи скидання спробних бомб і стріл.

Коли вони сіли, — за аероплана взялося шестеро вояків. В той момент враз заторохтів мотор, з страшною прудкістю завертівся пропелер, так що його враз не стало видко, тільки в повітрі неначе крутилося велике колесо. І в ту ж мить нас відкинуло вітром, бо ми стояли близько, а з-під машини полетіла страшенна курява. Я на мить зажмурих очі й, коли їх розтулив, то вже "Таубе" біг по землі, як гуска або лелека, що збирається піднятися.

Не встиг я й оглянутись, як він вже летів над землею. Мені було шкода, що я не помітив, як саме він відірвався від землі...

"Таубе" піднімався все вище й вище, роблячи над нами коло за колом.

— Триста метрів! — крикнув один офіцер і в його руках кілька разів блиснула лампа.

У відповідь на те гасло блиснула іскра й на аероплані й відтіль полетів темний мішечок з піском.

Тим часом я й не помітив, як Іоганн Карлович одяг і собі на голову жовтий, шкурятяний шолом, а на руки — довгі рукавиці й збирався сідати в машину. Це була машина другої системи — біплан "Отто". Так само загарчав мотор, зірвалася ціла хмара куряви від страшної сили вітру. Ми з Фрицем, тремтячи, очікували, як полетить ця велика птиця, але блиснула лампочка в руках у головного інженера, мотор загув ще дужче, інженер ще блиснув лампою, наче направив люстром "зайчика", й мотор враз замовк, тільки ще швидко-швидко крутився пропелер.

— Скільки? — спитав інженер.

— 10,5 — гукнув пілот.

— Дайте повну силу, 12!

Знов раптом загув мотор, вояки пустили машину, й вона, мов навантажений

якимись театральними декораціями автомобіль, побігла по землі. Я взяв Фрица за руку: його рука трохи тремтіла, але ми навіть не поглянули один на одного, бо наші погляди бігли за машиною, на якій сиділа обом нам дорога людина. І знов я не помітив того моменту, коли "Отто" відірвався від землі.

Він також плавно кружляв над нашими головами й при першому крузі ми ще побачили, як Іоганн Карлович — очевидно нам — "салютував" рукою. Через кілька хвилин машина піднялася страшенно високо: стала, як голуб.

— На якій вишині, скажіть будь ласка? — спитав я одного офіцера, що стояв близько нас. — Між 1200 і 1500 метрів — відповів він, а потім запитав: то ваш тато?

— Ні, мій дядя, а його, — я показав на Фрица, — тато.

— Не турбуйтеся. Машина добре вивірена, нашої німецької фабрики! — сказав офіцер.

Тим часом "Отто" перестав кружляти й полетів набік. "Таубе" вже майже цілком не було видко.

Нам здалося, що минуло всього три-п'ять хвилин, як "Отто" знов загув над нами, потім стих — спинили мотора — й почав, кружляючи, знижуватись.

З кожним колом він ставав все більшим і більшим, нарешті пролетів просто над ангарами, повернув до нас черкнув раз, а потім ще раз по землі й нарешті побіг в наш бік.

Інженер, що світив лампою, злісно тупнув ногою й вилаявся:

— Йолоп, сідає одним колесом! Певне зірвав шасі! Так і є! — сказав він, коли машина під'їхала просто до нас, — і накинувся на пілота.

Іоганн Карлович усміхнувся до нас, витяг з портсигара сигарету й почав виходити, ніби з автомобіля. Очевидно, дійсно, він — фаталіст і нічого не боїться...

Через кілька хвилин ми знов посідали в авто й поїхали. Виявилося, що "Отто" літав аж 40 хвилин, а піднімався на 2500 метрів, тобто на дві з половиною версти!..

Спочатку Іоганн Карлович погано чув, бо ще торохтів автомобіль, а потім, коли вже ми приїхали додому, розповів нам історію повітряплавання.

На жаль, я не все записав, бо часами заслухувався і забував нотувати.

Він каже, що першою людиною, яка спробувала "розв'язати проблему літання" — був французький моряк Ле-Брі. Думка про те, щоб спробувати літати на апаратах, тяжчих за повітря, прийшла йому в голову, коли він пильнував за морськими птицями "альбатросами", як вони літають над морем. Він зробив апарат, який нагадував собою альбатроса, й у 1856 році зумів піднятись на ньому в повітря на 100 метрів. Це було перше літання на апараті, тяжчому за повітря.

В цьому літанні взяли участь двоє людей — Ле-Брі та його помічник. Другу спробу було зроблено року 1864 також французом Д'Естерно. Але ті апарати, на яких вони робили свої спроби, власне, не були аеропланами, бо там ще не було моторів.

Фактично ж творцями справжнього аероплана треба вважати американців — братів Райтів — Вільбурґа й Олівера. Райти працювали над своєю машиною кілька років і робили свої спроби в безлюдних пісках, що розіслалися в понадбережжю Атлантичного

Океану, в штаті Північної Кароліни. Там вони зробили свій апарат і 17 грудня року 1903 вперше полетіли над землею. Перша їхня машина була дуже важка — біля 400 кілограмів, а мотор був надзвичайно слабкий: всього на 16 сил!

Після успіху братів Райтів, найбільш зацікавилися справою літання французи. Вони працювали над будівництвом аеропланів в році 1906-му Сантос-Дюмон зробив перший політ на своїй машині (13 вересня). То була перша перемога людини над повітрям в Європі. Тільки ж та перемога не була дуже поважна: Сантос-Дюмон пролетів всього тільки 7 метрів! Та вже по Сантос-Дюмонові виникли нові будівники аеропланів, також французи — Вуазен, Фарма і, Блеріо і т. под. І, власне, перший Блеріо був переможець європейського повітря. 25 липня 1909-го року він перелетів Ла-Манш, тобто — з Європи в Англію, через море. Він летів без упину 27 верст. 5 років тому назад цей переліт видавався справжнім чудом.

Але в близькому часі (знов-таки французи) досягли незрівнянно більших наслідків, особливо, коли з'явилася вже зовсім добра машина Ньюпора. В той же час австрійський німець Ертріх зробив дуже значні удосконалення й вигадав свою машину "Таубе", ще більш вивіреним зразок якої ми й бачили сьогодні, коли на неї сідав Кирхнер...

Французи дуже часто розбивалися, падаючи на землю з своїми машинами. І на днях загинув один з видатніших їхніх літаків. Однак, не зважаючи ні на що, вони уперто працювали над удосконаленням аеропланів і почали приладжувати їх до цілі військової.

Тим часом німці покладали великі надії на повітряні кораблі, вигадані графом Цепеліном. Але ж то було помилково. Аеростати або дирижаблі Цепеліна, хоча й мали величезну перевагу перед аеропланами, позаяк вони були далеко безпечніші й могли брати з собою багато людей та багажу, але ж для війни надавались мало. Вигадано було такі стріли, що тих повітряних велетнів можна було легко знищити, коли скидати їх на Цепеліна, вилетівши вище нього на швидкому аероплані. Тоді й німці взялись і собі до удосконалення аеропланів. За два роки вони зробили в цім ділі величезні успіхи й тепер мають машини, більш придатні до війни, як французи. А це через те, що німецькі аероплани міцніше збудовано, вони довше тримаються в повітрі, бо мають на собі не легкі мотори, як французькі машини, а тяжкі, цілком подібні до добре випробуваних автомобілевих. Через те німці взяли "рекорди" на височині літання, бо німець Ölerich піднявся на 8150 метрів над землею, тобто сливе на 8 верст, а до такої височини ще ніхто не підіймався. Також знову-таки німецький літун летів безупинно 24 години, чого також до цього часу ще ніхто інший не зробив.

Отже ж доба рекордів вже минула. Тепер ніхто не дивиться на аероплан, як на машину для спорту, а лише, як на прилад до війни. Отож через те кожна держава силкується вигадати свій тип аероплана, щоб він був швидший та дужчий, як у сусідів.

— Але,— говорив Іоганн Карлович,— ми можемо бути спокійні: наші машини найкращі, наша система сигналізації знов таки найкраща, а наші пілоти мають найбільше витривалості!..

Я навмисне підкреслюю ці слова, бо вони характерні не лише для самого Шульца.

Так само думає й фрау Магда, й Фрицхен, і навіть Гільда, що все найкраще в світі — німецьке. Але ж так само, певне, гадають і інші народи, бо принаймні я пригадую, як зовсім простий чоловік — дозорець з чеського Національного Музею підкреслював мені, що кожна ліпша річ, яка тільки там є,— то "чеська"!

От тільки, здається мені, ми ніколи не пишаємось нічим рідним і питомим. Хіба я не чув, наприклад, у Полтаві як наші люди — та ще й самі полтавці — говорили: "Наша Полтава тільки здалеку, як пава, а зблизька,— як свиня!" Правда, Полтава — не Монахин, але ж вона також має багато своєрідної краси, й мені принаймні тепер видається, що у нас і дерева не гірші, а такого краєвиду, як з монастирської гори, не знайдеш і біля Монахина.

Те саме я чув і в Києві: — "Що Київ? — от, мовляв, Москва — то інша річ!" Але ж тепер прочитав я недавно у французькому романі, що київські сади над кручами Дніпра,— одні з кращих в Європі! Це ж пишуть чужинці...

Ну, я знову збочив від своїх прямих записів...

Запишу ще тільки деякі відомості. Сам Іоганн Карлович радив мені це записати, бо, каже, через три-п'ять років розказані ним сьогодні данні про повітряплавання видаватимуться страшенною старовиною й різниця між теперішнім та тодішнім аеропланом буде така, як між теперішнім німецьким "децугом" — потягом-"блискавкою" — й першим потягом Георга Стефенсона.

Для теперішніх аеропланів французи користуються переважно легкими моторами фірми "Гном" на 80-100 сил; ті мотори важать 94-125 кілограмів. Німці також вживають цієї системи, але найбільш користуються "Мерседесом", "Бенцем" і т. д., що важать від 160 до 205 кілограмів.

Аероплан пролітає від 80 до 150 кілометрів за годину, мусить легко триматись в повітрі не менше 5-6 годин без спуску, а підніматись на 1000 метрів вгору не довше, як за 6-8 хвилин.

Величезне значення, крім сили й справності мотора, для доброго літання ще має той матеріал, з якого зроблено крила. Раніш вживали гумового полотна, а тепер німецькі хіміки видобули спеціальний "авітоль-лак", який не пропускає води й повітря та дуже зміцнює полотно. Взагалі, вишукуючи ті чи інші способи поліпшення аеропланів, німці мали цілком іншу методу, як французи. Поки французи досягали чогось наслідком "емпіричних спроб", тобто, як кажуть москалі, робили часто "на авось" — чи вийде, чи не вийде,— німці одразу поставили всю справу на науковий ґрунт. Далі: в той час, коли французи та інші народи будували державні фабрики аеропланів,— німці дозволяли виробляти їх і всім приватним фабрикам. Через те у німців тепер є найбільше фабрик, вони можуть — при потребі — виробити найбільш машин і, конкуруючи одна з одною, самі силкуються зробити якнайбільше удосконалень. Тепер німецькі інженери, між іншим, намагаються зробити такі машини, щоб вони мали якнайменший хвіст, або були б зовсім без хвоста, бо це дасть змогу легше перевозити апарати з місця на місце.

Звісно, Іоганн Карлович знає все, де що робиться. Тим-то він знає й російську

вигадку Сікорського — величезну машину з чотирма моторами, що зветься "Ілля Муромец". Але ж він каже, що, як і сама Росія велика та дурна, такий великий та дурний вигаданий Сікорським аероплан, бо він через свою вагу летить, як ворона. Й перша маленька ластівка, як, наприклад, німецький "Отто" або "Рекс" чи "Аго" враз наздожене його й вмить може заклувати одною жменею запальних стрілок...

— — —

Я сьогодні забіг до Кобця. Розповідав йому про вчорашній день, про літання Іоганна Карловича, про аеронавтику і т. п.

І мене вразила та думка, яку він висловив. Кобець каже, що ми цілком зайво втішаємось, ніби людина вже перемогла повітряну стихію. Навпаки,— порівнюючи з тим, що повинно бути, теперішній аероплан все одно, що велосипед з колесами від дерев'яного воза, на якому у нас возять снопи. Кобець гадає, що в дальшому часі, коли повітряний віз замінить всі інші способи руху,— це буде цілком інша машина. Тепер же це — тільки один з недосконалих способів убою людей, не більше. І, як я його не намагався переконати, оповідаючи, яка слухняна ця птиця в руках пілота,— він уперто стояв на своєму. Нарешті він порадив мені прочитати роман Уельса — "Війна в повітрі", який недавно вийшов в німецькій мові...

* * *

Кобець збирається через два або три тижні їхати на свою Київщину. Коли він мені це сказав,— у мене якось стислося серце. Власне, у мене там нема нічого й нікого, щоб мене туди могло так страшно тягнути, хіба три-чотири приятелі, але ж... захотілось. Захотілося, навіть не зважаючи на те, що там нанесено перш тяжкі рани моїй душі, що там чекають на мене, щоб посадити до в'язниці.

Я все це сказав Кобцеві, але Кобець промовив:

— Ні, брате, не швидко ви там побуваєте. Між нами та різниця, що я — вільний, а ви — емігрант.

І якось я вперше відчув біль в серці від цього слова. Мені здалося, ніби я якийсь неповний чоловік, а з певним ґанджем, от, неначе мені чогось бракує, чи ноги, чи руки, чи чогось такого, чому немає назви...

А коли Кобець заспівав пісню (в російській мові),— я мало не згубив рівноваги. Пісня була про Україну й через те, що вона була в московській мові, а така повна туги й любові до України,— мені стало ще тяжче... Здалося, що то стогін по рідному краю когось такого, хто в чужині навіть забув рідну мову. Я не дослухав до кінця, попрощався й швидко пішов.

А потім з годину ходив понад Ізаром і думав, думав, думав... Але чого там додумаєшся?! Треба жити так, як є; а будуче — спереду... Колись же й я свого дочекаюся.

— "Надія — краща філософія" — читав я, не пригадаю, в якій книзі.

— — —

Вчорашня Кобцева пісня всю ніч не давала мені спокою. І я сьогодні, перед обідом заїхав до нього, щоб довідатись її слова і взнати, хто її написав.

Кобець сам певне не знає, але гадає, що ту пісню зложено Гребінкою. Ось її слова:

"Порой одинокий я, мрачен, угрюмый,
С тоской безнадежной сижу.
И, полон какою-то тайною думой,
На Юг ненаглядный гляжу...
Семью и родных всех, и предков могилы
Оставил на родине я;
Там полная прелести девственной силы
Осталась коханка моя.
Глаза ее блещут небесной лазурью
Одежда в рубинах горит:
А поясом синим, как сизою сталью,
Красавицы стан перевит...
И дева, красавица эта — не тайна;
Открыть её имя готов:
Красавица эта — родная Украина,
Ей всё — моя песнь и любовь..."

Кобець мусив кудись поспішати, але просив мене, щоб я конче зайшов до нього сьогодні увечері... Хоче мені сказати щось важне...

* * *

Маємо з Фрицем нещастя.

Сьогодні ранком, як звичайно, до нього в ліжку прийшов "Поппі". Фриц його погладив рукою й заснув, бо ще було дуже рано. А коли прокинувся, "Поппі" був мертвий... Видко, й справді, його задушили сухоти, бо з кожним днем йому ставало гірше, а в останній час у нього були каламутні очі й на одному почало робитись більмо...

Завтра ми поїдемо з Фрицем за місто й поховаємо нещасного "Поппі". Фриц робить йому "епітафію": на мідяній дощечці, яку покрит тонким шаром воску, він видряпав слова, що я йому підказав:

Тому, кого заїла чужина.

В і р н о м у "П о п п і"

1914, 23/V. Ф. Ш.

Поверх цю дощечку ми залили азотною кислотою, а завтра вже ці слова будуть вигравірувані на міді. Цю дощечку ми покладемо в могилу "Поппі".

— — —

Я не можу отямитись! Що таке? Що справді, таке? Я не хочу вірити. Я не можу припустити...

І за що, за що мене так карає доля?! І невже ж я знову мушу стратити свою нову родину, як вже стратив рідних, любих татуса й мамусю, як стратив мого любого Ярка з його славними батьками?! А тепер Шульців, яких я так щиро любив, яким я так зобов'язаний, яким...

Ні, це не може бути! Це не може бути!..

Мушу роздуматись...

Невже ж це правда?.. Боже мій, Боже мій! За що ж ти так жорстоко мене караєш? Чому ти гониш мене по світу й позбавляєш всякої радості, що часом до мене приходить?.. Але, ні; це не може бути!..

— — —

Я помилився — це сталося... Те, що давно вже підозрював Кобець — правда, правда, непорушний факт!

Іоганн Карлович Шульц — мій вчитель, друг, що заступив був мені батька; чоловік, якого я так любив і безмірно поважав, якому я невідплатно винен і за добру науку, й за врятування мене від можливості переходити шлях, який перейшов мій безщасний тато... Іоганн Шульц, гауптман німецької армії... Ні, в мене не вистачає сили й рішучості написати це слово, таке повне для мене жахливого змісту:

В і н — ш п и г у н...

Військовий шпигун, що був висланий до Росії; ні, не до Росії, а на Україну, на мою рідну Україну, щоб там на власні очі вистудіювати все, довідатись про все, взнати всі стежки й усі доріжки й потім привести туди своє військо, щоб воно — ну, звичайно! — для щастя його народу, німецького народу знищило й зруйнувало все добро, повбивало б і винищило наш народ, мій народ, мої міста, мої

"Убогії села, убогії ниви..."

Так...

І це — непорушний, незломний факт...

Але ж подумати, подумати страшно! Чоловік живе в "овечій шкурі" поміж людей, що його годують, платять йому удержання, вважають своїм приятелем, нарешті, люблять його, — цей чоловік увесь час, увесь час, не перестаючи ні на одну мить, бреше, прикидається приятелем, другом... А сам використовує найменшу можливість, нотує найменшу дрібницю для того, щоб згодом, потім все це вжити проти тих, хто був йому приятелем і другом, щирим другом, а не таким лукавим, як він...

Правду каже Кобець, що весь жах, вся найбільша гидота шпіонажу — в тім, що шпиг використовує не тих, хто йому ворожий, або хто до нього байдужий; ні, — навпаки, — найбільше тих, що йому близькі, тих, хто найщиріше, найприязніше до нього ставиться. Бо ці ж люди з одвертою душею розповідають йому про все те, що він потім занотовує в своїх зарисах і записках, в своїх планах, які всі мають одну ціль — знищити землю, села, добро цих самих найщиріших приятелів і друзів...

Так. Добре...

Що ж робити мені?

Я не можу без огиди подумати про нього, не тільки бачити його; його, що ще вчора, менш, як 24 години перед цим, був для мене, може, найдорожчою в світі людиною, для якої я готовий був би зробити все, що тільки він від мене захотів...

Боже мій! У мене чуб стає свердлом... Я ж кидався, щоб цілувати йому руку, яка так старанно закреслювала під час нашої подорожі по Ворсклі нові болота та нові

провалля.

Кобець мені пояснив, що це — найважливіше при наступі, бо в болоті можуть загрузнути гармати й люди, а по проваллях не можна перевезти тих самих гармат. Ось через що він так знав мою рідну землю: й які де ростуть дерева, й куди завертає Ворскла, й де, на яким рівні лежить та чи інша частина над морем, і де стоїть найвища гора...

А я дякував, що мені "німець все покаже", що німець вчить мене пізнавати рідний край...

Ах, я — дурень!.. Ох, я...

Ну, так!..

Але ж я не думав, щоб Кобець щось тямив у військовому ділі, й коли він запевняв мене, що німці можуть дійти й до Полтави,— я цьому не хотів вірити... Де Мюнхен — де Полтава?.. Так, я не хочу вірити, але ж ближче є інші частини тієї ж саме. України — Поділля, Волинь, Київщина. Там також живуть наші люди, й то — також наша земля...

Але ж, тривай!.. Яка мені зараз наскочила думка... Не можуть дійти до Полтави? Чому? Однак ще в 1709 році в Полтаві був не німець, а швед. Шведи ще далше від Полтави,— але ж туди прийшли шведи й... програли нашу Україну...

Далі. Де Росія, а де Альпи? І в Альпах були москалі, коли, переходячи з Суворовим через Краків, впорядковували свої бенкети в нетрях Велички...

Коли тоді, як ще не було залізниць, якими біжать "де-цуги" по сто кілометрів за годину; коли тоді це було можливо, то тепер це можливо ще більше! Недурно ж у німців "кращі мотори на аеропланах, краща сигналізація, певніші й витриваліші пілоти", як деінде! А нас хто буде рятувати? — "Ворона" Сікорського?..

Так...

В мене голова трісне від цих думок, від цього жаху. Мені здається, що в мене не мозок у черепку, а розтоплене оливо.

Але ж що мені допоможе цей мій стогін, моє мовчазне голосіння?

Треба думати і розважити спокійно: як же далі?.. Що ж далі?..

Ну, добре: Шульц — шпиг; Шульц — ворог моєї Вітчизни, то, виходить, і мій ворог, бо він ворог всім людям моєї нації. Це ж не важно, що вони живуть не в своїй державі, під чужим ярмом. Їм же, все одно, доведеться битись гинути під тими стрілами та бомбами, що їх так майстерно кидають вже й тепер Кирхнери з Опішні та інші "витривалі й певні пілоти"...

А коли це так, то чи можу ж я зоставатися бодай одну хвилину під одним дахом, їсти за одним столом, розмовляти з "предателем"? "Омочивий зо мною в солило, той мя предасть",— говорив Христос. Чи можу ж я брати сіль з одної солянки разом з тим, хто вже два роки готується до того, щоб "предати" моїх рідних, моїх близьких?!

Розуміється, ні!..

Але ж, як це зробити?

Піти — сказати:

Я знаю, що ви — ворог моєї батьківщини, і я плюю на вас?..

Дурниця! Так не можна, що ж я цим доведу?..

Але ж, що ж робити?!

Тільки ж не можна забувати й того, що тим часом цей "ворог моєї батьківщини" мені особисто не тільки не зробив чогось лихого, а — навпаки — помагав мені стати людиною, щоб я міг, коли виросту, ту ж свою батьківщину рятувати... А чи це ж було щиро?.. Я не можу вірити тепер жодному його слову, жодному його рухові...

Але ж, тривай! Розуміється — щиро. Більш, як щиро, бо він не тільки помагав мені тепер, але ж силкувався забезпечити мені спокій і на будуче. Справді, чого ж він казав: ні німецького, ні французького, ні тим паче російського паспорта мені не треба? Це ж, виходить, на те, щоб мені не довелося битись на війні!..

А може — ні, а може це навмисне, щоб я не збільшував сили нашого війська?.. Ні, це — дурниця! Що ж я один можу допомогти, а він же не здобував усім українцям, чи москалям швейцарських пасів...

Що ж робити? Я гублю голову...

Але ж тепер, тепер мені зрозумілий його кожен крок, його кожне слово.

Ех, я — йолоп!..

Єдина порада — піду знову до Кобця, треба обміркувати гуртом. На таке діло в мене не вистачає голови...

Але ж, як би мені так зробити, щоб сюди більш не вертатись?..

Я зроблю поки що так. Насамперед, не можна казатись. Треба все добре розважити, а тоді вже щось і робити...

Поки що скажу пані Магді (добре, що Шульца нема дома!) що я завтра рано поїду з Кобцем на етюди, а через те мушу ночувати в нього. Це подібно на правду, бо ж вона знає, що, ми збирались: він фотографувати, а я — малювати. Візьму з собою етюдник, записки, каламар, перо з нашого горіха, фотографії та інші пам'ятки й туристичний зодяг... Навіть все це можна покласти до куфра... А коли так, то туди влізуть і інші речі.

Ну, не можна гаяти часу, поки не вернувся Шульц!..

— — —

Спасибі Кобцеві. Що то — свій чоловік! Він мені поміг виборсатись з цього страшного клубка, в якому мене заплутала доля!

Ми радились до третьої години вночі. Нарешті спинились на такому плані: я кидаю "цей світ", в якому нема для мене спокійного місця. Я кидаю Європу, в якій один народ сталить зуби на другого, готовий уп'ястись тими нагостреними зубами один в горло другому.

Я їду за океан — до Японії й Австралії, в ті землі, про які так давно мріє Кобець... Потім ми з ним там зустрінемося!..

Але ж мене трохи наче дивує те спокійне відношення, яке виявляє до всього цього Кобець.

Коли я йому кажу, що Шульц — ворог України,— Кобець не зовсім зо мною згоджується; він каже, що Шульц — ворог Росії, Російської Держави. А ми — також вороги царської, ненажерливої Російської Держави, якою вона є тепер. То, власне,—

наші погляди, тобто погляди українців і Шульців, тобто німців, майже сходяться. Він гадає, що, коли б у нас було багато національної свідомості, то, може, й ми б потихеньку готувалися до війни з Росією, може і ми пішли б одбивати свою волю. Але ж в тому й є різниця,— й Кобець сам з тим погоджується,— що німці не йдуть "одбивати свою волю", а хочуть знищити Росію за те, що вона в спілці з Францією, а французи — одвічні вороги німців. Мало того, він сказав мені дуже цікаву річ. Він каже, що, як ми — українці допомогли в старі часи повстати й зміцнитись Росії через наших людей, що працювали не для України, а для "Великоросії",— так і німці ще в давніші часи, властиво, самі створили Францію, бо "франки" — то ж були не хто інший, як самі німці.

Але не в тім річ! Нехай навіть і так, нехай я помиляюсь, а правда — на боці Кобця, що Шульц не ворог України, про яку він же навіть не знав, живучи в Полтаві. Але ж тут є шпигунство взагалі. Це, все одно,— гидь, якої я не можу пережити. Хіба не все одно — ті шпигуни, що пильнували Старушка, як він мені оповідав; хіба ж не все одно — ті шпигуни, від яких застерігав мене пан Маер у Празі, коли ми пили з ним каву? А ті шпигуни, що рились у татових паперах, у тих листах, що писала мені мамуня? Ні, хай що не говорить Кобець, шпигун — все одно — є шпигун. І я не хочу, я не можу жити вкупі з людьми, що шпигунством заробляють на хліб, що,— як не крути,— все роблять для того, щоб когось "предавати".

Може військове шпигунство щось інше, але це все ж таки шпигунство! І сам Кобець згоджується, що й жандарми-шпигуни теж ніби працюють для того, щоб врятувати свою державу, тільки від ворога "внутрішнього", а ці, військові — від ворога "зовнішнього"...

Одне слово, Кобець згоден, що жити мені далі у Шульца не можна. Жити в Монахині — це, виходить, мати можливість з ним здибуватись, але це ж неможливо, як я це знесу?! Їхати кудись інде — все одно: в Німеччині — війна, у Франції — війна... То краще я поїду в ті краї, де,— як знає Кобець напевне,— взагалі добре живеться людям і ті люди, як він каже, напевне ні з ким воювати не будуть, бо довкола них — один широкий океан!..

* * *

Ми обміркували майже увесь план од'їзду. Звісно, Шульцам я не скажу правди задалегідь. Хоча мені й тяжко брехати, як і вчора, коли я говорив Фрау Магді, що їду в екскурсію на Таґернзее, тим часом, як я сиджу в кімнаті Кобця,— але ж що я можу зробити?.. Виходить, що треба сказати, ніби я їду з Кобцем до його приятеля в Лейпциг. А з Лейпцигу чи відкілясь там далі, я напишу Шульцеві все по правді.

Речей, звичайно, всіх не заберу, але то не велика печаль. Головне — гроші; й тут буде морока. Річ в тім, що, коли прийшли мої гроші від Старушка, я зробив дурницю. Шульц сам хотів, щоб я поклав їх у касу на свою книжку, а я сказав, хай він кладе на свою. Як я тепер їх добуду? — не знаю.

Правда, у мене є грошей багато: це ті, що zostалися від дороги: 700 карбованців — це майже вдвічі більше марок. Кобець каже, що він, коли йому заплатить Старушок у Києві, може позичити 500 марок, які він відложив на подорож до Австралії. Я так і

зроблю, бо Старушок має мої гроші, хоча б з оренди нашого дому, а далі — з оренди саду.

Отже, каже Кобець, і цього мало, бо гроші В'ячеслав В'ячеславович може вислати мені тільки в Японію, але ж вони прийдуть не швидко, й мені може доведеться їх довго чекати.

Я ще думаю, коли у Шульца зостанеться моїх майже 12 тисяч марок, то я можу позичити ще у Фрица, що в нього є на його книжці, а Шульца буду просити, щоб він повернув принаймні Фрицові мій борг.

Кобець ще каже, щоб я залишив у нього листа до Шульца, може той віддасть мої гроші, й тоді Кобець сам вишле їх просто до Австралії, до Сіднея... Тільки я не вірю цьому. Коли він довідається, що я покинув їх за те, що він — шпиг,— він мені цього ніколи не подарує й, звісно, грошей не віддасть. Не віддав же "дядюшка" нічого, хоча, як виявилось потім, мама заплатила йому за мене за цілий рік вперед, а я ж йому не зробив жодної шкоди...

Ну, це все — те ж пусте. Якось-то буде!.. Доїхати та на перший час вистачить, а там — буду працювати. Кобець каже, що мені, такому здоровому й дужому, не тяжко буде знайти працю. І це — правда. Ех, яка шкода, що я тільки місяць перед цим почав вчитись англійської мови. От, якби було б знати!

Але й це — не важно! Там сила німців.

Головне, що треба спішити, бо влітку буває дуже бурхливе море, а я не знаю, чи зможу я витримати плавання по океану. Але ж ще більш головне те, що я тепер, власне, з учорашнього дня змушений жити, увесь час брешучи... Це мені страшенно тяжко...

Та ж тяжко не тільки від цього... Коли відчуваєш, що тобі так попечено душу, то увесь світ стає одним великим тягарем...

Ну, час вже вертати й додому... "Додому!" Ні, немає в мене дому, нема в цілому світі... Хоч би якась манісінка рідна щілінка!..

— — —

Всі Шульци питаються, що зі мною? Кажуть, що я зовсім хворий. Я мусив брехати, що в мене знову болить у боку й голова. Пані Магда дуже стривожилась, примусила мене зміряти теплоту й лягти в ліжку. Ох, як це вийшло по-дурному! Я сам себе спутав і тепер ще мені знову доведеться якось викручуватись, щоб вирватись з цього дому.

Правда, коли виявилось, що теплота в мене нормальна,— мені дозволено встати з ліжка, але все ж таки мене вважають за хворого. Навіть пан Шульц двічі заходив до мене поспитатись, чи мені краще?

Ох, як мені кортіло спитати його просто очі-в-очі, чи він — шпиг? Та не можна було, бо весь час у мене був Фриц... За віщо ж я маю й його ображати?.. Я потім шукав нагоди аж до вечора, а увечері він знову поїхав до Берліна: очевидно, повіз свої доноси...

Певне, завтра увечері виїду й я. Кобець обіцяв сам купити мені квиток до Бремена й "тікет" на корабель, щоб часом хтось не побачив мене на станції. Ну, яка це шкода, що він не може їхати зо мною! Якби в мене були мої гроші,— він, певне, поїхав би, бо я

йому позичив би. Власне, я й так, без позики, радо дав би йому, тільки ж знаю, що він одмовиться...

Ну, добре. Ще треба купити путівник, а збиратись нема чого: майже все, що треба, перенесено до Кобця ще з позавчора, у мене ж буде тільки самий портфель з пасом та записками...

— — —

Я сьогодні прокинувся серед ночі. Певне, мене душив кошмар. Мені було якось лячно і я довго не міг заснути. Спочатку я думав про те, як я один, сам-самісінький подамся в таку далеку дорогу?..

Але — повороту нема! Не можна ж хитатися то в один, то в другий бік. Ми зважили з Кобцем все, а коли на щось серйозно зважишся,— треба робити, а не лякатись і рачкувати назад.

Тим більше, що я почуваю, як мене гнітить все те, що мене оточує. Я цілі дні брешу, хоча майже не говорю.

Але ж того мало.

Вночі прийшло мені на думку потихеньку піти до кабінету Шульца, знайти всі його плани Полтавщини й знищити. Ця думка спочатку здалася мені такою натуральною й доброю, що я вже був встав з ліжка, знайшов свій електричний ліхтарик і почав потихеньку відчиняти свої двері. І, тільки тоді, як я вже був у коридорі, я зрозумів, що хочу зробити гидкий вчинок. Бо, й справді, це був би той самий шпіонаж з мого вже боку, шпіонаж, від зустрічі з яким я кидаю Європу...

От до чого мене доводить життя під одною стріхою з шпигами. Ні, хоч би вже швидше вечір!.. А може піти просто по обіді? Ні, це — не натурально. Всі знають, що шнель-цуг до Лейпцига йде увечері... Але ж, як це зробити так, щоб мене не пішов проводити на двірець Фриц?..

Ну, та якось викручусь.

По обіді треба забігти до Кобця...

— — —

Ну, як же я одвик від потягу: мене трусить страшенно, а нема де й сісти, крім власного куфра. Писати також не можна. Ох, як мені шкода покидати Монахин!..

— — —

26-е травня я зустрів в Лейпцигу або, як кажуть галичани,— в "Липську". Але ж я мало-що тут бачив, хоча й пробув майже 12 годин. Насамперед я почував себе розбитим фізично: перед тим цілий день бігав, а потім за всю ніч майже не заплющив очей, то стоячи, то сидючи на куфрі в проході. Але ж я відчуваю ще й духовну втому, повну душевну розбитість. І коли фізична ніби вже минула, як я виспався, то духовна, здається, щодалі, то більше зростає.

І справді: скільки різних почувань довелося перенести мені за цих кілька днів?! Але вчора — то найбільш. Був момент, коли я мало-мало не зламав всіх своїх планів, коли я почував себе страшенно малодушним...

Мені взагалі тяжко сьогодні писати, так само, як тяжко було дивитись і на місто.

Все це роблю ніби з обов'язку, але я не можу дозволити собі, щоб душевні струси порушували мій порядок життя.

Я сказав собі, що записуватиму все,— й запишу, хоч коротко. Взагалі тепер, коли я zostався рішучо сам, я мушу завжди бути твердий, як залізо.

* * *

Вчора по обіді я побіг до Кобця, щоб довідатись про квитки й остаточно умовитись про час від'їзду. Повертаючись відтіль, я близько коло квартири Шульців, на Lerchefelstrasse нагнав Гільдхен, яка йшла до нас, тобто до Шульців. Вона дуже зраділа, побачивши мене; я — також. Гільдхен була схвильована: у неї вийшло непорозуміння з її мамою, й вона підвищеним тоном почала розповідати мені про свою біду. Я так само був стурбований всіма тими подіями, що насувалися, й через те ми обоє були не такі, як звичайно. Вона зовсім не жартувала, а говорила так щиро, як з близьким приятелем. Замість того, щоб іти додому, ми завернули до Англійського Парку.

— Я говорю з вами, як з близьким чоловіком. Мені здається, що ми з вами були знайомі з самого дитинства,— сказала вона, скінчивши оповідання.— Може ви осудите мене, бо через що, власне, я мушу обтяжувати вас всякими особистими дрібницями... і, здається, навіть хвилювати?! Вибачте мені, дурненькій дівчинці. Але я така — нещасна...

Я від цих слів схвилювався ще дужче.

— Ех, Гільдхен, Гільдхен! Ви самі не знаєте, як я прив'язався до вас. Ви ж не забувайте, що у вас у всіх є рідні, є знайомі, друзі, принаймні земляки, а я — один на всьому світі, я маю тільки Кобця й вас. Так, я більш нещасний, як ви, бо навіть...

Я затримався, бо мало-мало не сказав, що навіть вже не маю й Шульців...

Вона простягла мені свою теплу ручку й щиро промовила:

— Я знаю. Будьмо друзями...

— Дякую вам, Гільдо, сказав я,— але ж не знаю, чи можливо нам бути друзями.

— Чому? — Вона аж затрусилась, і кров вдарила їй в лице.

— Чому?! Ви самі запропонували мені свою дружбу, й я був би щасливий її прийняти. Але є одна велика й таємна причина.

— Яка? — ледве чутно прошепотіла вона. І, справді, була зовсім нещасна.

— Ви можете обіцяти мені, що ніхто, крім нас, не буде знати про мою таємницю... принаймні тиждень? — спитав тоді я.

— Якби хтось інший поставив мені таке питання, я би не вважала можливим більш говорити з таким чоловіком.

— Я вас спитав на те, що не певен, чи схочете ви знати мої таємниці, Гільдхен!

Гільда знову взяла мою руку.

— Говоріть. Я вам даю слово, що ваша тайна буде моєю тайною.

Я не знав, як почати. Мені було тяжко говорити ті страшні речі про людей, яких я так любив і які були їй ще більш близькими й рідними.

— Говоріть все. Я ж тільки-що говорила вам щиро, що думала, про рідну маму.

І я розповів їй все, що знав про Шульца. Розповів і те, що я не можу далі жити з ними в однім домі.

Все це її страшенно ошарашило. Вона чула про близьку війну, але ніколи не думала, що Шульц був на Україні на те, щоб шпionити. Вона зрозуміла увесь жах цього слова й не могла прийти до тями.

— І що ж? Що ж ви думаєте зробити? — спитала вона.

— Я виїду з Монахина.

— Куди?

Я вагався, — чи казати, чи ні?

— Я не знаю! Я напишу вам відтіль, куди я поїду, — сказав я нарешті.

Гільда подивилась на мене своїми блакитними, ясними очима уважно й довго і, очевидно, враз зрозуміла, що я — нещирий.

— Ви все добре знаєте, я це почуваю. Але, звичайно, після того, що трапилось, ви маєте повне право не вірити небіжці пана Шульца. А я не смію вас питати, хоча мені це дуже й дуже потрібно.

— Добре, — сказав я, — признаюсь вам до кінця. Я, дійсно, все вже обміркував: я їду до Австралії.

Вона мовчала. Її чудові очі потемніли, наче на сонце набігла хмара. Потім вона підвела свої пухнаті вії й знову тихо, тихо спитала:

— Коли?

— Сьогодні, через три години.

Вона побіліла, як крейда; сказала тільки одне слово:

— "Макс!" — і, впавши на руки, голосно заридала.

В мене мало не розірвалось серце...

Через хвилину вона втихла.

— Це все — неодмінно?

Я мовчав.

— Не може бути бодай одстрочки? На день, на тиждень?

— Кому й що вона pomoже, Гільдхен? За ці дні я вимучився, як за рік. Я ж увесь час брешу. А тут, навіть взагалі в Мюнхені, ви самі розумієте, я не можу зостатись. А в Європі?... Щоб може ще брати участь у війні? Казав же Шульц, що всі мужчини будуть воювати! Він же ці справи знає добре! А я взагалі не хочу воювати ніколи й ні з ким. Я мушу відійти від того життя, відійти з тої сторони, яка мене одурила, ошукала. Ви розумієте, як було мені тяжко пережити це все взагалі й як ще тяжче буде... від сьогодні, після цієї розмови з вами...

— І ви будете ненавидіти мене, що я Шульцова родичка й німкеня?

— Що ви, Гільдхен! Це ж ні з чим не в'яжеться.

— То будете мені хоч писати?

— Коли ви дозволите.

— І пам'ятатимете про мене?

Вона знов заридала на одну мить...

Я глянув на годинника: було вже 5 годин. Мені залишалося дві години до від'їзду.

— Ну, що ж? Може ще побачимось, Гільдхен? — спитав я. — Ви теж будете згадувати про мене?

— Я буду жити тільки одною думкою: я буду чекати вашого повороту!.. А тепер дозвольте мені бути на двірці.

Я сказав, що це — неможливо, бо я боюся, що мені не пощастить уникнути проводів Фрица.

— Коли ви згодні, я зроблю так, що Фрица не буде, — сказала Гільда. — А Кобець буде?

— Ну, то вже тоді я зроблю так, щоб не було й Кобця, — відповів я...

* * *

Коли я повернувся додому, мені відчинила двері фрау Магда.

— Максе! — сказала вона. — Зайдіть до мене, я хочу з вами поговорити.

Я аж поточився з переляку: невже довідались?!

Але, коли ми увійшли в її хату, вона спитала:

— Що сталося з вами? Ви зовсім перемінились. Може вас образив Фриц, що ви майже з ним не говорите? Може ми чимсь вам зробили прикрість, а, може, ви, й справді, нездужаєте? — Й вона притягла мою голову до себе.

Цей ласкавий тон, ця сердечна щирість, після всього попереднього, було більш, ніж я міг витримати — і я заридав. Вона страшенно стурбувалась.

— Ні, ні, ні! — сказав я. — Ви помиляєтесь. Я маю величезне горе, але сьогодні, сьогодні я не можу вам його сказати.

— Максе! Може щось з Гільдою? Вона забігала вся не своя. Що сталося? Я питаю вас, як мати.

— Ні, ні; нічого! І Гільда також ні в чому не винувата. Але, ради Бога, не питайте мене: я сам все-все вам напишу (я сказав — "напишу", а потім поправився "скажу"), але ж тільки не сьогодні. А зараз я маю їхати з Кобцем. Я зайшов попрощатись.

Вона дала мені умитись.

Я попрощався з нею, вона поцілувала мене в голову. Потім попрощався з Фрицем. Ми мовчки стиснули один одному руки. Я взяв свій портфель та ще маленький пакунок і пішов, забувши бриля, але це помітила фрау Магда, сумно подивилась мені вслід і ще раз сказала вже на сходах:

— До побачення. Швидше вертайте.

* * *

Я забіг до Кобця, забрав речі, віддав йому листа до п. Шульца про гроші, якого він віддасть тільки після моєї телеграми, що я вже виїжджаю з Бремена, потім, попросивши Кобця, щоб він мене не проводжав, на що він враз згодився, сам полетів на двірець..

Гільда вже була там.

Ми говорили увесь час. Вона розповідала про себе, я спішив розказати про себе те, чого раніш вона не знала.

Коли вже прийшов час сідати в потяг, вона подала мені пакуночок.

— Я давно хотіла була віддати вам це, але боялась, щоб не вийшло, як тоді — пригадуєте — з краваткою.

Я нагнувся й поцілував її тонкі пальчики.

Вона знову враз заридала.

І... коли б вона тоді була тільки сказала одне слово: "Зостанься!" — я, певне, не витримав би й зостався без вагання..

Але вона не сказала цього.

Вона тільки промовила знову:

— Так я — жду!

— А я обіцяю! — промовив я.

І, цілком невільно, наче в якомусь сні, ми нахилились один до одного й поцілувались... Я ще й досі чую її губки на своїх і чую, як пахне її золоте волосся... Ах, Гільдо, Гільдо... Як у мене розривається серце!.. Може краще було б сказати: "зостанься!?" Ні, ні, ні. Для чого? Я вернусь... Я вернусь...

Ну, я не можу писати далі. Мушу перечасувати й заспокоїтись...

— — —

Про що я маю записати з своїх вражень у Липську? Мені здається, що я все бачив, неначе в якомусь тумані, хоча сьогодні спочатку був ясний і напрочуд теплий день. Всі ті враження відбилися в моїй душі так, як на одній з оболонок Кобця, коли він забув затулити об'єктив і зняв три краєвиди на одному склі.

На вулицях я немов бачив самі книгарні та видавництва, бачив чудовий пам'ятник Лютеру, знаменитий старовинний університет, чомусь пам'ятник полякові Понятовському, пам'ятник Мендельсонові, розпочатий величезний пам'ятник прусько-французької війни (за містом, біля "Крематорії" де спалюють мертвих людей замість того, щоб ховати їх на цвинтарях).

Цей пам'ятник війни навів мене на сумні думки. Його ще не закінчили, а чи й закінчать? А як закінчать? Може доведеться переробляти зроблене? Буде тяжка робота, бо один бік постаменту має 130 кроків завдовжки, а одна сторона самої колони — 90 кроків.

Як автомат, я зайшов, як мені радив Кобець, до музею, щоб подивитись на знаменитий "Острів мертвих" Бекліна, портрети Ленбаха, образи страшної сили Каульбаха, незвичайної краси погруддя Лютерове, роботи Макса Клінгера. За цими дивами людського мистецтва я, справді, неначе трохи забувся. І яке ж було моє здивовання, коли я побачив знайому ще з дому по безлічі репродукцій нашу дівчину, яка по калюжах, у нашому ж таки селі жене гусей! Це — образ Пимоненка. По правді кажучи, річ слабенька, особливо, рівняючи з такими полотнами, які висять обіч, але якась така рідна, близька. Я вертався до неї тричі й подумав, що певне те ж саме переживала мати "Сержа", коли, дізнавшись, що ми з України, скрикнула:

— "Так ви — тоже рускіє?.."

Я вважаю це порівняння добрим, бо Пимоненко мені теж видається "не українцем",

хоча він працював виключно на українські теми... А може я помиляюсь? Та кому це важно?..

Щоб закінчити цілком огляд всього, що радив мені подивитись Кобець, я зайшов ще до знаменитого склепу "Ауербахскеллер" на Гриммаішештрассе, де нібито відбувалася сцена, змальована Гете в "Фаусті" коли Мефістофель співав свою пісню про "блоху" й видобув вино зі столу.

Старина, дуже цікава, яка в інший час безперечно зробила б на мене величезне враження, вже хоча би тими власноручними підписами, що позоставляли тут всякі історичні особи.

Я був тут увечері й вперше згадав, що з учора, власне, від обіду, нічого не їв. Я замовив їжу й вино. І — дивна річ — вчув страшенний голод, так що мусив був з їсти ще й другий розбратен. Була думка: чи не напиться? Але вона мені здалась й смішною, й дурною,— і після того я навмисне навіть не покуштував вина, а лише налив в склянку...

Так, справді, гарний, дуже гарний Липськ, але, на жаль, я втрапив до нього в недобрий для мене час...

Коли я обідав, пішов дощ, потім все небо затягло хмарами; стало темно й сумно, сумно. А ще сумніше здалося мені, коли я побачив сотки, чи може й тисячі вимучених, брудних чоловіків і жінок, які поодинокі й гуртками один-за-одним їхали на велосипедах. Я запитав когось на вулиці, а той мені суворо відповів:

— Соромно, бурше, не пізнавати робітників. Це ж ті, що працюють на вас,— панів...

Я навіть не вчув образи, бо, й справді, це — нещасні люди на колесах, особливо на тлі цих розкішних будинків та паркетових вулиць...

Я зайшов до крамниці золотих речей і купив для Гільдхен кулончик. Вони самі його й одішлють по адресі. Потім я повернув до готелю й засів за свої записки...

І так мені журно й від цих вражень з Липська, й від цього дощу, й від того, що знову, як у Львові, я чую музику з готелю чи кав'ярні...

Я почуваю себе закинутим щеням, мокрим, бездомним, з побитими боками...

Люба моя Гільдхен, якби ти знала, який я нещасний!..

"... Ich weiss nicht, wass soll es bedeuten,

Dass ich so traurigbin?..

Ein Märchen aus alten Zeiten,

Es kommt mir nicht aus dem Sinn"...

Ну й довго, без міри тягнеться час, а голова така порожня... Чотири рази починав писати п. Шульцеві й кожен раз рвав.

Люба Гільдхен! Який я вдячний тобі за твій подарунок: і та обручка з моїми кольорами — синім сапфіром та жовтим топазом, — і та чудова вишиванка, що хвилює мене своїми щирими словами з пісні Гретхен,— все це — найдорожчі пам'ятки того доброго часу, що прожив я у прекрасному, розумному й чутливому Монахині, кращий художній твір якого, безумовно,— ти! Твої чудові пальчики вишивали для мене оте:

..."Mein armer Kopf

Ist mir verrückt;

Mein armer Sinn
Ist mir zerstückt"...

Я також не з меншим правом можу сказати те саме.

Чи думав я тоді, як рисував твою ручку, лежачи хворий, що тепер мені буде щастям поглянути на неї. Чи думав я, що той етюд, який мені подарував Фриц, буде мені найдорожчою річчю, яку вивіз я з Монахіна?!

З Бремена я пошлю тобі свою фотографію...

Листа Шульцеві напишу теж у Бремені. А зараз понаписую хоч картки Старушкові, Ярославу, Кобцеві. Пошлю привітання й Олексію Івановичу та Харитині. Чи здорова вона, моя старенька? Власне, то вона одна — єдина моя зв'язь з моєю рідною стороною й з моїм безповоротним щасливим минулим...

— — —

От я й в Бремені. Як колись я проїхав біля Відня, так тепер проминув Берлін. Може коли й буде шкода, але сьогодні — ні. Прикро тільки, що мушу сидіти тут аж три зайвих дні. Сьогодні — четвер, а мій пароплав одійде тільки в неділю, 31-го травня. Це буде нова велика дата в моєму житті.

— — —

Сьогодні я їздив трамваєм до порту. Мій пароплав "Каїр" — величезна машина, я його бачив здалеку. Цілий дім.

Гарно на морі. Тихо, спокійно. А скільки кораблів, човнів, яхт, катерів, ботів... Це — цілком новий світ...

Яка сила народу, і яких тільки тут нема людей?! Зустрів і наших рідних парубків, в сіряках і з саквами, а одного — в смушевій шапці. Як вони зраділи, коли почули мою мову!.. Я говорив з ними, питався: куди?

— До Америки.

— А ми — до Бразилії.

А один так весело всміхнувся до мене й спитав:

— І ви, паничу, з нами?

— Ні, я — далі, я — до Австралії.

— Ой, Боже ж мій! Невже є ще щось далі? — аж сплеснула в долоні молода жінка. А чоловік її подивився та й каже:

— Виходить, допекло.

Када едеш у пекло...

— Чи може до батьків?

— Я сирота, — відповів я, — у мене ніде в світі нема нікого рідного. А, дійсно, допекло, — то й їду світ-за-очі.

— Виходить — "по щастя", як і ми, — додав другий, літній чоловік.

— Дай-то, Господи! І вам, і нам! — побожно промовила жінка.

Од цієї розмови мені стало ще важче на душі й я швидко втік звідциль блукати по місту.

Але мене чогось ніщо не вражало. Та, власне, й не могло вразити: Бремен —

невелике місто й, після того, що я вже бачив, все видалося знайомим, тільки не таким визначним. Бремен незрівнянно менш цікавий, як Дрезден, а вже про Монахин то й не казати. Гарні Wall-Anlagen: вони почасти нагадують краківські "Планти", бо так само ці сади посаджено на колишніх старих валах. Але я "Планти" бачив взимку, а ці — весною, через те вони мені незвичайно подобались. Цікавий старовинний собор — "Дом" — в осередку міста; статуя Роланда, ще якісь пам'ятники.

Обідав, як мені радив Кобець,— в Ratskeller'і (ресторація ратуші), який, справді, уявляє собою щось визначне. Вже самі старовинні бочки чогось варті, але ж тут ще гарні фрески, а найголовніше те, що тут, в цьому склепі написав свої знамениті "фантастичні казки" Гофман.

Було мало народу. Я сидів і думав, думав. Не варт записувати цих думок, хіба крім одної. Коли я оглядаюся назад на себе, коли згадую себе навіть рік тому назад,— яка величезна різниця! Тоді я був малий хлопчик, а тепер я зовсім інший. Подумати, скільки я бачив за цей час, скільки я пережив, чого-чого тільки не зазнав?! І коли я думаю про пана Шульца,— то мушу сказати собі по совісті, що все лише, чого я зазнав, було, тільки дякуючи йому. Навіть дорогий В'ячеслав В'ячеславович і любі Скибенки, що зробили стільки мені добра,— дали мені менше. Не через те, звичайно, що не хотіли, а так склалось...

І це ще більше рве мою душу. Ну, нащо? Нащо він мусить мати таку ганебну службу? Невже ж таки, такий розумний, такий знаючий і все уміючий чоловік не міг робити чогось іншого?!... От, ця загадка пече мені серце...

— — —

Цікава річка Везер, цікавий і порт...

Я рано пообідав і повернув до готелю.

Сідаю нарешті писати листа п. Шульцу. Але, як почати? Не можу ж я писати йому "Вельмишановний" або "Високоповажаний", чи навіть "любий"...

Але спочатку треба послати швидку депешу Кобцеві, що я затримався на 2,5 дні й щоб, коли буде якась мені пошта, переслав сюди. Ще встигне експресом.

Телеграфую й Гільдхен, завтра пошлю довгого листа, а фотографії вишлють з ательє по адресі...

* * *

Нарешті я написав того листа...

Цю копію, власне брульон, zostавляю собі на пам'ятку. Шкода буде, коли я не зумів вірно перекласти на німецьку...

Бремен, 29/V, 1914. "Копія".

Пану гауптману Іоганну Шульцу.

Мій добрий учителю, Іоганне Карловичу!

За весь час нашого знайомства я вперше дозволив собі одурити Вас і Вашу добру, таку ласкаву до мене сім'ю, яку я щиро й беззавітно полюбив, так само, як любив і Вас. Я сказав Вам, що їду з п. Кобцем в екскурсію до Лейпцига. Але це була з мого боку свідомо неправда: я сьогодні — в Бремені, маю в кишені квиток до Йокогами (в Японії),

звідкіль маю виїхати далі — до Австралії.

Якщо можете,— вибачте мені мою цю першу брехню. Її викликали дуже важні й несказанно тяжкі для мене причини, що примушують мене покинути "Старий Світ", покинути Вашу, любу сім'ю, яка фактично вже замінила була мені втрачену мою родину; з якою я був зрісся такими тісними узами, що навіть ще тиждень перед цим ніяк не міг би собі уявити, що якась сила зможе їх розірвати. Але це сталося!..

Ви знаєте, що я ніколи не брешу, а через те цілком щиро признаюсь Вам у всьому.

Я довідався, що Ви, Іоганне Карловичу, жили на моїй батьківщині два роки не на те, щоб мати заробіток з учителювання, а на те, щоб збирати всі відомості, потрібні Вам і вашому Кайзеру для майбутньої війни, що, очевидно, як говорили й Ви самі, зачепить і Російську державу, а — виходить — одночасно й Український Народ. Я не розумію, що й як буде, але самий факт, що Ви жили у нас в Полтаві, як... вибачте мене, що скажу це страшне для мене слово,— як шпигун — той факт мене приголомшив. У мене щось надірвалося в душі, враз щезла вся моя до вас любов, хоча вона була майже така, як і до мого рідного тата. Правда, у мене залишилося тільки одне добре почуття до Вас — це безмірна, безкрая подяка за все те велике добро, яке Ви зробили для мене.

Я ніколи не забуваю й не забуду до смерті, що, якби не Ви, може б я тепер сидів десь в російській тюрмі чи в Наримському Краю; якби не Ви — я, певне, не був би тим, чим є тепер, тобто я був би далеко дурніший і не мав би тих знань та умінь, яких я добув, дякуючи Вам і Вашим вказівкам. Я розумію й те, що, дякуючи Вашій безмірно-добрій пані Магді, дякуючи товариству Вашого славного Фрица, якого я любив, як рідного брата,— я може тільки й зміг так легко пережити оте страшне горе, що спіткало мене в ріднім краю.

За це все своє життя я буду вдячний Вам.

Але ж... але, як це б сказати?.. Ваша "служба" викликає в мене жах. Моя душа вся перевертається при самій згадці про таку "службу". І от, я був змушений втекти від Вас, невдячно Вам збрехати, втекти так, щоб уникнути всякої змоги колись з Вами побачитись.

Пробачте мене, коли можете! Ви розумієте добре, яку нову трагедію я переживаю, коли вона вигнала мене з того міста, що увесь час мені видавалося раєм; з Вашого дому,— що був мені таким самим любим і милим, як мій рідний...

Коли Ви відберете цього листа,— я буду вже в океані. Я намагатимусь забути навіки "гауптмана Шульца" й на все життя залишу в своїй пам'яті образ "учителя Іоганна Карловича" з його славною, рідною мені, родиною...

Ще раз прошу мене пробачити й не згадувати мене лихом: крім цієї таємної втечі від Вас, я нічого ніколи недоброго не тільки не зробив Вам свідомо, але ж ніде не подумав про Вас, пані Магду або Фрица недобре. Це — щира правда.

Довіку вдячний Вам Ваш учень

Максим Крушенко

* * *

Я перечитав ще раз листа, вже по-українському, й не зовсім з нього задоволений.

Але вже й раніш я помічав, що на письмі далеко важче виложити так свої думки, як сказати словами. Крім того, в листі доводиться говорити м'якше й делікатніше, як в розмові, бо, коли говориш, то ловиться тільки самий зміст сказаного й мало надається ваги словам. Це, певне, через те, що слово раз-у-раз можна поправити іншим, а написане вже назавжди застається незмінним...

Ну, та вже нехай! Шульц — розумний чоловік і, коли схоче, збагне й все те, чого я не зумів написати до пуття...

— — —

Цей зшиток кінчається. І добре: завтра починається моє "нове життя" — й завтра я почну новий зшиток своїх записок.

Бремен, 1914 року, 30 травня нов. стилю. 11 год. вночі.

Готель "Норд".

Частина третя

ОКЕАНОМ

ОКЕАНОМ

30 травня 1914 р.

Починаю третій зшиток своїх записок. Але не тим, що сподівався. Ще кілька днів мушу пробути на суходолі й замість Північного Моря, мабуть, одразу побачу Середземне.

Не знаю й сам, чи вважати за ліпше те, що трапилося, чи ні? Правдоподібно, що буде ліпше, а там — побачимо!..

Завтра я сподівався покинути німецьку землю й "Каїром", на якого здалеку дивився по кілька разів на день, гадав пуститися в нову сторону. І сьогодні, по обіді я знову прийшов до порту й блукав собі понад берегом, поміж всіляким людом, що метушиться між різним крамом на кам'янім понадбережжі. Я дивився на цю метушню й міркував: як захоплені всі ці люди самі собою, як кожен з них уявляє в собі самому увесь світ, як його власний інтерес заступає перед ним інтереси всіх інших людей. Бо, й справді, кожен біг кудись по своїх справах, рішучо незважаючи на інших: всі інші були для нього лише перепорою на шляху до тієї мети, куди він поспішав.

З такими думками я відходив все далі й далі по надбережній, роздивляючись усякі зразки човнів, ботів, яхточок, баркасів та інших суден, що, мов велетенські водяні павуки, перебігали з одного місця на друге. Вони відривалися від берега і, зменшуючись до величині малої крапки, щезали десь на блакитному обрії. З берега це видавалося якоюсь забавкою, що не має в собі жодного смислу. Чисто так без пуття плавали ці всякі човни й пароплави по бухті, як, бувало, бігають по гладенькій поверхні води павучки в шапку під ринвою нашого полтавського дому...

Я тільки-що проминув купку людей, що сиділи над самим берегом на кам'яних плитах, і раптом вчув якісь крики розпачу й переляку. Я обернувся й побачив, що з бережка упав у воду маленький, років на вісім, хлопчик. Видимо, він дуже перелякався й не міг справитись з легенькою хвилькою, що плюскала раз-по-раз у камінь. Батьки — це були поляки-емігранти — кричали переляканими голосами, але не знали, що

робити. Не довго думаючи, я почав швидко роздягатись, щоб плигнути у воду й витягти хлопця,— бо я ж таки добре плаваю! Але, поки я зготовився, хтось інший булькнув у воду й за хвилину подав хлопчиська в руки батьків.

Між іншим, добре, що так трапилося. Я потім тільки зміркував, що мені б це могло обійтись недешево після недавнього запалення легенів, бо вода ще була дуже холодна.

Та не в тім річ. Власне, нещастя жодного не трапилось, бо хлопчик ще не мав часу навіть добре злякатись: тільки, що змок. Але ж я нав'язав через цю пригоду незвичайно приємне мені знайомство. Коли той невідомий чоловік з вогненно-рудою головою плигнув у воду,— на березі зостався юнак років на 14-15, який гукав йому з берега по-московському:

— "Хватайте его за волоси! Містер О'Фонель, за волоси ловіте!"

Я, почувши російську мову, спитався того хлопчину, чи він також турист і чи він з Росії?

Виявилось, що хлопчик — Давид Заславер з Смоленського, караїм; а той містер О'Фонель — ірландець, Давидів навчитель. Їдуть вони до Японії, де живе дядя Заславера. Лікарі присудили Давидові проїхати морем, позаяк він слабогрудий. Ці люди вчора прибули до Бремена, щоб їхати тим шляхом, що й я, але на "Каїр" квитків не дістали й мусили б чекати іншого пароплава. Тільки ж перший добрий пароплав, що йтиме за "Каїром",— як вони довідалися в справочній конторі,— буде лише через два тижні, а ті, що підуть раніш,— дуже незручні. Отже, вони мають намір покинути Бремени, а проїхати залізницею до Марселя й там сісти на пароплав, щоб їхати вже з того порту. Як вони зроблять,— ще не відомо, бо відповіді з Марселя немає, але сьогодні їй вони очікують і це вирішить їхню справу.

Ми якось одразу поприятелювали. Містер О'Фонель, довідавшись, що, якби він був запізнився на одну хвилину плигнути за ляхом, то я б попередив його,— одразу почув до мене приязнь: він довго трусив мені руку, неначе не він, а я витяг того хлопчика. Давид так само став до мене з першої зустрічі незвичайно прихильний.

Ми швиденько втекли з місця тієї пригоди і тих подяк, якими проводжали нас, дійсно — нас, бо також, не знать, за що — дякували й мені.

Довго ми ходили по місту, жваво розмовляли, пили гуртом каву, знов вернули до моря й гуляли годину на моторному човні. А врешті прийшли до такого висновку: чого мені їхати самому, коли я можу мандрувати далі в такім милім товаристві, та ще й з старшим чоловіком? Це — одне; а по-друге,— чого мені бути без потреби більше тижня в морі, коли воно ще встигне мені обриднути, тим більше, що переїзд від Бремена до Марселя нічого особливого не уявляє? А втретє — чому мені не виграти цілого тижня в дорозі, бо в Марселі ми можемо бути через два дні, а тим часом проїдемо західну Германію, Ельзас і Південну Францію, а коли й будемо чекати,— то в чудовому й цікавому Марселі, а не в досить нудному Бремени?

Всі ці доводи видалися мені такими переконувочими, а найбільше те приваблювало мене, що я не почуватиму так гостро самотності, й я одразу майже згодився. Особливо мене тішить, що я буду їхати в товаристві, а це також врятує мене від багатьох

прикрощів, що я, безперечно, мусив би зазнати в далекій і цілком невідомій мені дорозі.

Я кажу: "майже згодився", бо це залежатиме від тої відповіді, що може прийти з Марселя. Якщо там так само доведеться чекати коло двох тижнів, то врешті мені нема чого тинятися по Марселю, а — навпаки — мої попутники можуть там почекали мене, поки я доїду туди своїм "Каїром".

От, на цьому дні й стали. В 9 годин Заславер та О'Фонель зайдуть по мене до готелю, щоб йти вкупі вечеряти й, певне, вже матимуть відповідь. Тоді все й вирішиться.

* * *

Зараз мені принесли телеграму. О, моя любя Гільдхен! Яка ти славна, яка дорога! Спасибі тобі. Але ж я пошлю тобі відповідь тільки увечері. А твоя телеграма буде першим додатком, що я наліплю в цій зшитку.

"Милий. Може ще тебе застане мій останній поцілунок на суходолі. Візьми його з собою в дорогу: нехай він нагадає тобі про бідну Гільдхен, що невимовно сумує в самотині".

А може вернутись? О, ні! На що б же це було подібне! Дика думка!..

— — —

Ну, так! Виходить, їдемо впоперек всієї Європи. Ось уже й маршрут:

Бремен, Кельн (Німеччина), Страсбург (Ельзас), Базель, Берн, Лозанна, Женева (Швейцарія), Кюлоз, Ліон, Баланс, Авіньйон (це — той самий, де було взято в полон римських пап), Арль і Марсель (Франція). Тобто, виходить, що я проїду ще Ельзас, Швейцарію (мені давно туди кортіло, особливо після оповідань мого друга Кобця!) і нарешті — Францію.

І що найдивніше — це так швидко! Містер О'Фонель вирахував, що з Бремена до Кельна ми їхатимемо всього 6 год. 45 хв.; з Кельна до Базеля — 8 годин, з Базеля до Женеви, коли їхати залізницею, то так само — 6 год. 45 хвилин. А від Женеви до Марселя — ще 12 год. Тобто всього в потягу — 33 години й 30 хвилин...

Яка тепер легка річ — мандрівка! А колись же В'ячеслав В'ячеславович їхав з Києва до Харкова кіньми більш, як три тижні...

Правда, це мені стане недешево, бо поїдемо другою класою. А квитки коштуватимуть до Базеля 63 марки, до Женеви — 20 франк і від Женеви — 39 франків, тобто коло 50 карбованців. Шкода, що я не позичив у Фрица! Ну, та в мене ж досить грошей та ще, крім того, очевидно, не пропаде й моя "шіфс-карта" на "Каїрі", бо містер О'Фонель взяв її в мене, щоб завтра занести до транспортної контори. Він каже, що її можна продати навіть дорожче, ніж я за неї заплатив, бо є дуже багато охочих їхати.

Ну, добре. Завтра рано виїздимо. Телеграми Кобцеві й Гільдхен я вже послав, бо це було зробити дуже зручно, позаяк ми вечеряли в Бюрґерпарку, а це — два кроки від двірця.

Яка чудова музика в цій парку й як вона мене схвилювала, коли заграли увертюру "Танґейзера"! Яка різноманітна також тут людність. Так і мигтять білі штани моряків,

здається, всіх флотів світа!..

Пора спати.

Що ж то там думають про мене Шульци? Я гадаю, що поки це та те, про мою історію не варт оповідати моїм новим попутникам. Це — вже тема для морських розмов...

Так, оце гаразд! Хочу лягати спати, а не позакінчував листів до Ярка та Старушка. Яркові мушу написати увесь маршрут до дрібниць: нехай пильнує по мапі, як я їду!

— — —

Ми сидимо в кафе на Хохштрассе в Кельні. Пообідали, поглянули на самий знаменитий зо всіх готичних соборів — кельнський і засіли у довжелезній, але вузесенькій вулиці, самій старій в Кельні — Хохштрассе. Містер О'Фонель п'є біле вино й читає англійські газети; "колега Давид" (ми умовились звати один — одного "колегами", бо ж ми — студенти й товариші в подорожі!) пише картки, а я — свої замітки. Але нема часу й треба поспішати.

Ми встигли оглянути поверхово тільки старий Кельн, над яким панує собор — "Дом". Цей "Дом", справді, щось велетенське, або, як сказав би п. Шульц, — "колосальне!" Досить зазначити, що він має сто сорок кроків завдовжки й 62 завширшки, а головна дзвіниця — заввишки 156 метрів, тобто — вдвічі вища за вежу краківського Мар'яцького костюлу, яка колись мене так вразила. Цікаве нам сказав той чоловік, який показував собор, — що ця будівля почалася ще з 1248 року, але фактично й до сьогодні не закінчилася, бо ще не було такого часу, щоб в цьому соборі не робилися якісь добудування чи ремонти.

Ми з Давидом вирішили, що собор і довіку не добудується, бо, коли закінчать одну частину, — то друга почне руйнуватись. Досить того, що мармур, з якого будовано собор, цілком уже почорнів. Яка сила всередині колон і які вони всі масивні та величаві!.. Чудові ще в ньому й вітражі.

Потім ми заходили подивитись на ратушу та дім "Гюрценіх", — старовинна будівля, якої мета та ж сама, що Празького "Обецного Дому" — приймати чужоземних гостей.

Кажуть, що найкраща частина Кельна — "Нове Місто", але ж не було коли й поглянути, бо через годину їдемо далі Рейном аж до Кобленца, а там знову сядемо на залізницю.

Але ж що мене вразило в Кельні: це, власне, перше німецьке місто, яке зовсім не дивує своєю чистотою. Якраз навпаки. А тіснота по старих вулицях така, що сливе всі мусять ходити по бруку!

Виходячи з собору, ми зайшли до всесвітньої знаменитої фірми "Марія Фарина" й купили собі по флакону справжньої "кельнської води" (одеколону). Кажуть, що це роблять рішучо всі туристи...

Ну, годі. Треба поспішати на пристань!

— — —

Ми їдемо знаменито. На чудовому, чистому, затишному пароплаві, що, як навмисне, зветься пам'ятним мені ім'ям — "Лорелея", ми пливемо по розкішному

Рейну, від берегів якого не можна відірвати очей. На пароплаві чимало людей,— хоча ще тільки початок сезону рейнських подорожей. Незвичайно вигідно напівлежати в плетених "Chaise-longue'ax" дивлячись, як впливає місто за містом, чудові замки, що раніш мені доводилось бачити лише на ілюстраціях, фантастичні руїни, вкриті "сивою старовиною", як говорить і містер О'Фонель.

А він це любить. Взагалі старовина, історія — це його найулюбленіші речі. А як він зацікавився Україною,— аж я здивувався! Він і сам чимало знає, бо давно цікавиться нашою стороною, бачив старовинні портрети багатьох наших гетьманів, знає "Кобзаря", бачив всякі наші п'єси й каже, що за часів Богдана навіть Європа добре знала Україну. Він же тепер цікавиться Україною, як стороною, де — по його думці — знову так широко повстане "національне питання", що знову вся Європа знатиме й говоритиме про нас.

Дай, Боже! Це мене страшенно тішить!

Але про все це — іншим разом: на морі. Тут тільки зазначу, що я вже зробив добру виміну: містер буде продовжувати вчити мене англійської мови, бо я дуже мало знаю, а я його — української. Добре, що зо мною "Кобзар"!..

Отже — про Рейн.

Коли ми виїхали з Кельна,— сам Кельн видався нам зовсім іншим: такий величавий, такий мальовничий, що ніяк не подумаєш, що він всередині такий неохайний. Мушу, звісно, додати, що неохайний, порівнюючи з Монахином, Дрезденом чи Липськом, а не з Києвом, чи Полтавою... А ще мушу додати: "на мій великий-превеликий жаль"!..

Од Кельна йде міст до маленького села на другому боці — Дейтца. А вже далі — по берегах послались чудові ліси, сила виноградників,— і все це вкрилося свіжим, зеленим листом. Береги надзвичайно оживлені: сила човнів, більших і менших пароплавів, моторів. А я дивлюсь і думаю: наскільки ж то кращі вони видавалися б мені, якби обіч зо мною була й Гільдхен!.. Ех, не буду себе мучити...

* * *

Ми проїхали Марієнбург, Веселінг і під'їхали до Бона, де був більший зупинок. Це — незвичайно красне місто на горі, по якій терасами спускаються до берега вілла за віллою, що стоять в розкішних садках та виноградниках. Тут народився Бетховен, тут же тепер один з найбільш знаменитих німецьких університетів.

Власне, від Бона починається справжня краса Рейну. Досить рівні береги звідціль стають згористими й з кожною хвилиною приносять щось нове, мов в синематографі.

Особливо чудове враження роблять острови, що, наприклад, ми бачили біля Роляндсека. На одному з цих островів потопає в садках чудовий на вигляд монастир. Мені про нього розповідала ще Гільдхен, бо в цім монастирі живе її тьотя. Ах! Гільдхен, Гільдхен! Я скрізь бачу тебе!..

На городській горі — мальовничі руїни колишнього замка... І щодалі,— то все наче краще! Могутнє враження ще робить Броль з своїми руїнами і т. д. Доречі, сила мостів. Я налічив від Кельна до Кобленца аж дев'ять.

Я їх одмічав та одмічав, а потім згадав оповідання татуса про нашу знайому, пані

Ахтюгенкову, яку ще ми дражнили "курячою ногою", бо вона була така кощава й наче зламана в попереку. Якось тато оповідав, що, коли він поспитався, де її син, то вона йому сказала:

— "Ах, і не спрашуйте: всьо по заґрянцях та по заґрянцях волочиться! Поверіте-лі, й сама я не знаю, чого тільки туди люде їздять? Як часом, бувало, приїде мій Гриша, а я його спрашую: — "Що ж там видів інтересного?" — то він і говорить: — "Мости, мамінко!" Та ще й так непристойно звуться,— звиніть за вираженіє,— "брюки". Так, ото — говорю йому — чи ж варто по заґрянцях таскатися, щоб на ті брюки дивитися?! Мало разві їх і у нас, у Полтаві?..

Або як почне розказувати про идолів, про всякий статуї, про якусь "Манеру Медицинську", котора, звиніть за вираженіє, стоїть цілком нагла, як мати родила, тільки руками затуляється,— то я тільки плюну, та й кінець. Тьфу, Господи, "помилуй нас грішних!"

Колега Давид саме їв шоколад, коли я про це оповідав, та так він похлинувся зо сміху, що аж посинів. Ми з містером О'Фонелем полякалися навсправжки.

Вони кажуть, що я добре розповідаю анекдоти. Не знаю, але ж тепер, коли тільки хтось скаже слово "брюки" чи "Brücke" або "Манеру" згадаємо,— то ми всі аж качаємось зо сміху, хоча, власне, й нема чого...

Я дуже задоволений, що не поїхав просто з Бремена. Мало того, що я не бачив би чарівного Рейну, але ж я в самотині безмірно, страшенно б сумував,— а то — навіть нема часу й замислитись. Та ще лагідна вода, прекрасні пейзажі, спокійна плавба — все це якось заспокоює мою душу. До того ж і містер, і колега незвичайно хороші й славні люди. Давид дуже багато знає й, як каже містер, з нього буде видатний музикант.

Надвечір ми приїхали до Кобленца. Ставало холодно й не було жодного резону їхати вночі водою. І містер дуже добре розрахував, то ми не поїхали далі Рейном. Кобленц,— що стоїть на пригорку в тім місті, де Рейн зливається з Мозелем,— дуже гарне місто. Тут, справді, чудові "брюки", яких, здається аж три, й прекрасні величезні будинки понад Рейном. Тут же є величезний пам'ятник Вільгельмові.

Ми добре повечеряли з справжнім рейнвейном. Містер О'Фонель каже, що він рішучо відрізнявся від тих "рейнвейнів", які дають в Ірландії. Різниця ж вся в тім, що тут у вині дужа багато "вейна" й мало "Рейна" а в Ірландії — навпаки, найбільш "Рейна" й найменш — "вейна"...

Позаяк я згадав, що, виїздячи з Бремена, не заявив ні на пошті, ні в готелю, що, коли б мені була якась кореспонденція (од Кобця чи Гільдхен), куди її послати,— то я подав з Кобленца депеші...

Ніч проспимо у вагонах, а завтра вранці будемо в Швейцарії. Шкода, що проїдемо вночі Страсбург і я зовсім не побачу Ельзасу! Ну, та не можна ж бачити всього, що є на світі. І так вже боюся, що швидко все переплутаю, така сила вражень.

Ні, таки добре я зробив, що розпочав свої записки!

— — —

2-е Червня,— Швейцарія.

В Базелі ми затримались всього на півтори години. Може його й цікаво було б подивитись, але ж нема часу, та й містер О'Фонель каже, що Базель "найдужче знаменитий тим, чого в ньому тепер нема, а саме: тут народився Беклін, який вже вмер" .

— — —

Через три години ми вже приїхали до Берна. Це,— перша столиця європейська, якої я в своїх мандрівках не обминув. Але, по правді кажучи, радість не велика, тільки-що ніколи писати.

В 6 годин увечері будемо в Лозані, а на ніч — в Женеві, де ночуємо й пробудемо цілий день, аж до завтрашнього вечора.

— — —

Знову я сиджу у вигідному плетеному "шезлонгу", дивлюся на зелену й прозору воду Лемана (Женевського Озера), таку чисто, як в Ізарі, й спокій та журна туга наповнюють мою душу.

Справді, озера в Швейцарії — це щось таке чарівне, що його не можна й змалювати словами. Сказати б поетично: це — якась пісня природи, чи її радісна усмішка, яка тим більше сяє щастям, що бачиш її на такому похмурому обличчі темно-фіолетових гір, вкритих чорно-зеленими лісами. Взагалі, коли б не озера, особливо чарівно-казкове Женевське,— то Швейцарія мені б зовсім не сподобалась. Спочатку я навіть боявся в цім голосно признатись, але ж зо мною цілком погодились і мої попутники, бо їм вона теж не до душі. Такі тяжкі ці похмури, темні й грізні гори, неначе вони гніваються на все; такі вони незграбно-великі, що за ними ніде не видно світа Божого. Немов би втрапив у якийсь велетенський колодязь, з якого ніде не можна видряпатись на широкий простір, побачити обрій, безмежну блакитну просторінь крайнеба.

Але, власне, мені не тільки це не подобалось. Якесь прикре враження роблять на мене й тутешні люди, особливо швейцарські німці: незграбно великі, вайлуваті й,— як мені здається, невиховані. А вже жіноцтво,— то просто напрочуд погане й з такими величезними ногами, що, коли б якась тутешня пані захотіла купити собі калоші, то мусила б купувати в двох крамницях по одній штуці, отій, що завше стоїть у вітрині на рекламу!

Взагалі тут, в Європі, багато великих на зріст жінок: чешки, німкені, але найбільшими видались мені швейцарки (теж німкені). Француженки чепурніші, але ж і ті противні; принаймні одна, яка налякала мене так, що в мене аж бриль поліз з голови.

А було це так. Коли ми їхали від Берна до Женеви, то в мене,— мабуть від цілого дня їзди по тунелях, в яких неможливо смердить чадом з кам'яного вугілля,— трохи почала боліти голова. Я пішов до вагону, а містер з Давидом zostались на площинці. У вагоні було порожньо, лише проти мене через один рядок лавок сиділа якась панночка: невелика й пристойна на вигляд. Коли я сів,— то вона враз засміялась, просто дивлячись мені у вічі, а потім якось страшенно неприродно скривила обличчя. Спочатку я нічого не розібрав; потім глянув на неї ще раз, а вона мені знову — те саме.

Й такі якісь страшні пробігли корчі у неї на обличчі, що в мене аж мороз покотив поза спиною. Я одвернувся до вікна, але ж не міг утриматись і глянув на неї знову, так скося, на пів-ока. В неї палали очі, рот був розтулений, губи трусилась, і мені здалося, що вона, як кішка націляється, щоб плигнути на мене. Я неможливо злякався, бо побачив, що вона — божевільна; схопився й прожогом кинувся до дверей, ще й по дорозі добренно вдарився коліном об лавку.

Коли ми через кілька хвилин всі втрьох заглянули у вагон, то побачили, як вона гірко ридала, рвала на собі брилик, волосся й шалено скреготала зубами. На першій станції ми сказали про те кондукторові й він кудись її повів.

Мені було незвичайно погано на серці.

Але ж протягом цього дня ми вже бачили кількох так званих "кретинів", тобто — дурників, з довгими руками й величезними, як кавун, головами. Зустріли також трьох з такими волами, як добрий кулак. Кажуть, що в Швейцарії взагалі чимало всяких хворих, що несповна розуму...

Не зробив на мене враження й Берн. Він так зветься через те, що нібито, коли швейцарці хотіли заложити це місто, то ухвалили його назвати іменем того звіря, якого вони зустрінуть першого в лісі. Цей звір був ведмідь. Вони його й вбили на тім місці, де тепер стоїть їхня столиця. Тим-то знаком (гербом) кантона Бернського й тепер є ведмідь, і цього ведмеда в різних зображеннях бачиш на кожному кроці.

Мало того, тут, недалеко біля Нідекського мосту й досі є ведмежатник. Це — глибока кам'яна, вимурувана в землі, яма, в якій тримають кількох бурих, брудних і обдрипаних ведмедів.

Було якесь свято, а через те біля тої ведмежої барлоги згромадилась сила-силенна бернців, які стояли над ямою, сміялися з тих нещасних ведмедів, що ловили хліб, моркву та інший харч, який їм кидали люди, або вилазили вгору по стовбурах дерев. Мені та Давидові ця картина видалася й нудною, й сумною, але місцевим "тубільцям", очевидно, така забавка дуже до вподоби, хоча від неї й гидко тхне.

З будівель мене зацікавили лише старовинні міські ворота з вежею, на якій знаменитий "орлой" — дзигарі. Коли приходить повна година, вони дуже мелодійно дзвонять в дзвони, а лицар та знов-таки ведмеді починають робити всякі рухи.

Цікаві ще старовинні "аркади", що почасти нагадують краківські Сукениці; величній будинок парламенту; старовинний і гарний костюл "Münster", вежу якого видно зо всіх кутків міста, а над костюльним входом цікаво виліплено картину раю й пекла.

Але що мені дійсно подобалось,— це пам'ятник "Поштової міжнародної спілки", що стоїть в якомусь парку біля невеликого ставка. Після київського Богдана та дрезденського Бісмарка це — найкращий пам'ятник. Навколо велетенського глобуса, тобто земної кулі — летять, взявшись за руки п'ять жінок: Європа, Азія, Африка, Америка й Австралія. Постаті такі легкі, що не віриться, ніби їх висічено з каменя! А внизу, під земною кулею сидить велика постава, здається,— "Швейцарія"...

В цім парку знаменитий і ставок. Восени до нього злітається видимо-невидимо

диких качок, що й живуть тут, посеред самої столиці Швейцарії.

Ми обідали тут в досить добрім ресторані, але ж не подобалось мені й те, що кельнерка, коли подала страву, то сіла з нами за столика. Я рішучо не знав, що з нею говорити, а мовчати теж якось незручно, бо вона може подумати, що вважаєш її за нижчу від себе. Далі,— при сусідньому столику сиділи якийсь панич та панночка, а потім затулились газетою й почали голосно цілуватись. А вже в Лозані ми бачили в кафе, як гості сажали собі на коліна кельнерок. Мене це все дивує, бо в Німеччині я нічого подібного не бачив. Ми з Давидом почували себе ніяково, а містер О'Фонель навіть голосно плювався...

Ах, ще забув записати одну цікаву річ. У Берні є крамниця листівок з малюнками всього світу. Я тут знайшов цілу низку українських карток з малюнками Амвросія Ждахи, який з'ілюстрував пісні М. В. Лисенка. Це — картки київського видання. Я купив всі три серії.

Я дуже цьому зрадів і розповів м. О'Фонелю про свою втіху, що знайшов хоч щонебудь українське навіть в Швейцарії. А він каже, що в Європі є чимало наших пам'яток, і розповів дуже цікаву легенду про українця, яка існує в Аахені, в Німеччині.

Аахен — це одне з найстаровинніших міст Німеччини, де жив і помер Карл Великий. Там є знаменитий собор, в якому коронувалося аж 37 німецьких королів. І от, є така легенда, ніби біля того собору Карл власною рукою посадовив трояндовий кущ. Минуло кілька століть (бо Карл Великий помер у 814 році), а той кущ все ріс та ріс, розкидаючи на всі боки свої віти, що розповзались по соборових мурах. Коли це, не знатъ з чого, почала та троянда всихати. Що з нею не робили — нічого не помагало. І от, тоді міський магістрат ухвалив викопати куща, щоб його посохлі віти не псували вигляду собору. Але ж соборний дзвонар ніяк на те не згоджувався: він бо дуже любив той кущ і йому було шкода з ним розлучитися. Через те він раз-у-раз прохав, щоб куща лишили ще трохи: може-таки він відійде. Тим часом якось вночі завітав до того дзвонаря невідомий захожий чоловік-чужинець і попросився переночувати. Дзвонар його пустив. На другий ранок той подорожній почав просити, щоб дзвонар дозволив йому у нього жити, а він за те йому служитиме. Пристав дзвонар і на те. А була в того дзвонаря дуже гарна дочка й полюбила вона чужинцеві. От, він і почав її сватати, але ж батько рішучо відмовив, бо це був чужинець, слов'янин, не католицької віри, а з походження "русин", тобто українець. От, тоді захожий, бачачи, як дзвонар побивався за кущем, і каже, що, коли старий віддасть за нього свою доньку, то він зробить так, що троянда оживе й знову буде цвісти. На це вже дзвонар не міг не пристати. Тоді той українець і заходився коло куща, тільки наперед умовився, щоб у нього не питали жодного слова, хоч би й що він з тим кущем не робив. А потім пообрізував віти, понавозив відкілясь землі й — диво! — на весну кущ почав рости, а потім на ньому, зацвіли й троянди. Тоді старий дзвонар впорядив бучне весілля, а потім, як помер,— то той захожий українець став замість свого тестя, дзвонарем Аахенського собору.

От, такі-то наші українці!

Мабуть це був один з тих козаків, що турки продавали їх в неволю по всьому світі!

Я, жартуючи кажу колезі Давидові, що той чоловік, певне, читав книжку Є. Чикаленка — "Сад"!

Ну, припиню писати: заграло сонце й ліворуч розтопленим сріблом блищать верхів'я Монблану. Кажуть, його видко дуже не часто, а тому всі пасажери дивляться на цей найбільший шпиль швейцарських гір. Треба дивиться й собі!..

— — —

Ні, нам рішучо не щастить в Швейцарії!

Мали сю ніч таку халепу, що ледве вискочили. Але почну з прикrostі, що трапилась мені ще в "Уші", біля Лозанни.

Насамперед: мене не вразила й Лозанна. Місто, правда, досить мальовниче, особливо, коли дивитись від університету вниз на провалля, де розкинулись будинки та масивний віадук; або, коли поглянути на розкішне Женевське озеро. В самому ж місті якось нема нічого такого, щоб вбирало в себе очі. Може ми не добре роздивились, бо, властиво, тільки об'їхали місто трамваєм та дуже небагато походили пішки. А потім, просто з двірця довгим фунікулером (канатна електрична дорога, далеко довша, як Михайлівська у Києві) спустилися з досить крутої гори в долину, в манісіньке містечко "Уші".

Тут, в невеликому парку, біля самого Лемана ми чекали пароплава. Обіч понад берегом сиділа ціла низка перекупок з померанцями та квітками. Навіщось вони майже всі переплутали свої кошики довгою мотузкою.

Але, на жаль, я взнав про те занадто пізно! Коли ми були біля берега, я оглянувся назад і зненацька побачив не кого іншого, як свого любого Самзня! Ну, чисто такий же чорний пойнтер, з білими лапами й білою грудниною біг обіч за якимсь паном. Мене це так вразило несподіваністю, що я цілком забув, де я, й невільно кинувся бігти до собаки та й подався поміж перекупками. Ну, звичайно, зачепився ногою за мотузку й розтягся на всю доріжку. Всі ті коші полетіли на землю, перекупки посхоплювались, зчинили страшенний гвалт і кинулись до мене. А я лежав та борсався, заплутавшись у мотузці, як птах у сільці.

Містер і колега здивовано дивилися на всю цю дику сцену, рішучо не розуміючи, чого й куди я чкурнув, мов той "оглашений"?! Всилу ми заспокоїли перекупок, у яких я купив на п'ять франків квіток та померанців, і потім вже розповів попутникам, що мені приверзлося.

Давид спочатку рішучо думав, що й я "сказився" в Швейцарії... Взагалі ми потім довго сміялися з цієї пригоди. Але ж я зате дізнався, що по-французькому померанці зовуться "L'orange", квітки — "Les fleurs", а мотузка — "La ficelle". Три слова за п'ять франків! Шкода, що не запитав ще, як звуть у Франції гав та роззяв!..

Але ж далі трапилась пригода, вже зовсім не смішна, а надто — мені.

Коли ми припливли до Женеви, то насамперед пішли найняти собі кімнати. З пристані гарним парком ми попрямували до готелю "Du Nord", що нам рекомендували ще в Лозані. Справді, це — на вигляд великий і добрий готель. Такий важний порт'є, до якого спочатку звернувся містер по-англійському, відповів, що він: "Ne parle pas

anglais" , а просить говорити по-французькому, або по-німецькому. Тоді я почав по-німецькому, бо містер говорить гірше за мене. Але ж порт'є мало мене розібрав, бо швейцарці говорять дуже одмінною німецькою мовою, так званим "Schwitzer Ditsch" , який ще більш відрізняється від моєї — баварської. Але все-таки він розібрав, що ми хочемо два малих покої, й вже хотів був дати нам відповідь, але його кудись покликали, а замість нього залишався молодий хлопець. Цей вже зовсім не тямив ні англійської, ні німецької, й О'Фонель почав порозуміватись з ним по-французькому, але сам він цієї мови знає дуже мало. Хлопець вислухав, якось суворо нас обдивився, потім покрутив головою й рішучо заявив, що вільних покоїв нема. Потім подумав і направив нас до іншого невеличкого готелю, близьенько від "Du Nord". Ми побачили, що вийшло якесь непорозуміння, але не схотіли витрачати часу на чекання порт'єра й подались до другого готелю. Це була невелика старовинна будівля, в якій нас привітно зустріла розмальована пані й з веселим сміхом сказала по-французькому, що дає нам два малих покої "саме такі, як ми хочемо" — обіч один з другим. Ми навіть не поглянули на ті покої, віддали їй свої речі, а самі швидше подались блукати по Женеві. Проблукали ми аж до 11 годин, скінчили день в чудовому парку над озером, в якому відбиваються тисячі вогнів, послушали гарного оркестру і, питаючи кожного зустрічного, якось добрались до свого готелю.

Перш за все нас вразило, що в нижній залі, де ми переходили, була сила народу, досить обдертого, п'яного й крикливого. Як ми вже зауважили, "по швейцарському звичаю" — жінки сиділи у чоловіків на колінах, а одна — просто на столі. Всилу ми розшукали господиню, а та засвітила якусь ліхтарню й темними, брудними, покрученими сходами повела нас нагору... Ми побачили, що вклепались: це була якась яма для бернських ведмедів, а не готель. Певне, що самий найгірший на всю Женеву! Ну, та вже не було чого казати: підходило до півночі, втома від цілого дня їзди та ходіння почувалась величезна, й ми, обдивившись брудно-зеленкуваті шпалери наших покоїв, дуже вбого обставлених, мусили згодитись з "многомовною" резолюцією колеги Давида:

— "В общіх чертах плоховато",— урочисто заявив він,— "однак буде "All right" і в таких "Chambres" , коли ноги болять!".

Я враз роздягся й ліг на скрипуче ліжко в меншій кімнатці, та якось потім згадав, що за цілий день не мив рук, навіть після того, як лазив рачки по землі поміж перекупок в Уші. З великим зусиллям виліз я з ліжка й почав мити руки, але, коли наливав воду, то стукнув глечиком по стіні й вчув вухом якийсь ніби дзвін. Вже витираючи руки, я відсунув трохи умивальник і побачив в стіні мідяний, блискучий шпеник, як цвяшок. Не знаю чого, мені закортіло його придушити, й в той момент зовсім нечутно переді мною відкрились маленькі потайні двері. Далі був вузький, темний коридор, як в Лаврських печерах. Я тоді потяг двері назад за той шпеник і, коли їх зачинив, то вони були так хитро сховані в шпалерах, що їх не можна було й помітити.

"Загадкова річ",— подумав я й почав кликати містера, але той вже спав. Давид теж

здивувався, вставати не схотів й ми вирішили, що це — старовинна будівля, але ж в теперішній час та ще в Європі не варт на такі дрібниці зважати. Однак, "на всякий випадок" я поставив під ті двері стільця, а на стільця примостив руба кам'яну миску від умивальника, щоб вона впала, коли б хтось схотів ті двері відчинити. Тоді,— гадав я — я враз прокинусь. Камізельку, де в мене було з поради В'ячеслава В'ячеславовича зісподу зашито 1000 марок,— я поклав собі під подушку,— а штани, де теж зісподу було зроблено кишеню й де було 868 франків, поклав на стільця, біля ліжка.

Певно, що я заснув враз, як тільки притулився головою до подушки. Мені навіть здавалося, що я ще й не спав; коли вчув голосний стук та якийсь стогін. Не розуміючи, що трапилось, я враз побачив у потайних дверцятах спину якогось чоловіка в шоферському кашкеті, а потім бачив, як туди ж кулею вилетіла з сусідньої кімнати друга постать з розкаряченими вперед руками, а серед мого покою стояв наш широкоплечий містер О'Фонель в самій сорочці, з голими ногами й голосно лаявся,— "Sakredam! Gott-dam! Чорт ліловий!"..

Я схопився з ліжка на рівні ноги, мов мене хтось підняв...

Виявилось, що містер прокинувся в той самий момент, коли апаш запустив йому руку під подушку. В одну мить містер зірвався на ноги й так торохнув злодія в зуби "боксом", що той заскавулив, звалив стільця й прожогом кинувся навтьоки, але містер штовхнув його ще ногою навздогін у спину, та так, що той, ледве зберігши рівновагу, вилетів у двері, як на "Таубе"...

Ми засвітили свічки, дзвонили в обидва дзвінки,— але ніхто не з'явився. Обдивились хати: у містера й Давида було все на місці, а в мене щезла з-під подушки камізелька, а з нею й 1000 марок! Тільки zostалися франки, але обидві зверхні кишені в штанях було вивернуто й забрано гаманця з дрібними. Очевидно, злодій не догадався поглядіти всередині.

Всилу ми дошукались господині, у якої всю голову було заверчено паперовими "папільотками", але ні до чого з нею не домовились, бо вона прикидалась зовсім дурною. Дуже довго ми не спали, а вранці ходили в поліцію, мали досить мороки,— але ні камізельки, ні моїх марок нема й по сей день. Правда, нема чого казати: нам обіцяли знайти й прислати, навіть записали, що пришлють в Сідней!.. А ти, Максиме, жди!

Окрім того, коли ми сказали, що ночували в цьому готелі, то поліціанти неначе посміхалися, а потім дивувалися, чого ми не спинились у якомусь кращому? Взагалі, нам не щастить у Швейцарії, хоч вона й відома дивовижною чесністю своїх мешканців...

Але, що мені до того, чим відома Швейцарія, коли я zostався в драматичному становищі? негайно послав депешу Кобцеві, щоб він якось мене порятував, виславши хоч трохи грошей до Йокогами. Добре ж, як встигне!..

За тією халепою ми загубили пів дня, мусили зректись надуманої подорожі до Шамуні під Монбланом, і до вечора прошалались по Женеві, яку я тепер добре пам'ятатиму!

Їздили трохи на човні, що в руках у містера летить, мов стріла; дивились, як серед міста на мостах ловлять хлопці рибу без жодних поплавків та вудилищ; сама звичайна

нитка з гачком! Добре їм так ловити, коли тут така прозора вода, що рибалка бачить, як риба вхопила приманку, і тоді її витягає. Ні, брате, половив би ти з таким пристроєм на Ворсклі!

Ще кілька разів подивилися на снігові верхів'я Монблану, якого було видно й сьогодні, наслухалися вуличних італійських співаків і, "поминаючи лихом" цю столицю "Французької Швейцарії", увечері сіли в потяг, що поніс нас до Марселя .

* * *

Я прокинувся лише біля Авіньйона, тобто майже не бачив Франції. Доведеться, може, побувати іншим разом, і особливо в Провансі. Бо про Прованс найбільш цікавого розповідав містер О'Фонель. Він визнає, що провансальці мають стільки відмінного від французів, майже, як ми від москалів. Це особливо стало видно з творів їхнього великого поета, Фредеріка Містралю, якого можна вважати за провансальського Шевченка. Саме тепер Прованс переживав національну жалобу, бо в березні помер цей їхній "кобзар" — Містраль.

— — —

Отож, останній день в Європі я перебуваю на французькій землі, на яку так нахвалявся пан Шульц. Отже, коли я бачу марсельців, то мені тяжко згадувати слова Шульца. Не знаю, чому, але мені тутешні люди незвичайно симпатичні. Вони всі такі рухливі, голосні, говірки й веселі. Особливо на Старій Гавані (Vieux Port) та на надбережній страшенна метушнина й гармидер. Куди ж порівняти до Бремена! Там хоч і величезна коломашня, але ж, каже справедливо містер, там скрізь навколо відчуваєш німецький порядок, твердий закон і не можеш забувати, що це дозволено, а те — ні. А тут, здається, кожен може робити, що хоче, й нікого тим не здивує. О'Фонелю також подобаються марсельці й він каже, що вони дуже відрізняються від французів. Коли їх рівняти з парижанами, то вони загалом виглядають так, як — наприклад — монахинські баварці проти берлінських прусаків. Тільки містер запевняє, що вони — хвастуни, як діти, й дуже ледачі та нагадують йому цвіркунів, що роблять багато гаміру, але мало діла. Кумедно, наприклад, що марсельці завжди говорять з приводу головної вулиці Марселя — Канеб'єр: — "Якби Париж мав Канеб'єр, то він був би маленьким Марселем!" .

Я не бачив Парижа, але Марсель мені, дійсно, сподобався найбільш рухливим життям юрби, ясным небом, теплим блискучим днем й чарівним прозоро-синім морем. Ми ходили по великому місту, що по числу мешканців є третім містом у Франції, дивились на чудові будівлі, між якими — на диво — нема жодної старовини, величезні вітрини крамниць Канеб'єра, були по великих галасливих кав'ярнях, де виром крутилася різноманітна юрба, нашвидку оглянули чудову галерею, де є знамениті образи Рюїсдаля, Перуджино й багатьох славнозвісних старовинних малярів, були в чудовому ботанічному саду. Звісно, Марсель не може похвалитися чистотою, як німецькі міста, але в ньому є якась притягаюча сила. Особливо — море! Наскільки це краще "Німецького", — а на набережній неуявимий рух, біготня, — здебільшого — жартівливий, радісний гармидер. Видко, що марсельці, справді, дуже люблять

жартувати.

Ми з Давидом, наприклад, побачили в рейді ні до чого неподібний, чорний корабель, що, мов якась величезна низька скриня, тримався на воді. Ми думали, чи то не військове яке судно, й прохали містера розпитатись, що то за комедія? Але кожен нам відповідав:

— Та то ж "Пендераклі" — старий турецький кофейник! А ви й не знали?

— Та хіба ж ви не знаєте? — То ж пантофля султанової бабуні!..

Тільки ми й дізналися, що зовуть його "Пендераклі" чи "Пендераклія", але що воно за судно — таки допитатись не змогли!

Мені тутешня обстановка життя так подобалась, що я радий би й довше пробути в Марселі, але на рейді стоїть блискучий, спокійний велетень "Гамбург" — пароплав "Північно-Німецького Лойду". До пароплава увесь час підпливають боти та парові човни й він понесе нас завтра по цьому синьому морю в далекі від Європи краї.

Ми чиркнемось Африки, пропливемо під Азію будемо біля Борнео, заглянемо в Китай й тоді опинимось аж в "Країні Вранішнього Сонця" — Японії!

Просто голова йде обертом, як подумаю, куди мене несе доля! І це я, Максим Крушенко, полтавський бурсак, якого всякі "Чехоні" силкувались зрізати на іспиті за те, що він сказав не "вообще" а "взагалі"! Ех, людці! Та я тепер можу вам сказати й "allgemein", i "the all", i "vúbec", i "w ogóle", i навіть "en général" .

І на всіх мовах світу я скажу вам, що ви "взагалі" не були вчителями, а лише тими дресирувальниками, що дресировали нас, як малих звірят, головне на те, щоб ми зненавиділи вашу "божественну" науку, "возлюбили вселенську смазь", уміли вибріхуватись та викручуватись.

А втім — яке мені до вас діло? Може я через "жаб'ячі церковні співи" й зостануся без шкільного диплому, але ж принаймні вивчу географію!.. Ви бо навчали мене весь час про небо, а я сам вже студіюю землю, а з завтрашнього дня почну й студії моря!..

Як тільки воно мене прийме? Не знаю чого, але мені якось моторошно. Наче терпне душа, коли подумаю, що завтра я відриваюся від землі й довго не матиму з нею безпосереднього зв'язку. Згадую невільно гарне оповідання Потапенка про бідного Захара, що жив емігрантом за границею й мав за найбільші святощі рушник з написом "Любому Захарові з рідної України" та пучечку рідної землі. Тепер я починаю розуміти того сердешного й сердитого Захара. Яка шкода, що я не взяв з собою хоч би малісінької коробочки землі з свого саду!

Конче напишу Олексі Івановичу, щоб прислав мені в Японію. Він добрий — зрозуміє мене й не відмовить виконати цю мою примху...

Ми з колегою Давидом щось дуже часто згадуємо про морську хворобу й купили вже собі грілки на живіт... А може це й не так страшно!

— — —

5 червня, 5 годин ранку.

Я — на морі... Чудовий ранок, розкішний краєвид, казковий Марсель, синє море з рожевими зайчиками. Ми ще стоїмо на котвиці , пароплав нервово двигтить, густий

дим викочується пухнатими, сивими клубами з величезних бовдурів й наче несе на землю мою чорну журбу до тих милих, що застаються там...

А в мене болить голова й часами жовтіє в очах. Що це? Не може ж то бути, щоб це була морська хвороба, коли ще навіть ми не пливемо, коли все ще стоїть нерухомо наш "Гамбург" і ми відчуваємо себе так само, як на надбережній!

Але я повен остраху! Ну, що, як і справді я не можу зносити плавання? Е ні! Це ж дурниця! Не може того бути. Всі ж кажуть, що, коли маєш силу волі, то можеш витримати без немочі навіть велику хвилю. А хіба ж я не маю сили волі?!

О!.. Реве, як дикий звір, сирена, скреготять котвиці... Зараз відпливаємо. Щастя, Боже, на довгий шлях!

Чимало людей хреститься, ті плачуть, ті починають махати різнокольоровими хусточками.

Прощаюсь думкою й я з усіма тими, хто, хоч коли-не-коли, згадає, залишившись "на землі", й про тих, що "в море далече"...

Але, що таке? Так сильно стукає в скронях?!

* * *

На "Гамбургу" небагато людей: це,— як каже містер О'Фонель,— і добре, і зле. Добре тим, що далеко повільніше їхати й буде менше турбот від пасажирів, а погано,— бо швидше з усіма перезнайомимось і швидше всі вони обриднуть. А це вже неодмінно...

Але я все приймаю без інтересу, бо я захворів чортовою ангіною й маю побільшену температуру та дере в горлі. Дивна річ — я такий дужий, а хворію так: ні з сього, ні з того. В Марселі ми почували пекельну спеку й я вряв з'їв дві порції замороженої кави, а тепер замість того, щоб дивитися повними очима на красоту водяного простору, на чудовий вигляд Марселя,— такого шиковного з морського погляду, любоватися спокійним, як Леман, морем,— я що пів години йду в свою каюту качатись на ліжку... От, ми минаємо Тулон; чути дзвін: то кличуть до сніданку...

— — —

Аж шкода мені: такий розкішний обід! Квітки, вино, чудові риби, якесь холодне солодке! Я так люблю все морожене, а не можу нічого їсти. Проквітнув лише риб'ячу юшку та білу каву.

Але, що обід? Мені шкода, що в мене заточується голова, і я 9/10 часу валяюсь колодою в каюті. Мало-мало не проморгав був дельфінів. Спасибі Давидові: прибіг мене покликати. Як вони красно вигравають на воді, плигаючи за пароплавом! Їх було аж вісім чорно-зелених почвар, завбільшки з чоловіка кожний, і вони з півгодини гналися за пароплавом. Ці дельфіни вже добре знають, що звідціль може бути для них якась пожива! Їх так і звать: "морськими жебраками", або "морськими свинями".

Ні, навіть не впишу: лягаю й сплю. Може до завтра якимось викачаюся. Мене вже оглянув німець-лікар, дав полоскання з борного квасу, бури та йоду й велів замотати горло, а на ніч — спиртову пригрівку.

Тепер, коли я з замотаним горлом,— то просто незручно виходити до салону чи на

палубу.

Я тільки поткнувся,— а якась розмальована пані, що їде з дітьми, вже питалася, чи в мене часом не обклашки (тобто "дифтерит")?..

— — —

Ну, сьогодні мені краще, хоча на цей раз моя подорож почалася нещасливо...

Вже добре видко Корсику й Сардинію. Ми поїдемо поміж них.

Які скелисті високі береги у цих островів, блискучим снігом покриті гори, на Корсиці випинається в гору гострий шпиль — Боніфаціо.

Тільки ж нема коли писати: хочеться якнайбільше вхопити вражень, якнайдужче надихатись цим палючим, але розкішним повітрям, вдивлятись в кожную зміну чарівного, синього, як кобальт, моря, над яким блискають срібні чайки...

— — —

7-е. Відпливаємо від Неаполя. Навпроти нас стоїть загадковий Везувій. Тут ми спинялись майже на 6 годин. Я й не думав, що моя нога побуває також і на італійській землі, на землі, де жив великий Гарібальді, про якого з таким захопленням розповідав мені й Давидові містер О'Фонель. Десь тут же, на острові Капрі, жив і наш великий чоловік — письменник Михайло Коцюбинський... Про це ще говорив покійний тато... І тепер, коли ми відпливаємо від цього раю (яким він здається здалеку), починає ледве помітно куритись Везувій.

Як приємно, після двох днів плавання, спуститись на землю й почути під ногами справжній, нерухомий ґрунт! Я написав "нерухомий" й невільно засміявся! Саме тут, під Везувієм, може найбільш рухоме місце землі у всій Європі! Бо й справді, історія знає з 79 року по Різдві аж по 1906-й — 29 страшних землетрусів, які зробив Везувій. Чого? Нащо? — Ніхто того не відає, але ж невільно гадаєш, коли дивишся на вузькі, смердючі, фантастично загиджені вулички Неаполя,— коли бачиш цих голих, брудних, якихсь безтолкових, на перший погляд, крикунів-неаполітанців, що часами ведуть себе привселюдно на вулицях, як справжні дикуни, котрим не відомі елементарні приписи громадської пристойності; коли бачиш, як обліпили вони своїми білими хатинками увесь Везувій, так, що застається враження, ніби на десятки верст розкинулось одне безкрає село,— галасливе й брудне всередині й тільки здалеку мальовниче,— коли нарешті маєш нагоду спізнатись безпосередньо з цими набридливими й нечистими босяками: то невільно почнеш думати, що Везувій заливає їх лавою, засипає попелом, побиває камінням, рушить їхні будинки, гнівно трусить всю ту землю зі злості, намагаючись скинути з себе й своєї розкішної землі те людство, що не хоче шанувати й підтримувати казкової краси природи!

Фу, якого я встругнув періоду!..

Коли я сказав цю свою думку містеру О'Фонелю, він цілком зо мною погодився. Йому, вихованому в умовах строгої стриманості, розміреності, й, як він каже, "раціональної поведінки",— неаполітанські ледарі та обшарпанці, часто в буквальному смислі слова, Sansculotte, видаються так само якимсь, занадто скороспілим витвором природи...

Ми були в самому Неаполі тільки дві години,— бо спочатку довго не спускали нас на беріг, а потім ми поспішали, щоб не спізнитись (ніхто не знав напевне, скільки простоїть "Гамбург").

Однак, навіть за цей короткий час неаполітанці встигли нас двічі одурити: я купив дуже гарненьку статуетку з "лави" — копію Венери Медицейської, за яку заплатив чотири ліри та те ще, після довгого торгу, бо продавець хотів спочатку вісім. Але ж на пароплаві ми роздивилися, що то — гіпс, підмальований під "лаву", а ціна йому 10-20 чентезимів. Давид та містер також зробили деякі придбання, і також крамарі їм здали решту такими грішми, що ніде не ходять.

Але ж в "салоні" пароплава, коли ми розповідали про це, з нас майже ніхто не сміявся, бо всіх, хто побував на березі,— всіх до одного було в той чи інший спосіб обдурено... І аж тепер, коли ми вже пливемо блакитною Неаполітанською Затокою,— мені ще й досі наче смердить тим диким пахом зіпсутої оливи та гнилої риби, що ними так провонялися вулички Неаполя!

Ні, рішучо в Неаполь не можна їхати після Німеччини; треба брати маршрут з Опішні, Переяслава чи якогось іншого нашого містечка, бо навіть Марсель, порівнюючи, виглядає, як салон проти смітника...

Неаполітанці кажуть: "Поглянь на Неаполь і вми, "бо" — додав Давид — "нічого більш смердючого не побачиш!"..

Але ж за те здалеку,— яка це Божа краса!

— — —

Ми з колегою майже цілий день — на палубі. Він за ці дні помітно поздоровшав, став чорний, як вугіль, тільки біліє його полущений тонкий ніс та блищать чорні очі.

Я теж помалу запалююсь, однак я ще тільки червоний, бо не догорів як слід, через ті два дні лежання в каюті. Але тепер почуваю себе майже добре й, якщо завтра дадуть на обід морозене та мазагран, — то нажену й те, що втратив раніш. Взагалі мені тут страшенно хочеться їсти, хоча й дають величезну силу й рішучо немає ніякої роботи. Навіть пишу дуже мало, ото тільки, що англійські розмови, але ж то — не праця. Правда, це через те, що вдень дуже припікає, а увечері, коли всі повиходимо на палубу,— починаються цікаві оповідання.

Дуже практично вчить мене містер мови: спочатку тільки те, що потрібно знати в дорозі та при практичних розмовах. А сам просить вчити його так, щоб він міг розуміти книжку. Отже, виходить, що одночасно я вчуся й практичної й літературної мови. І, дивна річ, чи може того, що я вже звик в жодній мові не бачити нічого смішного чи кумедного, як те мені здавалося цілком по-дурному раніш, особливо в Празі, де я кепкував з чеської мови, чи може, й справді, я маю такі здібності,— бо ж учився в Монахині лише місяць,— тільки мені дуже легкою видається англійська. Навіть далеко легша, як була спочатку німецька. Я вже дуже багато розумію з розмови; одне тільки важко: ніколи не вгадаю, як писати те чи інше англійське слово, бо весь час одна й та сама літера вимовляється то так, то інакше. І справді, угадай, чому "уайн" треба писати "wine" а "фіш" так само "fish". Чи "сольт" — "salt", а "хем" — "ham"?

І якими тільки мовами не говорять тут люди?! Але здається, по-українському тільки я один. Ну, та я ж сподіваюся, що до Японії колега Давид так само вже говоритиме добре, бо він два літа жив на Київщині в Черкасах, у свого дядька, також деревопромисловця, як і його тато,— й тоді ще дещо засвоїв з нашої мови. А що до містера,— то я не дуже певен: йому тяжко говорити, але він багато розуміє.

Ну, кидаю. Починаємо свої "1000 кроків", які ми проходимо по староримському звичаю регулярно щодня по променадній палубі перед тим, як лягати спати.

Під час цієї прохідки бувають найцікавіші розмови.

* * *

Сьогодні, перед тим, як лягти спати, ми востаннє глянули на Європу. Коли ми обходили Сицилію, то видно було блискучу скибу — то вогні Месіни... Тепер ми вже "взяли курс" на Африку й спинимось аж в Олександрії. О'Фонель спитався капітана й каже, що буде час на хвилину побувати в Єгипті, в Каїрі!..

— — —

Мушу конче записати вчорашню цікаву розмову з містером Патриком О'Фонелем під час нашої "тисяchoходки". Правда, вона вчора затяглася й ми покинули лічити кроки, а ходили мало не до півночі.

О'Фонель, який дуже багато знає, бо він чоловік учений, почав розмову про те, що корсиканці, власне,— не французи, а присвоєні до Франції також насильно, як, наприклад, ельзасці — до німців. Потроху ми перейшли взагалі на розмову про "національне питання", й він почав оповідати про свою рідну сторону — Ірландію, якій "вільнолюбива Англія" рішучо не дозволяє жити так, як хочуть ірландці. І, коли він розповідав про ті різні насильства, а часто — то й просто знущання, яких допускаються англійці до ірландців, то я не хотів йняти віри. Досить сказати, що в Ірландії ні в суді, ні навіть в школі не дозволено мови гаельської, якою говорять ірландці. Часами "бріти" так само тиснуть ірландську мову, як москалі нашу, бо вони так само вважають гаельську мову мужичою, а свою — панською, Теж саме помічається навіть й поміж ірландцями, що у нас: пани, багатирі та всяка ірландська шляхта, тобто — ірландські "тоже малороси", що зветься не "лордами", як в Англії, а — "лердами", ця шляхта презирливо ставиться до простого народу, глузує з його мови, стародавніх гарних звичаїв, повних поетичної, почасти ще поганської, краси. А вже щодо самих англійців,— то ці вважають ірландців за нижчу расу, як американці — чорних, або німці — чехів. Ірландців не пускають на урядові посади в Англії та навіть часто й в Ірландії; переслідують їхню віру, бо ірландці майже всі католики, а англійська церква — єпископальна, англіканська. Часами, то навіть не вільно вчити закону Божого, бо в школі він викладається по-єпископальному, а через те, та через чужу мову ірландці ненавидять "чужу" їм школу й мало до неї ходять. Отож, в Ірландії й досі сила зовсім неграмотних. А неграмотність (анальфабетизм) доводить до того, що вони не можуть конкурувати з англійцями, завжди "пасуть задніх", а ті — пани часто їх ошукують. Найгірше ж доводиться терпіти ірландцям від тих англійців, що оселилися в Ольстері й мають всякі підтримки від англійців з Великобританії.

Ірландці, один з найстаріших народів Європи — переважно селяни, що займаються скотарством та свинарством, а з цього при всякій нагоді глузують англійці, хоча, тим часом, вони так само розводять відомих на весь світ свиней: білих (йоркширів), чорних (беркширів) та рудих (тамворсів), а за це ж саме з ірландців і глузують.

Через малу культурність ірландського селянства, воно, як і наше, далеко бідніше, ніж могло б бути.

Але ж та некультурність захищає його від поанглічення, захоче в ньому природну вдачу — спокійну, ласкаву, веселу й трохи наївну,— захоче чудові легенди, прекрасні казки, подібних яким мало хто має з інших народів, захоче пісні, що по своїй будові дуже нагадують наші — українські.

Пісень вони мають, справді, багато: історичні та героїчні, що мені видаються подібними до наших дум, бо їх і співають сліпі співці, наче наші кобзарі; релігійні,— як наші канти та колядки, а потім — ліричні, гумористичні, застольні, й так далі.

Деякі пісні, що їх декламував містер Патрик, справді, наче нагадують наші. Вони так само говорять в кожному куплеті про дві різні речі, ніби переказують два побічних оповідання.

Наприклад:

"Туман холодний морозного дня

В темряві лісової хащі,—

А моє кохання до тебе

Танцює радісно в серці моєму"...

Це ніби у нас:

"Та туман яром котиться,—

Хлопцю гулять хочеться"...

А одна, то просто нагадує оту нашу пісню про деркача:

"Деркач дере під горою,—

А у мене женишина під полою...

Дери, дери, деркаченьку,—

Та сватай мене козаченьку!..

Так само, як ми, мають ірландці силу прислів'їв та приказок. Містер Патрик говорив їх дуже багато, але мені найбільш врізались в пам'ять такі:

"За ту службу, до якої тебе не кликали, й сам Бог не подякує".

"Тільки візьми кістку, то пес тебе нажене".

"Коли йдеш до пана,— zostав дома й душу й жупана".

"Не дякуй за їжу, поки не з'їв".

А одна, то чисто наша: "Життя — дивний чоловік" говорять ірландці, ніби, як і наші люди кажуть:

"Громада — великий чоловік!"

А які, каже містер Патрик, чарівні й глибокозмістовні їхні казки!

Він обіцяв розповісти нам про "Короля Чорної пустині", про "подорож Кондле Горбатого", або про "Червону Качку" та ще інші.

Взагалі все це оповідання зробило на мене незвичайно сильне враження. Я ніколи й подумати не міг, щоби в такій освіченій стороні, про яку у нас дома часто говорили: "От, Англія; от, Англія!" — творилося майже те саме, що в Росії, яку називають "тюрмою народів". От тобі й Англія! Або Франція, яка майже так само душить Корсику, або Німеччина, що не дає вільно жити Ельзасові чи Лотарингії, або Польща, яка тисне нашу Галичину!..

Що ж це таке? Невже ж так тісно людям жити на білому світі, що вони увесь час повинні гризтись і дужчий повинен душити слабшого?!

Чисто, як той Возний співає в "Наталці Полтавці":

"Лев роздирає там вовка в куски,

Тут же вовк цапа скубе за виски,

Цап на вгороді капусту псує...

Кожен з другого дере за своє"...

* * *

Ага, до речі! Вся народна словесна творчість: пісні, казки, прислів'я, приказки, легенди, тощо — все це загалом зветься "фольклор".

Але у ірландців на їхню народну творчість ще часами говорять "файрило", від слова "файре" — тобто мавки та русалки, про яких дуже багато оповідається в їхніх казках та легендах.

— — —

З нами на "Гамбурзі", здається, тільки один англієць. Він стрункий, високий, кощавий, цілими годинами сидить в "шезлонгу" й палить величезну сигару. Здається, це — єдина людина, що й досі ні з ким не зазнайомилась.

О'Фонель спитався про нього у кельнера й той розповів, що то — сер Скотт, з-під Чилінгема, "глобтроттер", — тобто постійний мандрівник. Їде він до Японії, щоб пересвідчитись, який найкращий туди шлях. Він вже їздив до Японії з Лондона одним шляхом, потім — Великою Сибірською залізницею, а тепер їде втретє з французького порту попід Індією. Рахує дні, зупинки й взагалі записує всякі цифри.

Містер О'Фонель, вислухавши це, вийняв люльку з рота, плюнув просто на підлогу й не промовив жодного слова.

А кельнер ще додав, що Скотт знає вже всіх класних пасажирів і не знайомиться ні з ким навмисне, поки не вистудіює вдачі кожного, бо він не хоче "розчаровуватись".

Містер плюнув вдруге й попросив кельнера, щоб той більше не згадував йому ні про яких "Скоттів" ні "про жадних скотів" — додав він по-російському, звернувшись до нас...

А я згадав про "Сера Скотта" навмисне, бо сьогодні вийшла така комедія за обідом.

В ідальні ми сидимо обіч, містер, за ним — Давид, а біля Давида я. Біля мене з лівого боку сидять бразильці, власителі великої торгівлі цукром. Вони нещодавно сіли, здається, — в Неаполі й їдуть тільки до Коломбо (на Цейлоні). Їх п'ятеро і всі з дуже цікавими найменнями: пан Мартінець — "Дон-Домінго", його пані — "Пурифікаціон", один хлопець, років восьми — "Хуаніто", другий, років шести, зветься напів по-жіночому — "Хосе-Марія", й дівчика років п'ятьох — "Асунта".

Всі вони незвичайно кумедні й одягом, і поведінкою. Дон-Домінго — в широкому, білому костюмі з червоною, як жар, краваткою, в широченному солом'яному брилі з зеленою стьождкою. Пані так напудрена, що з неї аж сиплеться, як з мірошника; вона кілька разів на день перевдягається, і все в неї страшенно яскраве, а скрізь — дорогоцінне каміння. Діти — теж неначе з цирку. Вони безнастанно увесь час сперечаються, галасують. Дон-Домінго пробує зо всіма говорити, але його майже ніхто не розуміє, тоді він шкірить свої білі зуби, ляпає по животі свого сусіда й викрикує якісь дикунські незрозумілі речення, наче якась птиця. Пані трохи знає німецьке мови й увесь час починає розмову зо мною та незвичайно ласкаво мені всміхається.

Ну, а діти — то це просто чортенята, особливо хлопці! Увесь час гасають по кораблю, пробують видратись на що тільки можна, зачіпають всіх матросів, кельнерів і т. п. Бояться, здається, лише самого "сера Скотта" бо він, не повертаючи голови, увесь час пильнує їх зі свого крісла, як бульдог.

І от, сьогодні, коли ми посідали обідати, пані Пурифікаціон сіла обіч зо мною, а далі — Хуаніто, Хосе-Марія, Асунта й Дон-Домінго. Звісно, за обідом Асунта кілька разів починала хлипати, бо "Маруся" (як ми з Давидом називаємо Хосе-Марію) кілька разів шпигав її виделкою, видирав серветку, відтягав від столу її стілець і робив їй всякі інші пакости, за що дістав ложкою по лобі від батька й за вухо від матері. Але він до цього так звик, що рішучо на "такі дрібниці" не зважає.

Здалеку, як звичайно, вовком дивився на все це "сер Скотт"; ми з Давидом качалися зо сміху, бо таки, й справді, це було й смішно, й не дуже пристойно. Тим часом подали компот з дині. Тільки-що Давид хотів був по тому допити своє вино, коли це раптом схопився Хуаніто, плигнув просто на стіл, упавши черевом на мисочку з компотом, що стояла перед його матір'ю й перевернувши моє вино, вибив з рук у Давида його склянку. До того ж він страшенно кричав, як на живіт! Зчинився незвичайний гармидер, в якому ми рішучо нічого не розуміли.

І тільки вже потім, як всі повставали, пані Пурифікаціон всилу роз'яснила нам, що її Хуаніто хотів "врятувати Давида від смерті". І ось через що. У них, в Бразилії ростуть нібито такі дині, що після них рішучо не можна пити алкоголю, бо волокна тієї дині від спирту стають тверді, як риб'яча кістка, й можуть порвати кишки. Отож він, побачивши, що колега хотів пити вино,— поспішив йому перешкодити.

І справді, це йому пощастило зробити: Давид того вина не випив, а все вилив мені на мій білий одяг, що я купив собі в Марселі.

По обіді, коли я сидів сам собі в салоні й малював в альбомчику, до мене підійшов Сер Скотт і сказав мені кілька фраз, показуючи на блідо-рудю пляму на моєму рукаві. Він мені радив при другій нагоді провчити Хуаніто "боксом". Я це догадався не так з його розмови, як потому, що він приставив мені до самого ока свого великого, білого кулака, який пах сигарою та парфумами.

* * *

Яке щастя, що увесь час море цілком спокійне. Всі дивуються, що ми переїхали Середземне море без жодного хвилювання. Вже давно видно беріг Африки —

одноманітна, сіра смужка на обрію, на якій не помітно жодного життя.

Тільки, коли ми вже були зовсім близько біля Олександрії,— берег враз ожив. Тут кілька пасажирів сходить з корабля й нам буде ще вільніше. Шкода, що не вилазять ще бразилійці: від дітей нема життя всім пасажирам, а мені особисто неможливо набридає пані Пурифікаціон. Я тільки сьогодні довідався, що її наймення визначає — "Введення в Храм". Так само й "Асунта" визначає "Успення". Чи не комедія?

Містер Патрик жартує, каже, що у іспанців та португальців усе зветься не так, як у інших людей. Наприклад, він запевняє, що португальці називають литку — "живіт ноги", мамку — "ресторан дитини", звірів рахують не по кількості одиниць, а по числу ніг, напр., "400 овечих ніг" — то буде 100 овець...

Взагалі містер якось повеселішав і його ясні, блакитні очі увесь час привітно до нас всміхаються. Він каже, що пані Пурифікаціон, наймення якої, жартуючи перекручує на "Потифаріціон" (тобто — жінка Потифарова), казиться від теплої години й далі розтопиться зовсім, як смола на сонці...

Ну, приставатимемо до Олександрії!.. Але ж галасу, а кольорів, а метушні! Куди тобі Марсель! Мов "хинські квітки" в чарівному ліхтарі — так все й миготить перед очима... Крапка!

— — —

10-е. Лаю себе щодня. І справді, шкода, що раніш я нічого не знав про ті землі, по яких тепер їду. Правду каже містер Патрик, що для того, хто не підготовлений теоретично, гине в дорозі все найсерйозніше й найважливіше, а забирають увагу й застаються в пам'яті лише дрібні, анекдотичні, або неприємні пригоди, яких чимало можна б було мати, й сидючи дома. виправдую себе лише тим, що я ж не сподівався тікати з Монахіна. А з підручників знаю лише, що кожне місто чимсь "славиться". "Кизляр і Моздок — вином, Вязьма — пряниками, Москва — жуликами" і т. д. Тепер, правда, я вже читаю добрі книги про Японію в корабельній бібліотеці, а далі — почну про Австралію.

Але ж шкода, що я виїхав якось нахрапом, не знав маршрут й не міг сказати принаймні Гільді та Кобцеві тих пунктів, де спинятиметься наш пароплав і де можна було одібрати, коли не листа, то хоча б депешу. Отже, Давид має телеграму від батьків, що вони здорові й йому кланяються...

Сьогодні телеграфую Гільдхен, щоб вона мені відповіла в Гонконг, або принаймні в Шанхай. Але ж велику пошту матиму лише в конечній станції — Йокогамі.

Ну, це між іншим. Кілька слів про Олександрію та Каїр.

* * *

Перше, що робить враження в Олександрії, це те, що фантастична біганина й гармидер нітрохи не сприяють тому, щоби швидше посувалася вперед якась справа. Всього доводиться чекати незвичайно довго. Рівняючи з Європою, це — до ціла новий світ. Але ж роздивитись Олександрію, чи взагалі скласти собі якусь ясну картину про тутешнє життя, я не встиг. Зосталось в пам'яті лише якесь миготіння яскравих барв, як після образів московського маляра Малявіна, що написав знаменитих "Баб", "Вихор" та

"Сміх". Помітив тільки я, що ще в Олександрії є чимало європейського.

Так само ж у Каїрі європейщина перелаталася з "екзотикою".

Коли ми вийшли з пароплава, то, відбувши всі формальності, враз сіли до потягу, який і повіз нас просто до столиці Єгипту. Незвичайно цікава дорога: пальми, верблюди, темно-мосянжові фелахи в дивовижних вбраннях, глиняні хутори та села, й нарешті Нил, близько якого біжить залізниця. А далі — піраміди! Кумедно вони виглядають здалеку — чисто два вояцькі намети!..

Але їхати тяжко. Ми їхали три години й ці три години видалися мені не подорожжю, а ніби я просидів у теплому кожусі в страшенно тісному, дуже натопленому кіно,— а на екрані пробігала фільма з образами Єгипту... Боліли очі від блиску сонця, боліла голова від дикої спеки, напиналися жили на скронях, спікалися губи. Дяка Господові, що "Гамбург" стоятиме аж до ранку й що вертатимемо назад вночі,— бо просидіти вдень ще раз у вагоні три години,— то можна розтопитися на лій!..

Зараз лягаємо спати: єдиний порятунок, та й втома така, що ледве веду пером по паперу...

— — —

Маємо добрий гендель! Перед нашим потягом йшов товарний і з якоїсь причини біля станції "Танта" він зійшов з рейок. Поки все полагодили, проминуло майже п'ять годин і ми висиділи цей час, очікуючи, коли нас пустять далі,— а як приїхали до Олександрії в сім годин ранку,— то лише в біноклі можна було бачити димок від нашого "Гамбурга". Зосталось нас на суходолі 18 чоловік, переважно італійці та німці, а також і відомий, нерушимий, як сам Феліас Фог з Жюль-Верна,— сер Скотт.

Правду кажуть, що в гурті й кашу добре їсти! Нема й нам великої біди, а дехто то каже, що це просто щастя, бо не будемо нудитись в сумних суточках між Африкою та Малою Азією, які звуться Суецьким Каналом. Маємо аж три дні гуляти по Єгипту, бо, обрадившись, ухвалили їхати не до Порт-Саїду, куди можемо спізнитися,— а знову повернути до Каїру, а відтіль яким-будь способом — (от, якби на верблюдах!) — доберемося до Суецу, де й посідаємо знову на нашого "Гамбурга", якому вже послали кілька телеграм. Послали депеші й до Порт-Саїду, а також і до Суецу (міста). Ми всі раді одному: ще походимо трохи по землі й здихалися аж на два дні любих "Введення в храм" "Марусі", "Успення" та іншої бразильської церковщини...

Мене особисто тільки турбує становище мого капшука, який страшенно тане від єгипетського сонця, що дуже помітно з того часу, як з женецькими апашами втекла моя камізерка.

Але все ж таки, я не міг втриматись і купив в Каїрі двох величезних антимахусів, яких сьогодні й пошлю любому Костеві Івановичу у Вороніж. Він не повірить, що я заплатив за них всього 14 франків!

А собі купив так само, як і колега, старовинного єгипетського амулета, зробленого з правдивої бірюзи. Це жук, незвичайно примітивно висічений, а зветься він "Скарабей з Мафката". Таких скарабей, подібних на наші "Оленки", носили тисячі років перед тим

у великій кількості єгиптяни, бо вони вірили, що ці амулети приносять людині щастя. При нагоді пошлю Гільдхен, коли перевірю на собі його чудодійну силу. Перший доказ вже маємо: спізнилися на пароплав. Але колега Давид пояснює це інакше. Він каже, що може, коли б не наші "скарабеї", то ми й самі налетіли б на попередній потяг й розбилися. Може його великий жук ворожить так, а моя маленька "оленка" — інакше. Одне тільки можна сказати, що мій з кращої бірюзи, бо на ньому під сподом є жовтенькі цяточки. А це,— як пояснив нам той араб чи феллах, у котрого купували,— сліди того каменю, на якому наростала ця бірюза. Це дуже ціниться!

— — —

Від капітана "Гамбурга", якому ми послали першу депешу ще з тої станції (Танта), де трапилась катастрофа, прийшла відповідь, що "Гамбург" від'їде з Суецу 13-го, в 8 годин ранку. Маємо ще дві доби й за цей час встигнемо не тільки дуже легко добратись до порту, а ще й зробити маленьку екскурсію...

Знов паримось у вагонах, їдучи знайомою дорогою до Каїру. Якби було знати, можна було б краще просто поїхати до пірамід, а то літаємо в рухливій печі сюди-туди. Єдино, чого ми з Давидом хочемо,— це "плавати кораблями пустині..."

Сер Скотт, хоча й спокійний, але незадоволений. Ця пригода заважає йому полічити всі морські милі, що він повинен був би особисто проїхати від Марселя до Нагасакі. А для нього це ж найважливіше з усієї подорожі. Принаймні він оповідав, що, коли їхав по сибірській залізниці, то проїхав від Петербурга до Владивостока враз 9876 верст. Від Москви до Владивостоку його потяг за 16 днів зробив 885 зупинок на станціях, зазначених в розкладі. Та ще випадково, не в зазначених місцях спинився аж 71 раз, тобто всього було 956 зупинок, і т. п. речі. Містер О'Фонель каже, що ці всі знання далеко швидше можна придбати з кожного залізничного путівника й кожному розумному чоловікові рішучо нема потреби бути для того замкненим 16 днів у вагоні...

— — —

13-е. Знову на "Гамбурзі". Після вражень останніх двох днів, що залишили по собі згадку, як фантастичний сон, в якому не можеш розібратись, прокинувшись вранці,— почуваєш себе на пароплаві так, наче вернувся додому. Все чисто, акуратно, привітно й ввічливо. Нема того дикого галасу, якихсь особливих ароматів арабських тіл та запаху ослів і верблюдів, що перевозили нас в досить незручних умовах під нічні музики шакалів, які істерично регочуть в темряві парної, африканської ночі. А над вухом жалібно дзижчать комарі...

Незвичайно радісно зустріли нас наші знайомі, а особливо — всі дванадцять свята Бразилії. Правда, це мене не так вже тішить, але все ж було приємно бачити неухватимому радість Дон-Домінга, пані Пурифікаціон "со чади".

Але ж щодалі, то все стає тепліше: сьогодні термометр показує в затінку 42 ступні по Цельсію.

Хотілося б так багато записати, так кортить після доброго сніданку заснути. Бо й справді, ми їздили ночами, а сидячи на ослі, дуже не заснеш.... Попишу увечері.

* * *

Ну, буду писати про Каїр та взагалі про Єгипет. Але я вже почуваю заздалегідь, що нічого в мене з того не вийде: занадто вже багато тих вражень за цей короткий час, і такі вони різноманітні, що не знаєш, чому віддати перевагу, про що писати насамперед. Взагалі, коли я згадую той гамір та галас, яким наповнено вулиці, гомін, перед яким шумлива метушлина Марселя видається просто тишею,— то в мене й досі наче чмелі в голові гудуть. Шум Єгипту наче виривається цілими снопами, як вогні у феєрверку. Здається це якимсь великим ярмарком, де в акорд людських голосів всяких тембрів вплітаються металеві дзвони і детонуючий стогін — спів ослів та ішаків, і всякі інші звірячі голоси, і своєрідний бренькіт цикад, і, нарешті, крики муедзинів, що гукають, мов якісь велетенські павичі, з мінаретів до "правовірних"... Сам Аллах не розбереться, чого тільки немає в тій своєрідній, в такій незвичайній та химерній симфонії Африки!.."

Ці звукові враження запали мені в душу найглибше, а через те я собі уявляю тепер Африку, ніби якийсь квітник звуків, над яким царить і панує оте муедзинове:

"Ілляге Ілль Аллах, Могамедн — рессуль Аллах;

Еч геди ен а ілляге ілль Аллах!"

("Єдиний є Аллах, а Магомет — пророк його; прийдіть вклонитись єдиному Аллахові!"),

яке він виводить ще ніколи не чуваним мною голосом...

А на тому музичному тлі вимальовуються в моїй уяві не європейські будинки й прилизані по європейському люди, а біблійні постаті поважних арабів, одягнених в довгі та широкі шати. Ці патріархи або ж величаво виступають, або спокійно пересуваються на білих та сірих ослах, що йдуть в супроводі слуг. А навколо переходять запнуті жінки, то в прозорих, білих заслонах, то в темних "бурках" — заслонах вузьких і довгих, причеплених металевою застібкою до покривала на голові. Та застібка міститься саме між бровами й тому поміж двох тканин, в щілині виглядають блискучі, темні, нерозгадані очі.

Деякі жінки йдуть в супроводі потворних "євнухів", інші проїздять химерними повозами. Коптські жінки, а також жидівки, сиріянки та вірменки прикривають чорними, шовковими заслонами все своє вбрання, але зоставляють не захованим обличчя. Білий колір носять лише чорні жінки — муринки. Це — колір невільниць... Взагалі жінок далеко більше в національній одежі, як чоловіків. Переважно тільки слуги та так звані каваси (послугачі чужоземних посланців) одягаються або в чорногорські, або в турецькі вбрання.

І от, всі ці постаті на тлі яскраво-зелених фінікових пальм, мечетей та всяких будинків маврійського чи арабського стилів, на тлі властивого Єгиптові східного галасу,— утворюють незабутню картину, що видається живим образом, живою ілюстрацією до арабських казок.

Якби я був поетом та добрим малярем,— то, здається, не поїхав би нікуди далі, а силкувався б в словах та барвах змалювати цю пекучу, повну незвичайно ясного сонця й метушли, країну, яка в сучасній своїй дійсності неначе розгортає перед очима живу історію, далеку-далеку минувшину...

Казково-мальовнича тут кожна година дня й ночі. А особливо чарівні ночі на берегах спокійного й величавого Нилу. Ми бачили ранній ранок, бо мусили вставати вдосвіта, щоб, скористувавшись нагодою, зробити малу екскурсію до Гізи, де ще zostалися споконвічні піраміди та загадкові сфінкси. І от, тоді, вранці ми бачили, як по вулицях проходять бедуїни зі своїми козами та фелахи з коровами, й як вони доять їх перед кожним покупцем молока. Тут вже кожний напевне знає, що він п'є молоко справжнє, непідроблене!.. Далі бачили пекарів ("хлібодарів"), що несуть на головах величезні коші з хлібом та всяким печивом, як в часи славнозвісних фараонів, коли ще жив тут біблійний Йосиф (Юсуф), пам'ять про якого ще й досі жива в багатьох тутешніх речах. З сіл до міста посуваються жінки з кошами овочів та городини, з'являються галасливі продавці всяких напоїв: лимонаду, чаю, тамариндового соку, особливого єгипетського пива й тому подібного питва. А поміж всіма цими людьми з самого рана й до пізнього вечора цілими хмарами перелітають хлопці-чистильники чобіт, що, мов собаки, хапають кожного за ноги й намагаються, хоч ти їм що, почистити чоботи. Це — справжня напасть, і, коли б їх слухати, то довелося б цілісінький день нічого більш не робити, як тільки виконувати їхні бажання.

І щодалі йде день, тим голосніша, рухливіша, більш мальовнича стає вулиця, по якій пересуваються всі можливі роди різнокольорового люду...

В Каїрі сила рослинності, поміж якою найкращі садинокі й скупчені в невеликі гайки, пальми. Трапляються вони й на досить гарних європейських вулицях, як, наприклад, Шхарі-Кемель, Оперна площа (з мосянжовим пам'ятником Ібрагіму-Паші). Але, все ж таки, ці європейські будівлі та взагалі європейського типу вулиці з готелями, пам'ятниками, автомобілями й фіакрами видалися мені тут якимись недоречними, неначе перенесеними сюди з зовсім чужого, іншого світа.

Від Мідан-ель-Хазіндар, на якій стоїть і наш готель "Еден-Палац", відходить маленька, вузька вуличка, якою можна пройти на знаменитий Каїрський рибний ринок, куди європейці ризикують показуватись лише в супроводі тубільців... Ми заглядали до цікавого арабського музею, де зібрано майже виключно різні арабські речі: посуд, мозаїку, орнаменти, келехи, шматки колон з стародавніх мечетей, мармурові таблиці і т. п.

У Віцекоролівській книгозбірні зібрано цікаві й незвичайно оправлені книжки Сходу: арабською, турецькою, перською мовами писані, чудового письма. Тут зберігаються найстаріші магометанські документи. Є "книжки", писані на папірусі, на шкурі, пергаменті, навіть — на камені, дерев'яних дощечках, глиняних черепках і т. п. А які чудові й безцінні оправи на Корані! В одній залі намальовано Коран на стіні й орнаментовано в перському стилі. Ну, та хіба ж можна все це записати!?..

Недалеко від музею — мальовнича мечеть Гамі-ель-Бурдені, побудована ще в 1616 році, вся червоно-жовта, з струнким, граціозним мінаретом та незвичайно голосистим муедзином, що виспівує свою коротку пісню, як соловейко,— заплющивши очі й навіть затуливши вуха.

Найвищий мінарет чудової мечеті Гамі-Султан-Гасан.

А Нил!.. Ми переїздили його кілька разів. Але ж особливо він упав нам в око, коли ми їхали до Гізи мостом Касо-ель-Нил, перекинутим в дуже широкому місці річки. На цьому мості ми бачили силу всяких крамарів та перекупок, минали цілі валки верблюдів.

Понад берегом Нила біжить далі електричний трамвай, що доходить аж під саму пустиню, до місця, де стоять піраміди. Вісім кілометрів він пробігає розкішною алеєю, мов бульваром. На самому ж, так би мовити, березі пустині англійцями поставлено гарного готелю, де ми й наняли верблюдів та ослів й подалися далі під самі піраміди й до Гізецького сфінкса.

Ці колосальні будови невідомо викликають спомини про ті часи й тих людей, що їх будували. А вночі, під ясным світлом місяця, вони утворюють таку наладу казки й очарування, якої я не забуду на все життя. Мені здається, що в цій картині є щось таке, релігійне чи побожне, чи містичне, але я не вмію цього як слід висловити. Не ймеш віри, що цих гігантів поставили звичайні люди, які під самими пірамідами (особливо — під Хеопсовою) видаються такими манісінськими й мізерними комашинками!..

Окрім свого історичного значення — як вічні пам'ятки про своїх будівничих, піраміди мали ще для єгиптян значення вічного календаря, бо по тому, як від них падає тінь, єгиптяни знали, де стоїть сонце, яка настає доба року і т. п. Між іншим, є такий час, коли сонце стає над пірамідами так, що від них не падає жодної тіні й усі чотири боки кам'яного гостряка ясно й рівно освітлено. За 33 дні після того настає весняне рівноденство; через 90 днів — літня доба і т. д.

Один з туристів, що був з нами й добре знає Єгипет та його історію, оповідав чисто все, як саме будувалися піраміди. Між іншим, мене вразило, що для приставки сюди каміння попереду будували спеціальні шляхи, а потім, — як пише грецький історик Геродот, — Хеопсову піраміду будовано протягом 30-ох років силою, більш як 100 000 людей! Але ж ті люди працювали щороку тільки по три місяці, тобто в той час, коли не було роботи на полі.

Пролазити по внутрішніх вузьких та низьких ходах пірамід, відкіля спека дихає вогнем, — дуже тяжко й мало цікаво. Видиратись на саму піраміду, — так само тяжко.

Щодо сфінкса, то він дивує своєю великістю. Досить зазначити, що завдовжки ця потвора має моїх 50, а Давидових аж 56 кроків! Висічено його з скелі, що й раніш там стояла. Але, на жаль, дикі араби та мамелюки, що були у війську Наполеона, який приходив і сюди, — пообламували каміння з сфінксового обличчя на свої потреби.

Ми, як і всі інші туристи, знялися на тлі пірамід і забрали з собою негативи...

Ну, годі. Так тяжко писати під цю спеку, що мабуть на цьому і закінчу, хоча варто було б записати багато-багато...

Але все ж таки мушу хоч в двох словах зазначити собі, як ми їхали з Каїра до порту Суец не верблюдами, а залізницею через Ізмалію, де півгодини чекали пересадки в добрій ресторації. Цікаві руїни на пригорку Тель-Баста, а також знаменитий шлях від Заказіка понад каналом, якого почали будувати ще фараони. Це — та біблійна земля "Госен", яку Фараон Менефта Перший, син Рамзеса Великого, віддав був братам

Юсуфа... Тут же недалеко є руїни жидівського храму, якого було поставлено по плану історичного "Соломонового храму". Оце, дійсно, сива старовина!..

Від Ізмалії до Суеца залізниця знову біжить понад каналом. Тут чудові краєвиди, особливо — пейзаж з "Гірким Озером". Від станції Суеца ("Rue Colmar") залізницею ми доїхали аж до доків, де й сіли на свого знайомого "Гамбурга".

Ах! Хороша сторона — Єгипет! А мені особисто вона ще миліша через те, що тут улюблені барви наші: жовта та блакитна, бачиш їх на кожному кроці!..

— — —

Після Порт-Саїда, про який кажуть, що це справжнє пекло з чорними чортами й чортенятами, у нас значно змінилися товариші по столу. Зостались тільки ми, бразильці та дві італійки,— а додали нам кількох португальців, поляка й шістьох німців. Містер Скотт, після пригоди "з урятуванням від смерті Давида", перейшов до другого столу, де ще з'явилося кілька англійців та американців.

Найбільш цікаві німці. Це — члени ловецької експедиції знаменитого зоолога Карла Гагенбека, що помер рік перед тим, а був організатором ловів диких звірів у Африці та по інших землях для Гамбурзького зоологічного парку. Вони їдуть від його фірми до Адену, де мають приймати транспорт впійманих в Судані звірів. Кажуть, що там є слони, пантери, жирафи, буйволи, страуси, левенята, павіани й чимало інших звірів та птиць. Два з них поїдуть далі, аж до Шанхаю, куди заберуть з Африки кількох верблюдів.

Я й Давид з ними вже познайомилися, а вони напевно розкажуть нам багато цікавих речей.

Страшенно вони незадоволені з їзди Суецьким Каналом. Кажуть, що це дуже неприємна частина дороги. Протока незвичайно вузька й цілу ніч, що вони їхали, не можна було й на хвилину заснути, бо кожних 10-15 хвилин зустрічається пароплав, сирена якого страшенно кричить, а прожектори зустрічного заливають увесь пароплав вогняним світлом, що пролазить у всі щілини. Закутатись в ковдру неможливо, бо страшенно парко, а сирена "Гамбурга" так само реве. А я знаю, як вона реве, аж у голові двигтять!.. Коли ж пароплави проходять один повз одного, то увесь час так і чекай, що зачепляться...

Цікаво тільки, що увесь канал (який має завдовжки 151 кілометр, тобто 150 верст) освітлено електрикою. А ще цікавіше було послухати містера Патрика, який каже, що й цей канал почали рити ще в прастарі часи, за кілька тисяч літ до нас, єгипетські фараони. І навіть не фараон, а фараонша Хатасу, що була дуже енергійною жінкою. Між іншим, варто зазначити, що в той час єгиптяни почували себе ніяково, що їхньою державою керує не чоловік, а жінка. Вони почали вимагати, щоб Хатасу вийшла заміж і передала царювання своєму чоловікові. Тоді вона звеліла прив'язати собі, як і інші єгиптяни, бороду й почала вдягатись в чоловіче вбрання. Таким чином, не виходячи заміж, залилася вже "фараоном" Єгипту. Вона була добрим керівником і увесь час мала зносини з простим людом, виходячи вечорами в убогому вбранні й обходячи бідні оселі мешканців столиці. Це нагадує історію багдадського каліфа Гарун-Аль-Рашіда,

тобто Гаруна Справедливого...

* * *

А взагалі, після оповідань ловців, мені не шкода, що я не проїхав Суецом! Одне тільки жаль, що не довелось побачити крамарів в Порт-Саїді, які, кажуть, витворяли на пароплаві неможливі речі, видряпуючись просто, по чому тільки можна, на корабель!..

Але, як гарно в Червоному Морі! Звісно, воно нітрохи не червоне,— а прозоре, ясно-синє й тихе, спокійне! Повіває приємний вітерець і так радісно та весело дивитись на піщаний бережок, що часом жовтою смужкою вимальовується на крайнебі.

Тільки якась непоборна лінь обгортає тіло й душу. Навіть не хочеться говорити: сидів би нерухомо на своєму довгому стільці-канані й безцільно дивився на блакитно-синю воду, по якій де-не-де зриваються білі "зайчики", та пролітають срібними стрілами чайки...

І ця лагідна картина, особливо надвечір, коли червоніє сонце й великим колом швидко спускається у воду,— видається тлом, на якому розплітаються власні думки й згадки минулого. Чогось особливо часто впливає тепер любий образ нені, як вона, бувало, метушиться в білім убранні під горіхом коло літньої кабиці. Біля неї туптається лагідна Харитина, у якої завше щось в руках; за столом у альтанці з живої акації сидить з газетою або книжкою татусь, часами одкашлюється й поглядає понад окулярами навколо ясным, спокійним поглядом. Самзнай обперся одним боком об липу й терпливо очікує, що впаде йому зі столу, він навіть не хоче підводити вгору голови, бо тоді його дратують всі ті смачні речі, що лежать на столі й йому треба увесь час облизувати губи, щоб з них не збігала набридлива слина.

Здається, от-от рипне хвірточка; Самзнай побіжить назустріч, привітно махаючи хвостом, а з-за рогу дому — це ми всі знаємо без похибки — з'явиться тонка постава Олекси Івановича в сірих штанах і білому чесучевому піджаку. Він, ще не доходячи до альтанки, обов'язково запитає: чи прочитав тато нове число "Ради" й чи не було яких цікавих листів з Києва, а потім також обов'язково питається у мене:

— Ну, що ж, Левіте! Чи не кортить вже тобі до Скінії? — або щось подібне...

Ех! Моє любе минуле!..— Де ти, де ти? Який це давній, солодкий сон! Здається, такий блідий і малобарвний сон, порівнюючи з тією мальовничою, шумливою, рухливою, голосною дійсністю, яку я бачу тепер. Але який ти яскравий й милий для мене! Бо й справді,— всі ці пальми, що бачив я в Єгипті,— я радо проміняв би на нашу непоказну липову алею; все це розкішне море я залюбки віддав би за тихий радісний вечір в рідній обстановці нашого полтавського дому. Невільно згадуєш байку про того нещасного чмелика, що заблудився в лісі й плакав за своєю хаткою, що була лише щілинкою в моху, а видавалася йому дорожчою й кращою за золоті царські палаци...

Отакий і я чмелик, якого носить доля по чужих світах... Правда, я знаю шлях до рідної хати, але ж коли мені він буде вільний? А хоч і буде вільний,— то хіба знайду я те, за чим плаче серце, згадкою про що воно наливається по вінця, стогне й ние, як та сирена в тумані, як той одноманітний гуркіт корабельного гвинта?!..

Яка радість згадувати, але часами хотів би, щоб витерлося все з пам'яті,— бо не

боліла б так тяжко душа...

Я, власне, не знаю, чого на мене сьогодні найшов такий сумний настрій?

А, правда! Перше, що до того мене штовхнуло,— були приставання отої розмальованої ляльки — Пурифкаціон, про яку сер Скотт колись сказав, що вона продавщиця рабів і через те він не хоче сидіти з нею за одним столом. Ми не знаємо, чи то правда, чи ні, але щодалі — то вона стає мені все огиднішою... Справді, "Потифариха" якась!..

І коли вона чіпляється до мене, то я невільно згадую мою ніжну голубку, чисту, як лілею, Гільдхен...

Ех, моя люба! Як би радісно було сидіти обіч з тобою в ці теплі ночі отут, на "Гамбурзі" й говорити, говорити без кінця й краю! Скільки нових легенд узнала б ти...

Ні, не можу більше писати! Піду до салону — відтіль чути музику й хтось співає; певне — італійці...

— — —

На Давида зробив велике враження наш переїзд з Каїру. Він все згадує бронзових крикунів — погонщиків, спокійно-презирливих верблюдів, що плюють, коли бувають чимсь незадоволені, селянок з величезними мальованими глечиками на голові, бедуїнські села, по яких бігають голісінькі, чорні, як опалені горшки, дітлахи. Мені вся ця обстановка увесь час страшенно нагадувала картини з Біблії, ото ж я й гадаю, чи не через те йому, караїмові, вона так до вподоби. Справді, які мальовничі постави арабів зустрічали ми в кольорових чалмах, в білих і синіх широких одягах, з довгими, білими й рудими бородами. Чисто тобі якісь старозавітні патріархи! Але я не записав всього того в свій час, а тепер вже немає охоти вертати до опису минулого, бо набігають щодень нові враження.

Сьогодні, наприклад, один з італійців, який говорить по-німецькому й трохи по-російському, бо він був довгий час в Одесі, розповів мені незвичайно цікаву річ. Я почав говорити про Неаполь і висловив свою шкоду, що не пощастило на цей раз побувати в Італії. От, він і почав розповідати про Італію, а потім мова перейшла на Гарібальді. І — дивна річ — те своє завзяття, що потім допомогло йому так славно воювати за волю рідного краю, Гарібальді нібито вперше зазнав не деінде, як на Україні! Ще молодим хлопцем він був кілька разів на нашій землі й там, в Таганрозі він вперше зрозумів свої високі завдання, бо там, коли йому було 24 роки, прийнято його до конспіративного товариства "Молода Італія".

А було це так. На Різдвяних Святках 1831 року в якомусь шиночку в Таганрозі, де збиралися італійські моряки, Гарібальді зустрів свого земляка Кунео. Вони розговорились і Кунео перший повідомив Гарібальді про заснування у Франції італійським знаменитим патріотом, Джузеппе Маціні потаємного революційного товариства "Молода Італія". До цього товариства в той час вже пристало чимало молодих, завзятих італійських патріотів (від 20 до 40 літ) з метою, якою-будь ціною досягти визволення своєї вітчизни з-під чужого ярма.

"Молода Італія" мала такий девіз: "Словом, ділом і офірою досягти увільнення,

відродження й об'єднання всіх країн італійських, щоб здобути незалежну, позбавлену всякого утиску з боку чужинців, Італійську Народну Республіку".

Гарібальді без вагання пристав до товариства. З того часу він рішучо ступив на революційний шлях й став робити велике діло увільнення рідного краю, яке й провів так блискучо!

Я кажу, що це через те, що на нашій землі вітає й живе вільний дух наших лицарів — запорожців, яким, була найдорожчим скарбом тільки воля!..

Воля!.. Коли ж то ти прокинешся знову в моїм ріднім краю? Коли покличеш нас, молодих синів Неньки України до товариства "Молода Україна", щоб ми взялися розбивати кайдани з Твоїх намучених, безсилих рук?! Коли вже народиться наш Гарібальді?!

"... І день іде, і ніч іде...

І, голову схопивши в руки,

Питаюся: коли ж прийде

Апостол правди?"...

Ми говорили про волю, про будуче життя, про "мир на землі"... А містер О'Фонель згадував свій нещасний край, який ірландські "тоже малороси" віддають на поталу сильнішому сусідові. Він розповідав про страшні картини ульстерських боїв, що були весною цього року. Розповідав, як в 60-х роках 19-го століття ірландці, вимучені нерівною боротьбою, ухвалили були всі до одного покинути рідну землю й переїхати до вільної Америки! Подумати страшно: цілий народ хоче кидати свій край, щоб тікати світ-за-очі до чужої сторони! Виходить, залили "культурні, братні" сусіди сала за шкуру, коли, й справді, більш третини всього народу виїхало з рідної землі!..

А що ж було й робити, коли англійці та перевертні ірландці винищили цілі села, руйнували дощенту цілі осідлості, а на тих місцях орали землю й садили ліси для того, щоб там плодилися звірі, на яких можна було б полювати лердам та лордам?!

Каже О'Фонель, що й наших людей — українців (русинів) також багатьох погнала біда з рідного краю до Америки. Особливо втікали туди українці з Галичини від поляків, з Угорщини — від мадярів та з Буковини — від румунів.

Чого доброго, я ще найду наших людей і в Австралії!..

Дуже мені симпатичні й італійці. Дарма, що вони не виглядають такими цивілізованими й стриманими, як німці,— але ж вони незвичайно запальні, веселі й дуже швидко переходять від суму до веселощів. Коли тепер я пригадую наших людей (правда, я дуже мало знаю наших селян, і це — сором!) то вони видаються мені також подібними своєю вдачею до італійців. Принаймні й Старушок, і Кость Іванович, і татусь навіть в найбільш прикрих випадках життя не переставали жартувати й дуже швидко забували біду. Я й сам, коли починаю щось згадувати, то в мене в пам'яті виринають переважно приємні спомини й веселі образи, а сумне й тяжке якось ніколи довго не затримується в серці. А тим часом я ж дуже запальний та лихий, особливо, як розсерджуся!.. Ну, дзвонять обідати!..

— — —

Ні, це треба записати одразу... Тепер мене аж сміх розбирає, а тоді я не в жарт злякався!..

А трапилась така пригода.

Ще перед обідом наші малі бразильці чогось незвичайно роздурілися. За обідом також вони витворяли всякі комедії, а по обіді провадили на палубі свою "війну з неграми".

Я стояв з Давидом та з нашим новим приятелем, Антоніо Пончіні біля блискучих мідяних поручів і ми дивилися, як малі, понадягавши на себе трьохкутні шапки з газет, обмотані всякими шаллями, з паличками в руках, дико викрикуючи, ганяли за Асунтою, а далі "взяли в полон" якусь "білу" дівчинку, що спочатку дуже злякалась, а потім втекла в сльозах до своєї мами, в каюту.

Сер Скотт тим часом скінчив своє ходіння (він ходить по обіді, а не перед обідом, як ми) й сів з книгою напроти нас біля поручнів. Він пихкав великою сигарою, не виймаючи її з рота, й — здавалося — дрімав.

Не знать з чого, у "Марусі" з'явилась дика ідея: він навпочіпки почав підкрадатись до сера Скотта й, зайшовши з-за спини, з несподіваним вигуком штовхнув своєю паличкою тому в сигару.

Англієць сплигнув, як тигр, з свого шезлонгу й раптом вловив хлопця в руки. Не встигли ми й ахнути, як він зо всієї сили шпурнув його на наш бік. Я невільно розставив руки й вхопив переляканого Хосе, який дуже легко міг вилетіти за облавок.

Зчинився страшенний переляк; пані Пурифікаціон зомліла, прибіг Дон-Домінго, покликали капітана... Одне слово, вийшла ціла драма.

Сер Скотт мовчав, спокійний, як кам'яний. Потім твердою ногою пішов за капітаном.

Всі дуже зацікавились цією пригодою й гадають, що сера Скотта, який хотів був утопити хлопця, висадять завтра в Адені.

Але ж я ледве вирвався з обіймів п. Пурифікаціон, що з великим пафосом по-театральному дякувала мене за спасіння її "найдорожчого сина", який між іншим, вимахуючи розкаряченими руками, подряпав мені носа й губу й дуже штовхнув ногою в груди Давида. Давид був аж упав і тепер лежить в ліжку.

Добре, що хоч це трапилось після "Островів 12-х апостолів", які чомусь так хотів побачити Давид. До речі, в цих островах тільки й того, що гарна назва, а вигляд їхній досить сумний. Особливо сумна й самотня скеля "Перім", на якій стирчить лише одне дерево та маяк, чи якась станція пароплавної компанії.

— — —

Вчора, таки й справді, був нещасливий день. Сер Скотт тільки намірявся втопити Хосе-Марно але ж це не збулося,— а вночі сам утопився якийсь чоловік з третьої класи.

Трапилось це коло одинадцяти годин. Ми тільки-що полягали, коли це раптом нас щось струснуло. Загула сирена, пароплав став. Всі страшенно збентежились й сипнули на палубу. Більшість гадала, що ми наскочили на якийсь риф чи підводну скелю. Зчинилася паніка, але враз все роз'яснилось. Якийсь італієць,— кажуть, нібито

божевільний,— кинувся у воду. Ми шукали його більш години: пароплав посувався сюди-туди, облапував море прожекторами, але ж воно скрізь однаково було рівне й темне, як грифельна дошка. Так ми й поїхали...

Знаючи люди кажуть, що такі пригоди часто трапляються на кораблях. Коли "Гамбург" ішов з Японії до Марселя,— то з нього так само кинувся у воду якийсь хлопець. Але тоді було вдень і його враз впіймали, а цей пірнув на дно, як ложка в сметану!.. Нещасна людина...

На пароплаві про це тільки й мови. Всім сьогодні сумно, а особливо сумний Антоніо, бо то ж був його земляк...

До речі: Антоніо, зачувши, як я говорив з Давидом по-українському, зауважив:

— А я вже чув цю мову!

— Де? — запитав я.

— У нас, біля Риму,— розповів тоді Антоніо,— є село Grotta Ferrata, а в тому селі стоїть старовинний базильянський монастир. Тато, з яким ми там були, казав мені, що то — уніатський кляштор, а збудовано його ще аж в XI-му столітті. І от, коли ми зайшли до церкви, то ченці саме правили службу Божу як раз цією мовою, якою говорите ви. Тепер я буду знати, що це — українська мова!..

Антоніо обіцяв, що він навмисне поїде туди знову, бо це всього за 12-13 кілометрів від Риму й туди ходить трамвай. Ми доручили йому поклонитися від нас ченцям, і він записав таку фразу: "Українці з Індійського Океану просили переказати вам своє привітання!"

— — —

Ми — в Адені. Зостається проїхати Аденську Затоку, й опинимось в Індійському Океані...

Підпливли ми до Адена перед заходом сонця. За високими скелями виступав зеленкуватий, круглий місяць. Картина була чудова. Назустріч нам виїхали дозорні катери, а за ними на безлічі всіляких човнів почали наближатися, випереджаючи один одного, чорні сомалійці. Чорні, як негри, вкутані в білі шати, або голі з перев'яззю на попереку, вони попривозили до нас на продаж всяку всячину: сигари, страусові пера, слонячі ікла, шкури гієн, леопардів, тигрів, якісь плетіння, стріли, луки й силу всяких дрібничок. Багатьох не пустили на корабель і вони, коливаючись на своїх "пірогах", гукали нам знизу. Ми побачили, як роблять інші, й собі з Давидом та Антоніо попускали мотузки, на які чорні крамарі поначіплювали силу всяких речей й довірливо передавали нам. Я купив собі на згадку фігурку якогось сомалійського бога, а Давид — чудової роботи шабатурку зі справжньої крокодилової шкіри.

Але що було цікаво,— так це, коли на палубі з'явилося чоловіка з сто чорних сомалійців і вони почали свої військові танці. Стільки галасу та тріскотні важко собі й уявити. Взагалі, це якісь такі мавпячі танці, що ми аж качалися зо сміху. На жаль, швидко всіх чорношкірих погнали з корабля, але хлопчики увесь час умудрялись якось видратись до нас на палубу, а потім, як жаби з берега, булькали з корабля у воду. Тепер я розумію, чого під'їжджаючи до Адена, всі класні пасажири позамикали свої

каюти: ці чорномазі дитинчата влізуть у кожну щілину! Але, дивлячись на них, всім було весело. Найбільшу ж радість це дало Хуаніто та Хосе. Я певен, що з завтрашнього дня вони будуть виправляти у нас на палубі сомалійські танці.

До речі, сер Скотт обідає у себе в каюті, але йому нічого не зроблено: справу будуть розглядати аж десь на англійській території, де його оборонятиме адвокат, а тепер він буде спокійно їхати далі. Безумовно, це — очевидна несправедливість!

Ми простояли біля Адену дуже мало, а шкода: незвичайно цікава картина взагалі всієї пристані. А ще цікавіше було дивитись, як вантажили до нас дванадцять верблюдів та одного слона. Це ті, що їх привезли з Африки, з Ассаба через Баб-Ель-Мандебську Протоку й повезуть до Коломбо.

Верблюди були позв'язувані пальмовими мотузами так, що не могли поворухнути жодним членом, крім голови. І їх, як лантухи, піднімали підйомником та спускали до трюму, де для них є стайні. Виявилось, що з нами в трюмі їде й кілька корів, що й дають нам свіже молоко до кави. Та ще четверо коней везуть для Японії. Справді — "Гамбург", як Ноїв ковчег. Чого й кого тільки тут немає?!

— — —

Ну-ну! Зовсім я не так уявляв собі океан! Я був певен, що тут так само синя й прозора вода, як у морі, але ж воно, виходить, інакше. Вода зовсім жовта, каламутна й від неї дуже не гарно пахне. Кажуть, що це через силу замерлих морських молюсків та інших дрібних створінь, які мільярдами загинули й завоняли воду. Скільки ж треба було тих створінь, щоб вони могли зіпсувати воду в океані!..

Взагалі, чи то мені набридло їхати, чи може я не маю смаку до мореплавства,— але мені вже кортить швидше доїхати до суходолу. Особливо я почуваю тугу за землею отут, в океані, — де скрізь, куди не глянь — вода, вода й вода — без жодної зміни. Увечері, коли сходить місяць, мені часами здається, що ми серед якогось безкрайого поля, вкритого гарячим снігом...

Звичайно, набачились білих рибалок, летючої риби, що наче біжить над водою, звикли пізнавати знову й знову групи чорних дельфінів. Зустрічали якісь пароплави, з котрими обмінювались салютом: махали хусточками. Але все це розважає лише на хвилинку, а далі — знову безкрая вода... Мені чогось здається, що чи її не надто вже багато? Тепер я помічаю, що я взагалі не дуже люблю такі занадто величні речі, як от — пустинне поле, безкрає море, тяжкі, височенні гори, як, наприклад, в Швейцарії...

Ага! Коли ми підходили до Адену, то бачили англійського підводного човна. Він був близько біля нас, а потім пірнув під воду. От, було, дійсно, цікаво!..

Містер О'Фонель обіцяв нам розповісти про підводні човни, бо він якийсь час був вчителем у директора фабрики, що їх виробляє.

Взагалі я маю тепер досить багато часу без вражень і міг би дечого більше записати, коли б не було так парко. Насамперед запишу, як нам розповідали Гагенбекові ловці про ловитву звірів в Судані.

— — —

ЯК ЛОВЛЯТЬ ЗВІРІВ ДЛЯ ЗООЛОГІЧНИХ САДІВ

Один з тих німців, що належали до екскурсії зоологічної, старий пан Габерман бере участь в ловитві диких звірів з 17 літ. Де він тільки не був, чого, чого не бачив! Бував ви кілька разів в прадавніх лісах, пралісах, джунглях Африки, в індійських і цейлонських джунглях, в широчезних степах монгольських, об'їздив і виходив Сибір, бував в Закавказзі, Індії, Хинах, Америці.

Коли він оповідає свої пригоди,— то не можна одірватись. Що після цього той "звіролов" Фенімора Купера! Бував пан Габерман не раз в лапах якогось страхіття, але щасливо викручувався, хоча й має перекушену ногу й великий шрам під оком, куди його дзьобнула, не хто інший, як звичайна дрохва!

Але його дуже трудно витягти на розмову. Отже, якось, коли вже ми під'їздили до Адену, він розповідав мені й Давидові про те, як вони раніш, літ тридцять тому, ловили звірів саме в цих місцях, біля яких ми тепер проїздимо — в Південному Судані, в площині річки Газала.

Зовсім інша річ — полювати на диких звірів, і зовсім щось знов інше ловити живих і по змозі не пораних, щоб перевезти їх до інших країв.

— Велика штука,— каже пан Габерман,— застрелити з теперішнього карабіна якусь мавпу, щоб зробити з її шкіри шапочку для хирявої панночки! Це тепер усякий школяр зуміє! Але в ті часи, принаймні в африканських степах не ходили на звіря з рушницею, бо ловити звіря було спортом, а бути добрим ловцем, визначало бути поважаною особою, героєм...

Одним з таких справжніх героїв був знаменитий звіролов, друг п. Габермана Абдала Окут, що краще, як інші в Судані, умів ловити струсів та павіанів. Крім нього були ще спеціалісти по влову великих живих звірів: левів, гіпопотамів, крокодилів.

Взагалі Судан був донедавна найбагатшою схованкою всякої дивовижної дичини. Найвидатніша місцевість для лову звірів — це долина Така. Це величезний степ, то тут, то там зарослий густими кущами. Він помалу переходить в мальовничу гористу місцевість. В цих місцях ловилися з великих звірів: африканські слони, чорні носороги, гіпопотами чи бегемоти, жирафи, леви, леопарди, різноманітні гієни, капські медоїди, всякі шакали, дикі осли, кафрські буйволи, різні роди антилоп, дикі кабани, комахоїди, дикобрази, павіани та інші мавпи. Крім того, тут ще живуть дивовижні птахи: марабу, швидконогі струси й т. п.,— а також крокодили й всякі страшні гадюки. Все це — ті звірі, яких доводилося особисто ловити п. Габерманові.

Розуміється, ловив він їх не сам, а в гурті місцевих людей, різних родів нубійців чи ефіопів. В Судані живуть добрі люди: й чепурні, й розумні, й ласкаві,— до того ж незвичайно спритні й хоробрі. Більшість їх жили, як спокійні кочівники, або хлібороби. Пасуть вони свої отари овець, величезних нубійських кіз, верблюдів, а в низовинах біля річок сіють "дурру", тобто африканське просо та бавовну. Вони дуже гостинні. Крім пастишества та почасти хліборобства, вони знають всякі ремесла, виробляють нехитру, просту зброю, всякі речі з слонячої та буйволячої шкіри, різні плетіння, ручні тканини, а також незвичайно тонкої роботи срібні й золоті оздоби.

Живуть дуже вбого. Їдять переважно страву з "дурри", з якої спочатку роблять

борошно, а до цієї страви додають всяких соусів з м'яса, яке спочатку висушують на сонці й розтирають на порошок. Перед їжею вони завжди миють руки, а потім їдять всі (родина, раби й гості) з одної миски. Дуже кумедно нам чути, що ввічливість вимагає, аби гість на доказ того, що він задоволений з гостини, якнайдужче гикав та відригував, а вшанований тим хазяїн йому щораз відповідає: "El hamdul illah", тобто — "Нехай буде дяка Господові!"

Більша частина нубійців були зроду спеціалістами-звіроловами. Вони чудово знають всі ті місця, де люблять бувати ті чи інші звірі, й знають також з давніх-давен всякі способи ловитви.

Найвизначніші ловці, це так звані "агагніри" — тобто ті, що йдуть на всякого звіря лише з одним мечем. Цей спосіб полювання вимагає великої зручності, сміливості й присутності духа. Виїзять на полювання ці "мечеловці" на своїх маленьких, але незвичайно прудких і витривалих конях, силкуючись наздогнати звіря й підрізати йому на всьому скаку жили на задніх ногах. Звісно, це не страшно, коли буває полювання на таких плоских звірів, як жирафа, або антилопа, чи коли полюють на страуса. Але ж цим самим способом нубійці полюють і на леопардів, слонів, а навіть на лева чи гіпопотама.

Найтяжче полювання на слонів. На слона відважуються нападати лише найбільш досвідчені мечеловці й ніколи не нападають поодиночі, а лише гуртом, по чотири-п'ять душ. Але ж, не зважаючи на все своє уміння, майже ні один з тих мисливців не вмирає вдома: всі вони падали на полюванні офірою тих страшних звірів, на яких вони полювали!..

Коли мисливці наглядять слонячу отару, то силкуються зробити так, щоб відлучити такого слона, який має найбільші ікла. Але цей слон, коли він бачить, що йому загрожує небезпека, стає страшенно лютий. Він починає голосно сурмити своїм хоботом і кидається на мисливців. Однак він взагалі своїми малими очима не може добре бачити й швидко роздивляється, що діється навколо його. Тому роздратований слон насамперед кидається на тих мисливців, що їдуть на білих конях. Звичайно, один чи два нубійці навмисне виїзять проти слона білими кіньми, щоб він ганявся за ними й не помічав, як його будуть наганяти інші мисливці на темних конях. І от, коли вже слон дуже розпалиться й трохи замориться, тоді один з їздців під'їздить до нього кроків на десять, раптом сплигує з коня на землю й біжить щосили за сломом. І в той момент, як слон ступне лівою задньою ногою на землю, мечеловець, держачи меча обома руками, з усієї сили, наче великою бритвою, протинає нещасному велетневі "ахилову жилу". Ранений й уже напівшкутильгавий слон спрожого кидається назад на того, що його поранив,— але в цю ж мить інший нубієць, що був на білому коні й увесь час вертівся перед очима у слона, собі сплигує з коня й так само біжить за сломом. Наздогнавши його, він протинає йому й праву ногу.

Слон з підрізаними ногами безпомічно падає на землю. Тоді або йому дають змогу вмерти від згуби крові, або ж припиняють його муки пострілом з рушниці.

Бідолашний велетень безпомічно здихає, а люди кидаються на труп, випилюють йому ікла, здають шматками шкуру, з якої потім роблять щити, піхви на мечі та всякі

ремінняки для хазяйства. Коли нема близько табору нубійців, то м'ясо, звичайно, кидають напризволяще і його з'їдають шуліки та шакали, чи гієни. Коли ж бувають близько люди, то вони зрізують з кісток м'ясо й або поїдають тут же, або сушать на сонці й ховають "про чорний день" на час дощів.

Таким же способом убивають нубійці носорогів, буйволів, а також і левів.

Але всі ці способи не придатні для тих ловців, яким потрібні не трупи звірів, а самі звірі. Отож, і для зоологічних садів звірів ловлять інакше.

З вечора, коли збираються Гагенбекові мисливці,— у тубільців радість та веселощі. Гуляють до пізньої ночі, обмінюються подарунками, бенкетують, танцюють. Вранці настає мисливська гарячка: кульбачать коней, навантажують стравою верблюдів, беруть з собою й цілу отару кіз та овець, щоб було й для ловців, а ще більше — для впійманих звірят завжди свіже молоко.

Молодих звірят ловлять в той спосіб, що мечеловці ганяються за ними до того часу, аж поки зморені звірі вже втрачають силу бігти далі й відстають від своєї юрби. Тоді їх хапають, путають і віддають до обозу. Так ловити жирафів, антилоп, а часом і буйволят — нема жодної небезпеки, хіба-що кінь десь вскочить ногою в щілину, яка стала від того, що з великої спеки порепалась земля,— й або собі зламає ногу, або викине з сідла мисливця. Далеко тяжче вловити слоненя або носороженя. Батьки люто боронять своїх дітей, і часто, перш ніж впіймати малих, доводиться витримати страшний бій з старими.

Леопардів, гієн, та павіанів ловлять переважно особливими пастками — койцями, чи кучами, до яких спочатку цих звірів принаджують. Дикобразів та комахоїдів викопують вночі.

Бегемотів та крокодилів переважно ловлять "Гавати" (кодло нубійців), які визначаються тим, що вони всі знамениті плавці.

Нападають вони на цих страшних звірів просто серед дня, цілком одверто, покладаючись тільки на свою дужу й привичну руку, в якій вони несуть гарпуна, прив'язаного на довгій, міцній бамбуковій мотузці, один кінець якої припнуто до дерев'яного поплавка. Ловці кидають свої гарпуни здебільшого з берега саме опівдні, коли крокодили вилежуються на піску, або бегемоти чи носороги ліниво барложаться в глею. Коли гарпун влучить в тіло почвари, тоді за поплавок страховище притягають до берега, де або вбивають, або спутують живого. Коли хочуть вловити звірів живими, то вживають легших гарпунів, якими не можна зробити звірові тяжкої рани. Само собою зрозуміло, що це небезпечне полювання вимагає від ловця величезної зручності й сміливості та упертості.

Незвичайно цікаво оповідав п. Габерман, як вони ловили павіанів на березі Газалу. Там трапляються такі місця, де величезними отарами живуть павіани не то що по кілька сотень, а навіть по кілька тисяч голів в одному гурті.

Річка Газал (або Гаше) влітку пересихає й застається лише кілька джерел, з яких тече вода. От, до цих джерел і ходять павіани пити воду. Цілий день вони лопотять та верещать, цілий день бігають до води,— а вночі також далеко не всі затихають.

Ловці звичайно розкладають свій табір біля того "мавпячого міста". Спочатку мавпи дивляться на незнайомих гостей дуже підозріло й розглядають їх лише здалеку, з скелистих гір, а ближчого знайомства заводити не хочуть. Але минає кілька днів,— і павіани звикають до захожих. Щодалі, то вони підходять до них ближче й ближче, починають пити воду майже одночасно з їхніми верблюдами, кіньми та козами, але з сусідніх джерел...

Тим часом ловці готуються до влову й намічають найкращих самців, які походжають відважно й гордо поміж своїх мавп. Одного дня далеко по всій річці мисливці затуляють всі джерела, а zostавляють лише одне, де самі напували свою худобу. Коло цього ж джерела ловці насипають різної принади: найчастіше — "дурри", яку павіани дуже люблять.

Тим часом готується пастка. Це — велика куча, сплетена з дебелих віток, що нагадує собою хату тубільців. Цю кучу становлять над тим місцем, де самці звикли знаходити "дурру", підпирають тільки з одного боку паколом, а до пакола вночі прив'язують міцного мотуза, якого заховують під піском.

Коли все вже наготовлено, опівдні мисливець ховається за якоюсь скелею вдалині від пастки, тримає в руці кінець мотуза й пильнує, коли підійде під пастку той чи інший павіан, чи може кілька заразом. І в зручний момент він сіпає за мотузок, мотузка вириває пакіл, куча падає і накриває собою павіанів. Це її спочатку страшенно дивує, вони не можуть прийти до тями й сидять тихо, ніби сподіваючись, що куча знову сама собою підведеться вгору. Але потім вони розуміють своє драматичне становище; очі їхні наливаються кров'ю, вони починають, як дзиґи, крутитися по кучі, шукаючи собі виходу. Тим часом і всі інші павіани, що спочатку з переляку кидаються врозтіч, приходять до тями, повертаються знову до кучі й голосним хрюканням та вищанням наче підбадьорюють полонених шукати собі порятунку. Деякі, найбільш хоробрі, підбігають до самої кучі й ведуть розмову з пійманими. Але куча тяжка й полонені нічого не можуть зробити. Правда, коли б ловці залишили їх на довший час, то ті, що вільні визволили б впійманих, але ж ловці поспішають до кучі й при допомозі особливих мотівил налігують впійманих за шию. А це зробити не дуже й тяжко, бо впіймані самі увесь час деруться нагору по стінках пастки й силкуються пробити головою вершечок кучі, так що ніби самі ж встромляють голову в петлю. Коли з кучі витягнуто павіанів, тоді хитрують, як би спутати їм руки та ноги й загнздати. Після того їх кладуть в рядно, зав'язують і вішають, як клунки, на дерево, а коли буде всіх переловлено,— тоді несуть до табору. В таборі кожного мавпячого ватажка закидають до окремого койця, бо вони дуже люті й дужчий конче намагається задушити слабшого. Не можна також садити до самця й самиці, бо він ніколи нічого не дасть їй з'їсти, й вона мусить подохнути з голоду.

— Взагалі,— каже п. Габерман,— павіани не дуже інтелігентні й зовсім не знають європейського виховання!

А через те, що вони не розумні, то багато з них по кілька разів потрапляють знову й знову до кучі. Був такий випадок, що одну позначену мавпу пан Габерман навмисне

виманіжив батогом, щоб вона більше не лізла до пастки. Але, здається, їй навіть не допомогла й така наука.

Не вловлені павіани ніколи не нападають на людей, але ж, коли їх ловлять, то вони дуже небезпечно кусають, майже як леопарди. Найнебезпечніший момент, як їх доводиться путати або розпутувати.

Цікаво також, що коли павіанів вже позамикають в таборі, то інші мавпи приходять їх відвідувати й деякі бувають настільки сміливі, що їх доводиться виганяти з табору батогами.

Часами буває, що влови павіанів, особливо великих срібно-сивих, набирають характеру справжньої війни, якщо ті живуть занадто великими громадами. Один з членів Гагенбекових ловців — Артур Фахе — оповідав про бій, в якому взяло участь коло 3000 мавп.

Цікаво, що перед початком такого бою виходять наперед найдужчі самці. Вони шалено б'ють лапами об землю, скрегочуть зубами, наїжують шерсть й підходять на кілька кроків до людей, наче викликаючи їх на герць. Дуже сумно дивитись, як часом заб'ють малу мавпочку. Тоді мати забирає на руки труп своєї дитини й так плаче та побивається, як справжня людина...

В тій битві, яку бачив Фахе, ловці, озброєні рушницями й киями, не могли побороти мавпячого війська й мусили відступити, покинувши впійманих ватажків...

Ох, втомилась вже рука, але кортить ще записати під свіжим враженням, як виправляють ловці з Судану до порту в Червоному Морі свою здобич.

Коли кінчається лов,— стайні й подвір'я табору повні всяких звірів. "Як в раю" — каже п. Габерман,— "тільки, що багато на припоні, а ще більше по койцях". Але ж є й такі, що бігають вільно: це — малі левенята, що граються в траві, мов коти.

Вільно також ходять по таборі величезні страуси. Взагалі, майже всі ті звірі, яких не дуже пом'яли під час лову, або не поранили, досить швидко звикають до неволі.

Нарешті вже все полагоджено до відходу,— й тоді починається одне з найтяжчих завдань ловців: довести свої надбання до морського порту. Тяжко це через те, що дорога довга,— коло 35–40 днів ходи по випаленій сонцем пустелі. Ближче, як через 100 кілометрів не знайдеш води, а часто й у тім місці, де та вода є, не щастить її легко здобути, бо місцеві кодла кочовиків рішучо не дозволяють до неї доступитися й обороняють своє добро зброєю. Крім того, караван (валка), що часами має півтори — дві сотки впійманих звірів, ще обслуговують більше сотки верблюдів, великі отари дійних кіз та овець, і не менш як 150 людей...

Йти доводиться майже виключно вночі, бо вдень буває страшна спека. Пустиня блищить, мов срібна з темною "черню", по тих місцях, де бувають якісь пригорки чи скелі та кущі. Навколо порожньо, не чувається живої душі й лише чути зловісний, виючий посміх гієн.

Один-по-одному, розміреним кроком ступають дромадери, а між них йдуть жирафи, слони, буйволи, струсі. Їхні фантастичні тіні незвичайним рухливим узором розлягаються по блискучому срібному піску. Але йти тяжко від спеки, бо вона мало

спадає на ніч; одна тільки потіха, що не пече згори безжальне сонце. Перед заходом — валка подалась в дорогу. Кожен зайняв своє місце, слуги ведуть великих звірів на ланцюгах та міцних ремнях, йдучи по кілька душ біля одного звіря: біля жирафи — троє, біля слона — четверо, біля антилопи — двоє, двоє також і біля великого страуса. По дві-три простих кучі, в яких сидять левенята, комахоїди, мавпи та інші менші звірята,— начеплено між горбами дромадерів. Попереду спряжено докупи аж чотирьох верблюдів — по двоє з обох боків, а поміж них висить величезна, поплутана міцними ремнями, куча-коєць, в якій уміщено молодого бегемота. Часом така куча з своїм пасажиром важить більш 300 кілограмів, тобто коло 17-19 пудів. І з тим пасажиром, бегемотом, найбільш мороки в дорозі,— бо його не тільки часто доводиться напувати, а ще й треба робити йому щоденну купель. Цю купель йому лагодять у особливому величезному мішку, зробленому з слонячої шкіри. Далі за караваном ідуть дві-три сотки овець та кіз, яких доять, щоб напувати молодих звірят.

Взагалі вся валка нагадує величезну кочівницьку валку, або цілий рід чи кодро тубільців-кочівників, що кудись переселяються. Бо, й справді, треба ще везти з собою й силу харчу про людей, хоча в дорозі при нагоді купують волів на м'ясо, а також полюють.

Але найголовніша річ — вода. Без неї все загине марно. Через те 30-40 дромадерів, або й більше, йдуть тільки з міхами води. Валка посувається настільки швидко, наскільки можуть йти піймані звірі, а, по кількох годинах ходу, всі зупиняються, одпочивають. Тоді годують звірів та й знову йдуть далі, аж до ранку. Коли вдень нема де сховатись від сонця,— над валкою розпинають намети з рогожі, щоб зробити затінок...

Звірі часом утікають з валки, багато їх гине, хоча й доглядають їх в дорозі далеко краще, як людей. Деякі звірі за цю довгу дорогу приручаються й самі йдуть за валкою без прив'язі, особливо часто це буває з молодими носорогами, що тюпають за караваном, як собаки.

Така валка доходить до порту й чекає пароплава, який би довів звірів до Суецу чи Олександрії. Там їх пересаджують на інший пароплав, а вже в Трієсті або Генуї вантажать до потягу й везуть коло дев'ятьох днів до Гамбургу...

— — —

Хоча ми з Давидом і дорослі люди, але у нас аж жижки трусились: хотілось би й нам побувати колись на таких влогах...

Взагалі ми так причепились до п. Габермана, що аж ходили за ним по п'ятах, як його приручені носороги, аби тільки він розповів щось з своїх пригод. Навіть лазили до нього в каюту. Причому дуже цікаво було дивитись, як він голиться. Щоб виголити все волосся з свого поморщеного обличчя, він підкладає з рота під щоку чайну ложечку, напинає щоку й дуже гладко її виголює... Яка шкода, що він виступив в Адені!

— — —

Коли ми проїхали біля острова Сокотри,— наш пароплав знову несподівано спинився. На цей раз уже не було такого переляку, як в першій раз, але також

пасажери всі до одного висипали на палубу.

Виявилось, що нас спинив підводний англійський човен. Кажуть, ніби для цих човнів є станція на Сокотрі. Тепер уже дехто, й справді, злякався, а п. Дон-Домінго почав кричати, що він — англійський підданиць (але це неправда!) "й човен не сміє робити шкоди кораблеві, на якому він їде". Отже його швидко заспокоїли.

Човен підплив до самого "Гамбурга". Коли дивитись здалеку й згори,— то човен робить своєрідне враження: низька над морем манісінька сіра площинка, оточена тоненькими поручнями, посеред якої стоїть сіра буда, а над нею випинається дві тоненьких рурки... Дивно, як може така манісінька шкаралупка плавати по безкрайому пустопорожньому океану!

До човна спустили трапи, й відтіль зійшов на наш велетенський корабель офіцер. Після короткої розмови з капітаном, він повернув назад, а потім з човна два матроси вивели під руки другого, досить вже немолодого офіцера, який і перейшов до нас на корабель. Виявилось, що цей офіцер захворів, а човен здав його на перший корабель, якого зустрів в океані, щоб ми довели хворого до великого порту, де є лікарні, тобто до Коломбо, на Цейлоні...

Хворого відвели до каюти для недужих, куди враз пішов наш лікар, мовчазний старий німець, а матроси знову вернули на човен і ми поїхали. Ще довго ми дивились, як підводний човен плив за нами, а потім бачили, як він став поринати й щез під водою..

Ми з Давидом почали прохати містера О'Фонеля, щоб він виконав свою обіцянку й розповів про підводні човни. Однак він одмовився. Він наче був чимсь схвильований, а потім сказав:

— Не можу згадати, де я бачив цього офіцера? Але, безумовно, ми з ним були знайомі.

І, дійсно, коли він довідався, що це — містер Геб, то страшенно зрадів. Виявилось, що містер Геб — товариш містера Патрика по школі. О'Фонель каже, що то був дуже добрий і чулий хлопець.

Містер О'Фонель зараз же написав йому записку й віддав лікареві, щоб той передав її панові Гебу, коли буде можна.

Цікаво, що з цього вийде...

Лікар каже, що нічого страшного у містера Геба нема. Спочатку думали, що в нього "удар мозковий", що по вченому зветься "апоплексія", але виявилось, що в нього мозкові спазми. Це в нього від перевтоми мозку та недоброго повітря в човні. Через те містер Геб швидко вийде на палубу, а тепер до нього пішов в гості містер Патрик.

На "Гамбурзі" знову починається тривога. На обрію показалися маленькі хмарки, сірі й жовтуваті. Кельнер каже, що мабуть буде хуртовина... Це, справді, біда. Як то ми з Давидом витримаємо?.. Але ж хмарки зовсім манісінькі. Може ще минеться?!..

— — —

Вночі здорово хитало, аж трудно було заснути. Ми полякалися, а містер Патрик тільки сміється: він каже, що така буря не злякала би навіть корабельних мишей, а на

верблюдах було далеко більше хитання...

Однак звечора позамикали всі ілюмінатори й нікого не випускали на палубу.

Містер Геб, справді,— приятель О'Фонеля. Вони зустрілись щиро, як давні друзі. Сьогодні хворому зовсім добре й він буде обідати за нашим столом, а містер Патрик нас познайомить.

— — —

По обіді ми сиділи на палубі з містером Гебом. Він коротко розповів нам про підводні човни, про свої плавання, про торпеди...

Це — чиста казка! Але, яка шкода, що не можна записати: страшенно хитає нашого "Гамбурга", й кажуть, що це вже, певно, почнеться справжня буря. Небо наполовину заволокло сизими, як оливо, хмарами й вже починає грюкотіти.

Ми з Давидом йдемо готувати свої грілки й візьмемо кожен по цитрині...

Літають невеличкі, сірі буревісники, наче бігають по воді...

На палубі трудно стояти: так рве вітер, а йти можна, тільки за щось тримаючись. Тим часом, одначе, незвичайно кортить подивитись: море стало чорно-зелене, а по ньому зриваються білі вали. А ще цікавіше, що на обрію видко зустрічний пароплав.

Ну, крапка.

Писати неможна. Держись, Максиме!..

— — —

Ні, це не жарт. Од щирого серця кажу: хай йому чорт! Кому це потрібно? Коли це кінчиться? Ні сидіти, ні лежати!..

Ох, бідний, бідний Давид: як йому тяжко...

— — —

Фу! Наче народились на світ.

Два дні такого пекла... Але нема чого й писати: неприємно й згадувати. В мене залишилося одне враження, що це — тяжка прикрість, яка викликає велику муку,— але ж я рішучо не почував страху, а хворів тільки вчора й то не дуже. Каже містер О'Фонель, що, коли б Давид не хворів, то й я б витримав,— а то неможливо дивитись, як чоловік мучиться.

Він, бідаха, й досі лежить, а лице — жовто-зелене, з чорними синцями під очима.

А от бразильські мавпенята: хоч би тобі одно! І під час бурі дуріли, як коти, ніщо їх не бере... Тільки, що Хуаніто набив велику гулю на лобі, а Хосе розквасив собі носа...

Надворі знову сонце, й повірити не можна, що вчора було таке безумство...

Ні, мені це не подобається! І у містера Геба знову розболілася голова, бо йому треба спокій. Ми з О'Фонелем були сьогодні в нього в гостях.

Який він, справді, милий. Рішучо не подібний до сера Скотта, хоча теж справжній англієць. Одне тільки мені не подобається, що й він говорить про війну, й нахваляється втерти маку німцям... Він знаменито говорить по-німецькому. Я навіть не стерпів і спитав: навіщо він вчився німецької мови, коли так не любить цього народу?

А він і каже:

— Мову ворога треба знати, як свою, бо тільки тоді розумітимеш, що він проти тебе

замислює!

Увечері сяду записувати його "лекцію" про підводні човни...

— — —

ПІДВОДНІ ЧОВНИ

Містер почав своє оповідання, до якого спочатку зробив кілька накресів. Я взяв записну книжечку й, як колись про авіацію, так і тепер старанно одмічав все, що мені видавалося цікавішого, й тому зараз, здається, зможу записати все докладно.

Насамперед — історія підводного мореплавства.

Люди почали думати про підводні човни далеко раніш, ніж Жюль Верн написав свого капітана Немо на його дивовижному "Наутілусі". Першу спробу збудувати підводного човна було зроблено ще в 1604 році, тобто рівно 290 літ до сьогодні. Зробив її англієць Бернар. Але вона не була щасливою. Фактично, перша удача в цій ділі належала голландцеві Дреббелю, що через 20 літ після Бернара, в присутності англійського короля переплив у Лондоні під водою Темзу.

Цікаво, що човен Дреббеля був з дерева, але обтягнений шкірою, а йшов на веслах. Однак і ця спроба так і залишилася тільки спробою.

Більш щасливою була праця вже американця Бушнеля, який вибудував круглого човна, також веслового, й силкувався воювати ним корабель під час війни за самостійність Америки (р. 1773). Було і до того, й по тому багато ще спроб, але ж вони дали добрі наслідки лише тоді, коли було знайдено електричний мотор, а перед тим — пароплавний гвинт. Тільки ці винаходи дали змогу збудувати справжню підводну металеву рибу, ідея якої вже досить ясно вимальовувалася при Наполеону I, коли Фултон (той, що вигадав пароплава) зробив металевого парового підводного човна, який міг пробути цілу годину під водою.

Властиво ж, першим справжнім підводним човном треба вважати човен американця Голанда, що пірнув під воду року 1875-го з газоліновим мотором.

Перший же човен теперішнього зразка — був човен француза Фореста, під назвою "Нарваль", збудований всього року 1906-го. Але, ще перед тим справа підводного плавання досягла великого успіху через винахід Тріульцем (року 1902) "перископу", тобто того приладу, яким можна бачити, сидячи під водою, те, що робиться на поверхні води. З цим приладом підводні човни перестали бути "сліпими", а, будучи самі невидимі, бачать з-під води, що діється на поверхні моря.

Але, як і аероплан, так само й підводний човен насамперед "почав служити не інтересам миру між людьми, — а інтересам війни". Тим-то для нього вигадали страшні торпеди, поринаючі гармати та інші прилади, якими можна знищити навіть великого корабля.

Тепер роблять човни двох ґатунків: справжні підводні, що можуть довгий час пливти під водою, й, — так би мовити, — "пориналки", які ховаються під воду лише на час небезпеки. В перших тільки самі електричні мотори, в других — і електричні й вибухові. В останній час переважно виробляються тільки "поринальні пароплави", бо практика показала, що вони далеко надійніші й безпечніші, як "підводні" човни.

Найбільше різних типів човнів є в французькому флоті; одного типу — в Італії, але там їх ще взагалі мало. Найбільш човнів має Англія; найменше — Німеччина, яка цим ділом мало цікавиться. В Росії також є кілька човнів, але не свого виробу, а куплених у французів, англійців та американців. Дивна річ! І на цім полі москалі нічого не досягли. Підводні човни мають велику вагу. Такий, як "Е.4", на якому плавав містер Геб, завдовжки біля 50 метрів і важить (навантажений та з усіма людьми) біля 25 000 пудів. Причому майже половину ваги припадає на самий тулуб човна, одну п'яту частину важать електричні акумулятори, коло 17% важить запас палива й тільки 1,6% загальної ваги припадає на людей та їхні харчі. Це,— рахуючи 25 душ "екіпажу".

Найбільш неудоконалена річ, виходить, акумулятори, бо вони занадто важкі, тим часом, як мають запас електрики всього лише на 30 морських миль ходу. І в той-же час паливо для парового мотора важить далеко менше, хоча його беруть в запас на 2500 миль...

Величезна вага тулуба залежить від того, що під водою дуже сильний тиск на човен і, коли б його стіни не були міцні, він би на більшій глибині розплющився. Подумати тільки, що, наприклад, коли човен пірне на 50 метрів, то на кожний квадратний сантиметр його площини тисне вода вагою в 15 фунтів, тобто на один метр припадає коло 4-х пудів.

Увесь підводний човен уявляє з себе суцільну майстерню. Він повнісінький всяких машин та пристроїв. Величезні акумулятори, що лежать на самому дні, під підлогою; динамо-машина, вибуховий мотор, компресори, які згущають чисте повітря, щоб замінити ним зіпсуте людським диханням та випарами машин, запаси палива; приладдя до бою (склади торпед і торпедові ходи); підводний дзвоновий телефон; надводний бездротовий телеграф та безліч всяких інших пристроїв, а також величезні комори на запаси води, що звуться "ватер-баластом" і помагають потопити човен,— все це займає майже все місце всередині човна.

Отож, для тих людей, що в ньому всередині, майже немає місця. Для них призначено одну-дві тісних каютки (матроси) та манісінькі комірочки про офіцерів та про капітана. Також манісіньку комірочку займає кухня з електричною плитою. Ще є місце в капітанській вежі, але там також повнісінько всяких приладів, користуючись якими, капітан віддає свої накази.

Отже, працювати в підводному човні незвичайно тяжко, навіть тоді, коли він не цілком потопав в морі. Повітря в каютах завжди не досить добре, вогке, а, крім того, здебільшого там буває занадто парко, особливо, коли доводиться довший час просидіти під водою.

Тим-то кожен рветься вискочити на місток, щоб подихати свіжим повітрям. А це — дуже небезпечно, бо враз може протягти розігріту людину свіжим вітром і моряк легко може заслабнути.

Про деталі будови човнів англійських, або французьких,— каже п. Геб,— він не має права розповідати: то є державна таємниця.

Але про речі, що суть на всіх підводних човнах, говорити вільно. З тих речей цікаві:

око, вухо й зуби (зброя) човнів. Око човна — перископ. На жаль, це око ще не зовсім зряче, а трохи підсліпувате. Недосконалість його найбільш залежить від двох причин: воно дуже мале й мало захоплює в себе обрію. Але ж зробити його великим не можна, бо тоді зо всякого ворожого човна легко побачать, де ховається "пориналка". Другий гандж перископа,— що він труситься під час хвилі на морі, або його скло заливає водою,— й тоді човен сліпне, бо не можна добре роздивитись, що робиться навколо.

"Вухом" човна є так званий підводний телефон. Це — великий дзвін, який приміщено під сподом, зокола. Коли в нього дзвонити, то інші човни чи кораблі можуть чути той дзвін на 10-15 верст "радіально", тобто на всі боки від човна, для чого всі кораблі, так само, як і кожен підводний човен, мають особливий апарат, що вловляє ті звуки, які далеко розходяться попід водою. Якщо дзвонити з певними інтервалами, довгими й коротшими,— то можна телеграфувати на підставі азбуки телеграфного апарата Морзе, літеру за літерою, з яких складаються слова.

Цього телефону можна й не вживати, коли човен не зовсім пірнув під воду, бо тоді з капітанової вежі можна подавати депеші бездротовим телеграфом. Але ж телеграф на підводних човнах теж не дуже далекосяглий, бо, звичайно, динамо-машина не може бути дуже сильною на малому човні.

Найбільш страшна в човні річ, то — міни, або торпеди. Вони бувають величезні, до 20 пудів ваги кожна. Лежать вони в особливих помешканнях, закутані в тирсу та всяку м'яку упаковку, щоб часом від струсу чи удару не вибухнули. Коли буває потреба, їх кладуть в особливі рури, відтуляють ляду й напором стиснутого повітря викидають у воду, давши торпеді певний напрям і назначивши глибину під водою, на якій вона повинна летіти.

Випуск торпеди не має нічого подібного з пострілом з гармати: міну лише викидають, а далі вона біжить сама собою, бо всередині в ній є власний мотор. Фактично це — не що інше, як також підводний човник, який пливе з величезною прудкістю в тім напрямі й на тій глибині, що йому призначено людиною при випуску з човна. Сила торпеди страшна. Безпомилково підраховано, що одна торпеда може потопити великого військового корабля, навіть броненосця. Та це вже й перевірено на російських броненосцях японцями під час останньої страшної війни.

Для тих випадків, коли б довелось нападати на невелике, чи неозброєне судно,— на підводному човні є ще й маленька гармата, яка незвичайно, швидко випускає набій за набоем. Її сховано на палубі човна, але так, що вона в одну мить може з'явитись нагорі, а також враз і сховатись під свою ляду. З тієї гармати також стріляють по аеропланах.

Далі п. Геб розповідав, як човен спускається у воду. Для цього треба від трьох до п'ятьох хвилин. За наказом капітана, матроси відчиняють ляди в човні й напускають води в особливі камери ("ватер-баласт"). Одночасно починають працювати "стерна глибини", що дають човнові напрям вперед і вниз, й човен іде наче згори в долину. Спочатку, звичайно, нагорі застається лише капітанова вежа, а потім тільки самі перископи. Коли ж буває більша й більша небезпека, то човен поринає зовсім, навіть на кілька десятків метрів в глибину. Враження спуску почувається в подібний мірі, як

спускаєшся віндою, але завжди буває неприємне почуття відірваності від усього світа. Коли треба чи можна підвестись нагору,— тоді повітряним тиском виганяється з баків вода — баласт, і човен впливає на поверхню моря.

Човни збудовано так, що вони ніколи не можуть перевернутись під водою набік чи догори черевом. Це залежить і від самої форми човна, й від того важкого металевого баласту, що причеплено у нього під сподом.

Шкода, яку може під час війни зробити підводний човен, страшна. Але ж він і сам завжди ризикує бути згубленим одним влучним пострілом, бо його стінки, порівнюючи з бронею корабля, дуже тонкі, а сам він надто хисткий. Вигадано також на нього страшні сіті, якими ловлять підводних човнів, як риб. Не досить досконалі й внутрішні машини та приладдя, а через те завжди є небезпека, що човен може пірнути й більш вже не виринути, а тоді він стає "підводною труною" для майже трьох десятків людей. Правда, є спеціальні прилади, щоб впливати вгору, покинувши човен, але ж це можливо не на занадто великій глибині.

Дефектом човнів є й те, що вони не можуть плавати дуже швидко; через те самі вони лише можуть підстерегти ворога, але не можуть його наздогнати, коли він тікає. А взагалі в цій боротьбі врятується той, хто зможе швидше втекти. Човен тікає під воду, а пароплав намагається якомога швидше змінити ходу й тим вискусувати від міні. Але ж великі броненосці не зможуть робити таких швидких маневрів, й через те, що корабель більший, то більша для нього небезпека від малого підводного човна...

Ми дуже дякували п. Геба за його оповідання, а містер О'Фонель наприкінці додав:

— А все-таки було б краще, коли б люди думали про те, щоб зробити придатними підводні човни для мореплавства, як "Наутілус", а не для самого розбою.

— Звичайно,— згодився м. Геб.— Тільки ж навряд, чи це колись буде. Дуже не досконала це річ і має в самій своїй ідеї основні перепони. Коли корабель пливе по воді,— він перемагає лише тертя своїм сподом,— а у воді йому робить перепону тертя зо всіх боків. Тому ніколи не можна буде досягти такої швидкості плавання під водою, як на воді. Нащо ж тоді користуватись гіршим, коли може бути ліпше?! Хіба що такими кораблями плавали б люди, які панічно бояться морської хуртовини та морської хвороби. Але ж навряд, чи ці страхополохи згодилися б тікати від хуртовини під воду...

Він дуже втомився й ми залишили його спочинуту, а я почав перемальовувати зроблені п. Гебом накреси...

— — —

В саму найбільшу спеку, коли сонце пече, як наняте, ми підпливли сьогодні, 20-го червня, до великого острова Цейлону. Я невільно згадав, що це той самий Цейлон, якого в бурсі один мій товариш, Гайдуренко, назвав на іспиті "Отець Цейлон", бо на мапі було написано "О. Цейлон". А всі наші попенята дуже добре знали, що "О." з крапкою визначає скорочене "отець", наприклад, "о. диякон, о. протоєрей, о. ректор" і т. д.

Так от, "отець Цейлон", коли дивитись на мапу,— такий кругленький, гарненький та лагідний, мов коржик чи яечко, островець,— а коли приїхати до нього, то це —

справжня "Гігієна огненная". Я люблю тепло та сонце й, бувало, дуже легко переносив спеку,— але ж того вогняного повітря, яке я зазнав на Цейлоні, й уявити собі ніколи не міг. Не диво, що й європейці, яких є сила в Коломбо,— як кажуть,— не можуть ніколи привикнути до денного пекла й раніш четвертої години не виходять зі своїх хат.

Зате тубільці нічого не бояться. На наш пароплав вони накинулись також, як сомалійці в Адені. Сотки човнів, на яких чорні, кофейні, шоколадові, мосянжові люди обліпили наш пароплав. Більшість з них, однак, під парасолями. Але у більшості цей парасоль та пояс на стегнах — то й все вбрання. Здалеку — наче перев'язані кольоровими стьошками рухливі шоколадки.

Торохтять, мов скрегочуть залізними зубами, котвиці, а далі — безумні вигуки тубільців, що намагаються вхопити речі пасажирів і на тому щось заробити. Кожен гукає на повну горлянку, пхається поперед, вириває з рук куври. Все крутиться, рухається, верещить,— наче акомпанує грюкоту й ляску грантів, що починають вивантажувати крам.

Ми сердечно попрощалися з нашими невгомними бразильцями. Пані Пурифікаціон мало не плакала й ще вчора подарувала мені свою фотографію з адресою та примусила мене, щоб я дав слово честі, що буду у них в гостині, як приїду до Бразилії. Я мусив пообіцяти, хоча рішучо її запевняв, що ніколи там не буду...

Ще сердечніше розлучилися ми з містером Гебом, якому знову стало гірше. Він з першим добрим англійським пароплавом має вернути додому, позаяк лікар каже, що йому аніж не можна служити в підводній флоті, та ще особливо в цих країнах дикої спеки.

Коли вже ми випроводили всіх, то на кораблі залишилося мало людей. Якось опустів наш салон, а втома й головний біль примушують лежати. Я навіть зараз пишу, лежачи під самим вентилятором. Тільки багато не впишеш, бо й в нашій каюті ми відчуваємо себе так, як, певне, почували "Три отроки — Місах, Седах та Авденаго — в печі вогняній". Добре, що тут є ще така річ, як свіжі кокосові горіхи. Досить смачна штука. О'Фонель попросив кельнера, щоб дев'ять наших горіхів поклали на лід. Певно, що підморожені вони будуть ще смачніші.

Ну, годі. Спробую заснути, а надвечір — до Коломбо. Тільки містер Патрик велить спочатку випити хіни, бо каже, похворіємо на пропасницю.

— — —

Я повен захоплення! З цих тропічних міст, що вже ми бачили, Коломбо зробило на мене найповніше враження чогось казкового, незвичайного...

Ми вийшли з корабля, мов п'яні від спеки та сонця до красної європейської частини міста, затіненої розкішною тропічною рослинністю. Особливо гарні кокосові пальми: величезні, рівні, гладенькі дерева, що тримають на своєму вершечку темно-зелену зорю, яка блищить на ясно-блакитному небі. По вулицях жвавий рух, шум, гомін. Біжать "рикші" — двоколісні возики, в яких запряжено чоловіка, а на тих возиках сидять рівні, мов палиця, англійці в білих одягах, жовтих або білих брилях, які ми дома звемо "здрастуйте — прощайте", бо в них дашок і спереду і ззаду. Страшенно дико

бачити, як людина везе людину. Ми всі троє рішучо ухвалили, що не дозволимо собі знущатись хоча б і над шоколадовими, а все-ж таки братами. А ще особливо, коли ми довідались, як дешево їм платять: за годину возіння — коло 30 копійок... І користуються з цих диких, нещасних двохоногих рисаків майже виключно "культурні європейці"!

Але ж, яким кумедним контрастом виявляється ця мішанина людей та стилів: чисто європейські будівлі з величезними вітринами й обіч — пальми та верблюди; білі, вишукані, пишні одяги англійців та їхніх ніжних пань і панночок,— і тут же голі чоловіки індуси з довгим волоссям, спереду заткнутим великим гребінцем; напівголі жінки, араби в таких довгих шатах, що можна було бачити лише в київській опері в балеті, та сила жебраків і ворон. Парси — в жовтих гостроверхих шапках і, нарешті, знову гучні трамваї, блискучі кочі поряд з нещасними рикшами...

Не знаю, чи можна це все рівняти до Каїра! Коломбо, як на мене — фантастичніше й цікавіше, бо до всього цього — під самий боком безкрайї океан, а навколо — чудова тропічна рослинність. А особливо надвечір, коли, після червоно-кривавого заходу сонця, стає меншою спека,— відчуваєш себе, ніби в справжньому Едемі. А вже ці дивовижні овочі,— особливо ароматні ананаси,— а ці чудові краби й незвичайно смачна ящірка "талагойя", якої я спочатку боявся покуштувати,— все, що ми їли в дуже гарній ресторації, яка стоїть в чудовому місці на березі океану,— все це — просто райська страва. Я вже й не згадую про ананаси, банани й тому подібні речі...

По обіді, чи — власне — по вечері ми знову блукали між розкішними віллами, що потопують в фантастичних тропічних садках, повних струнких кокосових пальм, мангових, хлібних та інших велетенських дерев й височенних папоротів, дивовижну красу яких не можна змалювати, не можна й уявити, коли не бачити на власні очі...

Давид неначе переродився, походивши по цім раю, після тієї муки, що він зазнав на кораблі під час хуртовини. І як же нам, може за винятком привичного до моря містера Патрика, не хотілося вертати до корабля, де все ще на всі голоси скрегочуть і ревуть "лебідки", що на своїх міцних ланцюгах піднімають та спускають величезні паки! Бачили ми й наших попутників — суданських верблюдів, яких, мов лантухів, попускали линвами на чужу їм землю. Бідні створіння без подиву, якимсь презирливим поглядом дивилися на цю красу, од якої, у нас запалювались очі. Вони мабуть знають, що їм вже ніколи не побачити "своєї" землі, "своїх" пальм, "своїх" арабів...

Я також не швидко побачу щось своє, рідне... І тепер, коли я сиджу сам-самісінький в салоні,— невільно відчуваю, як десь глибоко всередині, в самому серці знову тужно співає мій бездомний "чмелик", як від того співу воно стискується й скавулить в один тон з ним...

Дійсно, чудовий чужий рай,— але ж і дома гарно... Мені згадалися чогось наші сірі, круторогі воли, Ворскла, рожево-білі хлопці, що купуються в блакиті прозорій тихої ріки, бліді, меланхолійні верби,— й я зовсім невільно зітхнув в повний голос.

О, мої "убогії села, убогії ниви!" Відціль, з безкінечної далини, з-під цих темно-

зелених чужих пальм, з цього вогненного раю шлю я вам всі свої думи, всю мою любов. Нехай з цим тихим вітерцем донесеться до вас моє тепле почування, нехай цей вітерець перекаже й тобі, моя старесенька вірна Харитино, й вам: В'ячеславе В'ячеславовичу, Ярکو, Косте Івановичу,— мою тугу за вами.

А тебе, моя любо Гільдхен, хай обвіє цей райський вітерець і прошепоче тобі на вушко, під золотими твоїми кучерями,— як ніжно я тебе кохаю, як часто, часто згадую про тебе, як безмірно журюся, що тебе нема зі мною...

"Повій вітре, на Вкраїну"...

Ні, не треба. Не треба згадувати й мучити себе! Правду каже містер: тут — моя школа. А я — ще тільки в перших класах...

— — —

Біжить день, що день...

Багато дрібних вражень, але я вже не помічаю нічого незвичайного... крім спеки. Од неї стаєш лінивим і страшенно дурним. Часами здається, що мозок розтопився й булькає у голові...

Читати можна лише увечері, а вдень, то не хочеться навіть говорити. А вечорами, коли червона сковорода сонця пірне у темно-золотисту воду, та ще, коли заспіває містер Патрик якоїсь народної пісні, або й сам затягнеш української,— то так придушить за горло, що хоч плигай у воду.

Чого? За ким? За ким так нудьгує моя душа? За Гільдою? — так мушу я сказати по правді,— що не безпосередньо за нею, а за тихим гаєм, рідним краєм, в якому я завжди уявляю й ясну зорю — Гільдхен...

Намагаюся пересилувати себе, переконати, що це — слабкодухість,— і не можу. І це не я один: і колега увесь час говорить про свій Смоленськ та про батьків, і навіть містер Патрик все більш і більш згадує рідну сторону...

Часами, то просто щось увижається. Вчора, наприклад, з палуби я почув, як в салоні хтось заграє, а потім відтіль зачулася пісня "Лорелеї". Я почув голос Гільдхен... Як було в Уші,— так і тут, прожогом кинувся я до салону, не встигши сам собі з'ясувати всю неможливість такого з'явища. Звісно, там сиділо кілька чужих людей і навіть покришку рояля було зачинено. Так я й не дізнався, чи то, справді, хтось співав, чи то мені вчулося, чи то десь ловить душа одзвуки того, що, може, в цей час діється в далекій Європі... Може то Гільдхен там, далеко, далеко співала для мене?..

Ох, чого мені так тужно, чого мені так тоскно?!

Але ж я не хочу більше скиглити... Навіть не буду записувати своїх почувань туги й одірваності від рідного ґрунту...

Ніхто ж мене сюди не пхав, бо ж я добре знав, що коли мені було небезпечно сидіти в Російській Україні,— то я міг жити з своїми людьми у Львові. Але ж я знав, що робив, і буду величезним дурнем, коли, замість того, щоб студіювати нове, незвичайно барвисте й цікаве життя людей та природи, буду колупатись у власній, нікому не цікавій душі.

Це, мабуть, також морська хвороба, тільки хвороба душі, коли в ній зісподу піднімається все нагору, як при фізичній хворобі — з шлунка. І коли я так не тяжко

хворів фізичною морською неміччю, то тим менше повинен хворіти психічно.

Крапка. Досить!..

* * *

В бібліотеці я знайшов на німецькій мові цікаву книгу: "Звірі й люди", того самого знаменитого Карла Гагенбека з Гамбурга, в якій він незвичайно живо й мальовничо посписував свої пригоди. Шкода лише, що спочатку він занадто багато розповідає про не досить шляхетну працю свого батька.

Мені тепер жаль, що я зі слів п. Габермана позаписував до свого зшитку те, що далеко краще й з більшими подробицями читаю в цій книзі незвичайного чоловіка...

— — —

Найбільшу спеку в найбільш мабуть палку добу ми зустрічаємо проти Суматри, тобто близько тієї землі, яку по самій середині перерізує рівноденник (екватор). Правда, ми ставали на хвилику на самому північному виступі Суматри, а тепер спинились в порту Пенанг, але ж далі будемо плисти знову на Південь, аж поки не доїдемо до Сінгапура. А від Сінгапура до того місця, де на мапі оперізує землю екватор, залишається всього лише 1° 17' п. ш.— сто сорок три кілометри, менше, як від Полтави до Лубен...

Дуже мальовничо виглядають береги Суматри: знайома вже тропічна рослинність, що здається ще більш пишною, як на Цейлоні.

Така ж сама пишнота й на Малайським півострові, але, на жаль, в самому Пенангу ми були занадто мало й то ледве не спізнилися на пароплав. Принаймні, коли ми вступили на "Гамбург", його сирена сердито гукала третій раз.

Що нас вразило — це місцями вже цілком інший, хинський характер будівель, а також сила хинців з вузькими косими очима на жовтих обличчях і з чорними, мов з кінського волосу, заплетеними довгими косами... Починається ще один новий світ!

Нас просто здивувало, який тут порядок й лад на широких і чистих вулицях. Люди ввічливі, незвичайно симпатичні, лагідні й не такі галасливі. Навіть англійці не видаються такими високомірними, як, наприклад, хоча б в Коломбо.

Було незвичайно приємно плити на своєрідному малайському човнику до "Гамбурга"...

Але ж у мене негарно на душі: мій колега Давид цілком без причини розгнівався на мене й тепер мовчить, не хоче навіть мені відповідати. Я таки, справді, ні в чому не винен і вже перепрошав його, але він надувся, як сич. А за що? Що я не дав йому свого етюду пальм, який йому дуже подобався, але ж йому не потрібний, а мені його треба для ілюстрації до моїх записок. Нарешті я йому віддав, тільки прохав дозволити мені зробити копію,— однак він розприндився, відмовився взяти малюнок, наговорив мені різких прикрослів, а, коли я поклав малюнок біля його ліжка на столику,— то він пом'яв його й викинув, тобто: "ні сам не гам, ні другому не дам!"...

Звісно ж, воно завжди так буває, що коли вже трапиться якась одна дурниця,— то за нею виникає сама-собою друга. Мені шкода було малюнка й я мислив принаймні з пожмаканого зробити копію для записок і почав витягати його з-за столу. І от, коли я

там нишпорив, зачепив знаменитого Давидового "Скарабея", якого він навіщось поставив був перед тим на столі. Скарабей упав і надлупився. Мені було страшенно шкода: тим більш, що Давид підняв цілу бурю, мало не плакав і казав, що я позбавив його "щастя". Я віддав йому свого, але він шпурнув його на землю й від "кам'яного" жучка зостався тільки скляний пісок. От, така то була "бірюза", чи "мафкат"! (мафкат — камінь, а не місто, як ми думали!) Очевидно, ці скарабеї приносять щастя лише тим фелахам, у яких європейські дурні, на зразок нас, купують скельце замість дорогого каменю...

Містер Патрик мене заспокоює; каже, що від довгої їзди в тісній пароплавній каюті люди, звичайно, дуже набридають одно-одному, а через те починають гризтись без приводу, до того ж — Давид взагалі дуже гарячий та ще й не зовсім дужий.

Звісно, я проти нього нічого не маю, а все ж таки неприємно.

— — —

От, сьогодні була дивна річ! Ми перед сніданням ходили з містером Патриком та ще з одним італійцем по палубі. Коли це раптом потемніло небо, вмить набігла чорно-фіолетова хмара, зненацька її прорізали у всіх напрямках вогненні гадюки й торохнув такий грім, що аж все затрусилось на пароплаві. Не блискавки, а вогненні кулі літали у всіх напрямках по небі, наче там трапилась якась страшна космічна катастрофа. Часом все небо дощенту заливало вогнем, що горів у морі. Впало кілька тяжких величезних краплин дощу й раптом все небо полилось відразу. Це було більше, ніж "із відра", — здавалося, що падають хмари, що з неба виливається у воду новий океан. Гуркіт і шум зчинилися такі, що за ними не чути було жодного іншого звуку. Можна тільки було бачити, як рухаються губи в сусіда, що кричав з усієї сили, але не чути було ні слова...

Спочатку я хотів був перестояти громовицю на променадній палубі, але не зміг стерпіти й утік до каюти. Щоб же це робив тут Шульц? — і уявити не можна!..

Але ж диво в тім, що за дуже короткий час вже знову прояснилося, сонце пекло ще дужче, а невеличка жовто-сіра хмара була далеко.

Чудова, але й страшна картина тропічної грози!..

Тим часом і в мене в каюті також гроза. Давид наче сказився: так і шукає нагоди, щоб зо мною загризтись. То я його навмисне штовхнув, як одягався, то навмисне сів на його бриль, то знов навмисне хропів уночі, щоб не давати йому спати! А потім причепився, що я все це роблю через те, що я — "юдофоб" і "жидомор". Ну, це вже мене страшенно образило. Він же повинен знати, що й раніш я ніколи не думав, що жиди загалом — якісь інші чи гірші люди, як усі. А тепер ще й сам же він погоджувався зо мною, що в дорозі, коли бачиш і знайомишся зо всіма народностями світа, невідільно привчаєшся поважати кожную людську істоту, кожную чужу мову, кожен чужий звичай, кожную людську віру. Бачиш на віч, як всякий по-своєму виконує своє призначення в житті й якийсь нещасний шоколадовий рикша так само хоче жити, як і "недосяжний" сер Скотт. А до всього іншого, Давид же — не жид, а караїм! Але ж доведи йому!..

І от, тепер я — "юдофоб", а завтра буду — "караїмофоб", а далі — "ірландофоб"...

Якби у мене було не так мало грошей, я сьогодні ж перейшов би до другої каюти, а

тепер мушу терпіти явну кривду.

Правда, містер Патрик намагається його укоськати, але вже навряд, чи ми помиримось так, щоб знову стали такими друзями, як зробилися за першу частину цієї довгої й — треба казати — дуже тяжкої дороги...

Власне, я знав би, що мені робити, коли б не лежали для мене в Нагасакі листи та були б при мені гроші. Тоді б я не їхав на Японію, а спинився б в Сінгапурі або в Гонконгу, куди все одно, доведеться, вертатися по дорозі на Австралію...

Ну, та вже якось може доїдемо й до Ніпона. Не зміняти ж, справді, наміченого маршруту з-за якогось непорозуміння! А я собі буду думати, як той наш Куприян-цехмейстер з пісні:

"Якось то буде!"

— — —

23/ VI. Сінгапур. До Сінгапуру ми під'їхали наче по річці — така вузька в однім місці Малайська Протока. Навколо сила скалистих малих островків, що заважають швидкій ході пароплава, а нова громовиця не дала змоги роздивитись місто. Правда, ми трохи походили з м. Патриком (Давид не схотів, ніби в нього болить голова), але нас не дуже вразив Сінгапур. Здається, Пенанг цікавіший й привітніший.

До річі. На набережній лежала ціла купа камінців, незвичайно кругленьких, як кульки. Я взяв собі два на спомин. Може вони замінять нам скарабеїв. Принаймні — ці вже не розіб'ються й знамениті тим, що витягнені з океану біля самого екватора.

Ми простояли в Сінгапурі до ночі. Ніч спускалася раптом і вся природа негайно змінялася. Грала вечірня заграва, а з берега чути було однотонову пісню цикад. Жаби наче розривались, збільшуючи своїм хоровим кумканням загальний концерт. Гукали якісь птиці, щось далеко-далеко клювало жалібно й тоскно, немов би краплина безнастанно падала на металеву дошку. А першу скрипку в цій симфонії вели комарі...

Ми ходили понад берегом і, коли б з доків не відгукувались сирени та не скиглили ланцюги,— могло би здатися, що в природі панує якась велична тиша: до того той нічний концерт був тривкий, одностайний і рівний.

Коли ми одпливали, то бачили, як світилося море. Особливо це видно на веслах човнів та на самих човнах. Здається, ніби з води їх освітлено електричними лампочками.

— — —

Слава тобі, Господи,— меншає пекло. Як тільки почали підніматись на північ, стало помалу легшати. Але ж вже третій день ми не маємо спокою. Правда, хитає вже не так дико, як було біля Арабського Моря, а все ж таки набридає страшенно. Тільки й відпочили, вчора на кілька годин, коли зайшли до Сайгону, куди нас закликали по бездротовому телеграфу за важливим вантажем. Сьогодні вже море (це вже зветься Південне Хинське Море) тихше. Але кажуть, що воно взагалі дуже вередливе, й хвиля, не встигши затихнути, може початися знову... Швидше б до Гонконгу! Там уже буде близько й до Нагасакі, де я довідаюсь стільки новин про моїх близьких і де я зможу довгий час поблукати по землі, про яку оповідають та й в книгах я читаю справжні

дива...

Маю нових знайомих: німці, що посідали в Сінгапурі. Між ними є один, який довго жив у Монахині. Я враз пізнав його по вимові. Тепер ми часто розмовляємо, згадуємо кожну вулицю, всякі будинки, пам'ятники. На жаль, він не знає Шульців. А добре було б довідатись, як вони поставились до моєї загадкової втечі.

Година зовсім стає добра: дуже тепло, але приємно, особливо, як повіває м'який морський вітерець..

Завтра приїдемо до справжнього хинського порту — Гонконгу.

— — —

М'якшає погода, м'якшає й душа колеги Давида. Сьогодні зранку він кілька разів починав зо мною розмовляти, а копи загула сирена перед Гонконгом,— він зашарівся й попрохав у мене пробачення. Тепер каже, що то він став "такий скажений" від тропічної спеки.

Я дуже радий, що ми помирилися й вкупі будемо оглядати місто.

— — —

Зовсім не так я уявляв собі Гонконг. Я інакше мислив і про хинців взагалі. Думалося, що хинські міста — дикі, некультурні, з манісінькими халупками та високими "пагодами", які звичайно бачимо на коробках з-під чаю. Аж це — величезний порт, може навіть далеко більший, як Бремен, або й Марсель. Я напевне того не знаю, тільки ж тут така сила-силенна всяких кораблів,— що аж очі розбігаються. Та ми ще приїхали пізно увечері: так все горить та блищить різнокольоровими вогнями, й не знаєш — чи це водяний город, чи це — самі кораблі.

Знаменито виглядає вночі й саме місто. Скрізь по горі неначе обсипано його різної сили світляками. А є величезні будинки на кілька поверхів, де всі до одного вікна горять вогнями.

"Гамбург" довго вовтузився, доки закотвив, але не пристав до молу. Ще багато уплигло часу, поки пощастило нам дістатись до берега. І ми навіть гадали, що зайво пливемо так пізно. Однак ми дуже помилились: в місті до пізньої ночі точиться жваве життя. Відчинено просто на вулицю хинські крамниці, відчинено їхні різноманітні майстерні, літає трамвай, несуть людей в носилках, біжать рикші, а обіч — чудові екіпажі та освітлені електрикою автомобілі. Йдеш, дивишся — й не знаєш: чи то дійсність, чи то — тільки сон?

А яка мальовнича картина на набережній! Цілі села на човнах: в тих манісіньких пливучих хатинках, великими родинами живуть убогі хинці, працюючі, як комашня. Подивом і повагою до цих тихих людей наповнюється серце; повагою й жалем, коли бачиш, як уперто вони працюють і як, очевидно, мало мають, коли мусять так жити...

Сумне враження роблять покалічені жіночі ноги, наче ратиці, здавлені незвичайно нечепурної форми черевиком. Дивно також, що бачиш жінок в штанях і найбільше в синьому, дуже вбогому вбранні...

Багато хинців знають англійської мови. Я теж сьогодні порозумівся по-англійському й — мушу радіти — досить щасливо. Виходить, що я таки не дурно змарнував цей

місяць: крім нових знань, маю ще деякі й нові уміння.

Ми довго ходили по Гонконгу й може б ходили ще, зачаровані й самим містом, й людьми, й розкішним повітрям теплої ночі, коли б нам не зіпсували враження московські моряки. Ціла зграя п'яних, нахабних матросів з дикими співами під "гармошку", з викриками брудної лайки зустрінула нас. Ми почули знайому мову,— але вона не втішила навіть Давида, що вважає своєю рідною мовою — мову московську. Бо це була не мова — а лайка...

Вони зачіпали хинок, навалювались на крамниці, а потім зчепились з юрбою матросів чи англійських, чи американських — і почалась бійка...

Ми швиденько подались до "Гамбурга", почувавши на душі тяжкий намул... Здається, простоїмо тут аж до завтрашнього вечора. Виходить, подивимось Гонконг і вдень.

— — —

До Шанхаю ми пливли увесь час між більшими й меншими островами. Але, не зважаючи на те, що година стоїть добра, кінець нашого плавання щодалі, то стає тяжчий. Набридло страшенно. Знаєш кожну річ на пароплаві; знаєш,— скільки куди кроків; знаєш майже всіх попередніх пасажирів, матросів, кельнерів. Робиш все автоматично: без годинника передчуваєш, що зараз засурмить вранішній гудок; що ось-ось покличуть до сніданку, і т. д. І все це було б нічого, коли було б так вільно, як раніш. А то, після Гонконгу стала така тіснота, що не розминешся з людьми різних народів, становищ і літ. Дітвори повно, а через те — гармидер, реви, непорозуміння.

Бачу вперше багато японців в національних вбраннях. Варто було б зазнайомитись. Але ж і ми стали якимись відлюдниками, на зразок сера Скотта, що вже не обідає за table d'ôte'ом й дуже неохоче знайомимось з новими людьми. Навіть, коли я зустрівся з слов'янином — словаком, який говорив мовою, близькою до нашої,— то й то мені не хотілося з ним довго розмовляти. Часами я й сам боюсь, щоб не "сказитись", як це вже було з колегою. А до того ж страшна нетерплячка: кортить дізнатись, що в Шанхаї є принаймні хоч одна телеграма від Гільдхен...

* * *

А який жах робиться в підпалубі третьої класи. Ми як заглянули туди, то аж учаділи. Сморід, тіснота, п'яні вигуки. Одне лежить на другому, просто на підлозі. Бідні люди валяються, як свині в хліві.

Ех — ех! Що то — гроші! Ми нарікаємо, що нас турбують зайві люди, кожен з яких має своє ліжко, своє місце за білим убрусом на столі, куди становлять вибагливі страви, вино й квітки,— а під нами в болоті вовтузяться такі ж, як і ми, люди, але інші й "нижчі" від нас не тим, що вони під нами, під нашими каютами, а лише тим, що в них порожні кишені...

Невже ж таки ніколи в світі, люди не будуть рівні, однакові, не житимуть всі, як один? Не може того бути! Нащо ж тоді вигадано соціалізм? Принаймні містер Патрик дуже вірить, що буде ліпше.

— — —

Так ти таки, й справді, пам'ятаєш про мене, моя золота голубко? Спасибі тобі за твої теплі, ласкаві слова: вони зв'язали мені золотою ниткою далекий Схід з далеким Заходом. Якби ти відчула, як тріпочеться радістю й журним криком моє серце!..

Спасибі й тобі, мій любий товаришу! Але не зовсім я розібрав Кобцеву телеграму. Насамперед дивно, що він телеграфує мені з Пиволочиського. Виходить, що подався вже додому. А вдруге не второпаю цієї фрази: "Hauptmann hat geschickt Japan. Sucht Briffen Geld"

Ну, "гауптман" — це мені ясно — Шульц. Але, що переслав? Чого шукає? Яких листів? — Нічого не зрозумію.

На всякий випадок телеграфую з останніх. Запитаю Гільдхен, може вона щось знає? Страшенно мене це все бентежить...

* * *

Шанхай — величезне місто. Європейська частина дуже гарна, як і Гонконг. Але хинська — жахлива: брудна, тісна, смердюча...

Ми дивуємось: чужинці тут живуть панами, а хазяїни, — як бидло. Чогось мені впало на думку, що й ми також раби в своїй столиці, але ж не до такої міри...

Були в чайній... Бачили храми й ідолища. Цікава дивина, але нема коли писати. Зараз від'їздимо. Це — останній перегін до Нагасакі.

Яка сила тут військових суден всіх держав. Міноносці, транспорти, крейсери й навіть величезні вайлуваті панцирники. Взагалі, як і в місті, так і в морі — всіх родів чужинці, й все, що краще, належить їм. Як в тій кацапській пісні:

... "Хаді хата, хаді печь —
Хазяїну негде лечь"...

Ну, рушаємо. Плачуть і махають хусточками. Одне слово: все по правилах мореплавства.

— — —

Сьогодні ранком, 6-го липня, на 30-й день після від'їзду з Європи, я вступаю на землю "Вранішнього Сонця". Що то чекає мене в цім дивнім краю?..

— — —

ЯПОНІЯ

Вже майже два дні тиняюся я, безпритульна українська сирота, по мокрій Японії.

Для мене — це вже щось, подібне на катастрофу. Настрій — страшний, самопочуття... мабуть таке буває у миші, що впіймалася в пастку. Що робити? Як викрутитись?.. Не знаю...

Знаю тільки одне, що хоча в такому критичнім стані я ще не бував, але ж викрутитись мушу. Не здихати ж мені з голоду в цім чужім і зовсім не таким чарівнім краю, яким малював його мені Кобець, яким я малював його собі сам, читаючи на "Гамбурзі" книжки про "сторону сонця, усміхів, квіток" та загальної радості. А втім, взагалі від мого чорного настрою, від безупинного дощу, що наливає вогкості у все тіло, від майже порожнього гаманця, від незвичайної навіть і мені самотності, — я не можу приймати вражень так, як приймав би їх в інших умовах. Я знаю, що живу під тяжким

настроєм, який, безумовно, не вірно відбиває всю ту обстановку, в якій я опинився.

Але ще раз і раз кажу собі: Максиме! Ти дужий, молодий, мало чи не вдвічі більший кожного з тутешніх тубільців; маєш хоч якусь голову на плечах, вже дещо бачив та знаєш! Отже — якось врятуєшся...

Дивний вплив на мене мають мої записки. Я вже це помічав кілька разів. Буває, так тяжко на душі, так все і ходить всередині, як сідаєш писати,— але, тільки надряпав кілька рядків,— вже спокійніше на серці, світлішає в голові, рівніше йде думка й починаєш міркувати по-людському. Неначе поговорив з кимсь рідним...

Власне, й зараз. Містер Філіас Фоґ на моєму місці безперечно сказав би, що це — лише "неприємність". Звичайно — "не англійський містер", а — "полтавський парубок" — Максим Крушенко повинен сказати: "чортова прикрість"!..— але ж мусить, як і містер Фоґ, покрутити головою й найти собі якусь раду.

А поки що слід записати, як було.

Приїхали ми до Нагасакі увечері й до самого ранку нас не випускали на беріг. Нудний медичний огляд, перевірка пасів, розгляд речей, причому за деякі пам'ятки з дороги з мене зідрали, як з рідного батька.

Все це тяглося довго й неможливо нудно, бо так хотілося якнайшвидше вийти на землю та ще таку, про яку начулися всякого дива.

Отже, мусили переночувати на "Гамбурзі", а коли прокинулись,— то перша радість "в стороні Вранішнього Сонця" була та, що вранці жодного сонця ми не побачили, бо тюжив такий дощ, що й світу Божого не було видко. І до цього моменту він торохтить, аж надсідається, то притихаючи трохи, то знову припускаючи, як запроданий.

Ми пішли пішки до готелю, хоча на нас напало безліч рикш, чи дженерикш, як їх тут називають. Врешті я здав одному, що був у величезному брилі, який закривав його аж до поясу, мої речі, й він полетів поперед нас так, що ми мусили мало не бігти за ним підтюпцем.

Позаяк "курумайя" попереду нас запитав, до якого готелю ("ядоя") ми хочемо: чи до європейського, чи до їхнього,— то я сказав везти до японського, бо європейських я вже надивився, та й нам вже казали, що японські далеко дешевші. Він і привів нас до такого готелю, що якби я мав можливість, то втік би через годину.

Ну, та вже я давно ухвалив не "соватись в чужому монастирі з своїми статутами". Але річ цікава.

Насамперед у прихожій нас зустрів сам пан хазяїн, який сидів поперед хати на рогожці й безустанно кивав головою, наче вона в нього на якійсь пружинці. Всилу ми допиталися по-англійському, чи є мала кімната, а коли нам відповіли, що всі — однакові, то я віддав речі, а не встиг поглянути на кімнату, бо було дуже мало часу до відходу потягу на Йокогаму, й нам треба було поспішати. Отже, ми пішли тут-же за два кроки до європейської ресторації. Їли там несолену рибу й пили правдивий японський гіркий чай з якимись кумедними на смак рисовими солодкими пиріжками. В ресторації чисто, а кельнери все усміхаються й ходять так тихо, як тіні. Коли слуга не тямить, чого ви від нього хочете, то показує листок (меню), а ви, прочитавши англійську назву,

показуєте йому пальцем її, або лише число, під яким стоїть страва. За хвилину вже вона у вас, на столі.

Але за іншими столиками ми бачили й японців, що їли свій рис не виделкою, а паличками. Це — справжній фокус... Треба буде навчитись і собі, бо дома можна буде одним цим заробляти гроші.

По сніданку ми негайно подалися на двірець, де знову нас незвичайно ласкаво й привітно зустрічали й все ґречно поясняли.

Там ми щиро й сердечно попрощалися й з любим, розумним і благородним містером О'Фонелем, і з милим моїм колегою — Давидом Заславером.

Вони повлазили до вагона; розуміється, не такого, як скрізь (з лавками вповдовж всього возу, куди треба сідати з ногами), й подалися собі до Йокогами, біля якої живе дядя Давида. А я поки що залишався в Нагасакі.

З великими труднощами відшукав я пошту й тут поштові урядовці з тисячею усмішок, незвичайно ласкавих і привітних, заявили мені, що жодної кореспонденції про мене нема. Я добивався до всіх і по-англійському, й по-німецькому: ні листа, ні телеграми, ні грошей — рівно нічого.

Спочатку я не міг пойняти тому віри. Потім я почав думати, що мене всі забули в ріднім краю. Але ж тепер прихожу до висновку, що трапилось якесь непорозуміння. Не може ж бути, щоб листи з різних кінців світа: з Монахина, з Полтави, з Вороніжа, з Києва й, нарешті, не знать звідкіль писав мені Кобець,— всі до одного загинули! Вони ж йшли різними шляхами: з України — залізницею через Сибіряку; з Німеччини — морем, а телеграми — кабелями. Нехай ті, що йшли морем, мене не наздогнали, але ж телеграми; але ж через Сибір?

Хіба не казав містер Скотт, що від Петербургу до Владивостока лише 16 днів їзди? А я ж їхав од Європи сюди 30 день... Та ще по Європі блукав сім!

Принаймні Гільдхен,— вона ж, безумовно, писала з другого дня. Не дурно ж вона телеграфувала в Шанхай: "Geschrieben, Schreibe".

Але ж, в чім непорозуміння? Вони ж всі знали, що я приїду до Нагасакі; вони ж знали це, бо я їм всім про те говорив...

І коли я, повен цих сумних і тривожних думок, ходив біля пошти, не знаючи, що й казати,— знову почався дощ.

Мокрий, як хлющ, я дібрався назад до свого "ядоя", зблудивши, звичайно, по дорозі,— а тепер сиджу — не тільки на рисовій рогожці, а й "на бобах". Маю в кишені 35 франків, тобто на тутешні гроші — коло 13 ієн. За помешкання 1 ієну, за обід, після якого я цілком голодний — півтори, та ще дрібних видатків хоч на 2 ієни в день,— то буде приблизно — по 4,5 ієни щоденно, а разом вистачить ще на завтрашній день. А далі?..

Очевидно треба щось продавати. Але, що? Ну, годинник, туристичний зодяг, куфер нарешті... Дадуть 20, ну — 30 ієн, ну, хай — 50. Буде ще на 10 день. А як і за цей час не прийде пошта та гроші? Що тоді? Перстень Гільди, мамин ланцюжок? Ну, вже ні! Це було-б те саме, коли б Харитина надумала продати свого дукача. Краще помру з

голоду...

Але ж, ні! Цього не станеться. Хіба я не козак,— як сказав би В'ячеслав В'ячеславович?!

Ясно одне: треба не гаяти часу й враз шукати порятунку. Але, як? Рішучо — жодної знайомої душі. Ні до кого не маю рекомендаційного листа, не знаю жадно адреси. Поки що напишу листа до колеги: нехай щось позиче, принаймні якихсь сто, двісті ієн. Прийдуть гроші — віддам. Не прийдуть — дам листи до Старушка. Повірить же мені Давид...

Це раз.

Але ж на позичені не проживеш. Мушу шукати праці. Я згоден на все, бо я ж мабуть дужчий за трьох японців. Одного ні за що не зроблю, хоч би й довелося здихати: не буду "курумаєм". Ліпше здохнути з голоду, ніж дозволити, щоб на тобі хтось їздив, а особливо, як ще містер Скотт.

А може зустріну тут сера Скотта?.. Все одно, у нього я не візьму нічого, хоч би й сам давав. Це майже все одно, що я пішов би просити у росіян, яких тут вже зустрічав двічі. Піду до ресторації. Візьму чогось пити, тільки не чаю, й буду виглядати якогось слов'янина або німця: може щось порадять. Чому я вчора не пристав до німців, яких сиділо обіч аж п'ять душ? Ну, вже сьогодні не буду ловити гав!

— — —

Ну, слава!.. Треба все-таки сказати, що мені щастить. Чи добре, чи погано, але принаймні на перший час я забезпечений, хоча тим, що не помру з голоду.

За вечерею я таки знову здибав тих п'ятьох німців і договорився, власне,— нанявся. Але це варт записати на спомин з усіма подробицями.

Як тільки вони прийшли й замовили собі їсти, я, не зволікаючи, нахрапом підійшов до них, перепросив і спитався, чи дозволять вони мені дещо їх розпитати?

Вони прийняли мене одразу досить ввічливо, а коли виявилось, що я — з Монахина, то два з них — баварці й зовсім стали до мене ласкаві. Один навіть знає п. Шульца, але не знайомий з ним, знає лише по війську й дуже високої про нього думки. Отож, коли я сказав, що я — вихованець п. Шульца, то це й зовсім зробило наше перше знайомство теплим. А я, почувавши своє прикре становище, відразу почав говорити про діло. Єдине, що довелося замаскувати, це — причину мого від'їзду з Монахина. Про це я сказав, що мене кличе мій дядя до Австралії, який сидить в Сіднеї,— але, мовляв, поки що не прийшли ні листи, ні гроші, й я мушу заробити собі хліб, бо нещаслива пригода в Женеві зламала всі мої плани.

Німці вислухали все уважно, але одразу не могли мені нічого порадити. Між іншим, виявилось, що то не всі були німці: двоє — японці, що покінчали вищу школу в Німеччині й вкупі з німцями займаються тут комерцією.

І от, один з тих японців, доктор Фукі, з огляду на мою заяву, що я не тільки не боюся найтяжчої й самої чорної роботи, а, навпаки, ще більше нею цікавлюсь, бо це дасть мені змогу побачити тутешнє життя "не з вікна вагона чи з рестораційної зали",— трохи подумав і сказав:

— А що ж, юначе? Мені це подобається. Можна б спробувати примістити вас на працю в рисових плантаціях? Праця тяжка й неприємна, однак: для знайомства з Японією — цікава. Що ви на це скажете?

— Тільки буду вам щиро дякувати,— відповів я.— Я маю міцні м'язи й два-три тижні будуть для моїх м'язів лише доброю гімнастикою.

— Ну, я за строк не ручуся,— відповів д-р Фукі.— Мені здається, що коли щось пощастить зробити, то муситимете нанятись щонайменш на три місяці, поки не скінчиться зборка, бо саме тепер починаються праці на рисі.

— Як треба, то треба! — відмовив я.

Тоді д-р Фукі пішов до телефону й поговорив зі своїм приятелем, дідичем, що живе недалеко Нагасакі й має рисові плантації та знає трохи німецької мови.

За чверть години він повернувся й сказав, що справу напів полагоджено. Я маю завтра рано поїхати до села Кохігами, 60 кілометрів від Нагасакі, до пана Кохіто й з ним на місці в'яснити це питання.

Я зрадів страшенно й мусив щиро признатись, що не сподівався у людей зовсім чужої раси знайти таке співчуття.

— Ми цінімо європейців,— сказав мені на це д-р Фукі.

Але мені не вистачало навіть на дорогу. Отже, коли я це сказав, д-р Фукі згодився, що я zostавлю у нього мої речі, а він дасть мені в позику 25 ієн. Одне слово, я викрутився блискучо!..

Зараз мене все це незвичайно тішить. Виходить, що таки я вже не зовсім безпомічний, коли навіть в цілком чужому світі знайшов собі щілину. Слава, Максиме! Ти починаєш поводитись, як дорослий...

А що працюватиму на рисі — то це тим більше цікаво.

Одне слово, в мене посвітлішало на душі, чому ще багато сприяло й те, що нарешті ущух той проклятий дощ.

Правда, Нагасакі я майже не бачив, лише подивився на деякі дивовижні храми буддійські, дуже хитро зроблені з дерева. Дивно взагалі, що тут дуже мало кам'яних будівель: тільки європейські доми та банки, а все японське — з дерева, й таке тендітне, наче павільйони для продажу газет.

А всередині — то щось просто чудернацьке. Взяти хоча б мій готель. Порожнісенька кімната: ні стола, ні стільця, жодного тобі гвіздочка в стіні, чи вішалки. Як лягаєш спати на підлогу, то нема куди навіть одержі повісити або покласти. А потім, щось кожної ночі кілька разів відсуває стіну, таки не двері а, справді, паперову стіну й заглядає, як я сплю. В кухні увесь час гармидер і чад. Хтось вночі на чомусь дикому грає та бринькає, смішки, галас. Першу ніч я майже не спав, особливо після м'якої койки в каюті "Гамбурга", де все так зручно прилагоджено. Та ще — блохи! Гірше, як було на зайді в Диканьці. Головне, що — подивитись,— то все страшенно чисте й блискуче. Навіть ті рогожки такі, ніби їх тільки-що покладено. А спробуй лягти — враз і починають відтіль плигати чорні кусючки... Ну, та нехай! Коли я — простий робітник, то мушу до всього привчатись. На селі, певно, буде ще гірше...

Але знов таки: я цілком задоволений, наче я, не знаю яку, виграв справу. Ще в дорозі з Давидом ми говорили, що, власне, від такої подорожі, яку зробили ми, мало ще навчаєшся. Бо бачиш більше самі фарби, природу та рух чужих людей, а справжнього життя тих людей не бачиш, позаяк маєш з ними лише такі стосунки, як і кожний турист. Отже, треба пожити вкупі з ними, працювати, як і вони, й побути якийсь час в їхній шкурі,— тоді, справді, дещо визнаєш. Не тільки самі готелі, ресторації, парки та музеї.

Однак, що мене тут чи не найбільше дивує, це — японські усмішки та куці коти. Рішучо всі коти, яких тут чимало,— куці, без жодного знаку хвоста; й рішучо всі люди усміхаються, а особливо дівчатка в чайних. Це ще, власне, й не гейші, а якісь "гейшенята": манісінкі, худесенькі, а все кланяються та всміхаються.

Я оце, увечері зайшов на radoшах до першої чайної й надивувався. Мабуть, це чайна про бідних людей, бо багато було босих. І цікаво, що, як тільки хто з'явиться на порозі, насамперед біжить до нього гейшиня з водою й помагає йому помити ноги біля чималої ями, яку викопано перед порогом. Щоб це мені подобалось — не скажу: все-таки серед чайної — брудна яма. Помило й мені чоботи. Гаразд, що туристичні, а то б міських було шкода. Японцям бо добре, позаяк більшість їх або в дерев'яних торохтьолках (гета), або в солом'яних сандалях. Ті, що в дерев'яних,— торохтять, наче підковані вівці йдуть мостом, а ті, що в солом'яних,— ходять тихо, як кішки.

Взагалі тут рішучо все, починаючи з самих людей, їхніх звичаїв, одягу — досить нечепурного — й кінчаючи будівлями, способом їди, перевозки і т. д.,— все цілком інакше. Якось, коли читаєш про все це в книгах, то воно зовсім не видається таким дивовижним і непривичним, як тепер, коли бачиш це навч.

Але нема потреби все це записувати: стільки я про все це вже читав, що нема на що занотовувати.

Одне мені найбільш неприємно: це страшна вогкість, од якої наче й сам стаєш наскрізь мокрий. Вранці, коли береш одержу або чоботи, то вони цілком вогкі, а на моєму шкуратяному куфрику вже за ці два дні завелася цвіль.

* * *

Так! Ще запишу: знову ходив на пошту й знову — самі привітні усмішки... Що ж це таке?

Хотів був послати депешу, та добре зробив, що запитав, що коштуватиме. Почув, аж перелякався: до Монахина — майже по чотири ієни слово, тобто коло 8 марок. У мене б вистачило лише на шість слів, на саму адресу!..

Ну, час лягати спати, власне — не лягати, бо й так пишу, лежачи черевом на підлозі. Спасибі, що хоч є електрика, а то в багатьох домах світять паперовими ліхтариками.

Крапка..

— — —

5/VII. Для початку моєї трудової кар'єри — досить кепсько! Мій пан, видно, людина жилава.

З першого слова він мені заявив, що нікого не потребує, бо вже в нього працює увесь тутешній Lumpen-Proletariat, а вдруге,— що я видаюся йому занадто "паничем" і, розуміється, нічого не тямлю...

Я вислухав всю промову (звичайно,— стоячи), а потім в делікатній формі висловив свій жаль, що для цих, дуже для мене цінних слів, мене спеціально викликали з Нагасакі в той час, коли кожна ієна в моєму становищі для мене видається не меншою цінністю, як розумна розмова. Після цього я хотів був вже йти геть, але пан Кохіто мене затримав.

— З пошани до мого приятеля, д-ра Фукі й з пошани до його приятелів, я вас приймаю, але тільки на один місяць. А далі буде видко. Коли ви навчитесь працювати, то можливо, що ви зостанетесь на плантації й далі,— урочисто промовив він і дуже ввічливо усміхнувся.

Я теж ґречно йому вклонився й висловив свою подяку. Одне слово, неначе мене приймали не менш, як на високу посаду губернатора

Врешті я — робітник. Сьогодні, по обіді йду на поле. Матиму 35 сенів на день та страву. Тобто, коли полічити на наші гроші, то за рік, нічого не витрачаючи, я зароблю вже сто карбованців, а стільки, як лежить у мене на книжці п. Шульца, зароблю за 66 літ.

Справа — не кепська, нема чого казати!

Але добре те, що ночувати буду в спільний касарні з робітниками-японцями, й, значить, побачу справжнє їхнє життя. Взагалі я почуваю себе незвичайно бадьорим.

Ця Кохігама, нагадує по першому враженню колекцію куренів (та ще й з паперовими віконцями) Дерев'янки з-під Писаревщини. Одне в ній нестерпимо: незвичайно смердить. Таким знайомим смородом, наче в Полтаві, коли проїздять бочки асенізаторів. Чого воно? — не можна догадатись.

Ну, треба перебратись. Перш за все скидаю свою тужурку й комірці, а застаюся в одних коротких штанях. Доведеться мабуть скинути й гетри. Бо тут майже всі з голими ногами й з розхристаними грудьми. Треба й мені бути, як всі. Цікаво!..

* * *

Ну, ще попишу трохи, бо завтра вже, очевидно, годі.

Все, що бачу навколо себе,— все робить на мене таке враження, як нові ворота на теля. Справді, до чого все мені чуже й кумедно дивовижне.

Всі посміхаються. Коли б не так ласкаво,— то я був би певен, що вони з мене глузують. А то — не подібно. Робітники мене все розпитують, лапають мою одіж, дивуються моїй білій шкурі на грудях та руках, а є один, з яким я майже можу розмовляти. Він знає кілька слів по-англійському, але незрівнянно менше, як я.

— — —

Перше, що я зробив,— це вистругав собі ножиком не то ложку, не то лопатку. Паличками нічого не вштрикнеш, а їв би я, як вовк, коли б... було що, та коли б трішки інше було тут повітря... А то це "благораствореніє воздухів", як повіє вітрець, просто все з душі верне. Особливо щось неможливе на самих полях: буквально, як в уборній. Я

розпитався свого "англічанина" й тепер не дивуюсь: це, дійсно, людські екскременти, якими угноюють плантації. Гарненька річ! Чи ж знаємо ми, коли їмо рисову кашу, на чому вона росте? А в географії пише, що угноюють рисові поля ропою з оселедців...

Ну, як подивився я на тую роботу, то вона мене не втішила. Але ж мене взяла якась непохитна упертість. Навмисне хочу на собі спробувати, як воно можуть працювати японці, й не хочу шукати іншої роботи.

А праця — просто дика. Всі по коліна у воді, навіть не у воді, а в смердючому болоті, якого наливо в рівчаки, що один нижче другого відділяють грядки, куди висаджують рис. Люди — чоловіки й жінки — позгиналися до землі й виполюють рослину за рослиною, наче квітки в грядках. Інші лагодять загати, часто не лопатами, а просто руками накидаючи гній, інші наливають смердюче багно з бочок у рівчаки. Працюють, не спочиваючи, в цій задущливій атмосфері гнилі й бруду.

Але праця не хитра. Я бачу, що за два-три дні справлятимусь не гірше їх. Особливо, якщо мене поставлять на загати, принаймні аби не стояти перегнувшись над цим багном...

Кортить мені купити бриля, але ж він дорогий — 55-60 сенів, тобто більш, як півкарбованця: треба майже два дні працювати. Однак я гадаю, що можна буде на щось виміняти й, може, навіть дешево. Принаймні я бачив, як їх зацікавило, що я почав замальовувати хатку. Всі робітники один-по-одному приходили дивитись і страшенно раділи. Може я виміняю щось на свої малюнки? Взагалі треба добре крутити головою...

Ну, ще що? Пройшовся по селу. Маленьке сільце, все, з куренів, вкритих, очевидно, рисовим бадиллям; багато бамбукових загород, є бамбукові та черешневі садочки, є низькі викривлені сосни. Три-чотири більших будинків, навіть двоповерхових; таких, як у мого пана, — з дерева; один — щось подібне до пошти, бо туди протягнуто всі телеграфні дроти, крамниця й дві чайні. Дітлахів голих майже зовсім нема, а все в якихсь пістрьових довгих жупанках. І кумедно дивитись, що само манісіньке, як мавпочка, а ще за плечима тягне кошик чи якусь хустку з манісінькою жовтою дитинкою, у якої, мов тернини, блищать чорні очки.

Серед села стоїть ідолище.

Під ним накидано без ладу величезного каміння, а воно само сидить, наче у великій кам'яній мисці та тримає в руках якусь палицю. Поверх його на двох вицяцькованих дерев'яних сішках — наддашок. Воно виглядає незвичайно по-дурному, посміхаючись своїм широким та надутим обличчям, на якому сила ніби білих прищів. Коли я обдивлявся цього "бога", — підійшла стара баба в вузьких штанях, витягла якийсь папірець, подивилась на нього, поклонила кілька разів опудалу, поплескала руками, а потім поклала папірець в рот і почала його жувати чорними, рідкими зубами. Я дивився, що буде далі. Коли вона вже нажувалася досить, витягла слизьку манісіньку кульку, як бувало ми робимо в бурсі, знову поклала в рот, підійшла ще ближче до бога, а потім плюнула йому в обличчя. Та кулька так і прилипла йому під носом. Потім вона посміхнулася, поплескала в долоні й пішла геть. От, так помолилася! Тоді тільки я розібрав, що всі прищі на богові — такі самі паперові кульки. Приємно бути японським

богом!..

Все в селі якесь таке мініатюрне, наче роблено не для людей, а для дітей. Ага, ще одна дивина: на все село бачив одну шкапчину: манісінька, миршава, як лоша. Корів чи волів ще не бачив жодного. Але є свині, чорні та здорові, хоча й їх не багато.

А на полі, близько біля людей, ходять якісь високі птиці... Зовсім, як журавлі...

Йду вечеряти.

— — —

Мушу ще раз братись за свої записки.

Страшенно кортіло їсти, як йшли ми вечеряти. Але я ледве не втік. Такий страшний сморід та дим в пекарці, що аж голова пішла обертом! Річ в тім, що тут варять на якійсь ніби кабиці, зробленій з дерева та каменю. Кладуть туди згори вугілля й піддувають його бамбуковою дудкою. Дим повинен би йти крізь віконце, що зроблено біля кабиці. Але у віконце задимав вітерець і весь дим йшов у хату. Добре ще, що не на саму підлогу, а стояв чорно-сивою хмарою у нас над головами.

Ми — одинадцять душ робітників — сиділи на рогожці навколо дерев'яного корита, в якому було насипано каші з ячменю, та стояла глиняна миска з "місо", тобто — юшкою. Юшка, здається, з редьки — й огидно смердить. Ще було дано трохи якоїсь квасолі (сої) та знов-таки редьки. До всього цього в невеличких глиняних чашечках — чай.

Мені дало окрему мисочку й окрему філіжанку. Від паличок я відмовився, а їв — навдивовижу всім іншим — своєю лопаточкою. Ні олії, ні сала. Тільки ячна каша та юшка, далеко гірша, як бувало в Києві у тьоті.

Але, що найбільш дивне,— що все їдять разом і кашу, й юшку, й ту редьку. А коли поїли кашу, то мисочки виполоскали чаєм й повипивали. Знаменито, що їдять всі незвичайно швидко й незвичайно тихо: жодного звуку, наче якась пантоміма...

По вечері я говорив з своїм "англічанином", з яким я особливо подружився, коли подарував йому досить невдалий з нього начерк олівцем. Його втішило те, що це — "від європейця", і він мені одверто "патрує".

Між іншим, почувавши, що я вже за сьогодні тут провонявся наскрізь, я почав розпитувати його, де б мені постригти своє довге волосся. Коли він зрозумів, чого я хочу,— враз кудись був щез, а потім швидко повернувся, забрав мене й повів у село до голяра. Голяр був в незвичайному захопленні: кланявся, крутився й — на мою радість — знає трошки по-російському та англійському. Він був у російському полоні й вивчив чимало слів. Мені каже: "ваше благородіє" — й не може стримати своєї радості, що в нього клієнт — європеєць.

Очевидно, цей Котакі буде після "англічанина" моїм найбільшим тутешнім приятелем. Він вже продав мені солом'яні сандалі, виголив мене при ріпиці, поліз був бритвою навіть голити в носі та у вухах, чого я йому не дозволив, й за кожним словом запевняє мене, що "рад старатись" для мене.

Я також дуже радий: принаймні хоч щось можу довідатись, бо з "англічанина" не досить користі. Але він вже встиг розповісти, що я маю знамениті портрети, й тепер

я маю нового замовника — Котакі.

Ну, пора лягати. Завтра в сім годин — на роботу.

* * *

Так, мало не забув! Ще бачив дивину: після роботи, перед вечерею всі миються. Це — звісно — дуже добре, але ж кумедно, що жінки, нітрохи не соромлячись, просто на вулиці роздягаються цілком і полощуться в якихось баліях, наче в себе в хаті. Деякі, то ще й розмовляють з чоловіками та хлопцями, що проходять вулицею. І це робиться так, що, видно, у них немає жодного почуття сорому! Чи не комедія?..

Ще довідався, чого та чорнозуба баба плювала на бога. У неї на записці було написано її молитву. Коли приліпиться кулька,— бог виконає прохання. Так, що вона може бути спокійною...

А зуби у неї пофарбовані. Це — стара мода, якої додержують лише старі жінки.

— — —

Фу! Тяжко! І не так тяжко, як гидко!.. Правда, я вже досить прийнявсь й втратив почуття огиди, але часом то просто вивертає всю душу.

Бідні, вбогі люди! Я й уявити собі не міг, щоб можна було б отак бідувати! Роблять, як прокляті, й, здається, жінки працюють більш, як чоловіки. А за ту працю — жінкам 25-30 коп. на день, чоловікам 40-50. А їжа — то щось страшне: день-у-день ячна каша, редька й чай. Я просто такий голодний, як звір, і мушу купувати собі в крамничці, що зветься по-тутешньому "арамоная", сушеної риби, якою я й підкріпляюсь. Хоча рибка теж досить "духовита", але їсти можна. Боюсь тільки, що не багато мені зостанеться від моїх заробітків...

Однак же мені тут не вікувати, можу й потерпіти, але ж шкода дивитись на цих напівголих людей, що за працею не бачать світу, а не мають за те ні їжі, ні вигод, ні маєтку. Не диво ж, що вони радо смокчуть своє "саке", тобто — горілку з рису. Але самого рису майже ніколи не їдять. Котакі каже, що рис занадто дорогий, щоб його міг їсти дужий чоловік. Його дають тільки хворим, але — додав він — не таким хворим, що все одно мають вмерти! Цим шкода давати рису. Взагалі, які ці люди ощадні, трусяться за своєю загорьованою копійкою, всього бояться й вірять рішучо у всяку чортівню. Я тут всього четвертий день, а вже знаю від Котакі та "англічанина" силу всяких забобонів. Наприклад, нічого не слід починати 7, 17, 27 числа, бо це лихі числа. А у жидів число ж 7 було числом досконалості й удачі! От і розбери, на чийому боці правда!..

Не можна лягати лицем на північ, бо від цього можна вмерти. Взагалі північ — то сторона диявола й всякого нещастя. Через те, наприклад, не можна на північ робити виходу з жодної будівлі, а тільки з самих храмів, щоб вони захищали грішні душі від чортової спокуси.

Боже борони, зірвати мачину й принести квітку в хату! Це — доконче накликати пожежу. Не можна також, зрізуючи нігті, кинути їх на вогонь: швидко вмереш.

Виходить навіть, що й малювати не всякого можна. Й це тільки такі "високоосвічені" люди, як "англічанин" та голяр, на це можуть ризикнути. Інші

гадають, що коли їх сфотографувати, або змалювати, то частина їхнього життя перейде в малюнок.

Очевидно, при таких умовах я не стану знаменитим портретистом Кохігами! Шкода,— принаймні б заробив би якусь ієну!..

Цікаво найбільш те, що ці забобони, яких просто безліч, підтримують місцеві жерці. Вони навіть продають різні амулети, які носять майже всі прості люди.

Одне слово, що день, що година,— то я все більш і більш дивуюся.

От тобі й "край щастя", от тобі й "колиска нової культури", як казав колись Кобець. Мій голубе! Яка шкода, що тебе немає тут: поколисала б тебе ця культура, хоча б по коліна в рідкім калу та в цих ароматах тутешньої природи... Це дуже гарно після Монахіна!..

Але, не в тім річ! Як можуть при телефонах, телеграфах, трамваях, газетах і тому подібних здобутках людського знання й освіченості, здобутках, якими тут в містах так широко користуються (навіть і тут — в Кохігамі — є телефон і телеграф) як можуть жити такі темні, такі вбогі й, очевидно, забиті, затуркані люди?! Люди, що мусять животіти без стола, без стільця, без ліжка, без печі; їсти без ножа, виделки; майже не бачать м'яса чи сала; не сміють покуштувати навіть того рису, що витягає з них всю їхню силу?!..

І при всіх цих умовах ще увесь час усміхатись!..

Ні вибачте! Я вже й сьогодні не йму віри вашим щасливим усмішкам! Навпаки,— мені вас дуже шкода. Я, хоча й мало бачив своїх селян, але ж нічого подібного не зустрічав. Ночували ж ми у простого рибалки, під Гавроннями, обідали ж з Дерев'янкою, були ж у Диканьці і т. д. Та хіба ж там так живуть? То ж — царі, порівнюючи з цією біднотою та голотою.

Ну-ну! Вже чого-чого, а такого ніяк не сподівався. Але, будемо дивитися далі. Хоча це й сумно, однак, дійсно, цікаво. Аби тільки менше дощів та вогкості...

— — —

Вчора трапилась пригода. Був малий землетрус. Трапилось це саме за вечерею. Я встав, щоб набрати води, й раптом хитнувся, як п'яний, наче на човні. Всі страшенно сполошилися, скочили з місця й кинулись прожогом з хати. Отже я зостався, бо нічого не розумів. Принаймні одразу мені не спало й на думку, що це — землетрус. Тільки потім мене вхопив за руку "англічанин", витяг з хати й роз'яснив, що трапилось.

Але на тому все й стало. Ну, якщо така штука землетрус,— то можна його й не боятись!

Правда, шкода була, хоч і не нам. Швидко ми побачили червону заграву й чорний дим: то горіло сусіднє село.

Мій "Фігаро" Котакі каже, що цього й треба було сподіватись: не дурно 7 число цього місяця минулося зовсім щасливо, от, лихі духи й надолужують!

За годину всі заспокоїлись і мирно полягали спати. Я таки встиг добре повечеряти. Розуміється, що селяни "напевно знають", що це до берега Японії припливла якась велетенська риба й ударила по берегу своїм хвостом, а від того й затрусилася земля!

— — —

Ну, от уже й більш тижня, як я працюю на плантації. Здається, мій пан з мене задоволений, бо питався, чи я зостанусь до зборки? Він каже, що я — сильний. Взагалі щодень, то він стає до мене ласкавіший. Вчора попрохав написати йому п'ять візитових карток по-англійському. А сьогодні запитував, де я вчився малювати й чи дорого в Монахині беруть за портрети?

Ой, дядечку! Бачу я, що й тобі кортить углядіти намальованими свої косі очі та мишачі хвостики під носом. Але ж я бачу також, що коли ти комерсант, то й я буду з тобою мірятись. Я сказав, що найдешевше за етюд олівцем треба дати 100 марок, тобто майже 50 ієн. Він дуже покрутив носом, та воно таки й я трохи передав куті меду. Потім я дипломатично додав, що, звісно, знайомих "малюємо" значно дешевше. Але поки що не вигоріло! А шкода. Ти з мене виганяєш піт, хотів би й я вигнати з тебе ієни!.. Тим часом зроблю ліпшенький етюд з його дому. Подивимось: може клюне?!..

Котакі обіцяв завтра повести мене в ліс, де стоїть храм богині Ісі. Храм цей знаменитий тим, що вже простояв 20 років, а через те його швидко по святах, що відбулися цими днями, будуть руйнувати, а замість старого почнуть становити такий точнісінько новий. Очевидно, старий за двадцять літ вже занадто осквернили лихі духи, яким в Японії рішучо нема спочивку. Кожної хвилини вони тільки те й роблять, що силкуються якось нашкодити кому-будь з богобоязливих японців!

Ні, наші українські чорти куди спокійніші й лагідніші!

Цікаво, що однак ті тріски, які зостануться від храму Ісі, попи заберуть собі й будуть продавати по шматочках, як великі святощі. Котакі з страшенним захопленням оповідає про цей храм та священний бамбуковий ліс, у якому цілі вулиці з ідолів.

Взагалі мушу ствердити й тут той факт, що я помічаю скрізь по світі: кожна людина любить свою батьківщину й кожен вважає її найкращою стороною в світі. Тобто в кожному сидить свій "чмелик"!..

* * *

Вчора у мене перша значна удача в Японії. Ще з позавчора я відпросився у свого пана на день, щоб поїхати в Нагасакі. Звичайно, просив його вирахувати з мене платню за цей день. Але зайво й просив, він вилічив навіть з мене за їжу першого дня, коли я ще в нього не служив, а обідав і вечеряв. Отже в Нагасакі я одібрав листа від колеги Давида. Він пише по-російському, а тому мушу перекласти тут, бо навіщо ж я буду містити сюди московські записки?

Дорогий і симпатичний колего Максе!

Дуже мене й містера здивував Ваш лист, що Вам нема з Європи кореспонденції й грошей. А ще більше, що ідете працювати на рис. Дядя каже, що це "шокінг" для європейця, й незвичайно тяжко; тим більше, що під Нагасакі взагалі погані й незвичайні плантації рисові, так що навіть і великого інтересу для знайомства з Японією уявити не можуть. Краще вже було б працювати біля Токіо, де навкруги по всій долині розводять самий рис. Та діло не в тім.

Нам тут дуже подобається, дядя живе цілком по-європейському й порадив мені

написати Вам, щоб Ви якнайшвидше кидали свої рисові плантації, а їхали до нас. Коли б Вам довелось працювати, то дядя дасть Вам службу в конторі своєї шовкової фабрики: й робота чиста, й умови дуже добрі. Отож, посилаю Вам одночасно 60 ієн на дорогу, а коли приїдете, то полагодимо всі грошові справи. Нарешті, якби Ви не могли цих грошей віддати, то дядя залічить їх Вам на рахунок удержання.

Я почував би себе добре, але мені шкодять дощі та вогкість. Кажуть, через кілька тижнів тут почнеться найкраща доба, й дуже жаль, що ми приїхали в цей час.

Не буду писати Вам, як ми живемо й яких комедій я собі накупив, бо сподіваюся за кілька днів побачити Вас в нашій віллі. Приїздіть просто до Йокогами, знайдете нашу контору по оцій адресі, що я Вам тут додаю (покажете комусь, всякий знає), а там Вас конем одвезуть на віллу.

Я, містер Патрик і дядина родина будемо дуже раді Вас побачити. Міцно стискую Вашу руку й нетерпляче очікую Вашого приїзду.

З щирою пошаною

Давид Заславер".

* * *

Це — знаменито! Шкода, що він не поставив дати, коли писав листа. Але, крім листа, я маю ще й нових 60 ієн. Це — ще більш знаменито! А ще найзнаменітіше стало ось що.

Коли я повернув додому й розповів п. Кохіто, що мене кличуть в Йокогаму, й показав йому адресу,— то він враз перемінився. Він знає фірму дяді Давидового й каже, що Сурукчі — одна з багатших тутешніх фірм. І вже через одне це — він повен до мене всякої пошани. Але найкраще вийшло, що коли він спитав, чого мене туди кличуть,— то я жартом відповів: "Щоб писати портрет пана Сурукчі (дяді Давидового, що має таке, підходяще для Японії прізвище)".

Ефект вийшов несподіваний. Пан Кохіто негайно мене запросив до себе обідати й сказав, що він може увільнити мене від умови служити в нього повний місяць при новій умові, що я напишу з нього та його жінки портрети, за які він дасть мені 60 ієн та їжу. Нема чого казати,— мушу згодитись, бо незручно, справді, бути невдячним чоловікові, що порятував мене в такий скрутний час. А Давидові напишу подяку за гроші й турботи. Хай чекає, що через кілька днів буду. Тим часом знову треба їхати до Нагасакі, купити паперу й, може, добуду вуглів. Тоді вступлю їм великі портрети, як студії в школі. Хай знають наших! Ще й підпишусь — "Український артист-маляр, Максим Крушенко". Принаймні й в Японії буде хоч щось українського. Шкода, що не зумію підписати ще й по-японському!..

— — —

Ну, я просто з денщика попав у офіцера. Мені дали кімнату в покоях пана Кохіто. Він виряджається в нове кімоно, робить веселе лице й сидить, як кам'яна статуя японського бога, з мученицькою усмішкою на обличчі. І ця усмішка заважає мені піймати повну схожість. Тим часом робота йде добре.

Тільки весь час мене смішать Кохінята — діти Кохіто — манісінькі, з чорними,

очима й з вимальованими в білу фарбу личками, наче з гіпсу. Вони незвичайно втішні й я з ними приятелюю, що, здається, дуже приємно тихій, мовчазній пані.

А з якою цікавістю ці набілені мавпочки заглядають у щілинку, як я малюю — й не сказати!

Завтра мабуть закінчу пана господаря. Але з господинею доведеться поморочитись і післязавтра, бо мені взагалі не вдаються жіночі обличчя. Тепер я вже їм рис, рибу й усяку городину, але ж таки своєю ложкою, бо з паличками у мене не виходить! Треба ж прецінь зауважити, що, хоча п. Кохіто бував в Німеччині,— в ньому майже нічого не залилося європейського, хіба що фотографія, де він стоїть в циліндрі й у височенному комірці.

* * *

Я маю майже цілий день вільний, за винятком двохгодинного сеансу. Роблю нариси Кохігами, ходив до бамбукового лісу, де, справді чимало дивовижного.

Взяти хоча б цілу алею ідолищ, які, поскладавши руки на колінах, сидять з обох боків шляху, прорубаного в лісі височенного тонкого бамбуку.

Далі — чудовий, задумливий ставок з розкішними лотосами, а навколо — квітки на кущах жасмину. Далі, манісінький, як грядка, садочок, а в ньому чудові манісінькі, як на забавку, деревця, але дуже старі. Там і буки, й каштани, й покручені корячкуваті сосни, яворі та інші, невідомі мені, дерева. Все це зроблено так, ніби жива іграшка для дітей. Взагалі японці — видатні садівники й витворюють з рослинами дивовижні речі. Дуже гарненький садочок з чималим числом черешень і у п. Кохіто.

Я ще забув занотувати, що вхід до всіх цих чудових місць починається дерев'яними, дуже хитро збудованими, ворітьми, що звуться "торії".

Близько за ворітьми, поміж красних рослин, стоїть храм. Це храм не буддійський, а сінтоїський. Дуже проста дерев'яна будова, посеред якої стоїть великий бубон, далі — якесь металеве люстро й манісінькі дерев'яні хатки, в яких нібито сидять боги. Жодних статуй чи ідолищ немає. По сходах можна дійти до великого гонгу з паличкою.

Ми познімали черевики й увійшли у храм. Котакі зараз пішов по сходах, задзвонив у гонг, почав кланятись і плескати в долоні; потім з хвилину постояв мовчки, знову заплескав і, усміхаючись, повернувся до мене. Ото й була вся його молитва. Коли я спитав: нащо він дзвонив? — то Котакі здивовано запитав мене:

— А як же боги визнають, що ми прийшли молитись? Мусять же вони почути!

Через кілька хвилин прийшло ще кілька японців і кожен з них зробив так само, як і мій голяр. Виходить так, що їхні боги чи сплять — і їх треба збуджувати дзвоном — чи трошки глухенькі.

А втім, я десь читав у "Саші Чорного", що

"Для спасенія душі

Все святіє хараші!"...

Чи "хараші" японські святі, чи ні,— мене це мало обходить і я можу сказати, як казав колись мені пан Шульц: — "В справах релігій я тепер теж не спеціаліст!"

Дарма, що я вчився в двох духовних семінаріях, але зрозуміти такий катехізм, як

мені викладав Котакі,— в мене не вистачає голови. І, справді, це варт записати.

У бога Ізанагі, що володів небом і землею, народилося троє дітей: з кожного ока родилося по дочці, а з носа — син Сусано. Позаяк той синок вийшов з носа, то й не диво, що був він парубійка досить дикий та зовсім не шляхетної вдачі. Але, вже що родилось — то родилось. І от, бог Ізанагі ділить поміж своїх дітей своє добро: коханій дочці Аматерасу віддає небо й робить її сонцем; другій дочці — Цукінокамі призначає бути місяцем, а синашеві — Сусано велить господарювати на морі.

Хлопчина був, видко, гарячий, море йому не сподобалось й узяла його заздрість на сестру Аматерасу. От, і почав він мудрувати, як би її з неба зіпхнути, а самому там оселитись. Продрався він до небесних країн та зчинив там таку хуртовину, що бідна сестра, перелякавшись бешкету, втекла зі своїми подружками з небесних країв до землі та й заховалася в печері. А щоб було там безпечніше, ще й завалила вхід до тієї печері величезною каменюкою. От, сидить вона там тихесенько,— а на землі повстало лихо: бо, як не сходило більше сонце, то стало й на землі, й на небі занадто темно.

Тоді почали всі ті, що ще на небі zostалися (а хто саме там ще був і де вони взялися — Котакі рішучо не знає!), почали вони радитись, яким би способом повернути Аматерасу до неба знову. Радились, радились і нарадили, що інакше нічого не вдієш, як тільки треба богиню одурити! — (Для Котакі нічого в тому дивного немає!). Це їм легко пощастило зробити та ще таким нехитрим способом. Прийшли вони (ті самі, що були на небі) до печери й принесли з собою дорогоцінні намиста та величезне люстро. Перед печерою почали весело співати, танцювати й тим дуже зацікавили Аматерасу. Не втерпіла вона, почувши, що танцюють, і почала виглядати з-за каменю, навіть трохи й каменя відсунула. (Сказано — цікава дівчина!). От тоді, ті небесні й поставили перед нею своє дзеркало. Ну, вже ж, як побачила вона в люстрі свою красу, то не втерпіла й вилізла з печери, щоб подивитись ближче, яка то вона красуня? А коли вилізла з печери, то її оточили подружки, й, як вона не пручалася, повели її урочистим походом до неба, щоб вона й далі виконувала свої обов'язки світильника землі. Зрозуміло, що Сусано викинули з неба й назавше заборонили туди йому входити. Хто його відтіль викинув — також не відомо!

От, і все. Це — є основа сінтоїнізму, головний догмат віри.

Правда, я трошки несерйозно це записав, може навіть дечого й не второпав, але ж, безумовно, сенс всього, що оповідав Котакі, я не перекрутив.

Цікаво, між іншим, що голяр спочатку рішучо не хотів оповідати про свою віру й тільки по довгих умовляннях, коли я нагадав йому, що він теж "європеєць",— згодився.

Я це зазначаю тому, що ще з семінарії знаю, як кожен чоловік намагається прищепити свою віру іншим; а от японець,— то навіть не хоче про неї розповідати чужинцеві!..

— — —

Ну, я дуже добре залагодив свої справи. Маю за два неповних тижні такі заробітки: 60 ієн за фамільні портрети панів Кохіто; 2 ієни 10 сенів — за поденну працю на рисі; маю чудовий величезний бриль (за портрет Котакі) й нову пару солом'яних сандалів.

Отже, виходить, що я не тільки не розтринькав свого добра, а ще й зробив чималі надбання. Коли ж узяти на увагу цілісінькі 60 ієн Давидових, та 1 єну 32 сени моїх лишків,— то я маю чистого капіталу 123 ієни й 42 сени. Гадаю, що такої суми жоден з цих нещасних робітників на рисі за все своє життя не тримав в руках.

Та ще не все: а більш десятка етюдів — теж чогось варті! Одне слово, я добре заробив на японцях.

Але, жарти-жартами! А бриль і сандалі буду берегти все життя: це — пам'ятка моєї "самостійної" важкої праці, пам'ятка безпосереднього мого проживання з незвичайно вбогими людьми — мучениками; нарешті пам'ятка про перші скрутні часи в моєму особистому житті, й вона завжди буде нагадувати мені про те, що ні в яких тяжких обставинах не треба падати духом! Завтра вранці я покидаю Кохігаму. Певне, ніколи більше я не побачу цього маленького сільця, на яке зо всіх боків чигають лише лихі духи. Але ж часто я буду згадувати вас, нещасні, жовті, перелякані люди, що, позгинавшись до смердючої землі, стоїте по коліна в гнилім болоті задля рису, якого ви не маєте сміливості навіть покуштувати!..

Увечері сьогодні піду до касарні на вечерю й роздам на спомин моїм "колегам" по праці по ієні... Уявляю собі, як це їх здивує!

— — —

17-е липня. Куточок садка пана Кохіто.

Сумною подією кінчається моє проживання в Кохігамі.

Сьогодні чомусь запізнились з вечерею робітників: чогось вони довше мились та чепурились: здається, завтра — якесь свято. І от, тільки-що вони посідали, як зачувся тоскний дзвін на гвалт. Всі вискочили з переляканими обличчями. На пригінці села вигравав "червоний півень". Ми всі кинулись туди бігти. Коли прибігли, то вже було у вогні майже пів-вулиці. Мало не в кожного в руці був паперовий ліхтарик. Всі люди страшенно галасували, штовхались, без пуття метушились, аж поки приїхали пожарники в кумедних вбраннях, з величезними, понашиваними на спинах, кругами й з мізерною пшикалкою, що придатна більш для поливання квіток, як для того, щоб гасити вогонь.

Одне слово, поки вони там вовтузились,— за якихось півгодини, чи годину вигоріла вся вуличка: щось 12 садіб. Нещасні погорільці — в розпачу й одчаї їх заспокоює жрець, який має з приводу пожежі (що — звісно — виникла через капості незадоволеного чимсь лихого духа та ще й 17-го числа!) завтра виправляти урочисті служби богам й з великими церемоніями!..

Мені було так шкода цих погорільців, що я роздав їм весь мій заробіток з портретів. Припало на кожну сім'ю по 5 ієн. Котакі, якого я попрохав роздати гроші, мало не зомлів від здивовання моєю щедрістю! А потім наздогнав мене, тис мені руку й з великим захопленням пошепки щось мені розповідав про недовір'я, про небезпеку і т. інше. Я нічого не зрозумів, тим більше, що він — як приятель — радив мені якнайшвидше звідціль виїздити.

Що таке? Чи не вважають, що то я підпалив ті їхні доми? А може думають, що це

через те, що я малював їхнє село? Від них це станеться!

Може й краще, що завтра вдосвіта мене вже не буде в цій "колисці будучої культури"...

— — —

В потягу чисто, але повно народу. Їдемо тихо. Навпроти мене — дві японки; вони цілком одверто виставили свої груди й годують дітей. Майже всі пасажери курять свої манісінькі люлечки. З вікон видко ряди чайових кущів, мов штучна огорожа. Під'їздимо до Куре. Видко море...

Але, чому ж не було мені пошти в Нагасакі? Справді, якесь уже нещастя!..

От, і в Японії маю приятеля, д-ра Фукі. Здається, він навіть здивувався, коли я повернув йому борг. Розлучилися з ним друзями...

— — —

Я добре зробив, що послухав п. Кохіто й спинився на кілька годин в Кобе. І не те, власне, добре, що я побачив Кобе, а те, що я знайшов пошту й мені знічев'я заманулося зайти й поспитати "Poste restante".

Я був певний, що, крім знайомих мені ласкавих усмішок, нічого там не знайду й — раптом — мало не закричав від здивування, коли урядовець подав мені листівку! Він помітив мою радість і не втримався, щоб не запитати:

— Do you feel well?

— Thank you! Very well. I am happy! — відповів я й готовий був кинутись, щоб його цілувати.

Картка від Ярослава.

"Любий побратиме! Ніяк не можу прийти до тями, що ти можеш бути в цей час так далеко! Вивчив всю твою дорогу й, знаючи, що ти конче будеш спочатку в Кобе,— на всякий випадок пишу тобі й сюди свій привіт все ще з Вороніжа. Кажу "все ще",— бо вийшла у тата затримка з іспитами й ми поїдемо до нашого любого Києва аж післязавтра. А потім, як ти вже знаєш, поїдемо до дідуні. Там я передам від тебе — "блудного сина" твій уклін могилі Батька Тараса. Читали твою замітку в "Раді". Тато каже, що з тебе може бути письменник. Цілуємо тебе. Пиши ще частіш. Не забудь же про дракона.

23 травня.

Твій серцем Ярکو

* * *

Читаю десятий раз цю дорогу вісточку від рідних людей, читаю, читаю й не можу зрозуміти: де ж Яркові листи? Явно, що він писав, "куди" — до дідуні вони поїдуть. Можна догадатись, що то, десь близько Канева, коли він буде на могилі Шевченка. Ясно також, що писав про якогось "дракона"; безперечно, також раніш писав і про те, що вони мають тоді а тоді виїхати з Вороніжа!

Ну, добре! Писати — писав, а куди? Де ж тих листів шукати? Ясно також, що писав він все справно: "Мах Krouchenko". Написано цілком поправно... Що ж таке?

Невже ж мушу лазити по всій Японії, щоб знайти свою кореспонденцію?!

У всякім разі тут, в Кобе мені нема чого більш робити... Я вже досить наблюкався по місту, але запишу коротко, що встигну до потягу. Дуже гарна європейська частина біля порту. Цілком пристойний готель, в якому я спав не на підлозі, а на чистому ліжку, й міг досить наговоритись по-німецькому; з'їв два справжніх розбратени з цибулею, випив червоного вина й віденської кави.

Дивився на ідолище Буди, навіть лазив йому по сходах: в голову, де стоїть вітвар богині Аміди. Але ж далеко цьому опухлому Буді до Монахинської Баварії!

Чудові квітники в місті — веселі, щасливі обличчя тубільців; безліч курумаїв.

Мальовничий вигляд з пригорка на порт, біля якого осторонь стоять величезні японські дредноути та сила дрібних міноносців. А людей в порту, як комашні!

Гарний вигляд на цвинтар та на місто. Але ж японська частина Кобе виглядає також великим селом, як і в Нагасакі.

Ну, крапка! Час їхати далі. Ох, як гарно припікає ясне, веселе сонце!

— — —

Проїхали Осаку. Величезне місто. Сила фабрик та заводів з тонкими залізними димарями. На дворці бачив афішу по-російськи: "Осакський російський клуб впорядковує вечірку, концерт і виставу Чехівського "Ведмідя". Очевидно, тут багато москалів, коли вони мають свій клуб і можуть впорядковувати вистави...

* * *

Які тут ввічливі та ласкаві кондуктори — просто навдивожу: наче всі пасажири їм родичі! У мене розсипались листочки з альбому, куди я потай зарисовував типи,— так кондуктор лазив рачки під усіма лавками, щоб позбирати! Наш би не поліз!

Цікаво, як приїздить потяг на станцію. Спинається незвичайно раптово, ту ж мить всі вискакують з вагонів і біжать, трохи нагнувшись вперед, а по кам'яному перону піднімається дивовижна тріскотня дерев'яними черевиками...

Ресторації тільки на більших станціях, а на менших бігає сила япончат з усякою потравою, але, на жаль, не з смачною!..

* * *

Йокогама, після того, як я вже поблукав досить по Японії, не зробила на мене враження. Властиво, це — європейське місто, перенесене в екзотичне оточення. Цілком європейські вулиці, електричні ліхтарі, автомобілі, досить виїздів на конях. Європейські готелі, європейські ресторації, сила людей в європейському вбранні...

Але ж зате — чудові крамниці з такими тонкими виробами японських майстрів, що просто дивом дивуєшся. До чого вони митці робити всякі вирізування, вишиванки, своєрідні малюнки та всякі речі з металу, кості, черепахи, рогу! Страшенно кортить купити й те, й те, але боюся витратити гроші: ну, що, як і тут нема мені пошти? Така бере нетерплячка, що не знаю, як і дочекаюся ранку!

Довідався, де Давид. Контора близько від набережної, в частині "Бунд". Але не хочу заявлятися туди до завтра: незручно їхати до чужих людей на ніч, а вдруге — я повен надії, що завтра пошта зробить мене з рисового японського робітника знову українським туристом.

Дай же, Господи!.. Якби це в Полтаві,— пішов би молитись перед козацькою церквою.

Та невже ж я такий нещасливий?!..

Фу, знову заскиглив! Аж самому гидко... Ну, не буде грошей, буду працювати й тут. Все одно — не пропаду. Не всі ж живуть на готові гроші, треба ж і своєю головою щось метикувати, та й руки ж на щось привішено до тулуба!

Добра ніч, моя голубонько, Гільдхен! Як тільки будуть гроші — на перші пошлю тобі депешу, навіть по три карбованці за слово!..

— — —

Фу!.. Я вчадів від радості. Зараз читаю листи. П'ю з них аромат України, п'ю аромат Гільдхен, п'ю... Я п'яний, котяться сльози!.. Слава! Слава!.. "Банзай"!

— — —

Ну, перечитав всю літературу. Чого-чого я тільки не маю! А в голові так повно думок, так грає схвильоване серце! Як же ви обрадували мене всі, мої любі! Якби ви знали, яке невимовне щастя дали мені ваші ласкаві слова, ваші подарунки — такі незначні й разом такі цінні. Це ж — мої скарби, мої пам'ятки, частина моєї душі, що ще й сьогодні десь витає над далекою Європою!

Ну, годі, заспокойся, Максиме. Не дурій! Пиши телеграми, готуй листи, а коли все зробиш,— тоді тільки поїдеш до п. Сурукчі.

Насамперед телеграфую Гільдхен, а потім Старушкові. Олексію Івановичу — величезну подяку за прислану рідну землю, а Кобцеві — за чудову фотографію Гільдхен. Це, певне, вона сама його попросила, щоб одразу зробити мені дві приємності: дати свій портрет і роботу мого славного друга! Ах! Яке щастя почувати, що є на світі душа, яка про тебе думає!..

Ні, я таки здурів. Сам себе ловлю, що аж підплигую й то схоплююсь з місця, то знов сідаю!..

Ну, так! Добре. Але ж треба ще піти одібрати гроші: їх прислано грошовим пакетом, квиток на який прислав в своєму листі Кобець. Це — очевидно — для певності.

Ну, ще раз подивлюся, що я маю: шість великих листів Гільдхен і вісім карток, три листи Ярослава, лист Старушка, лист і картка Олексі Івановича й пакетик з землею, картка Тіни й пакет від Кобця з портретом. Та ще пакет з грішми на пошті. Тобто разом — 24 пакети. Оце так пошта! Ну й, молодець же Ярکو, що написав мені в Кобе, а то б може я — дурень — і не догадався! Та, ні! На це б у мене вистачило смальцю в голові...

Але ж, який я роззява! Оттак перетерпів, оттак перехвилювався,— а все за те, що не навчився й досі все робити методично й розважно. Навмисне це нотую, щоб на дальший час була пам'ятка. Коли Кобець купив мені шіфскарту на "Каїр",— то кінечний її пункт був "Йокогама". А коли я купив квиток на "Гамбург",— то було тільки до Нагасакі. Отож, через те й писав Ярکو: "конче будеш в Кобе". А мені до останньої хвилини це й в голову не впало. Власне, воно й не дивина: відкіля я міг знати в Монахині, чи Марселі: де Нагасакі, де Йокогама, де Кобе чи щось інше? Але на другий раз не треба бути дурним! Отож, треба перевірити тепер, чи я просив писати в

Австралію до Сиднею, чи до Мельбурна. Я пам'ятаю, що до Сиднею, але треба найти в своїх записках... От, вже й маю чисту вигоду, що пишу свої записки. Шкода, що залишив куфер з старими зшитками на двірці. Та дарма — час буде, а цієї науки не забуду й довіку!

Сюди наліплю тільки листи, характерні українські — Старушків та Ярославів. Та можна, правда, наліпити й з дому, Олексі Івановича.

— — —

I.

"Дорогий наш Максиме!

Здивував нас з Нат. Адріановною твій останній лист до краю! Це ж трохи вже "від Майн Ріда": летіти на другий кінець світа з-за того, що якийсь там німець у військових шпіонах! Ми власне, не осуджуємо тебе, бо безперечно зробити таку подорож, як ти надумав, та ще й в молодих літах — нікому не пошкодить. Тільки трохи страшно за тебе. Все-таки ти ще — надто юний!..

Дуже просимо писати якнайчастіше. Ми любимо тебе, як рідного, й дуже турбуватимемось, коли довго не буде від тебе звісток. Наша старенька Полтава й досі стоїть на своєму місці й нічого особливого у ній не трапилось. Найбільшою нашою новиною є те, що мають у нас з осені будувати електричний трамвай. От, тоді й ми їздитимемо по-європейському!

Літо в цій році видалось добре. В твоєму садку знову значний врожай садовини. Живуть в твоєму домі ті ж самі Михайленки. Харитина дуже постаріла, але підстрибує. Охала й ахала, коли я сказав їй, що ти подався аж за океан. Дуже боїться, що ти втопишся.

А от, з Самзнаєм вийшло не добре. Хтось його вдарив по ногах і він сильно кульгає на обидві передні. Але ж веселий й, що до іншого, то цілком дужий.

Чув я, що у вашій семінарії був якийсь бунт. Але, як звичайно, "левитський": знайшли таргана в каші, чи щось подібне. Писав я недавно В'яч. В'яч., що треба на осінь трохи підремонтувати дома, бо обмили дощі вапну зокола, та й всередині місцями прогнили дошки в підлозі, а під дощ трохи де-не-де протікає. Звісно, без хазяйського ока!

Частенько збираємось невеликою компанією до "українського клубу". Дуже гарно й затишно в нашій хаті, та тільки наші люди лінуються ходити. "Книгарня" росте. Гомонять про те, що час закладати другу. Допоминаємось у городі, щоб було заведено більш українських книжок до "Публічної Бібліотеки".

Ну, вибач, друже: спішу на службу, а хотілось негайно тобі написати. Більшого листа напишу до Сіднея. Не знаю тільки, чи так я написав адресу: ніколи за іншу границю не писав, як до Галичини, то боюсь, щоб не помилитись.

Нат. Адр. цілує тебе; я також міцно обнімаю й од щирого серця бажаю всього найліпшого.

Олекса Марчинський.

Полтава, 19/V 1914".

II.

"Любий мій, милий побратиме!

Ну, й знаменита ж тобі прийшла в голову думка! Я, як прочитав твого листа з Липська,— так аж отетерів. Та невже ж ти будеш аж у Австралії? Бачитимеш живих страусів? Їстимеш вишні, у яких кісточка зверху? Максиме! Та не може це бути! Чорт візьми! Що б я дав за таке щастя! А то, сиди й кледай "церковну історію", бо завтра — іспит. Тільки я напевне зріжусь: у мене, після твого листа рішучо всі Оригени вилетіли з голови, а Хому Кемпійського інакше не уявлятиму собі, як в образі й подобі австралійського "ему"! Ну й молодчина ти, брате мій! Дивись же, пам'ятай про мене, пиши з кожної великої станції. А мене вибач, я буду писати великі листи, лише після іспитів. Тепер же стискую твою мужню, лицарську руку.

Твій побратим Ярکو.

Тато й мама аж об поли б'ють. А татусь каже, що певне ти пришлеш йому дивовижних метеликів. Він потім поверне гроші, якщо будеш купувати дорогих. Щастя ж, Боже. Твій Я. 23/5"

III.

От, шкода! А я тобі, брате, написав до Бремена величезного листа: бо ти ж казав, що сидітимеш довший час у Бремені.

Ти напиши, щоб тобі дослали. Нема часу переписувати всі наші семінарські новини та події з інститутського життя.

Ми з татом кожного дня увечері студіюємо атлас. Дивлюся я на Марсель і думаю — от тут був мій любий друг Макс; гляну на Суецьку протоку — й віри не маю, що може в цей час ти її переїздиш!

Ні, брате, що не кажи: щасливий ти! Побачиш світа, людей, будеш говорити на всяких мовах. А я сиджу, як підсвинок на ретязі, та клепаю греку, а потім латину! Але ж, до кого ними заговориш? З чужих мов тільки й навчився "анадись" та "аномедні", але це — не велика радість! Так спротивіла мені оця кисла кацапня, оті лапотники з своєю "тюрею" та "простоквашею", — що не діждусь, коли звідціль виїдемо на літо.

А поїдемо, брате, ми з Києва у святі наші місця. Їдемо до дідуні, що живе біля Канева. Буду щодня ходити на Шевченкову Могилу, дивитимусь на "Дніпро-Славу" й згадуватиму тебе, мого "блудного побратима". Пиши ж, голубе, частіш.

Сердечно дякую тобі за ті картки, що ти присилаєш, та за альбом Монахина. Ах, який він справді чудовий. Особливо, після нашого Вороніжа!

Але ж ніколи я не сподівався, що твій Шульц — така свиня. Чистий іскаріот!.. Ти, брате, добре зробив: жити під одною стріхою з шпигами — річ не козацька.

Обнімаю тебе й тричі навхрест по-козацькому цілую. Знов сідаю клепати. Через чотири дні кінчаються мої єгипетські кари. Поки що все йшло добре, а зосталась сама лапша — грека й латина. Наші цілують і часто-часто тебе згадують. Одне слово, ми їдемо вкупі з тобою.

Твій Яр.

29/5. 1914 р"

IV.

"Любий мій друже!

Зараз виїздимо. Тато все закінчив. Я наїздився по Вороніжу, але опису не пишу: це, брате, не Ворскла. Буду писати про Дніпро.

Сердечно дякую за картку з Неаполя. Сподіваюся, що ти одібрав всі мої листи й картки. Це, здається, восьмий. Я писав і в Шанхай, й в Гонконг. А з Канева буду писати на Сідней. Пошлю тобі якусь пам'ятку з могили, а також чудову книгу Амічиса — "Шкільні товариші" ("Серце"), що оце я недавно купив.

Дуже мені кортить, щоб ти прислав щось з Японії. Тільки не філіжанку й не вишиванку. Пришли, брате, якогось такого дикого дракона, якщо це не дорого.

Як приїду, то почну писати тобі величезні листи про всі події. Конче писав би ти й далі листи з дороги до "Ради". Вже два дописи (з Бремена та Женеви) уміщено. Ми щиро радіємо, що тобі трапились добрі попутники. Гадаємо, що ці вже не будуть шпигами. Обнімаю й тричі цілую. Наші — також.

Вороніж-Двірець. 2/VI. 1914.

Твій серцем Ярослав.

V.

"От — це по нашому, мат-т-тері його ковінька!

Добре еси вчкурнув, хлопче! Побачиш світа, людей, пізнаєш, як вони живуть за морями-окіями,— й у самого в голові розвидниться. Хвалю, дуже хвалю й за сміливість та завзятість, й за добрий маршрут. Я, як прочитав, то наче й сам помолодшав. Згадалось, як і мене носила доля в чужі світи.

Одне не подобається мені, що ти занадто погарячився з приводу твого Ш. Треба ж, брате, розбирати, що таке шпигунство, а що — військовий обов'язок. До того ж і те тобі, на жаль, на розум не прийшло, що це ж вода на наш млин. Дай, Боже, швидше! Як закипить кругом, то може й ми нагору впливемо. Безперечно ж, нашим Афонькам наб'ють по перше число, "аккурат". А коли вони поменшають та пом'якшають, то може й ми викинемо з своєї хати їхні смердючі рукавиці. Ти ж бо трохи знаєш їхню іродову вдачу. "Пусті, бабка, переначевать!" А тільки пустить, то він повісить свої "варешки" на гвіздочок, а далі й каже: "Ето, тьотка, мая ізба. Вішь — маї варешкі вісять!"

Ну от, і надходить час порахунку. Може захистить нас "Мати божя Почаївська",— то ми й їхні рукавиці, й їх за чуба — та геть зі своєї хати!

Щось наближається: доживемо — побачимо. Тільки ти запам'ятай моє слово: буде краще! І, може,— почасти дякуючи й твоєму Ш. та йому подібним.

Написав тобі коротенько, щоб не відкладати. Певне, одбереш цього листа в Йокогамі. За справи не бійся: зроблю все, як слід. А грошенят трохи переведу до Сиднею. Туди ж завтра, або позавтра напишу й більшого листа.

А ти не забувай свого старого діда, який тебе дуже любить і сподівається, якщо не вмре, побачити тебе паном в своїй хаті.

Дивись же, шануйся, не лінуйся та не забувай батьків. Вчися всього доброго, а особливо, мов: повір мені — дуже придадуться!

Цілую. В.С. К. р. Б. 1914. 12/4."

Ні, сьогодні, справді, день несподіванок і сюрпризів. Просто, наче я іменинник!

Тільки-що одібрав листи, і від пана кого ж? Від пана Іоганна Шульца! Подумати!..

Чого-чого, а вже цього ніколи не міг сподіватися, щоб Шульц міг бути таким... благородним! Не дурно ж його обороняє й Старушок! Ні, таки я справді, здається, ще занадто молодий та занадто палкий. Але добре, що все так хороше скінчилося. І навіть врешті ж сам Іоганн Карлович мене не картає за те, що я поїхав.

Коли я одібрав пакета й побачив на ньому, що це — від Шульца, у мене аж серце захололо. Як я все-таки мало знаю людей! Хоч Гільда й писала, що І. К. на мене не гнівається, а тільки спочатку довго думав і нічого іншого про мене не говорив, як саме: "занадто палкий юнак", — хоч Кобець також пише, що Шульц зовсім спокійно довідався від нього, куди я подався, й враз обіцяв перевести гроші,— але все ж таки я страшенно схвилювався, побачивши листа з надписом Johann Schultz, München, Prinz-Regent-Strasse. Яка знайома адреса й з якою приємністю й теплою згадкою я записую її тут!..

Так от що пише мені Іоганн Карлович:

"Мій добрий учню!

Не буду казати, що мене не здивував твій несподіваний від'їзд. Але, коли мені п. Кобець оповів, куди й чого ти поїхав, а особливо, як я одібрав твого щирого листа,— я цілком заспокоївся. Навіть більше: я був радий. Я зрадів, що не помилився в тобі. Виходить, що ти, дійсно, такий, як я й думав,— запальний, завзятий і рішучий. В твоєму віці — це добрі риси вдачі. Так і повинен був зробити наш хороший Макс, якого я й фрау Магда любимо й тепер, як сина, як молодого, благородного мого учня.

Звісно, я не поділяю твоїх думок щодо моєї, як ти пишеш "служби". Я думаю, що моя служба чесна й потрібна й, повір мені, досить тяжка й небезпечна. Я виконую її з повним розумінням високого обов'язку, що лежить на кожному вірному синові своєї батьківщини. А я маю честь бути сином своє Отчизни й мушу їй служити так, як вона від мене вимагає.

Але ти, як занадто молодий,— часом за словами не можеш ще роздивитися змісту речі.

Отже, виростеш і зрозумієш. Може навіть зрозумієш раніш, ніж зовсім виростеш, бо доля може й тебе примусити стати в оборону своєї Вітчизни.

Помилився ти й щодо мого злочину перед "твоїми людьми і земляками". Ми будемо воювати не з народами, а з державами. І, повір мені, що не в нашому інтересі захищати "велику й неподільну Росію", яка займає занадто багато місця на географічній мапі. І коли вона від одного дужого удару німецького бронированого кулака розскочиться на кілька часток, то від того може тільки виграти "твоя земля", твоя "Україна", яку ти так міцно й так похвально кохаєш.

Але навряд, чи сьогодні ти це зрозумієш. На те ще прийде час...

Радію я й тому, що ти на ці часи від'їхав так далеко. Нема чого слухати, як гомонять гармати, коли сам не береш участі в їхній розмові. До того ж ти ще мусиш учитись, а війна не навчає доброму молодих людей. Я певен, що твоя подорож не

загіне для тебе марно й тебе, безперечно, навчить дечого доброго.

Сподіваюся я, що факти життя підкажуть тобі й вірну оцінку моєї особи й моєї діяльності.

Посилаю тобі 1000 марок на Йокогаму. Квиток передаю п. Кобцеві, щоб він послав його окремо. По ньому ти зможеш одібрати ці гроші й в Сідней, якби не встиг одібрати їх в Японії. Решту — 9851 марку й 27 пфенігів я посилаю в Сідней.

Щиро зичу тобі щасливої подорожі. Вірю, що в далекій дорозі та в чужій стороні ти збережеш шляхетні здібності своєї душі.

Фрау Магда і Фриц тебе вітають. Вони також уже не гніваються на тебе навіть за те, що ти не сказав правди, а Фриц чекає від тебе листа, а тоді й сам тобі напише. Він чомусь гадає, ніби ти щось маєш проти нього. Бувай здоров.

Щиро прихильний до тебе твій учитель

1914, 16/V. Монахин

Іоганн Карлович

* * *

Може, все це й правда. Може, згодом і я буду думати інакше. А сьогодні я все-таки гадаю, що навіть Батьківщину треба обороняти, так сказати б, чесними способами. Я знаю, що в бій треба йти лице в лице, а не читаючи з-за кущів...

А втім взагалі війна — страшна й ганебна річ. Може через те вона й вимагає такої ганебної праці від хороших людей.

Я того не знаю.

Але ж я бачу й знаю, що вас, Іоганне Карловичу, коли б ви не були "гауптманом", а тільки — "учителем", я любив би, як рідного батька!..

Ах, нащо, нащо все так погано покручено в житті?! Невже ж не можна завжди бути тільки чесним?..

1914 р. 19/VII. Йокогама.

— — —

За цей час перебування в Японії, я наче переніс якусь душевну пропасницю. І ті фізичні муки, коли страждало моє, промокле за цілий день, смердюче тіло, не підтримане доброю стравою, скрючене на рогожці; й ті духовні муки невідомості, бездомності, покинутості й безнадійної загубленості в чужій землі; потім — страшний струс душі, коли я одібрав свою пошту, — все це на мені дуже відбилося. Колега Давид просто не впізнав мене одразу, — так сильно я змінився, почорнів та схуд.

Але ж, за те тепер, я — наче в раю, в цій розкішній обстановці затишної, чудової вілли розумного, цивілізованого джентльмена, пана Сурукчі. А ще ж до цього треба зазначити те прекрасне товариство, в якому я тепер перебуваю: милий мій колега; славні, веселі, виховані його родичі — брати по других, і невідлучно — благородний, завжди цікавий і гуманний містер О'Фонель, такий близький мені душею, як колись був Василь Кобець.

Правду говорив Іоганн Карлович, що після поганого завжди буває добре. Але ж не слід забувати, що буває також і навпаки. А я з цього роблю собі висновок, що треба

приймати радість, поки вона є.

І от, тепер ми гуртом маємо розпочати цілу низку всяких, більших і менших, екскурсій по Японії. Та колега вже й встиг дещо побачити, ще й навчився їздити верхи. Тільки ж ми всі бачимо й пам'ятаємо, що лихий стан Давидового здоров'я потребуватиме від нас певної стриманості. Хоча він бадьориться й ми завжди самі його потішаємо та запевняємо, що він здоровшає з кожним днем, але, на жаль, це дуже далеко від щирої правди. Навпаки,— через ці часті дощі та дужі вітри йому щодалі стає гірше... Тому ми більше тільки дивимось здалеку на розкішну, білувату вершину Фуджі, яку справедливо величають "красунею Ніпона", робимо коротенькі прогульки по Йокогамі, часом заглядаємо до храмів, часом заходимо до чайних, щоб подивитися своєрідні танці та послухати музику (по правді кажучи, досить нудну) японських гейш, обурюємось їздою на людях в дженерікшах та носилках. Вечорами, як нема дощу, а тепле повітря нагадує майже тропічне й наповняє нас вщерть лінощами, ми слухаємо незвичайно цікаві оповідання пана Сурукчі. Він каже, що європейці дуже мало знають Ніпон і, може, найменше знають його англійці, яких тут найбільше поміж європейцями. Вони живуть тут десятками літ, почувають себе, як вдома, бо тримаються у всьому свого, англійського звичаю життя ("режиму"), а на цю сторону, що дає їм величезні заробітки, дивляться, як на театр, як на дику екзотику, яка їм смішна найбільше тим, що не подібна до Європи. Пан Сурукчі говорить, що я за цей короткий час бачив і довідався більше, як інший європеець за десять літ. Бо європейці тільки живуть по великих містах, звичайно,— в європейських частинах, мають стосунки лише з тими японцями, що вже зазнали європейської культури з усіма її темними сторонами, бачать тільки показний мальовничо-театральний бік життя багатих японців,— і ніколи не цікавляться бідним, простим народом, що живе в відомих мені тяжких умовах фізичної праці й повного дикунського невігластва ("обскурантизму"). Через те здебільшого й всі оповідання європейців про Японію та японців цілком односторонні, малюють лише те, що кидається у вічі туристові,— а не відбивають справжнього життя. Через те, каже він, може й Росія програла японську війну, бо була певна, що ці дрібненькі, жовті "макаки" можуть тільки посміхатись та пити чай, а не здібні до упертої праці. Бо ж росіяни здебільшого студіювали Японію тільки по оперетці "Гейша", а потім по опері "Мадам Батерфляй".

Великий забобон Європи, а найбільше — росіян, правда, після війни 1903-1904 року вже досить розвіяний, що Ніпон — мала країна. В дійсності — це велика держава, що налічує більше 3000 островів, а з своїми новими провінціями — Сахаліном, Формозою та Кореєю, займає більшу площу, як Німеччина, й має звиш 50 мільйонів людей.

Взагалі оцінювати Японію з європейського погляду не можна. Для нас — це жива казка. І її дике поганство, що наповнює все життя кожного, навіть найбільш цивілізованого по-європейському, японця,— й її незвичайна здібність до засвоєння всього найдосконалішого в напрямі практичному з європейської культури, все це європейцям мало зрозуміле. Європеець не може збагнути, як в одній країні, в одних і тих самих людях може уживатися вкупі й англійське "джентльменство", й часами

просто звіряче дикунство. Останнє, як видається пану Сурукчі,— видко найбільше в "жіночому питанні" Японії. Він каже, що ні в чому, може, іншому не відбивається так мішанина європейських поглядів і дикої азіатщини, як в цій справі.

Мені дуже шкода, що я не все ясно розумію з тих цікавих оповідань. Але ж не можу утриматись, щоб не записати того, що страшенно мене дивує.

Можна сказати, що в Японії найкраще живеться тільки недобрим, неблагородним жінкам, бо вони зневажають вічні внутрішні закони японського жіночого рабства. І, навпаки, жінки побожні, чесні та доброї вдачі, то — здебільшого — мучениці, часто навіть фізично, але найбільше морально. Заміж японку віддають, ніколи не питаючись, чи любий їй її будучий чоловік. Мало того, до шлюбу японка має змогу побачити свого нареченого тільки один раз на той момент, поки вона подає йому, як покоївка, чай, коли парубка приведе до дому її батьків "сват". Вона навіть не почує його голосу й сама не скаже йому жодного слова, аж поки не відбудеться шлюб. Про якесь там кохання не може бути й мови, бо кохання, як його розуміють в Європі,— японці вважають за річ бридку й майже ганебну. Коли японка стає жінкою, вона робиться справжньою рабинею свого чоловіка. Він настільки не вважає її рівною собі, що вона сміє їсти тільки після того, як нагодує його; щоразу встає й низько кланяється, як він коло неї проходить; вона мусить слухняно виконувати найменшу його волю, хоча б це принижувало її людську гідність! І японець завжди може вигнати свою жінку за всяку всячину, а найшвидше — за бездітність та неслухняність. Але, що просто страшно слухати,— так це те, що навіть "європеїзовані" японці, буваючи "на людях" в європейському вбранні, додержують приписів європейського виховання до своїх жінок, а коли ж вертаються додому й перевдягаються в своє кімоно,— враз ставляться до своєї жінки, як до дресированого собаки. Навіть в присутності чужих людей вони здебільшого називають свою дружину найчастіше: "моя дурна баба!". І японка це все терпить, усміхається й молиться на свого "ідола" навіть тоді, коли він їй зраджує з іншими жінками та ще й цілком одверто, нітрохи її не стидаючись!..

Фу, яка гидота!

Ні, якби їх женили з українськими жінками, то чорта б лисого чоловіки-японці панували!

Не дурно ж у нас і в пісні співається:

"Била жінка мужика,

За чуприну взявши".

А потім ще він її й перепрошує:

"Прости ж мене, моя мила,

Що ти мене била!"...

Правда, каже п. Сурукчі, що цієї гидоти найбільш буває між тими верствами, що ми звемо їх дома "середньою інтелігенцією". В селянстві ж та між робітниками жінка мало-коли буває "слухняною лялькою", бо там вона працює вкупі з чоловіком і, ділячи з ним працю, ділить почасти й його права. Особливо незалежні жінки бувають між робітництвом, найбільше — на шовкових фабриках. Бо тут жінка часто робить більш

важку й відповідальну роботу, а через те чоловік ніби залежить від її заробітку.

Раніш, ще за кілька літ, все це було загальними правилами японського родинного життя. В останній же час все частіш трапляються відступлення від загальної картини. Але рішучої й швидкої зміни в цім питанні сподіватись не можна, бо таке відношення до жінки вимагається не тільки звичаєм.

Японку примушують бути "вірною собакою" та мамкою "дітей свого чоловіка" приписи релігії. Й може найгірше те, що теперішня японка — зовсім не дика лялька. Її вчать у школах всяких європейських наук, європейських мов, вона читає книжки, знає, як живуть люди в Європі й Америці, часто дівчиною сама служить по конторах, буває учителькою, лікарем і т. д. Тобто думає, як освічена європейка, а мусить жити в своїй хаті, як собака. Та, де там! Я не дозволю собі так глумитися над моїм вірним Самзнаєм, якого мені завше буває шкода, коли він, провинившись, плазує переді мною на пузі!..

От жаль, що я не спитав, чи б'ють японці своїх жінок? Чого доброго!.. Не дурно ж у них і приказки такі про жінок: "Жінка — тілом янгол, а душею — диявол", або: "З жінками та дурнями каші не навареш", або: "Жінки та рогожки добрі тільки, поки нові"...

Це так говорить "народна японська мудрість"

Взагалі, після цих оповідань, ми з Давидом майже зненавиділи цю сторону й цих дикунів. Але, ні! Їх треба жаліти. Я не можу забути образу рисової плантації й пана Кохіто. Тепер я розумію, чого його пані бувала при мені, наче німа... Бо вона соромилася при "європейцеві" показати, як з нею поводяться. Боялася образи при чужій, сторонній людині. Соромилась свого "послушенства". Бо ж, я й забув записати цю деталь, для жінки в Японії є один найбільший закон: "послушенство". Вона повинна, як заповідає їхня релігія, "дівчиною — безумовно слухатись батьків, жінкою — безумовно слухати чоловіка, а вдовою — свого старшого сина".

Подумати тільки, що це, якби була жива моя люба ненька, то я мав би й щось наказувати, а вона не сміла б навіть мені щось пікнути!

Це — жах!.. Не дурно ж у цього народу й боги народжуються з носа, коли вони дають такі заповіді віруючим.

І побіч з тим у японців тепер — величезна техніка, багато учених людей, видатних моряків, талановитих інженерів, багатючих крамарів, що — говорить п. Сурукчі, хитріші за "всякого жида й грека"...

До речі, цікаво, що п. Сурукчі, на вигляд — чистий американець, розкішно одягнений, високо освічений й нітрохи не соромиться признатись, що він — також жид, навіть не каже "єврей", і дуже любить свій народ.

Він вважає, що бідні містечкові жиди у нас, на Україні, живуть мало чим краще, як бідні селяни — японці, і він запевняє, що така неправда є скрізь. Навіть в найосвіченіших сторонах: Америці й в Англії. Він радив нам прочитати Сінклера "Нетрі" (які я читав ще в Києві), та "Лондонські нетрі" — Джека Лондона. Конче прочитаю.

***

Ну, вчора знову було два легких підземних удари, про що я й забув записати. Це трапилось вдень і майже ніхто їх не помітив, принаймні — першого. Але ж японці враз полякались.

За другим в їдальні упали великі стінні дзиг'арі й розбились на скалки. Японські слуги п. Сурукчі всі страшенно занепокоєні: вони кажуть, що конче буде якесь нещастя в домі. А вони цього страшенно бояться, бо дуже люблять всю сім'ю Сурукчів.

Я вже багато читав про японські землетруси, але ніколи не міг подумати, як вони часто тут бувають. Наприклад, тільки за 13-літній період в Японії то тут, то там трусилася земля 17 750 разів. Здається, можна б і звикнути, якби так, як оце тепер. А то ж бувають величезні нещастя. Наприклад, так недавно, року 1896-го від землетрусу піднялось море й залило беріг майже на сто кілометрів. Під час цього струсу загинуло одразу в самих понадморських поселеннях більш 27 000 людей.

Це, виходить, страшніше Везувію ота проклята риба, що трусить японські острови!..

— — —

Кінець моєму перебуванню в Японії.

Саме перед великими й цікавими святками, про які нам так багато розповідали, ми покинемо Ніпон. Та шкода не видовиська, а жаль бідного Давида. Замість того, щоб підправити свої легені, Японія йому, здається, тільки пошкодила... Вчора налетів страшний вітер. Він застукав нас далеко за фабрикою в лісі, дощ вимочив бідного колегу, провіяло його тим диким вітром, — і в нього полилася кров з горла. Раніш ще ніколи з ним цього не бувало. Лікарі кажуть, що він мусить негайно виїхати з Японії, бо тут йому можна жити лише в серпні та вересні, а не в цей період дощів, що зветься тут "ніюбаї".

Отже, його посилають поки що на Філіппіни. З ним поїде містер Патрик. А мені теж нема чого тут робити, тим більше, що це — мені по дорозі. Сьогодні вже куплено шіфскарти на пароплав "Йоката-Мару", а завтра, 21-го, ми виїздимо. Вони до Маніли, а я — до Сиднею. В Манілі я назавше розлучуся з моїми новими друзями.

А я ще тривожуся й за себе. Налякав мене пан Сурукчі. Каже він, що мене самого можуть не впустити в Австралію, бо я ще не маю 19-тьох літ. А там на це дуже зважають; навіть не пускають жінок, старших 45 літ, а вдовиць — то ще молодих. Але ж мені треба дати запрошення від когось, — тоді пустять. Отож, п. Сурукчі дав мені посвідчення, що я — конторник його фабрики й їду з його припорученнями. Крім того, він дає мені листа до свого приятеля, також караїма — пана Дувана, що живе в Сиднею, а я ще маю листа до п. Барильченка, Кобцевого друга. Всі запевняють, що з такими паперами я зможу викрутитись.

* * *

Ох, як же мені шкода колегу! Тепер він лежить блідий, з такими синцями, як після хуртовини в Індійському океані... А як йому хотілося піднятися на Фуджі, на яку вже можна сходити й яку ми бачили хоча й зблизька, але ж тільки знизу. Який чудовий там водоспад, яка красна, барвиста природа! Мені самому дуже шкода, що не подивимось на Ніпон з Фуджі! Це ж не жарти — 3792 метри заввишки! Це трошки більше, як

"Шпичка" в Чернечому Яру!..

Ми сидимо коло Давида на веранді, заплутаній різнобарвними квітками, й розважаємо хворого кожен, хто чим може. Я навіть згодився прочитати дещо з своїх записок. Вони йому дуже-дуже подобались і він умовляє мене, щоб я конче написав оповідання з українського життя!

А що? Може, й справді, спробувати? Тільки навряд, щоб вийшло щось путне!

А поки що мені дуже подобалась граціозна легенда про повстання Ніпона. Легенда ця говорить, що колись давно, давно сиділи собі бог Ізанагі з богинею Ізанамі на небі й дивилися на бурхливе море. Ізанагі тримав в руках спис та, якось задивившись, випустив його з рук, а він й полетів у воду. Бог спокійно нагнувся до води й витяг свого списа. Але, коли витягав, з ратища збігали крапки води. І там, куди впала крапка з божого спису, повстав острів. А всі ці острови, що розкинулись довгою смугою в океані, потім заселили японці, й став з того Ніпон, найдальша сторона на Сході Землі...

— — —

Я вже готов до відплиття. Все зложено, все куплено. Ще три години — й прощай, Ніпоне!

Послав Яркові чудового мосянжового каламаря з драконом. Такий "цмок" — що просто чудо. Та ще доброго бінокля замість того, що я колись розбив. Собі купив також бінокля та на пам'ятку мосянжову скриньку з двома журавлями. Буде на листи. Таку самісеньку другу скриньку на листи з чудовими гребінцями послав Гільдхен. Нехай знає, що, як журавлі після довгого літання вертаються з-за моря додому, так і я колись вернуся до неї. Ще послав їй знаменито видану в Токію на японському папері німецьку книгу "Veissaster", гарну поему з красними малюнками.

Послав різні подарунки й усім іншим, а в тім числі — і Фрицові. Тому — з бронзи, тому — з слоновини, тому — з черепахи. Знаменито зроблено всі ці речі!..

Тільки наприкінці не обійшлося без курйозу.

Я так запакопив на плантації штани від свого туристичного одягу та й тужурка теж вже зазнала слідів мого блукання. От, я й замовив кравцеві-японцеві зробити мені новий одяг. Але прохав його, щоб він ушив такий самісінький, як мій старий.

Сьогодні вранці кравець приніс одягу. Дійсно, зроблено точка в точку, як дві краплі води. Але, коли я подивився, то аж ахнув: на коліні нових штанів була латочка. Виявилось, що кравець, виконуючи моє бажання, абсолютно точно скопіював мій старий зодяг й зробив в новому на тім самім місці латку, де було пропалено мені старі штани сигарою якогось німця у вагоні! От, ми по посміялися на прощання!..

— — —

Ну, їдемо! Містер Патрик вже вернувся з міста, де заїздив на пошту. Привіз листи Давидові, знайшов і для мене картку з Канева від мого милого побратима, який ніколи мене не забуває!..

Частина четверта

В АВСТРАЛІЇ

ХИНСЬКЕ МОРЕ

21 Липня.

Гудуть гвинти, літають меві, блакитне море блищить під сонцем, а на чистій, тільки-що вимитій, мов стіл, палубі "Йоката-Мару" я — "блудний син України", як пише мій побратим, дивлюся в безкраю далечінь.

Я почуваю себе повним сили, дужим і певним. Чомусь я вірю, що переді мною — удача; що й шлях не буде страшний; що й там, в тій, ще не відомій мені стороні, не чекає на мене лихо. А що тепер для мене лихо?.. Злидні? — Так я ж маю там великі гроші; але, коли б їх там і не знайшлося, тепер мене тим не злякаєш. Ні, не боюся я злиднів, бо я вже скоштував гіркої й бачу, що не такий вже "страшний чорт, як його малютки". Працювати я можу, а доведеться викручуватись,— буду викручуватись.

Хвороба? — Від неї ніхто не застрахований на всій земній кулі. Чого ж мені боятися її в Австралії, коли б вона могла зробити мені таку саму прикрість в Полтаві чи в Монахині?

Туга за Рідним Краєм? — Я перетерпів її в першій рік, коли Кобець мав підстави говорити мені, що я — емігрант. А тепер, коли в мене такий паспорт,— я в кожную хвилину, навіть хоча й з першої припинки в Гонконгу, можу податися просто додому, ще й буду наперед знати, скільки разів спинятиметься потяг на великому Сибірському шляху!

Чого ж можна ще мені боятися? — Смерті? — Зостається тільки її одної! Але ж я цілком згоден з Іоганном Карловичем, що смерть найстрашніша "на ліжку". А де саме стоятиме те ліжко: чи на Монастирській вулиці в Полтаві, чи тут, в каюті "Йоката-Мару", чи десь під австралійськими евкалиптами,— хіба це не все одно?!..

Отож — я вільний, дужий, без жодної обави, в приємному мені товаристві, на великому кораблі серед широкого океану. Чого ж мені ще треба? Хіба тільки того, чого ніколи не можна вернути... Вас, мої любі, мої святі мученики, бракує мені до повного щастя!.. Та ще... Та ще бракує мені тебе, моя золотиста голубко! Ех, Гільдхен, Гільдхен! Що то було б за щастя, коли б ми їхали вдвох з тобою!?!..

Гудуть гвинти, шумить запінене море, пригріває палке, веселе сонце, а навколо — всіх порід люди. Я дивлюся на них, і не відомо мені, чи багато між ними таких щасливих, як я? Я бо вже напевно знаю, що кожна доросла людина має якусь рану в своєму серці. Правда, більшість з них мають й те, чого не маю й ніколи не мав я та мій стражденний народ: у них є вільний рідний край! Але ж і те не у всіх! Он, біля парапету стоїть містер О'Фонель. У нього те ж саме горе... А далі — колега Давид. У нього не тільки немає батьківщини, але й нема особистого здоров'я.

Мене жаль бере за серце, як дивлюсь на нього, бідного. Як він змарнів, як схуд, як знову зжовк! І очі стали великі, великі та ясні, неначе він дивиться ними крізь людей. А кашляє щодень дужче та все змінює хустки, на яких зостаються червоні плями...

Учора увечері, коли ми вдвох з містером Патриком робили свою "тисячу кроків", містер дуже вболівав над долею бідного колеги. Він не певен, що доведе його знову до Смоленського. Але ж того не може бути! Я ще не хочу поняти тому віри: може ж, хоч на Манілі йому покращає!..

На нашому кораблі повно народу. Переважно японці, англійці та американці. Більшість їдуть до Філіппін; частина — тільки до Гонконгу; інші — до Яви, Целебеса, Добо; й — здається — всього четверо та я п'ятий — до Океанії чи до Австралії.

Звонять на обід...

— — —

На цей раз ми не заїздили до Шанхаю. А шкода може там є мені листи?

Містер увесь час не відходить від колеги, глядить його, мов нянька. А тому все гірше. Ми йому заважаємо спати, але ж тим часом поки що не можна дістати окремої каюти. Нетерпляче чекаємо на Гонконг, де чимало пасажирів висадиться, й тоді Давидові буде краще.

Колега сьогодні наче трохи повеселішав. Правда, кров у нього не тамується, однак він каже, що його самопочуття далеко ліпше. Він майже цілі дні сидить на містку під тентом.

А вночі він страшенно потіє й зрана буває наче глухий. Отже, сам він цілком певен, що хвороба його швидко минеться. І коли він це говорить, то містер дивиться на нього сумними очима, а мені казав, що це — кепська прикмета, бо завжди туберкульозні стають більшими оптимістами, коли їхня хвороба набирає сили.

— — —

За ці два дні ми зустріли кілька пароплавів з Європи. Один пройшов дуже близько біля нас. В бінокль можна б було бачити кожного знайомого, коли б він там був. На жаль, я нікого не побачив, хоча мій японський бінокль чудовий: він побільшує аж в шість разів. Та й, справді, кого б знайомого я міг знайти в цій частині світа?!..

Дуже гарна бібліотека на нашому кораблі. Між російськими книгами я знайшов й одну нашу — твори І. Котляревського. Тепер я читаю вголос "Енеїду", й вона страшенно подобається й Давидові, й містеру Патрику. А "Наталку Полтавку" я пообіцяв їм "виставити", тобто буду співати всі пісні. Шкода, що нема Ярка: він би упорядив оркестровий супровід!..

Незвичайно швидко всі перезнайомились на нашому пароплаві. Найбільше зближують звістки з Європи, зв'язані з подіями в Сараєві. Всі гадають: чи буде війна, чи ні? І рішучо всі — проти німців. Я був поткнувся сказати за них слово — так мене зацитькали зо всіх боків. А їде з нами якийсь пан з москалів, голова якоїсь земської управи, так той, почувши від мене, що я — українець, враз, з першого слова, почав мене лаяти, що я — зрадник Росії. І знову я почув відоме вже мені — "мазепинці" та ще, нібито весь український рух — не що інше, як інтрига проти Великої Росії, піднята нами за німецькі гроші — "прусскія маркі".

Я сперечався, скільки міг, але ж з москалем не зговориш. "Ти йому образи, а він тобі — луб'я!" — цілком виправдалась наша приказка. І, дивна річ, от уже скільки часу я говорю зо всіма людьми світа, — і нічого, все якось виходить і по-людському, й без крику, й жоден мені у вічі не сказав, що я — останній йолоп, хоча може я й, справді, колись говорив якісь дурниці. А от, вперше по довгій перерві, довелося ув'язнути в розмову з "мілим соотечественніком", — так він гукав на мене, "як на батька", й його

лиса голова, що скидається на грецький глечик, червоніла, як кишка у індика, а говорив він мені такі переконуючі "словеса", що я вже й забув, що такі можуть існувати в розмові інтелігентних людей.

Мене в цій суперечці дуже піддержував містер Патрик, але й він нічого не міг зробити. Тільки й того, що той "глек" його назвав "теж невдячним сепаратистом", позаяк, на думку того москаля, ірландці ще більш невдячні, як ми, коли вони можуть щось мати проти такої сторони, як Англія.

Ми розмовляли по-російському й до нас пристав один японець, який цілком добре знає цієї мови. Він рішучо висловився за Україну. Я просто був здивований, коли почув, як він добре знає українську справу. Тоді кацап зовсім сказився й заявив, що він не на те купив квитка на пароплав, щоб слухати дурниці од "всяких праздношатаючихся недоучек". Японець усміхнувся й сказав, що він сподівається довчитись, коли перестане бути професором політехніки; а я, хоча й спалахнув, бо знав, що це сказано на мою адресу, але стримано заявив:

— Дуже дякую за науку. Я, дійсно, ще недоучка,— додав я,— але вже й з цієї розмови дечого навчився, а саме, що не слід з москалями вести суперечок. А тому я надалі не буду шукати жодної нагоди, щоб розмовляти з паном головою земської управи.

Дуже добре, що він висідає в Гонконгу. Хоча б вже швидше туди доїхати!

Містер Патрик мені потім сказав, щоб я був обережніший і не заводив таких розмов з незнайомими людьми, бо в теперішній час через політичні розмови дуже легко можна зазнати неприємності...

О! Що таке? — Зачиняють ілюмінатори. Виходить,— буде буря. А я й не помічаю, що ми вже трохи коливаємось. Прикро!

— — —

24/VII. Ех, бідний, сердешний мій Давид! Тепер уже я й сам гадаю, що навряд, чи він виживе. Як йому пошкодила ця хуртовина! Він і так зовсім немічний та безсилий, а ще так страшно перехворів на морську неміч. Часами ми з містером думали, що він вже вмер: жодної ознаки життя, а потім знов корчі й кров, кров...

Ох, ти безщасний! І чого ти подався умирати в такі далекі краї, де нема біля тебе ні мами, ні тата, яких ти так часто кликав? А що ми зможемо тобі допомогти?

Його перенесли в каюту про хворих. Приходив і капітан. Радив був висадитись на Формозі, куди ми мали заїхати на кілька годин, але не змогли пристати до берега, тільки з великою ризикою одіслали баркасом пошту. Відтіль прибув до нас лише один новий пасажир, що зважився плисти човном по дуже ще бурхливому морю тим часом, як всі інші zostались на березі.

Тепер капітан і лікар радять, щоб містер Патрик висадився з Давидом в Гонконзі. Але Давид так жалібно проситься, щоб його довели до Маніли. Тільки все питає, чи нема небезпеки, чи не насувається нова буря? Ця, на його щастя, вщухає...

А я просто не можу дивитися на мого сердешного приятеля. Він виглядав в ліжку таким манісіньким і увесь, наче восковий: ніс став гострий-гострий, а очі великі й

темні!..

Ні, брате мій, мабуть тобі не жити на білому світі!

— — —

Ну, нарешті, й Гонконг.

Спека дика, але вже краще спека, ніж та буря. Ліпше й те, що на пароплаві трохи попросторішало. Замість дев'ятнадцятих старих пасажирів, що тут виступили, сіло тільки шість нових. Давидові теж ніби полегшало, й капітан згодився довести його до Маніли. Йому дали окрему каюту, правда, спочатку досить далеко від нас, але ж той наш знайомий професор архітектури японської політехніки, пан Кучімото, що заступався за Україну, згодився уступити Давидові свою каюту, обіч з нашою.

Незвичайно симпатичний чоловік отой професор. Спокійний, дуже освічений і бувалий. Він об'їздив всю Європу; був також і в Києві. Каже, що збирався був заїхати до моєї Полтави, де йому хотілося подивитися полтавський земський дім, як зразкову будівлю в українському стилі. Він не тільки чув про українців, а й знає, хто наші видатніші письменники та малярі, вихваляв наше народне мистецтво — килими, вишиванки, вирізування по дереву, а також наші пісні. Мене дуже здивувало, коли пан Кучімото сказав, що він був на виставі в театрі Миколи Садовського, чув "Запорожця за Дунаєм" та "Вечорниці". Причому він гадає, що йому не доводилося в житті чути десь кращої пісні, як "Закувала та сиза зозуля!"

Але ж все це — нічого, порівнюючи з тим, що він мені розповів! Він каже, що я проїздив біля такої землі, де моя землячка, українка з Києва — королевою! Ну, подумати тільки! Але ж це — дійсна правда. Ще приблизно в році 1905-му в Петербурзі жив і, здається, служив у якомусь російському полку наслідний Сіамський принц — короленько Чокрабон, теперішній король Сіамський. Одночасно там же проживала одна сестра-жалібниця, панночка з Києва, на наймення Катерина. Вони зазнайомились, покохали одно-одного й принц Чокрабон з нею одружився. Коли ж його батько помер — він став королем Сіаму, а пані Катерина — королевою з титулом принцеси Пітснулоцької. Професор Кучімото чув у Києві від своїх знайомих, що королева Катерина влітку 1912-го року приїздила на батьківщину, була в Києві й у своїх родичів — відомих українців в Київському повіті, десь біля містечка Макарова.

Це ж — просто повторення історії Роксолани, що також була жінкою султана турецького, Магомета IV-го. От так штука! Ну, шкода, що я цього не знав: принаймні хоч би поглянув у той бік, де лежить Сіам! Ні, таки мабуть по всьому світі є наші люди, тільки варт пошукати!..

Професор мене розпитує про Японію й каже, що я був би про неї кращої думки, коли б не працював на плантаціях. Але йому моя "Одисея" подобалась й він з великою цікавістю дивився мої малюнки, дещо навіть щиро похвалив.

Мені дуже шкода, що він їде тільки до Батавії (на Яві). Але цікаві речі він розповідає про австралійські порядки. Австралійці рішучо не хочуть пускати на свою землю небілих людей, а особливо бояться хинців та японців. Тамошні робітники вважають їх задля себе "жовтою небезпекою", що загрожує їм зменшенням заробітків,

бо японці, а ще більше — хинці, звикши до вбогого життя, готові працювати за найменшу платню. От, через те навіть інтелігентному чоловікові жовтої раси дуже тяжко вступити на австралійську землю. Треба мати особливі дозволи; або великі гроші, або ще тримати іспит з диктовки, якого можуть там зробити кожному емігрантові. Причому австралійський урядовець має право диктувати 50 слів, з якої сам схоче, європейської мови. Через те часто може англійському підданцеві диктувати по-фінському, росіянину — по-голландському, бельгійцеві або іспанцеві — по-чеському і т. п. Взагалі, каже, професор, що в Австралії, коли хто не сподобається портовим урядовцям, той ніколи не виступить з пароплава на беріг. Ці всі оповідання мене страшенно лякають, хоча я й не подібний на японця й маю велику віру, що п. Дуван мусить додержати прохання чи — певніш — доручення п. Сурукчі. Ну, а що, як доведеться й мені назад? Це вже буде більша прикрість, ніж я пережив в Ніпоні...

Пристаємо. Співають котвиці. Чути, як всі висипають з кают на верхню палубу...

— — —

В Гонконзі ми виходили на берег з Давидом. Він рішучо хотів погуляти зо мною по місту на знак того, що тут ми помирились, після сварки з-за скарабея. Однак йому було дуже тяжко ходити, хоча сонце надвечір і не пекло занадто сильно. З огляду на його становище, ми зважились відмовитись від нашого принципового рішення не користуватись рикшами. Але ні мої, ні містерові умовляння на нього не вплинули. Тоді ми почали шукати найманого авто й, коли нарешті знайшли, то дуже приємно поїздили містом й по околицях. Я ж особисто чогось увесь час згадував, як колись ми їздили з Іоганном Карловичем та Фрицем на монахинський аеродром. Як-то тепер відчуває себе пан Шульц? Чи не потерпів його "Отто" якоїсь катастрофи?..

А всі тутешні газети на всі боки сурмлять про конфлікт (тобто — непорозуміння) між Сербією та Австрією. Говорять про те, що австріяки нізащо не подарують сербам убивства свого принца й готують їм якісь "ноти" з дуже суворими вимогами. Взагалі скрізь незвичайно ворожий настрій проти німців. Мабуть-таки німці залили сусідам сала за шкуру!

Цей раз в Гонконзі на нас зробило велике враження кладовище. Там, в чудовому саду "живуть" покійники всіх націй та вір. В одному місці скупчилися цвинтарі християнські, магометанські, перські, індійські. Там, лежачи один поплич другого, всі ці різні люди, що різними очима дивилися на світ божий, що здебільшого за життя один з одним змагалися та гризлися, тепер не мають жодної національної ворожнечі. Їх усіх помирила смерть.

Коли це говорив нам містер Патрик, колега усміхнувся й несподівано промовив:

— А що, як там нема караїмського цвинтарю, а я б умер під самим Гонконгом, під час тієї хуртовини? Що б ви робили, любий містер Патрику?

Нам стало незвичайно сумно від цих слів...

Навіть на автомобілі Давид швидко втомився й ми поспішили повернутися на корабель. По дорозі заїхали на пошту, але не було там ні Яркового листа, про який він мені писав, ні якоїсь записочки від Гільдхен...

На пароплаві виявилось, що в мене стало ще два нових попутники до Австралії: один молодий маляр швед, а другий — перс. Вони цілком різні на вигляд: перший — білий, кремезний, широкоплечий, як борець з цирку; а другий перс — чорний, невисокого зросту, але стрункий та незвичайно приємний. Коли у шведа обличчя, наче вирізане з сірого каменю, як на монументах,— у перса лице напрочуд гарне, а очі, як на образі. Мені дуже шкода, що не його, а шведа помістили до нашої каюти. Але, здається, й це добра людина: це можна бачити по тому, як простодушно він сміється. Часами з-за якоїсь дрібниці так заливається сміхом, як дитина, а такі люди не бувають лихі; я вже сам в цьому переконався. Наш новий товариш говорить по-англійському й трохи по-німецькому. Чогось мені здається, що я з ним поприятелюю...

— — —

Вчора, коли вже ми мали відпливати, привезено було на пароплав екстрені випуски газетних телеграм. В Європі величезна тривога. Дійсно, Австрія ще позавчора — 23-го передала Сербії свою ноту, яка зветься "ультиматум", тобто — роби те й те, а коли не зробиш, то будемо битись!.. Всі кажуть, що ця нота така рішуча й має в собі такий гострий виклик, що ніяка держава на неї погодитись не може, а через те, безперечно, війна неминуха. Дехто так переполошився, що повернувся з пароплава знову на пристань. Навіть Давид почав був говорити містерові, що, може б, краще було їм далі не їхати. Але містер лише посміхається: він каже, що хоча і почалася б в Європі війна, то, коли вони виберуться їхати назад додому з Японії, там все вже буде скінчено. У всякому разі ми виїхали в незвичайно тривожному настрої. Більшість пасажирів все бігає дивитись в салон, чи немає в бюлетені якихсь нових радіотелеграм.

І, дійсно, опівдні бездротовий телеграф "Йоката-Мару" вловив одну, незвичайно важну телеграму: "Петербург. Царська влада, занепокоєна дивовижними подіями та ультиматумом, посланим Австрією Сербії, уважно пильнує перебіг австрійсько-сербського конфлікту, в якому Росія не може зостатися індіферентною" (тобто: Росія не може не вмішатися в цю сварку). І це знову всіх так страшенно схвилювало, що всі тільки про це й говорять. Кожен так і кидається від одного гурту до другого, сподіваючись там почути щось нового. Але, на жаль, всі новини — тільки ота депеша, яку кожен старається тлумачити на підставі своїх здогадів.

На пароплаві є один англійський офіцер, так всі найбільше прислухаються до того, що скаже він. Але ж він нічого певного не говорить, тільки запевняє, що німці дуже помиляються, бо у їхніх противників занадто велика сила, якої німці й не чекали. Але ж містер не зовсім вірить цим словам. Він глузливо каже, що й англійці так само, як росіяни, "завжди все знають і до всього готові, але тільки язиком".

Отже, багато пасажирів гадає, що німці більше лякають, але ж, особливо після заяви москалів, не ризикнуть починати загальноєвропейської війни з-за одного вбитого принца, бо в них тих принців забагато. Може, й справді, все якось втихомириться. Я так боюся тієї війни, а Давид і собі...

— — —

Давид все дужче хвилюється й в нього збільшується кровотеча. Містер Патрик

всіма силами намагається його заспокоїти. Він запевняє, що при теперішніх засобах війна не може протривати більш трьох місяців і буде відбуватися тільки на самих кордонах, бо теперішні важкі військові приладдя дуже важко перевозити, а особливо в Росію, де нема ні шосе, ні добрих битих шляхів, а ті дороги, що там є, так порозмокають з першими дощами, що й порожнім возом по них не проїдеш, не те що не провезеш якоїсь гармати. Навпаки,— з огляду саме на війну, Давидові якраз нема чого стреміти додому, де все-таки його хвилюватимуть ті чи інші звістки з війни, а тут, під тропіками, він сидітиме собі, як у Бога за пазухою.

Але на Давида всі ці розмови мало впливають, а от це, як хтось сказав, що тепер не слід їхати хворим на Філіппіни, бо там швидко почнеться період страшних тайфунів, то він і зовсім занепокоївся.

Що з ним робити? — просто не догадаємось. Містер тільки при ньому силкується бути спокійним, а коли Давид задрімає, то містер біга, біга по салону, чи палубою, просто не знаходить собі місця. Який він добрий! І як він любить колегу, цілком чужого йому хлопця. Тепер оце він мені сказав, що вирішив, коли б і справді на Манілі було погано, то вони враз повернуть, знову до Японії, де вже швидко повинна початись найкраща доба...

* * *

У нас, в першій класі є два німці. Видимо, що вони дуже хвилюються й тримаються цілком відрубно від усіх пасажирів. А мені дивно одно, що японці, які видавалися мені такими "германофілами", так все німецьке вихваляли, так тішились знайомістю з німцями,— тепер всі рішучо проти них. Навіть і професор Кучімото. Він говорить, ніби завжди був того переконання, що германські народи занадто мало мають "душі", а найбільше ж пильнують тільки своєї матеріальної вигоди. А я тепер пригадую, що в Празі Іоганн Карлович говорив мені те саме про чехів.

В Йокогамі так само говорив про японців пан Сурукчі, а у нас, в Полтаві (правда, не дома!) я завжди чув, що то такі тільки жида та цигане, бо вони продадуть за гроші й рідного батька, аби зробити "гендель". Сьогодні ж, як навмисне, я чув, як в однім гурті в салоні говорили, що нема на світі більших здирців за вірмен, а найбільші "жулики", що рішучо все проміняють за гроші й одурять самого чорта, це — греки. Тепер же ми самі, після пригод в Неаполі, міркували, що найбільш нечесні неаполітанці, а потім, після Каїра, вже думали, що фелахи ще гірші за неаполітанців. Тобто виходить, що майже всі люди на світі однакові й, головне, що всі однаково погані. Не знаю, чи воно, й справді, так, тільки ж мені чогось все це видається малоймовірним. Невже ж то таке моє щастя, що я натрапляю переважно на добрих людей, тобто все на якихсь виняткових?! Давид на ці міркування сказав, що, очевидно, найкращі на світі ми: ірландці, караїми та українці. А містер тоді й каже:

— Та вже де там? Хіба ж ми всі не бачили, як один українець навмисне хропів, щоб не давати спати караїмові та ірландцеві, а караїм цілком переконано запевняв нас, що всі українці не тільки юдофоби, а навіть "жидомори"!

Давид спочатку трохи замішався, а потім розвеселився, простяг нам руки й щиро

промовив:

— Тепер я вже добре знаю, що рішучо не можна надавати ваги тим словам та запевненням, які людина говорить в запалі! Вибачте й ви мені: я тоді мабуть був хворий...

— — —

Нещастя трапилось! Колеги Давида Заславера нема!.. Він умер вчора вночі, після веселої розмови, після того, як сам казав, що вже давно не почував себе так добре! Умер раптом, цілком несподівано, менше, як за добу плавби від Гонконгу. Я прибіг перед самою смертю й бачив його останні хвилини... Ах, який це жах, коли помирає людина!.. Не можу зараз писати! Пером тобі земля, мій любий товаришу!..

— — —

Скінчилася тяжка й глибоко трагічна подія з похороном колеги Давида... Безщасний хлопець! Він помер в далині недосяжній для своїх рідних, що його так любили; і похований навіть не на чужій "землі",— а серед широкого чужого океану!

Я весь ще тремчу й ніяк не можу заспокоїтись: так і стоять увесь час перед очима задумливо-урочисті, темномосняжкові обличчя матросів, що вишикувались в лави; строге лице капітана, що говорив якісь незнайомі слова не то — молитви, не то — прощання, стривожені пасажири; дами, у яких на очах були сльози туги по незнайомому, чужому й по нації, й по вірі хлопцеві; а найбільше — сльози на світлих очах безмірно засмученого містера Патрика, який так міцно й вірно кохав свого вихованця.

Я теж згубив рівновагу. Коли зашите в сірий брезент, мов якийсь куль з вантажем, з прив'язаним до ніг баластом, маленьке тіло мого нового друга почало зсуватись по довгій, нахилений в море сходні, спочатку тихо, а потім швидко-швидко,— я несвідомо кинувся вперед, щоб його затримати. Мене обняв перс, пан Зуараб і придержав. А бідолашний Давид булькнув у воду, і від падіння його тіла навіть не зробилося на воді жодного кола, бо ту ж мить на те місце накопилася хвиля.

І разом з ним пірнуло у воду кілька чорних почвар, величезних риб — пажерів (акул), що з'явилися біля корабля вже за кілька годин перед похороном. Дійсно, можна повірити оповіданням, що ці риби чують, коли на кораблі хтось вмирає.

Я знаю, що нічого не можна було зробити; я розумію, що на кораблі треба строго додержувати приписів, які не дозволяють тримати покійника більш одної доби, я знаю, нарешті, що мертвому цілком однаково, чи бути спочатку вкинутим у море, чи закопаним у землю, чи навіть спаленим на попіл у крематорії,— знаю, що однаково, чи з'їдять тебе гробаки, чи пажері, чи нарешті попіл з тебе розвіє вітер по полю,— але, не зважаючи на все це, похорон на морі видався мені страшною трагедією. Навіть, хоча б це був і не Давид, а цілком мені чужий чоловік,— я, напевне, так само тяжко переніс би цю картину, коли людина раптом зникає безслідно з світа. Правду каже містер Патрик, що коли б ми закопали його в землю, хоча би навіть в такій далині від його рідних, як Гонконг з тим розкішним цвинтарем, що так подобався покійникові,— то все-таки у батьків лишилася б принаймні надія, що колись вони матимуть змогу приїхати на

дорогу могилу, згадати свою любу дитину на тім місці, де хоч щось залишилося від неї. А тут?.. Ну, ми записали точно: 121°2' довготи й 21°1' північної широти, це та точка, де припинив був своєї ходи наш пароплав, щоб відбутися сумний обов'язок. Але, що ж з того? Хто знайде напевне ту точку моря, де впало тіло? Можливо, що його враз однесло хвилею кудись набік. Та чи й впало воно до дна? Чи не підхопили його враз ті страшні морські почвари й чи не понесли його в своєму череві, не знаючи куди?..

І знову я згадую свою особисту незаміниму втрату. І вперше напала мене думка, чи я довідаюся хоч колись, де саме лежите ви, мої дорогі? Чи ж буде мені можливість постояти навколяшках на ваших могилах, відчувати те щось, що залишилося в тих місцях від вас?

Ох, яка туга на серці!..

І всі притихли на пароплаві. Видко, кожний замислився над таємничою долею людини взагалі, або згадав когось зі своїх дорогих небіжчиків. А вже бідний містер Патрик,— так той зовсім приголомшений. Як він прохав, чи не можна повернути назад з покійником до Гонконгу, бо ще було недалеко, або принаймні, щоб довели тіло до Маніли, пропонував і великі гроші на якусь благодійну ціль, але не можна...

"Життя — для живих!" — сказав капітан, розводячи руками.

Ну, та що вже говорити? Не можна навіть сказати нашого теплового останнього привітання — "земля пером!"

Нехай же, молодий мій приятелю, твій Бог "упокоїть душу твою зі святими"...

— — —

Як міцно струсила всю мою душу несподівана Давидова смерть! Й досі ще не можу отямитись. Навіть ці страшні звістки, що приносить телеграф з Європи, падають на мою збентежену душу, як зерна на незоране поле. Але ж сьогоднішній переляк пасажирів має для себе цілком певний підклад. Бездротовий телеграф "Йоката-Мару" прийняв депешу, що Австрія оповістила загальну мобілізацію, тобто покликала до війська всіх тих чоловіків, які не були вже в дієвій армії, а вважалися запасними. Це вже — майже фактичне оповіщення війни. Отже, переляк ще збільшився після того, як телеграф перехопив німецьку депешу, щоб всі німецькі військові судна йшли негайно до своїх портів. Це вже явно свідчить, що не тільки Австрія готова до війни, а що вона піде в гурті з Німеччиною.

— — —

Тяжко сідати за свої записки. Голова повна сумних думок, а серце — в тривозі.

Вже два дні, як проїхали ми Манілу, де я виступав лише для того, щоб попрощатися з містером О'Фонелем, до якого я так повен щирого й теплового почуття, й який — я це добре бачу — також полюбив і мене. Я спробував умовити його, щоб він не вертався, а їхав би разом зо мною до Австралії. Все ж одно — в Японії йому нема чого робити, а їхати до рідного краю просто не можна, коли він по переконаннях "антимілітарист" — тобто людина, що визнає неможливим для себе брати якусь участь у війні й вбивати собі подібних людей. Крім того, він ще не може вертатись і через те, що не хоче боронити інтересів Англії, а його рідній Ірландії ця війна не загрожує. До всього ж, ще

спочатку, як тільки ми зазнайомились, він сам признавався, що йому дуже кортить подивитись, як живуть люди в Австралії, тим більше, що там є чимало його земляків.

Однак містер не згодився з моїми доводами. І, очевидно, зробив, як треба. Він каже, що вважає за свій обов'язок дати повне справоздання панам Сурукчі про останні хвилини їхнього родича, якого було йому допущено, а також мусить віддати всі його речі та гроші. А далі, трохи згодом, може він, і справді, вибереться до Австралії, бо — раз, що Японія йому не припала до душі, а вдруге — там він зможе знайти собі заробіток між своїми. Я буду страшенно радий зустрітись з містером. Ми умовились, що я негайно по телеграфу повідомлю його з Сіднея про свою адресу, а він, коли б приїхав, то так само враз мене розшукає, або принаймні сповістить.

Через містера я передав панові Сурукчі листа, в якому висловив свій щирий жаль та своє глибоке співчуття з приводу смерті його небожа...

* * *

В Манілі де будови мають переважно іспанський характер, кидається у вічі величезна сила костьолів. Люди — всяких людських порід. Своєрідна й нове враження роблять жінки, в яких одяги злагоджено з ананасової волокнини. Пан Зуараб говорить, що Маніла дає повний образ невеликого іспанського міста на материк. Особливо це підкреслюється тим, що й мова тут майже виключно іспанська. Не в'яжеться з колоритом лише те, що тут багато хинців та взагалі жовтих. Про Манілу оповідають, що тут ще й досі відбуваються бої півнів, на які місцеві мешканці страшенно люблять дивитись, а також, що тут сила цікавих танцюрень. Але ж я нічого того не бачив, тільки зокола розглянувся на місто й буду мати хоч таке-сяке знайомство з іспанськими містами...

— — —

Тепер я не маю на пароплаві старих друзів, але ж є нові приятелі: п. Свенсен, професор Кучіміто й доктор Зуараб Іскандер-Огли. Всі вони дуже цікаві й розумні люди. Але більше всіх мені подобається пан Зуараб. Мало того, що часом я просто не можу одірвати своїх очей від його чудового, мов мармурового обличчя з глибокими, як намальованими, очима, — він вабить мене до себе й якоюсь духовою шляхетністю, якимсь незвичайним делікатним благородством, тонким і гуманним, коли так можна висловитись! Свенсен захоплений його виглядом і каже, що він так уявляє собі принців з арабських казок.

Взагалі цей перс — дивовижна людина. Він закінчив петербурзький університет, потім жив за кордоном, де закінчив комерційну академію, чоловік незвичайно освічений, а тим часом — купець. Я спочатку ніяк не міг зрозуміти, як може така вихована й така освічена людина бути крамарем, їздити бозна-куди за якоюсь там овечою вовною, щось купувати, щось продавати? Але пан Зуараб каже, що від того так зле тепер і думають про купців, що здебільшого сучасні крамарі — неосвічені, а через те й нечесні люди. Особливо треба це сказати про всяких московських "Кіт-Кітичів", через яких всі, хто живе в Росії, уявляє собі купця, як хапугу, "аршинника, самоварника", якусь чорну й темну силу. А тим часом раніш, наприклад, купці були

найвизначнішими носителями культури, бо, їздячи, як безстрашні герої по невідомих землях та морях,— вони не тільки привозили додому різний чужоземний крам, що зліпшував життя людей в їхній стороні,— але ж привозили й знання про чужі світи, прищепляли своїм людям здобутки тої культури, що вже була по чужих сторонах, викликали у своїх земляків зацікавленість до чужих земель та народів. Не дурно ж і перська приказка каже: "Зробити довгу подорож, все одно, що прожити ще друге життя!" Між іншим, справедливо зауважив пан Заураб, що, коли б не купці, то може на багато літ пізніше стала б відомою Європі й ця земля, до якої ми тепер їдемо, й де європейцям живеться краще, ніж в якійсь іншій стороні земної кулі...

Пан Свенсен без довгих передмов напав на пана Зуараба, щоб той посидів для портрета. З сьогоднішнього ранку він вже й почав свою роботу, яка одразу пішла дуже цікаво. А доктор, жартуючи, просить, щоб під портретом не було підписано його прізвища, бо, коли про це довідаються його старі батьки, то будуть дуже сумувати, позаяк Коран забороняє малювати взагалі живі створіння, а тим більше правдивий магометанець не може дозволити, щоб хтось змалював його самого.

* * *

На нашому кораблеві все менше оптимізму. Вже відомо, що й Росія, й Франція мобілізуються, спочатку тільки частково, а з-учора — 30-го — в Росії вже оповіщено загальну мобілізацію. Від того всі, хто сподівався на добрий кінець, зовсім повішали носи. Правда, всі ще вірять, що війна буде короткою.

Я бачу, що хоча більшість ненавидить німців, але ж всі найдужче зважають на німецькі звістки. А німці пишуть, що вони не хочуть воювати й вимагають від Росії та Франції, щоб ті держави припинили в себе мобілізацію й не вмішувались в суперечку між австріяками та сербами. В противному разі німці обіцяють за чотири тижні зовсім знищити Францію, у якої військо не хоче воювати, нема далекосяглих гармат, добрих рушниць. Англійці так само намагаються не допустити Європу до війни. Але навряд, чи все це допоможе!.. В салоні біля рямців, де вішають бюлетені, як і раніш, завше цілі гуртки чекають новин. Чогось кожен гадає, що війна, хоча б вона була за десятки тисяч верст від нього, кожному може пошкодити. Я не уявляю собі, чим і як, але ж тепер я сам ще більше бачу, яке це дике страхіття — війна!..

— — —

Під'їздимо до Сінгапура. Які новини принесе нам земля?.. Море ж поки що говорить, що вчора, 1-го серпня, почалася вже Російсько-Німецька війна.

— — —

Цього разу я ліпше роздивився на Сінгапур, який ми знову-таки "обходили", а не об'їздили рикшами, бо п. Свенсен казав, що він би й не відмовився спробувати двохногого рисака, але певен, що його не видержить жодний возик. Між іншим, тут рикші двох класів: першої й другої. Зовнішнє вони виглядають майже однаково, але ж ціна різна і, коли якийсь європеець поїде рикшею другої класи, то всі інші "кулі", запряжені в рикші першої класи, так би мовити по-московському — "ліхачі", дуже з нього глузують та відпльовуються.

Європейська частина Сінгапура, яку ми роздивилися минулим разом, дуже невелика. Незрівнянно більшу частину міста населено тубільцями — азіатами, переважно хинцями, потім — арабами, малайцями, індусами, сіамцями і т. п. До річч — звідціль зовсім недалеко до Сіаму, де королює моя землячка.

В Сінгапурі може найбільш цікава хинська частина з різноманітними хатинками, пофарбованими переважно в улюблену хинцями синю фарбу. Хинці — видатні крамарі та ремісники.

А європейці тут незвичайно бліді й хоробливі. Кажуть, це залежить від того, що тут дуже нездорове підсоння: цілий рік — вогкість. Мали б ми тут велику неприємність, та врятувала нас цілком випадкова пригода. Свенсен поспішав зійти з пароплава й забув взяти свій фотографічний апарат. Увесь час він охав та ахав, особливо, коли ми ходили чудовим ботанічним садом, в якому величезні пальми всіх порід переплутано могутніми ліанами. Досада його дійшла до найвищого ступеня, коли ми наприкінці саду побачили вже справжні тропічні джунглі, в яких над нашими головами витворяли неможливі викрутаси різнорідні мавпи. І от, коли вже ми повернули на пароплав, то виявилось, що все це вийшло нам тільки на щастя: тепер, коли почалася війна, рішучо не вільно не тільки щось фотографувати, а навіть зарисовувати, бо можна зазнати через те великих прикростів. Але ж до всього того ми й не знали, що на Сінгапурі й завжди було рішучо заборонено щось фотографувати. За це всякого туриста, не зважаючи ні на які пояснення, садовлять на рік до в'язниці. Це через те, що Сінгапур — незвичайно важливе місце з погляду військового, а військові англійські закони незвичайно суворі.

Газети (англійські, німецьких зовсім нема!) повнісінькі всяких звісток про початок війни. Кожна стаття торкається військової справи, говорять про величезну грошову вартість вояцьких приладів, про можливі зміни мапи Європи, про ті страшні жертви, яких потребуватиме від людей бог війни — Марс. Але всі сходяться на тому, що Австрія й вже божевільний від старості Франц-Йосиф розпочали війну з сербами не по добрій волі, а з примусу Вільгельма II, що мало не 40 років тільки й точив зуби на своїх сусідів. Газети ще кажуть, що кайзер не сподівався, щоб Микола II, який (от, дивна річ!) сам не росіянин, а — німець, пішов би проти німців. Кайзер найбільш дуфав на царицю, вже справжню німкеню, ще й до всього свою родичку. А от же, вийшло інакше!

Вже перед відплиттям на пароплаві одібрали вечірні додатки до газет, і тоді всі кинулися до читання, не зважаючи на те, що в воді біля пароплава хлопчаки тубільці виправляли карколомні фокуси, почуваючи себе в морі, мов справжні риби. А газети повідомляють, що Германія по-дикунському зламала всі міжнародні закони, увірвалася в нейтральну Бельгію й сьогодні зайняла Люксембург. Це незвичайно обурює всіх пасажирів.

Професор Кучімото тим часом каже, що він не певен, що — чого доброго — й його батьківщина — Японія також буде змушена ув'язнути у війну й піде проти німців. Мене це дуже здивувало, бо ж я не можу забути, що японці недавно були ворогами росіян, а тепер, виходить, будуть битися з ними вкупі.

— Ну, з того ж часу минуло вже десять років,— відповів мені професор,— а тепер ми — друзі з росіянами.

Взагалі тяжко зрозуміти, як один народ стає то ворогом, то знову приятелем другого, не маючи, немов би, й причини так часто зміняти своє відношення, що кінчається кривавими війнами. Особливо ж мені дивно, коли я пригадую, що ще так недавно в Нагасакі і д-р Фукі, і його приятель, а потім і пан Кохіто та всі й інші — всі запевняли мене, що японці незвичайно люблять і поважають німців...

* * *

В Сінгапурі я так само не знайшов жодного рядка кореспонденції з Європи! Мабуть, вже мене там почали забувати...

— — —

Наближаємось до рівноденника. Кажуть, що вже сьогодні мабуть буде видко сузір'я "Південного Хреста". А завтра, надвечір переїдемо й рівноденник. На пароплаві буде бенкет й "хрестини" молодих матросів, що вперше перепливають екватор.

Спека дика. Знову можна жити лише вночі, а вдень — просто варить! Уявити собі не можу, як терплять ті нещасні кочегари, що безупинно топлять страшні корабельні печі? Коли тут таке пекло,— то що ж уже може бути там, біля розпечених начервоно чавунних печей?!

Після того, як мені про це нагадав професор, я вже силкуюсь не зважати на пал. Бо, й справді, як би тобі не було кепсько, адже ж завше, навіть десь тут, поблизу, знайдуться люди, яким незрівнянно гірше! Цього ніколи, ніколи не слід забувати! Чоловік не має права забувати про нещасних, це — раз, а вдруге — такі думки чи згадка не дозволятимуть йому нарікати на своє становище.

— — —

Вчора довго милувалися в тропічному небі. Насамперед я ніколи не думав про те, що "Чумацький Шлях" йде по всьому небу, хоча ж, напевне, про це ми вчили в школі. Але то вже річ відома, що в школі якось так вчать, що нічого з тієї науки в голові не зостається. Правда, мене мабуть збивала сама назва — "Чумацький Шлях", бо вона ніби говорила про те, що він іде кудись до Одеси чи до Криму, куди їздили з України чумаки по сіль, та й край!.. Але ж то — лише наша народна назва; всесвітня ж — "Молочний Шлях", ще з часів єгиптян.

З цього поводу я розповів моїм приятелям наш старовинний анекдот, якого я колись чув від Олексі Івановича, про того розумного мандрівника, що заїхав з Києва до Ростова, побачив там річку й спитав зустрічного:

— Як зветься ця річка?

— Дін! — відповів зустрічний.

— От так штука! А в нас, у Києві її зовуть Дніпром,— промовив мандрівник.

— Е, пане! — сказав йому незнайомий.— Річки не мають одної назви, то тільки дурні по всьому світі зуться однаково

Ми всі чогось дуже сміялись з цього оповідання, й знову мені сказали, як колись говорив і містер Патрик з покійним Давидом, що я добре розповідаю анекдоти. Я знаю

чого це, бо я читав книжку Легуве про мистецтво оповідати й багато дечого з неї навчився.

Дивилися на Південний Хрест. Дійсно, гарні блискучі зорі, наче вимиті діаманти. А найцікавіше те чорне провалля в небі, що бачимо його з правого боку Хреста. Воно видається, справді, якоюсь щілиною в небі й найкращі далекогляди (телескопи) не одмічають в цій небесній дірці жодної зорі. Це — нібито якийсь тунель в небі.

Південний Хрест,— це "Південні дзигарі", бо по тому, де стоїть на небі Хрест, тубільці ще й досі пізнають годину ночі. Він і та щілина біля нього, лежать в найвузчій частині "Чумацького Шляху". Нема на цім небі знаних нам зірок та сузір'їв. Щезли десь і "Вози" — великий та малий, і "Чепіга", й інші ті зорі, про які так гарно колись розповідав мені дід Дерев'янка. Але за те, близько від Хреста лежить видатне сузір'я "Центавра", а далі — виблискує "Муха", потім — "Скорпіон", "Терези", а з другого боку — "Корабель Арго". Все то такі зорі, для яких вже нема наших питомих українських назв.

Незвичайно цікаво дивитись на це небо в мій могутній бінокль. Особливо різнокольорові зорі, що ними наче дорогоцінними камінцями, обсипано лівий бік Південного Хреста, горять синім, червоним, зеленим, жовтим вогнем. Вони виблискують і виграють, мов чийсь живі душі. Дивишся на них і невідомо набігає чудна думка: може десь там, між ними блищить і душа мого приятеля Давида?.. Але ж, ні! То тільки його сточене хворобою тіло залишилося по цій боці земної кулі, а вільна душа полетіла "додому"...

Чудова картина Південного нічного неба. Однак не тільки на мене, а й на багатьох інших пасажирів, що з великим захопленням роздивлялися його блискучу красу,— вона нагнала сум і журбу. Журбу, від якої щемить і тихо стогне серце. Здається, ще ніде не почувалося такої відірваності від рідної землі, такої страшенної віддаленості від рідного краю,— як при погляді на цю чужу, цілком чужу, феєричну панораму... Невідомо думаєш і рахуєш, що ти — за двадцять тисяч верст від того шматочка землі, який стає тобі все більше й більше дорогим, що далі й далі ти від нього відходиш.

Я цілую тепер свою землю, бо це — найдорожча річ, що я з собою маю.

До речі: виходить, що я вже маю у себе землю трьох континентів світа: рідну — європейську, азійську — це ті камінці, що я був взяв у Сінгапурі на березі моря, й африцьку, яка цілком випадково насипалась мені в одну з подорожніх сумок, коли ми відпочивали на єгипетських пісках біля Каїра. Я навмисне заховав цей пісок, знайшовши його в торбі. Тепер ще матиму землю четвертого континенту — Австралії.

Доля грає зо мною (чи може — я з долею?); й хто знає, чи не кине колись вона мене й на п'ятий материк, до Америки? От, тоді вже я мав би в себе колекцію, незначну виглядом, але дорогу згадками. Ту рідну землю, що прислав її мені Олекса Іванович, я доповню взятою власною рукою, й тоді моя збірка земель всього світа, буде моєю власною збіркою... Навмисне записую цю думку, щоб не забути її в дальшому часі.

* * *

В ці розкішні барвами ночі, хоча й неможливо палкі, кожен згадує й розповідає про

свій рідний край!

Я найбільше говорю вдвох з паном Зуарабом. Як цікаво він уміє розповідати про свою сторону й як жалкує він, що в ній європейська культура витравлює старожитню питому. Культура ця прищеплюється поверхово, не сприяє моральному поліпшенню його народу, а також і шкодить матеріальному добробуту його земляків, що раніше не знали біди та злиднів. Перси, що мають багато казок і люблять висловлюватись картинно, кажуть: "Аллах утворив в Персії рай, а люди зробили з неї пекло". Але ж і рай, і пекло — "дари милосердного Аллаха", а через те треба покірливо терпіти його святую волю. Це цікаво звучить по-перському: "Дженет ве джегенем, Алла мер хамути"... От, і маєш! А як далі — забув!..

Звичайно, теперішні освічені люди того вже не думають і силкуються вивести свій народ на широкий шлях до ліпшого життя...

Вчора ж, коли ми сиділи на палубі до пізньої ночі, була цікава розмова вкупі з п. Свенсеном про те, що розвій фабричних виробів незвичайно знижує природжений смак людини, робить його шаблоновим і банальним, убиває інтерес до витворів самотньої, благородної краси. Особливо це яскраво підкреслив пан Зуараб, коли почав розповідати незвичайно цікаві речі про виріб і характер національних перських килимів, якими споконвіку був відомий всьому світові Схід. Виходить, що, як ми кохаємося в нашій незамінній пісні — найліпшому витворі національного українського духу,— так перси й інші, споріднені з ними, народи Сходу кохаються в своєму властивому орнаменті — "пісні барв", яку найбільш мистецьким способом вони вкладають в свої килими.

Доктор розповідав про це так по-мистецькому, наче читав лекцію, й коло нас зібралось чимало слухачів.

Тепер, коли на перські килими прокинувся незвичайний попит в Європі, а особливо — мода в Англії,— починає вимирати стародавній виріб східних килимів. Поширюється підробка під старі, що ціняться більш, як нові; починається вже машинова їхня продукція (виробництво), що убиває саму ідею цієї роботи, до якої старі перси ставились навіть з певною побожністю й, роблячи свої килими, часом по кілька літ зряду працюючи над одним,— ніби тим служили "богові своєї мистецької ідеї".

Правда,— каже Зуараб,— тільки недосвідчені європейці не вміють доглядіти підробки, а кожний перс чи взагалі східний чоловік так знається на килимах, що його не можна одурити. Бо він добре знає, що для "перестарення" нового килима не треба багато праці. Це тим легша річ, що тепер беруть не рослинні фарби, які робити досить заморочливо, а фабричні — анілінові. Потім, колір тих барв витравляють, змиваючи готовий вже килим певними хімікаліями. Знає кожен також і те, що старий блиск чи полиск, який треба мати на вовні нових килимів, також не тяжко досягти, коли покласти килима на деякий час на вулиці перед будинком чи крамницею. Бо по ньому буде ходити багато людей, а тільки від довгого ходіння по килиму, він набирає свого особливою полиску, що надає й краси, й ціни старим, столітнім виробам. Однак варт лише розгорнути такого килима та подивитися збоку на його вовну при світлі,— то

легко можна помітити, як зверху вовна вицвіла дужче й глибше, на прикорні ж зберегла більше барвистості. В старих килимах цього не може бути, бо від часу фарба линяє скрізь однаково.

Цікаво було нам слухати про різний характер килимів, зроблених тим чи іншим народом Сходу.

Перські, наприклад, килими можна пізнати по тому, що вони здебільшого бувають м'яких, живих фарб різного кольору, але на них майже без винятку зроблено малюнок, що уявляє собою всякі стилізації квітки гвоздики, лише по різках. Середина ж — одного тону, а в осередку часто буває "медальйон" з тими ж самими квітками. Тебризькі килими мають широку кромку з стилізованим малюнком різних квіток та геометричних фігур, а середину всю заткано на взірць "тармалами", — тобто малюнком тих стрюків, які ми звикли бачити на всіх турецьких тканинах. Цей стрючок є — стилізований кипарис. Текинські — бувають завше темно-червоної цеглястої барви, по якій розкидано виключно один малюнок біло-жовтуватого кольору. Зовуть цей малюнок "трояндою", але це не подібно до троянди, бо уявляє собою довгастий восьмикутник, в кожному ріжку якого є вугластий закрут. Афганські — темно-червоні з темно-синіми візерунками, що уявляють собою стилізацію квітки з ягідками. Ці квіточки замкнuto в рямці, подібні до текинських, тільки більшого розміру, як там.

Незвичайного, металевого полиску красні килими Белуджистанські, з темно-синіми стилізованими листками, що густо розкидані на тлі дуже темного червоного кольору. Дуже гарні вироби Юмудські. Ці килими і так звані "паласи" (тобто килими, ткані без ворси) — завжди мають тло старо-рожеве, по якому розкидано або геометричні малюнки, або стилізовані квітки, переважно віночками, сизо-синього, пастельного тону. Ці килими через свої барви видаються незвичайно м'якими. Це тим дивніше, що вироби Юмудів можуть дати неправдиву оцінку вдачі своїх майстрів. Їхні вироби настільки гармонійні, м'які та ніжні в тонах і характері візерунка, що можна гадати, ніби їх робили руки спокійних, лагідних і добрих людей. Тим часом Юмуди — дуже суворі, жорстокі, дуже дикі люди й моляться не богам а чорту, бо належать до релігії "Іезідів", яка визнає, що нема чого молитися богам, бо він добрий!

Ще чудові й різноманітні вироби Казахські. Вони одмінні тим, що ніколи не бувають квадратної форми, а завше — довгасті, з довгою ворсою, дуже м'які, самих різних барв й зо всякими малюнками, які стилізують різні рослини та геометричні візерунки. Хивинські килими дуже дорогі в ціні, ніколи не бувають рівні, а завжди косуваті, що залежить від станків, на яких їх тчуть. Колір їхній переважно червоно-цеглястий, а на цім тлі — темно-синій малюнок. Єдині, на яких можна бачити чорні кольори, то — Вірменські, найчастіше з малюнком стилізованої троянди. Самі яскраві по кольорах — це Качгарські килими. Це — єдині, на яких можна бачити фіолетові й жовті барви.

— — —

Відбулося свято переїзду рівноденника.

Почалося воно досить весело й цікаво, але скінчилося сумно. Правду кажучи, й спочатку не було дуже піднесеного настрою, бо багато було голосів за те, що тепер не

такий час, щоб бавитися та витанцьовувати, коли на землі річками ллється людська кров. Але, з огляду на те, що ми їдемо на кораблі такої держави, яка не бере участі в тій війні, а вдруге — в морі існує така вже традиція, що цей момент вважається святом моряків,— святкування не було відмінено. Матроси ж готувались до нього заздалегідь і, коли сурмачі просурмили момент переїзду, то пароплав трохи затримав свій хід. Було це увечері. Раптом загорілася сила електричних лампочок, наче пароплав обсипало зорями, заграли музики, наперед виступили молоді моряки й їх "охрестили", тобто, попростому кажучи, пообливали з відер водою. При цьому говорилися всякі жартівливі промови й взагалі було чимало сміху.

Далі, коли почалися танці, на які дами з'явилися в шикованих вбраннях, трапилася перша неприємність. Моряки враз перепилися, почали сваритися за війну й між ними повстала бійка. Одного з молодих, тільки-що "охрещених" нібито за те, що він — німець, проткнули ножем в живіт. Потім виявилось, що це, власне, був не матрос, а один з помічників "кока", тобто кухаря. Капітан і офіцери мусили покинути танці й бігти "на бак", наводити лад. Кажуть, що становище пораненого дуже тяжке.

Згодом, коли вже всі трохи заспокоїлись після цієї сумно події й дехто знову вимагав продовжити танці, раптом стало відомо, що іскровий телеграф перехопив страшні новини: Німеччина оповістила війну Франції й Бельгії.

Тепер уже всі надії урвалися: уже воюють п'ять держав Європи. Одне слово: жах, жах і жах!..

Звісно, після таких новин, враз перервалися танці й скінчився увесь бал. Всі знову схвилювались так, наче трапилось щось, зовсім несподіване. Кожному кортить якнайшвидше доїхати до берега, щоб там довідатись більше про страховинний стан Європи.

Пан Зуараб каже, що це починається світове божевілля, бо по теперішніх обставинах навіть коротка війна буде незвичайно жорстокою. Професор так само згоджується, що минула японсько-російська війна була тільки спробою, порівнюючи з тим, що має бути тепер. І, хоча більшість певна, що німців буде розбито, але ж всі також гадають, що найтяжче доведеться французам. Не дурно ж таки Шульц і говорив, що німці будуть "закопувати" французів не в Закопаному, а на їхній власній землі!

— — —

Покидаємо Яву. Стояли ми в Тандйонг-Пріоку, пристані, що поміж довгими молами приводить до Батавії — столичного міста острова Яви.

Дуже приємна й цікава сюди дорога, коли ми переїхали з одної півкулі землі до другої. Часами ми бачили береги знайомої вже мені Суматри, тільки тепер — з другого боку. Її низькі береги зі сходу вкрито наче стінами,— темно-зеленими гущавинами джунглі. Море незвичайно спокійне. Ранні ночі напрочуд красні. Наче відбувається якась феєрія, коли враз, після того, як сонце пірне в океан, не знать відкіль, набігає присмерк, море зливається з небом в одну запону, а потім нагорі цієї запони наче хтось провірчує дірочки й відтіть блискає яскравий промінь зірки. Спочатку той промінь миготить мало помітно, немовби немає сили розгорітись, а потім починає горіти з

певністю, як блискуча електрична лампочка. Одночасно щось широко блискає й на обрію, неначе заграва. І цей особливий присмерковий блиск тропічної ночі робить на душу якесь занадто своєрідне враження, якого я не вмію змалювати словами...

* * *

На Яві ми спинилися в Батавії. Тут ми попрощалися з професором Кучімото. Попрощалися тепло, але не дуже щиро. Я хотів був його проводити, однак ні д-р Зуараб, ні Свенсен мене не підтримали: чогось він їм не припав до душі, хоча він такий вихований і делікатний...

В'їзд до Батавії дуже цікавий. Перед Батавською затокою лежать сімнадцять невеликих коралових островців, які й прикривають бухту від океану. На деякі з цих островців європейці їздять невеличкими малайськими човниками на купання. Поїхали і ми своєю компанією: Зуараб, Свенсен, та я. Але ж тільки ми з Свенсеном і ризикнули купатись,— і все обійшлося цілком щасливо. А якої насолоди ми зазнали, то й не сказати! Ми з Свенсеном увесь час жартували над доктором, що він злякався крокодилів, після тих оповідань, яких ми наслухалися перед екскурсією. Дійсно, на цих островах є сила крокодилів й вони особливо небезпечні вдосвіта та серед дня. Місцеві люди оповідають, нібито крокодили майже ніколи не займають чорних тубільців, а — навпаки — мають особливий смак до білих європейців. Через те на деяких островцях, де нема такої доброї охорони, як на Petit Trouville, рішучо небезпечно купатися тим, хто має біле тіло.

Але ж, коли явські крокодили так люблять біле м'ясо, то — навпаки — явські тигри, що часами трапляються в джунглях, зовсім до нього не мають смаку, а тільки — до чорного. Кажуть, що, коли в екскурсії європейців не буває провідників чорношкірих,— то тигри на таку екскурсію не нападають. Що ж торкається риб — пажерів то ці з однаковим смаком пожирають і білих, і чорних, і жовтих.

Ми жартуємо й кажемо, що тут безпечно купатися тільки професорові Кучімото, позаяк крокодили напевне б його тільки трошки над'їли, але ж залишили б живим, бо він і не білий, і не чорний. Нічого не страшно й Свенсеніві, бо в нього, після постійної гімнастики, такі залізні м'язи, що його ніякі зуби не можуть прокусити...

Сама Батавія виглядає для мене вже чимсь знайомим, а найбільше в хинській частині: сморід, бруд, всякі нечистоти,— одне слово, як в Шанхаї. Не менш приємно пахне й в європейській частині від тих каналів, що перерізують в кількох напрямках місто. По тих каналах тече брудна, смердюча вода, а в ній плавають всякі покидьки та сміття. Однак, не зважаючи на те, не тільки чорномазі дитинчата, а навіть і дорослі залюбки в ній купаються.

Серед дня в Батавії завмирає життя, бо можна загинути від пекельної спеки. Ми також мусили поховатися в затінку розкішних пальм та велетенського папороттю, яке оточує розкішний "Hotel des Indes". Мені здалося, що я ще ні разу не бачив такої величезної фігової пальми, яка росте в садку цього готелю. І я, дійсно, не помилився: кельнер з великою погордою заявив, що її корона займає більш тисячі квадратних метрів!

Після чотирьох годин, коли вже стало трошки легше, виспавшись по обіді, ми пішли до місцевого етнографічного музею. Ну, тут є на що подивитись! Така сила всяких дорогоцінних речей, що мабуть більшість людей за все своє життя не бачили стільки золота, як ми побачили тут за одну годину. Величезні золоті щити, масивний щирозолотий трон якогось султана, розкішна золота зброя, обсипана дорогоцінними камінцями,— все це уявляє собою незчислимі багатства.

Страшне враження роблять в музеї колекції всяких пристроїв для знущання над злочинцями, для катування людей та для страти злочинців...

Чудово показано тут же кустарну, хатню творчість місцевого люду в його незвичайно хитрих і тонких таємних працях.

Після музею ми ходили по міських "променадах", а потім опинились в тісних, смердючих вуличках, де на нас напали огидні, розмальовані, напівголі жінки, що страшенно верещали й від яких ми ледве втекли. Це — батавські гейші, між якими, справді, є багато японок. Вони завжди нахабно нападають на туристів...

— — —

Проїхали вже й Целебес, де зробили припинку в Макасарі.

Простояли ми тут недовго: всього коло чотирьох годин, однак ми з Свенсеном встигли трохи помандрувати й по землі Целебеській. Це було тим легше зробити, що пароплав пристав просто до берега й не було потреби пересідати до човна.

Тут, побіч з хинцями, до яких ми вже встигли звикнути, ми побачили ще бугинців. Ці далеко рухливіші, як тубільці явські. Мені ж вони більш пригадали арабів з Африки й не тільки своїм зовнішнім виглядом, але й своєю упертою настирливістю та крутіємством. На головах у них — величезні пальмові брилі або височенні тюрбани, на майже голому тілі — різнокольорові тканини. Чимало парубчат верхи на кремезних буйволах, у яких (звичайно, у буйволів, а не в хлопців) — довжелезні роги. Сила кіз вештається поміж обідраних дерев'яних халупок, що пошикувалися у вузенькі вулички з брудними потьоканами.

І все це на тлі казкової тропічної рослинності, величезних пальм всякого роду та колосального папороттю, що здалеку робить враження не лісу, а якогось велетенського орнаменту.

Взагалі саме місто Макасар нагадує собою й Коломбо, й Батавію. Але ж що тут знамените, це — овочі! Ми накупили силу й по незрозуміло дешевих цінах. За два величезних ананаси я заплатив менш шести копійок на наші гроші! У Києві й ціни б не зложили тому, що тут можна купити на семигривенника...

— — —

Майже цілий тиждень прокачався я з животом. Тільки й утіхи, що не я сам, а було чимало на "Йоката-Мару" таких бідолах, що так само корчилились від дизентерії, як і я. Це — не що інше, як целебеські ананаси так мені далися взнаки. От що, виходить, "дешева рибка — погана юшка!" Але ж річ зовсім не в тім, що та "юшка" була погана, а вся штука в тому, що я накинувся на них, "як Мартин на мило" — й заробив. "Котюзі — по заслугі!"...

Почуваю себе настільки безсилим, що ледве ногами соваю. Здається, що висохли всі мої м'язи, бо ця страшна хвороба витягла з мене рішучо всі соки. Помічник капітанів також мало-мало не вмер. Я вже боявся, що мені знову доведеться бути свідком похорону на морі. А часами, коли вже мене полишали останні сили, то перед очима малювалася картина, як мене самого, зашитого в сірий брезент, пускають по слизькій дошці в безкрайї океан.

І — треба правду сказати — мене ця картина ніскільки не турбувала; було якось цілком байдуже. А коли вже особливо різало, то навіть, здається, був би радий, погодувати собою якогось пажера. Тільки навряд чи він би мене видержав: від моєї гемонської різачки подох би сам напевно...

От, написав десять чи двадцять рядків, а втомився так, як за цілий день на рисових плантаціях! Піду знову качатися в каюту. Лікар каже, що тепер вже швидко викачаюсь.

Але ж яка мені шкода, що я не міг вийти на беріг в Добо й не подивився на влови перлових мушлів. Добо — це ж одна з найзнаменитіших станцій, де виловлюють перли. Крім того, там пан Свенсен бачив папуасів. А мені ще з семінарії кортіло подивитись, які вони є, бо назва "папуас" була в нас страшною лайкою. Однак Свенсен запевняє, що старі діди зовсім подібні на звичайних людей, та це видно й по тому етюдіві, що він зробив в своєму альбомчику з палуби. Як очуняю зовсім, конче перемалюю собі на пам'ятку.

* * *

По всьому вже відчувається, що ми близько до Австралії. Перша певна ознака, це — морські шуліки, "альбатроси".

Я вже бачив в одному з музеїв Йокогами цього птаха-велетня, тільки випотрошеного, а тепер бачу й живих. Яка ж могутня це птиця! Це — справді — живий аероплан, і тепер вже мені нітрохи не дивно, коли згадаю, що ця птиця навіяла людям першу думку про повітроплавання на апаратах, тяжчих за повітря. Тільки подивитись, як він летить і летить кілька днів зряду за кораблем, навіть не спочиваючи вночі, — тільки поглянути як він стоїть чи певніше — висить в повітрі без жодного руху, як, напевно, сказав би наш письменник Винниченко — "мов прив'язаний на нитці", — то мусиш визнати, що аероплан — ще занадто недосконала вигадка! Перемога над повітрям стане повною лише тоді, коли людина зможе так керувати своїм механічним альбатросом, як керує собою цей живий, білий велетень моря.

Всі на пароплаві любуються з авіаторів Південної земної півкулі — альбатросів, а один австралієць, що їде з нами з Добо, цікаво розповідав про життя й звички цього дивовижного птаха.

Він каже, що альбатроси бувають майже виключно в Південній півкулі, але ж їх не слід вважати птахами землі. Альбатрос мало не все своє життя провадить на воді та над водою. Сила його крил незвичайна і через те він може літати кілька діб, не відпочиваючи й на хвилинку, тобто не сідаючи на воду, бо він може відпочивати й в повітрі, коли повисне там нерухомо. На землю альбатрос прилітає лише на той час, поки виводить своїх пташенят, або — справедливіше сказати — свого пташеня —

одинака. Самиці-альбатроси зносять звичайно лише одне яйце й в дуже-дуже рідких випадках — двоє, але, скільки б на них не сиділи, пташеня вилуплюється тільки одне.

В цім явищі неначе притаївся якийсь великий розум природи. Річ в тім, що альбатрос занадто могутній птах, і його рідко-коли може знищити інший звір чи птиця. До того ж їх так само не б'ють і люди, бо м'ясо у них дуже гидкого смаку. Отже, коли б альбатроси плодилися у великому числі, як інші птиці,— то їх би розвелось занадто багато й вони б не могли знайти задля себе потрібної кількості корму. Правда, альбатроси не гидують нічим. Вони їдять всяке падло, трупи риб, людей, крокодилів, навіть трупи своїх же родичів, так само покидьки з корабля, гнилі померанці, що ми їм кидали, сухарі, всяку овоч і т. п. Але ж до всього того вони страшенно ненажерливі. Та це й не диво: старі птахи, коли розправлять крила, то займають завширшки часом більш чотирьох метрів. Тобто вони більші за лебедя, й цілком зрозуміло, що для такого велетня треба й багато поживи.

Щодалі ми посуваємось на Південь, то все більше й більше летить цих "гусей" за нашим кораблем. Вони кидаються у воду й б'ються один з одним за якийсь покидьок, а потім знов здіймаються з води й знову невтомно плывуть за нами в повітрі.

Кажуть, що це досить нерозумна птиця й її дуже легко вловити, кинувши принаду з гаком, як для великої риби. Тоді альбатроса можна витягти живцем на корабель. Але впіймана таким способом птиця дуже небезпечна, бо вона завзято б'ється й дзьобом, і крилами. Ловлять альбатросів переважно з рибальських суден, але здебільшого їх знову й випускають на воду. Пускають, головним чином, через те, що у всіх моряків є таке повір'я, що, коли вбити альбатроса, то не тільки тому, хто його вбив, але ж і тому судну, на якому буде альбатросів вбивця, неминуче трапиться якась біда. Тому-то й ловлять альбатросі тільки про забаву, й забава та буває тим більшою, що той самий, вже позначений рибалками, альбатрос через свою ненажерливість знову й негайно може впійматись на ту ж таки вудку, з якої його тільки-що відчепили.

Обіч з великими, старими альбатросами летять і молоді, менші на зріст. Вкупі ж з ними вже починають з'являтися і буревісники. В гурті з альбатросами здебільшого летять "буревісники-велетні", сірого кольору з безліччю темних латок. Вони такі самі ненажери. Взагалі буревісників є до двадцятьох родів, починаючи з "велетнів" і кінчаючи манісінькими "петриками", які так і звуться на всіх мовах (Petit Pierre — по-французькому, Petrel — по-англійському і т. д.) "Петрики" завбільшки, як добрий горобець, літають понад самою водою, витягши свої довгі ніжки, якими увесь час ворухать. Через те, їхнє літання видається, що вони не летять, а бігають, чи "ходять по воді", як ходив апостол Петро. З того й пішла їхня назва.

В північних країнах молодих буревісників їдять. Про це говорив мені ще містер Патрик, який розповідав, що пташенят "сивого буревісника" у великій кількості ловлять ісландці й насолюють собі про запас на зиму...

— — —

За цей час щодня приходять нові й нові звістки з війни. На пароплаві у всіх пасажирів тільки одна тема розмови — про війну та про війну.

Занотую собі ці страшні дати:

3-го серпня німці оповістили війну Франції й Бельгії,

4-го — Англія оповістила війну Німеччині,

5-го — Австрія — Росії, а Чорногорія — Австрії,

6-го — Сербія — Німеччині,

9-го англійці вже почали війну в Африці й зайняли в німецькій колонії Того місто Ломо...

А сьогодні, 10-го, почався великий бій між французами та німцями в Ельзасі. Потім, французи підпалили в повітрі німецького дирижабля "Цепеліна 4-го", який і згорів...

Боже мій, Боже мій! Що-то робиться в тій нещасній Європі?! Скільки-то держав уже воює?!

Тепер уже мої попутники кажуть, що на цьому не спиниться. Ще ні Франція, ні Англія не воюють з Австрією, а це буде неминуче. Ну, накликали на себе біди й Шульц, і Кирхнер та інші... Чи витримають?..

— — —

Проїхали біля берегів Нової Гвінеї, але не спинялись.

Вже недалеко й до Австралії. Ми певне спинимось не в Сиднею, а в Брісбені. Далі мабуть доведеться їхати залізницею. Я дуже з того радію, бо вже надзвичайно набридло плавати, а найбільше від того, що й досі я себе почуваю недобре. Ще гаразд, що я якось викрутився від малярії, а кілька пасажирів таки захопили собі цієї мороки, мабуть в Сінгапурі... Це мене врятував містер О'Фонель, що навчав нас з Давидом не виходити в тропічних портах на землю, не ковтнувши попереду хіни.

Сьогодні зустріли в океані величезну дохлу велерибу (кита) якого обсіло безліч альбатросів. Було це надвечір, коли тільки-що сіло сонце. Пароплав зменшив ходу, всі пасажери настрашилися і висипали на палубу. Виявилось, що помічник капітана спочатку не розібрав, що то за чорна річ лежить серед моря, й думав, чи то часом не якийсь кораловий острівець, не зазначений на мапі. І справді, то була така величезна чорна купа! От, коли б у такої риби була відповідної широчини горлянка, то вона могла б проковтнути не тільки самого бідолашного Іону, а й цілий човен з кількома людьми!

Спочатку переляк помічника капітана мені видався смішним,— але ж потім австралійці нам розповіли, що тут, між тисячами цих острівців та атолів є ще й тепер чимало таких, що дійсно їх не зазначено на мапах. А наскочити на таку штуку, то вже треба навіки попрощатися з землею. І не в дуже далекі часи на таких острівцях розбивалися велетенські пароплави, а сотки людей разом гинули в морі. Далі буде цих острівців настільки багато, що в темні ночі доведеться й нашому пароплавові десь закотвити й підночувати.

Бентежить мене трохи, що ми не пристанемо просто до Сиднею: чи ж знайдуться там відповідні листи від Сурукчиного приятеля, чи може ще доведеться зазнати якогось прикрого непорозуміння, що мене й на берег не випустять. Це вже буде занадто велика неприємність...

Та не хочу про це ані думати, дурно тільки буду сушити собі голову. А зате ж, як

доїду до Сиднею,— от, там вже я довідаюся й про всіх, мені любих, і про мою дорогу землю!..

* * *

Так, як пророкували мої попутники, так і сталося. 11-го Англія оповістила війну Австрії й 11-го ж почалася формальна війна між Францією та Австрією. А 12-го Чорногорія почала воювати з Німеччиною.

Чи ж будуть ще нові війни? Мені здається, що ще почнеться біда й в Швейцарії, бо там же половина німців, а половина французів.

— — —

Вже знову повернули ми на південь, до цього ж часу все більш пливли просто на схід. І от, тепер, праворуч вже вимальовується північний виступ Австралії — Йорський, а з лівого боку стоять довгі й суворі острови Альбані. А там, за ними ще далі лежить північна частина Нової Гвінеї — вітчизна папуасів. Ця протока, що ми нею пливемо, зветься Торесовою Протокою, тобто іменем того сміливого іспанського мореплавця Тореса, який на початку XVI-го століття плавав по всіх цих місцях своїм парусовим кораблем, проклинаючи ці страшні води, до того часу ще неznані європейцям. І, не зважаючи на те, що Торес блудив поміж цих острівців більше двох місяців,— доля не схотіла, щоб він натрапив на Австралію, хоча йому безперечно було видно скелі Морського виступу. Мені чогось дуже шкода того нещасливого Тореса!..

Тим часом ці місця вже були знайомі деяким мореплавцям-хинцям, що їздили сюди на своїх човнах на влови улюблених ними голотурій, які зветься "сумиші", а висушені — "трепанги". Про це ми навіть вчили в географії.

Набридло вже мені їхати... Та, по правді кажучи, й шлях тут мені зовсім не цікавий. Увесь час — то кам'яністі острови, то коралові острівці, що виглядають на тлі синього моря, як зелені поляни чи латки, оточені круглими рямцями. Острови ці здебільшого без дерева, або з якоюсь самотньою пальмою,— і все це повторюється безнастанно. А навколо також без відпочинку летять короткохвости, білі морські шуліки — альбатроси.

Набридло не одному мені. У всіх почувається втома й від одноманітної, часом — зовсім тихої, плавної, й від незмінного коливання "Йоката-Мару", що ріже й ріже своїм упертим носом покороблену вітром, хвилясту воду...

Знову й знову згадується рідний край, рідні й близькі люди, нападає якась тоскна жура. І від неї я тікаю до салону, де по кілька годин вряд сиджу за англійськими книжками та словником. І я бачу сам, як щодалі, то все легше мені орудувати цією мовою. Може-таки в мене, й справді, є здібність до мов, а може це ще залежить і від самого характеру англійської мови, яка має дуже багато подібного до німецького, тільки переробленого на свій копил. Правда, знати англійську мову досконало майже неможливо, бо вона має коло 600 000 слів. Тим часом, при перевірці 100 000 англійських слів, виявилось, що 60 000 було німецького походження; 30 000 — латинського та грецького, а решта — з інших чужих джерел. Але ж, щоб цілком володіти англійською мовою, треба знати далеко менше слів, бо, наприклад, в творах Шекспіра трапляється тільки 16 000 різних слів, а Мільтон в своїй поемі "Загублений

Рай" вживає лише 8 000 слів. В бібліотеці нашого корабля є великий словник "Standart Dictionary", що має в собі 425 000 слів, і я досить старанно виписую з нього ті слова, що згодом можуть мені пригодитися.

От, може через те та ще через добру практику, яку я мав в дорозі, я, за ці п'ять місяців знайомства з англійською мовою, зовсім непогано розмовляю про звичайні речі, розумію чужу розмову й досить легко читаю. Безперечно, що в школі я не навчився б так і за п'ять років. Принаймні греку та латину я клепаю майже чотири з половиною роки, а тепер не стулив би й однієї фрази. Тільки позоставалася в пам'яті якісь дурниці, на зразок: "Его йшов, ille пхнув, его покотився, nasus розбився, sanguis дзюр, дзюр, дзюр". Або: *Secundum servis et vos bibere*.

— — —

В АВСТРАЛІЇ

12/VIII, 1914 р. Товнсвіль.

Кланяюсь, тобі Австралійська Земле!

Чи ж ласкаво ти приймеш мене, чужого тобі чмелика, що залетів до тебе з далекої-далекої сторони?..

Чомусь я незвичайно хвилююсь, аж чую, як стукає моє серце... Чого стукаєш? — Заспокойся!..

— — —

Невесела ж тут земелька! Починаю я боятися, щоб і тут Кобець не помилився. Снилась йому Японія, але я не дуже з неї радів, коли опинився в Кохігамі; мріяв він і про Австралію, а — виходить — вже я буду власними боками переконуватись в його помилках.

Ну, що ж? Не дурно ж кажуть, що людей слухай, а свій розум май. Тільки ж звідкіль би я, наприклад, того розуму набрався, коли б сидів у своїй Полтаві? От, тепер подивлюся на власні очі, тоді вже щось і знатиму, як слід, не з чужих оповідань та книжок Товариства "Просвіта"...

От так я думав увесь час, поки тинявся по Товнсвілю.

Товнсвіль — це головний порт Північного Квінсленду. А Квінсленд — одна з п'яťох "колоній", тобто частина Австралії, яку поділено "по лінійці" на цих п'ять "колоній", штатів чи кантонів. Зі сходу лежать: на півночі — Квінсленд, з столицею Брісбеном; посередині — Південний Уельс, з столицею Сіднеєм; на самому півдні — Вікторія з Мельбурном. Майже всю середню частину Австралії займає "Південна Австралія", в якій столичне місто — Аделаїда, а в "Західній Австралії" столиця — Перт. В Новій Зеландії головне місто — Веллінгтон, а в Тасманії — Гобарт.

Здається, все це нещодавно й вчив у географії, але ж, коли б не довелося тепер зазнайомитися безпосередньо, то, наприклад, вже й в Монахині не згадав би ні за яку ціну. Ну, а про Товнсвіль, то й справді, доводиться чути вперше в житті.

І мушу по щирості сказати, що це перше австралійське місто, яке я побачив, зовсім мені не сподобалося. Правда, цьому ще допомагала незносіма спека, бо ми простояли тут саму середину дня. Місто ж від молу далеченько: пішки ми йшли з півгодини й

улізли в Товнсвіль зовсім знесилені й, дійсно, наче "розірвані", як зветься ця "розірвана земля" (Cap Cleveland). Місто лежить над річкою, здається, "Росовою", а над самим містом стирчить висока, червонава кам'яна скеля, справжня "лиса гора".

Саме місто невелике, з силою маленьких одноповерхових будинків, і досить сумне.

Ми трошки походили, нікого й нічого не питаючись. Зайшли до якоїсь ресторації, випили там холодного червоного вина з лимонадом ("claret and lemonade") й повернули до пароплаву. Що й бачили, дійсно, цікавого, то це — гігантські евкаліпти та дивовижні, мов розкішні ялини, араукарії. Ніколи б і не повірив, дивлячись на ту мізерію, що стояла в горщечку в кабінеті мого київського дядюшки (й куди чогось усі гості затикали бички з цигарок, а тьотя потім викидала й гостро лаялась), що та араукарія — родичка такому могутньому дереву в Австралії.

Але ж, після цього першого знайомства з тутешньою землею, мені ще сумніше на душі. А ще й Свенсен раз-у-раз піддає "куті меду", лаючи й нестерпучу спеку, й араукарії, й евкаліпти, й усіх цих "каторжників", яких ми зустріли в дуже малому числі на сонних вулицях. І ми дуєтом запитували блакитне, без жодної хмаринки небо: чи ж варт було запроторювати себе в такий "неблизький світ"?..

— — —

Острівці й острівці та пустопорожні скелі на берегах Австралії, де бінокль не надибає й однієї людини чи животини. Наче зовсім мертва земля. Воно, власне, може б і не так було нудно, коли б не був заморений занадто вже довгим плаванням та коли б не було якоїсь тривоги. А все це так якось припікає мене в саме серце, що просто вже не можу дочекатись кінця. Здається, сплигнув би на землю й біг, куди очі дивляться! А думка все гризе й гризе: а що, як не пустять, а що, як доведеться знову тим самим шляхом "во своясі"?..

Однак, "все йде, все минає"... І тут вже надходить кінець. Який — побачимо завтра, бо завтра вже нарешті досунемось до Брісбена. А зараз минаємо острови Козерога...

Свенсен цілком зів'яв. Роздягнеться зовсім голий, "як молодий бог", тільки натягне "людські" купельові штани й лежить нерухомо в каюті та коли-не-коли голосно плюне. Пан Зуараб читає та пише. Розмови наші якось не клеяться. Навіть упала цікавість до новин з війни. Жваві тільки ті австралійці, що посідали в Товнсвілю, бо пливуть додому. Вони їдуть відкілясь з копалень і переважно говорять про золото та про опали.

— — —

Кінець: Брісбен!

Сьогодні 16/VIII. Я виїхав з Монахина 25-го травня; отже, виходить, що я їхав до Австралії аж 83 дні.

Філіас Фоґ при теперішніх умовах переїздів напевно встиг би за цей час тричі облетіти навколо світа. Але я не шкодую.

Ну, чогось стали... Це ж ще не кінець!..

А!.. Ставали, щоб узяти лоцмана, який поведе нас в річку Брісбен.

Ну, треба дивитись та готуватись до процедури виходу на беріг.

Крапка!.. Далі вже писатиму свої записки на суходолі. Ну, а що, як на суходіл не

пустять?..

— — —

25 (VIII). Сідней

Нарешті я вже осів більш-менш стало. Можу тепер взятись і за свої записки. А давно вже я не розгортав цього зшитка! Та й не диво: треба було оговтатись. Тим часом вражень — сила, нові знайомства незвичайно цікаві умови життя такі своєрідні, такі не подібні до попереднього.

Вечорами я вертався до свого готелю такий заморений, що просто не було сили взятись за перо. Воно, звісно, я міг би себе присилувати, але ж і навмисне не хотів робити висновків згярячу, бо спочатку мої враження були занадто різноманітні, а часто — одне одному протилежні.

Ну, а тепер мушу вертати далеко назад — аж до Брісбену.

Перші мої кроки по австралійській землі видалися мені дуже неприємними й я сподівався великих розчарувань. До того ж я почував велику непевність: стільки говорилося в дорозі про всякі труднощі, яких доводиться зазнавати людям при в'їзді в Австралію, крім того, так безмежно набридло море, до якого взагалі я не відчуваю великих симпатій, і я дуже боявся робити без висадки поворотний шлях.

І, дійсно, я мав невеличкі прикrostі при висадці. Правда, жодних диктантів я не писав, бо всі ці формальності призначено для іммігрантів, що мають знайти собі в Австралії заробіток, а я маю тут більше грошей, як треба. Крім того ті папери, що дав мені пан Сурукчі, мене цілком "легалізували", але ж все-таки я мусив телеграфувати і п. Дуванові, й п. Барильченкові. Обидва вони прислали негайно відповідь, що мене чекають, і тим я набув собі правоздатності виходити, де хочу, на землю.

Коли вже скінчились всі формальності, я кинувся оглядати Брісбен, де ми з п. Свенсеном затримались тільки на один день, і виїхали на південь, покинувши там д-ра Зуараба, що згодом, після Квінсленду, також має приїхати до Сіднею.

Хоча я вже пережив всі перші турботи й відчував велике полегшення на серці, однак, навіть крізь ті рожеві окуляри, якими я дивився на перше велике місто Австралії, воно видалося мені досить сумним. Перш за все, це — велике село, а не столичне місто, як ми те звикли уявляти собі в Європі. Єдине, що мені одразу й дуже подобалося, — це річка Брісбен, що зв'язує місто з морем. Далі вона вигинається також, як наш Дніпро за Києвом. Тільки, куди ж їй! Дніпро проти неї величезний та могутній.

На двірці я мав велику радість: цілком випадково натрапив на земляка. Один з двірцевих порт'єрів був українець з-під Черновець, на Буковині. А дізнався я про це так: коли я розпитував, де стоїть потяг, що йде на Сідней, то, забувшись відповідне англійське слово, автоматично промовив сам до себе: "а, як воно зветься?" — і аж підскочив з радості, коли порт'є, вхопивши мене за руку, здивовано запитав:

— Мати Божа! То ви — краян? З Старого Краю? Відкіля?..

Виявилось, що це — буковинський селянин, Омелян Матнюк, якого загнали злидні аж до Австралії вже шість років перед тим. За цей час він добре навчився англійської мови, але забув вже чимало рідних слів. І він зрадів, побачивши нового земляка "з

Краю", й я зрадів, мабуть ще більше, бо принаймні хоч кілька хвилин міг поговорити рідною мовою, після такої довго перерви. Ми розлучилися з паном Матнюком (прізвище зовсім не австралійське, нема чого казати!), як рідні. Він записав мені свою адресу, а також дав кілька адрес українців, що живуть коло Сіднея та у Вікторії. Мене це також дуже втішило...

В чудовому потягу, хоча й не дуже швидкому, за 27 з половиною годин ми опинилися в Сідней, другій столиці австралійській. Ми не відривалися від вікон, аж поки не спочило. Сама дорога до Сіднею, що тягнеться 1100 кілометрів, тобто 1000 верст, була нам незвичайно цікавою. Ми їхали, відхиляючись на південь, перерізуючи один за одним пригорки, вкриті величезними лісами та гарнесенькими гаями, повними самих різноманітних барв. Багато дерев було в цвіту, бо тут саме починається весна. Це зробило мені величезну радість, бо, виходить, що в цім році я вже переживаю другу весну й ні разу не зазнаю зими.

До речі треба сказати, що я зовсім не так уявляв собі евкаліптові австралійські ліси. Хоча я знав ще з школи, що евкаліпти незвичайно високі й мають такі листя, що вони не дають тіні, але ж навспражки воно виходить і так, і не так. Справді, евкаліпти — велетні, але ж вони зовсім не такі стрункі, як, наприклад, сосни, а — навпаки — дуже часто покручені, чого я ніколи не думав. Далі: кожне дерево має величезну сиво-зеленкувату шапку, від якої йде своєрідний смоловий пах, а невеликі гострі листочки повертаються протягом дня так, щоб стати гостряком до сонця, тобто йдуть за сонцем, як наші соняшники.

І от, через те від цих дерев падає не така темно-синя, як від інших, а якась прозора-блакитна тінь. Але ж і не через те евкаліптові ліси без затінку. Це залежить від того, що евкаліпти не ростуть близько один біля одного, їх, навпаки, так розкидано, що увесь ліс зовсім не уявляє собою ліса в нашому розумінні цього слова. Цей ліс ("bushe") швидше скидається на якісь безкраї левади на широченних ланах, вкритих буйною височенною травою з велетенськими сиротами-деревками. Через те тут і немає тіні, бо між старими евкаліптами ніде не побачиш молодого деревця й дуже, дуже рідко трапляються кущі. Ми розпитувались у наших попутників, і вони нам пояснили, що такий вигляд "буша" залежить від безнастанних пожеж, що роблять в лісах або дикуни, або ті фермери, які тут живуть. Фермери роблять це на те, щоб на випаленому полі росла ліпша трава, потрібна їм для їхніх овець, що ходять незчисленними отарами по австралійських степах.

Часами наш потяг вривався в такі місця, що зі сходу ми бачили великі озера. Це — затоки океану, які зв'язані з ним вузькими протоками. Найбільше з цих озер вже близько від Сіднея. Зветься воно, здається, Брокен-Бей, а в нього впадає річка. Потяг пробігає кілька таких заток і нарешті біжить мостом над річкою.

Друга річка — Параметту впадає вже в самий Сіднейський порт — порт Джексон, від якого відходять довгі затоки в саме місто.

Ну, Сідней, це вже — не Брісбен! Середина столиці (City) просто розкішна. Величезні будинки чудової архітектури, красні вулиці, розкішні, величезні магазини,

шиковні кафе, сила народу, жвавий рух. Одне слово, справжня столиця, тільки може не така ідеально чиста, як, наприклад, Монахін, якого я все-таки не можу забути.

Сіднейці дуже пишаються своїм портом й кажуть, що це найбільший порт в світі. Не знаю, може то й свята правда, але ж я чомусь невільно згадую марсельське прислів'я: "Коли б Париж мав Канеб'єр, то Париж був би маленьким Марселем!" Однак, правду кажучи, порт, дійсно, колосальний, а погляд на безкрає море — чарівний. Але ж мені не менше подобаються й ті морські затоки, що заходять аж у саме місто. Тепер моє помешкання близько біля одної з цих заток і я навіть з свого вікна поміж деревами можу бачити, як по воді пробігають всякі суденця, що увечері, коли смеркне, виблискують різнобарвними вогниками.

За піскуватими пригорками, що від широкого моря відділяються лише вузькою протокою, за так званими "Головами" ховаються знамениті купельові місця (пляж), де знаменито купатися під час морського прибою.

Але нема чого в подробицях записувати положення й краси Сіднея: все ж одно, я тут маю прожити довший час, що дасть мені змогу зазнайомитися з ним може ще краще, як з Монахином.

Година стоїть розкішна. Не дурно ж місцеві люди кажуть, що тут "геніальне підсоння". Зимові дощі вже минули; все цвіте, теплина літня, небо блакитне й прозоре, в парках повно людей. А в неділю на головних вулицях не можна розминутись: здається, що рішучо все місто висипало на вулицю. Бачив віча та походи, що тут впорядковує так звана "армія спасення" чи "порятунку", яка складається найбільше з жінок, і з таких — додав Свенсен,— що нехай рятують нас всі сили небесні! Справді, й у мене таке враження, що в тій армії моя київська тьотя була б саме до речі! Члени цього товариства працюють завзято, особливо в неділю, але ніхто не хоче мені серйозно пояснити, чого вони, власне, хочуть, чого й як допоминаються, кого й від чого "спасають"?

Люди тут дуже прості, якісь безпосередні, зовсім не подібні до тих англійців, яких я зустрічав на пароплавах та по тропічних портах. Взагалі, як казав і Кобець і як каже тепер Барильченко, це — країна справжнього демократизму, де немає "ні пана, ні хама", а всі більш-менш рівні.

В Сіднеї ми спинилися в одній з найкращих гостиниць "Австралія". Все тут впоряджено якнайкраще, вигоди такі, що все тобі є, чого тільки заманеться, а їжа — виняткова. Дарма, що ми вже позивали до самих хитрих та смачних страв на пароплавах океанських, але ж тут не тільки не спасують, а може ще заткнуть за пояс пароплавних "коків". Між іншим, є тут одна така страва, що мабуть ніде на світі не можна знайти подібної: "fruit-Salad". Це — всякі найкращі овочі: банани, ананаси, гренаділи, пасіфлори, померанці, солодка цитрина, диня й усякі інші помішано до купи й перелито, та ще й зверху залито холодною сметанкою. Ну, проти цього "салату" не встоїть ніяка віденська кава. Я прожив в "Австралії" вісім днів й кожного дня, а часом — то й двічі на день пожирав "fruit-Salad" так, що вже в останні дні кельнер подавав його мені, навіть не запитуючи, чи я хочу...

Перше, що я зробив, приїхавши,— пішов шукати пана Дувана, дякуючи якому я так легко міг дістатись до Австралії. Там мене прийняли дуже тепло й ласкаво, незвичайно цікавились всім, що я розповідав про Японію, родину Сурукчі, тужили за смертю Давида, хоча його ніколи й не бачили, й просили, щоб я приходив до них по неділях.

Всі Дувани — й пан, і пані, й їхня донька Ноемі — чисті англійці, а живуть в прекрасній невеличкій віллі, теж біля морської затоки.

Потім я почав розшукувати пана Назара Барильченка, до якого я мав листа від Кобця. Але ж тут мене спіткала перша прикрість в Сіднею: Барильченкова господиня всилу роз'яснила мені, що він, хоча й, справді, живе тут, але ж буває на своїй квартирі лише з півдня суботи до ранку понеділка, бо десь працює поза Сіднеєм, куди два дні перед тим виїхав. Можна з ним говорити по телефону до тієї фабрики, де він робить, бо тут скрізь є телефон, але ж я не міг второпати, як це зробити.

Тільки тоді я пішов на пошту. Я навмисне не йшов одразу, бо мені надсилу кортіло довідатись, що мені пишуть з Монахина, з дому і т. д., і я з метою "дисциплінувати свою волю", ухвалив, що мушу побороти нетерплячку. А тим часом я знайшов тут чималу кореспонденцію: самих листів від Гільдхен, рахуючи й картки,— 16! А всіх інших!.. І — може це й дико — але я ухвалив знову, що буду читати кожного дня тільки по одному листу кожного автора. Єдино — для моєї любої монахинської кореспондентки роблю виняток: буду щодня розпечатувати один лист і на додачу "одбиратиму" одну картку! — так вирішив я. Признатися, думав, що й не витримаю, аж виходить, що можу. І от, протягом одинадцяти днів я маю щоденну пошту від Гільди! Я розложив всі листи по черзі, один за одним, відповідно до штемпелів на конвертах. Завтра мені "прийде" її останній лист! А чи прийде ж ще хоч один? Кажуть, що з Німеччиною не буде жодних зносин, а з Росії пошта хіба що через Сибір та Японію буде доходити сюди. Може бути, що тепер на весь час війни я буду відрізаний від Європи. Однак я не трачу надії й посилаю звідціль поштові картки: може колись дійдуть по адресах.

Крім листів одібрав дві паки "Ради" та українські книжки: Амічиса — "Батьки та діти", Єжа — "Вдосвіта" й "Мої театральні згадки" — Садовського. Все це послав Ярکو з Києва. А любий В'ячеслав В'ячеславович прислав свою фотографію з таким чулим і сердечним написом:

"...На вас, завзяті юнаки, мої найкращії надії"...

Вірю я, що й в найдальших кутках світа ти пам'ятаєш свою Україну".

В суботу, коли вже я встиг добре роздивитися Сідней, я побіг до Барильченка: й знову невдача! Він заїхав на одну тільки годину додому й подався на якесь зібрання, відкіля має повернутись пізно увечері. Я залишив йому цидулочку, що прийду вранці в неділю, а господиня мені додала, щоб я приходив якнайраніше, бо він дуже непосидючий.

В неділю я так і зробив й, коли я прийшов до нього,— Барильченко ще тільки вставав з ліжка.

— А! Так ви ось який! А я вас вже давно чекав. Товариш Василь писав мені ще з Монахина, з 28-го травня, що ви їдете до нас, "в сторону робітничого раю". Дуже радий,

дуже радий! Що ж вас так затримало? Ви вибачте мені, що я при вас буду умиватись. Признатися, не сподівався, що ви взагалі сюди доїдете. Гадав — роздумаєте, бо дорога далека й тяжка. Сідайте, будь ласка! Відкіля ви виїхали: з Бремена, чи з Гамбурга?..

Одне слово — він засипав мене цілою купою питань і все це говорив дуже швидко, наче лив цівкою воду. В той же час жодної хвилини не витрачав дурно: умивався, зачісувався й тому подібне. Я міг відповідати йому на всі його питання лише тоді, коли він сів голитися й коли, видимо, говорити було небезпечно. Я почав відповідати й оповідати. Тим часом постукали в двері.

— Herrein! — промовив Барильченко по-німецькому.

І, коли увійшла господиня, знайома вже мені чорнява пані, яка теж звернулася до нього по-німецькому:

— "Чи вже давати снідання?" — він знову засипав, мов горох покотив, до неї по-іншому, до мене — по-іншому:

— Дуже прошу. Може дозволите попросити й для пана? — він показав на мене. — Ви, певне, згодитесь випити склянку кави? Прошу вас, фрау...

Він одночасно говорив з нами обома, майже не спиняючись і не змінюючи інтонації.

"Молодчина!" — подумав я.

Взагалі він незвичайно зацікавив мене з першого знайомства: такого рухливого й моторного чоловіка я ще ніколи не бачив поміж наших людей. Сам він — парубок високий на зріст, майже, як я; дуже стрункий, з величезним чолом, трошки вираженими очима й червоними губами, що різко вимальовуються на блідому обличчі. Однак, хоча він і дуже швидкий, але повертається й робить все без жодної метушні й шуму. А говорить знаменито, не затримуючись на жодному слові, до того ж він знає аж двадцять одну мову! Такі люди звуться "поліглоти". Правда, не всіма цими мовами він може говорити, а тільки читає, однак і говорити може аж дев'ятьма, а справно пише восьма. Я просто збагнути не можу, як все це в нього втримується в голові! Я знаю тільки українську, московську, німецьку й досить ще слабенько англійську й то часом не згадаєш якось потрібного слова. А він уже при мені так само швидко говорив і по-англійському, й по-французькому, як по-українському, й німецькому, а коли приходив до мене, то з моїми господарями говорив і по-чеському.

Ні, таки що не кажи, а я все більше й більше переконуюсь, що наші люди дуже здібні...

Ну, так про Барильченка. Він, наприклад, запевняє, що він — зовсім не українець, не зважаючи навіть на наймення й прізвище. В його роду були люди різних націй, а через те він визнає себе "анаціональним", тобто не належним до жодної нації. Але ж він "має підстави" (які? — ще не говорив, а мені не зручно допитувати, коли чоловік сам не говорить, хоча й цікаво!) любити найбільше народ український, а нашу мову вважає за свою рідну. Я гадаю, що це тому, що його мати була українкою. Мову московську вважає собі близькою, бо нею вчився в гімназії, найліпшою — вважає мову італійську, бо вона сама мелодійна й цією мовою він чув "найкращі слова на світі", бо нею говорить його наречена; найточнішою — мову німецьку, бо нею найкраще вчитися якоїсь науки,

й т. д. Писати ж він вважає найкраще по-грузинському, бо це письмо має найліпший рисунок. Не любить він тільки французької, дарма що добре знає ("активно" — тобто говорить і пише) й не любить через те, що нею можна дуже добре говорити найбільш такі речі, що не мають жодного змісту. А він вважає, що говорити взагалі треба тільки діло, а не самі гарні звуки.

Наскільки я до нього придивляюсь, то бачу, що людина це дуже делікатна, з величезними й різносторонніми знаннями, завжди рада чимсь прислужитися своїм знайомим, а також підтримати всяку "компанійську справу". Живе він в Австралії вже швидко рік і "практично студіює робітниче питання" в той спосіб, що особисто пробує всякі роди роботи на різних підприємствах. Його спеціальність — економіка.

В кімнаті у нього повно книг всіма мовами. Є й українські, особливо мені цікаві, бо львівського видання, а я раніш нічого подібного не бачив. Його дуже обрадувало, що й я дещо маю з собою: будемо мінятися.

Я маю певність, що ми будемо приятелями. Принаймні я й тепер уже обов'язаний йому, як то кажуть "по вінця", бо вже одним тим мені зробив він велику послугу, що порадив якнайшвидше перебратися з готелю й сам допоміг знайти помешкання в слов'янській родині. Тепер я маю дуже гарну кімнату з вікнами у садок у п. Вопадки, словака, що працює на фабриці по обточуванню дорогоцінного каміння. І тепер, повторюючи слова Барильченка, я вже маю змогу дивитися на тутешнє життя не "з вікна готелю". Коли ж Барильченко довідався, що я прибув сюди, не маючи якогось певного плану, а тільки збираюся вчитись, щоб не марнувати дурно часу, то він мене запитав:

— А може й вас також буде цікавити, як тут живуть і працюють робітники?

— А звичайно! — відповів я.

— То поки почнеться новий семестр, я, коли захочете, можу вам дещо показати. Разом побачите працю й міста в Австралії.

Я дуже радо згодився. І ми вирішили, що буде найкраще, коли я так само шукатиму собі якоесь праці. А ще буде ліпше, коли б знайшлася для мене робота на такій фабриці, де працюватиме й сам Барильченко. Мало того, ми умовились, що я зовсім не буду витрачати своїх власних грошей, а житиму виключно на зароблені, щоб уже цілком спробувати умов життя тутешніх робітників. По тій розмові він зробив мені іспит з англійської та німецької мов і сказав, що я німецьку знаю зовсім добре, англійської ж мені вистачить на початок, але він знайде мені учителя, принаймні на перший місяць.

І от, я вже живу в помешканні робітника, а незабаром і сам вступлю до робітничої сім'ї... А поки що час вже й спати. Завтра ж, якщо буде коли, допишу про ті новини, що прийшли з театру жахливих подій в Європі.

А, ще й забув записати, що Свенсен також шукає приватного помешкання в Сіднеї, а пан Зуараб написав мені картку, що може швидко побачимось. Він пише, що мабуть йому доведеться лишитися тут на довший час, бо треба буде об'їздити далеко більше, як він спочатку сподівався. З Свенсеном ми умовилися завтра податися до "Блакитних Гір", бо всі радять нам там побувати.

Олаф Свенсен, тільки тиждень просидівши на одному місці — в Сиднею, почав нудитися. Він собі зовсім не так уявляв Австралію й тутешню природу, а через те часто повторює, що він розчарований, що маляреві нема чого їздити до такої ж одноманітної, як і далекої сторони.

Я особисто не розумію, що таке нудьга, коли ти не пливеш, як полонений, на кораблі, або, коли ти не хворий, не лежиш в ліжку й можеш щось робити. З подібних почувань мені знайома тільки туга, але ж у мене якась кумедна вдача: всякі нові, цікаві для мене явища забирають цілком мою увагу одразу, а минуле випадає здебільшого, як тло, на якому яскраво малюється тільки сьогоднішня дійсність. Подібне говорить і Барильченко про себе, але ж він ще додав цікаву примітку: він вважає, що нудьга, чи по-англійському — "сплін", то — спеціальна властивість людей з Півночі. Південні ж народи, навіть тоді, коли вони нічого не роблять, здебільшого не почувують спліну, бо вони тоді бодай чимсь бавляться. Отже, Барильченко й переконав Свенсена якнайшвидше поїхати на "Блакитні Гори", де гарна місцевість й багато водоспадів. Я, маючи поки що вільний час, радо згодився пристати до гурту, й от, минуло всього дві тільки години, як ми відтіль повернулися до Сиднею.

Правда щира: нас не тільки не одурили, але те, що ми побачили, було далеко більш, як ми сподівалися. Я дуже задоволений, що там побував, а Свенсен — у великому захопленні.

"Блакитні Гори" повні високої й різноманітної краси. Ці водоспади, що їх зустрічаєш на кожному кроці, надають тим розірваним, пошматаним рукою якогось казкового велетня, кам'яним масивам такої своєрідної, чарівно-дикої краси, що часами не віриш, що перед тобою жива природа, а не фантастичні образи чи феєричний сон. Глибокі, темні, недоторкані ліси на дні проваль, з силою величезних тропічних папороттів, подібних до міцних дерев, дихають на всю цю місцевість приємним, вогким затінком і ласкавою прохолодою. А по узбіччях різнокольорових скель розкидано цілі отари кущів, вкритих чудовими різнобарвними квітками, що часом виглядають з-під сивих шапок велетенських евкаліптів та потворних пальм "Юбеа".

Незрівняно-розкішний погляд на гори, коли вранці тільки починає сходити сонце. В той час увесь краєвид поволі починає змінятись, оживає, ніби прокидається зо сну й переходить до денного життя. Спочатку на дні низини стоїть густий, білувато-блакитний туман, неначе пофарбована пара, в якій неясно загадково вимальовуються зариси високих скель, глибоких безодень. Помалу та пара починає коливатися, рідшає, ніби хтось здіймає поперед вас серпанок за серпанком і поволі відтуляє заслону, за якою виявляються нові й нові контури. І нарешті поміж тих контурів починають виринати три стрімких кам'яних вежі, що зветься "Трьома Сестрами".

Від цього незвичайного видовиська нас напало якесь, дуже влучно схарактеризоване Свенсеном, "почуття стихійності". Не можна було втримати бажання кричати, співати, рухатись, стрибати,— одне слово, чимсь диким, нездержним, не прибраним в якусь узаконену людьми форму, виявити свою потребу стихійного життя,

витратити той лишок енергії, що народився в цій могутній природі. Ми наче сп'яніли й, як діти, розбіглися в різні боки, гукали один до одного, що було сили, передражнявали птиць, робили, скільки було можна, більше шуму. Якесь несвідома й незрозуміла радість наповнила наші серця і ми, таки й справді п'яні від повітря, барв, простору,— наче поринали в спокійних хвилях серпанкового, блакитного повітряного океану. Але ж це незрівнянно ліпше справжнього океану, це — не тільки художній образ, написаний велетенським пензлем самої пані Природи, це — справжня, нічим не обмежена воля, сама воля, чого ніколи не відчуваєш на ворожому океані, на якому повзаєш, прикований до мізерної шкаралупи. І, коли там тебе гнітить і принижує величчя природної стихії, тут воно тебе веселить, наповнює радістю.

Правда, я гадаю, що це знов-таки залежить від моєї вдачі: я помічаю, що взагалі все надмірно велике мене гнітить...

Коли ж вже й зовсім зійшло сонце та стало дуже парко, в долині, поміж проваллями все ще кутився той дим гігантських кадилиць, якими австралійська земля курила фіміам блакитному небу з своїх Блакитних Верховин.

А тут, поблизу — всі можливі на палітрі барви рослин, що живуть на тлі часто цілком червоних або жовтогарячих круч, на які налягають темно-сині тіні. На другий день на небі пропливали хмарки й кидали від себе сині тіні, що круглими, прозорими плямами пересуваються по килиму квіток.

А поміж всіх цих барв в різних місцях гучить, сичить, гомонить, якимось курлюкає, збігаючи безупинним пустотливим потоком, срібна вода. Місцями вона летить поміж темної зелені папороття невдержимою зломаною річкою на страшенну глибину; місцями тільки котиться по похилій кам'яній площині; місцями розпилюється в тонку, немовби скляну баню.

Височінь деяких водоспадів колосальна. Наприклад, "Wentworth Falls" падає з гори на 300 метрів заввишки, тобто вода летить униз більш, як на третину верстви. А на "Плакучій Скелі" вода рветься й піниться так, неначе під нею горить вогонь, від якого вона безустанно закипає...

Одне слово — довкола сама безжурна радість та веселощі могутньої й величної природи. Все це, взяте вкупі, творить незвичайно гармонійні, приємні для ока окремі маленькі образки, що гуртом складають безкраю широку й глибоку панораму...

Це — місця, в яких завжди буває багато туристів. Через те все підготовлено так, щоб при огляді не можна було дуже заморитись. Часами в горі насічено сходи, місцями — прорізано стежку; деінде зроблено поручні над страшною безоднею. Спочатку Свенсен обурювався цим "удосконаленням природи", але потім ми погодились, що нас, людей теперішнього часу, які вже втратили тонкі природні чуття докультурної людини, не можна пускати в таку дику природу, бо ми за втомою не почули б всієї її краси. Що ж до дикунів, яким ці додатки не потрібні, то навряд чи вони взагалі можуть так повно ту природу почувати.

Ми проблукали по цих місцях майже дві доби, спочиваючи в доброму готелю "Варата".

Спочатку Свенсен ухвалював малювати то тут, то там, але ж далі йшли ще ліпші композиції, ще ефектніші лінії та барви. Так, що за два дні він зробив лише один етюд й постановив, що мусить вернути до Сиднею, забрати всі свої причандали й спеціально засісти тут за працю. Він до того наелектризований, що не знає, де й поділася вся його нудьга, й тепер увесь час говорить, що з самих етюдів та образів, зроблених на "Блакитних Горах", можна буде впорядити в Стокгольм таку виставу, що його колеги тільки нігті гризтимуть, а "одна фрекен" поцілує його так, що всі думатимуть. "ніби десь корова зломила ріг", як говорить їхня народна приказка.

Крім того, його — північного мешканця — тішить ще й те, що тут нема спеки, а ввечері та зрана відчувається значний холод.

Мене ж особисто освіжила й підбадьорила ця прогулянка. Коли матиму час, зразу ж поїду сюди ще раз та ще зроблю припинку в дорозі, щоб подивитися зблизька розкішні померанцеві сади біля Параметту. Взагалі ж Сіднейський порт Джексон та "Блакитні Гори" цілком примирили нас з природою Австралії, що спочатку мені видавалася не досить привітною.

Під час, коли ми лазили по джунглях поміж гір, нам випала щаслива нагода побачити на волі місцевого дикого мешканця — волохатого й колючого, страшенно наївного сумчатого їжачка, що зветься, як ми потім довідались, — "опосум". Кажуть, що тепер цього звірка можна не часто зустріти в лісі, а тим більше — не серед ночі. Опосуми водяться лише в Австралії, в Європі ж їх ніколи ніхто й не бачив, бо їх не можна втримати в неволі. Звірки ці виняткові тим, що вони одночасно й ссавці, й несуть яйця. Опосум спочатку зносить одне яєчко, яке й ховає в зморшках власної шкірки, ніби в кишені, аж поки з нього не вилупиться манісіньке звірятко. Це своє дитинча він годує потім молоком, як кішка кошеня. Таким же способом розводяться й птахописки, що теж живуть в Австралії й по-вченому зовуться *Ornithorhynchus paradoxus*, а ми вчили по московському "утконос". Багато нам оповідали ще й про інших звірів та птиць, що водяться виключно тільки в Австралії, як, наприклад, страус-ему, маленькі ведмедики, кенгуру, собаки дінго, птиці ківі-ківі, чорні лебеді та всякого вигляду й зросту папуги, яких раніш було тут більш, як у нас горобців. Тепер їх майже позабивали, позаяк одні шкодили вівчарству, бо були так нахабні, що вбивали ягнят й навіть дорослих овець, а інші чинили шкоду господарству, бо нищили поля.

Кортіло б все це позаписувати, але нехай зроблю тоді, як побуваю в зоологічному садку та по музеях і побачу тих дивовижних створінь на власні очі. Ну, а тепер мушу ставити крапку, бо чую тоненький голосочок Руженки:

— "Стричку! Вечержі!".

— — —

Вже давно-давно я дочитав останні листи з Європи. А сьогодні знову перечитав всі гуртом. Боже мій! Як це все далеко, коли міряти на кілометри чи версти, й як все це близько: в самій середині серця!.. Перечитуєш слово за словом, хочеш вловити ще щось, більше, як там написано. Читаєш і неначе чуєш знайомий, любий голос, що озивається з кожного рядка. Зажмуриш очі — й бачиш, як блищать інші, кохані,

прозорі й блакитні, як тутешнє небо; помічаєш усмішку того, хто письменами розмовляє з тобою... Часами мрієш і забуваєш, де ти. Нема тоді ні чужої дивовижної землі, не чуєш, як гуркотить на вулиці трамвай, або пищить сирена швидкого пароплавчика в затоці; ввижаються не страховинні папороті з розчепіреними величезними листами на дебелимому стовбурові, не височенні евкаліпти, не якась широколисте платанове дерево, не улюблена місцевим людом квіточка варати,— а бачиш рідні верби, що похилились над задумливою сагою, чуєш... Е, що там згадувати!..

Скільки вже разів намагався не зачіпати цих струн своєї душі й не заносити цих думок до цього зшитку, але не можу... Не можу, бо з ким же мені й поговорити так щиро й одверто? Перед чужими ж не покажеш себе якоюсь сентиментальною тютєю, що готова плакати при одній згадці про якусь там струхлявілу вербу над Ворсклою... А тим часом, не зважаючи на всі зароки, треба тільки якоїсь дрібнички, подібної на щось рідне, так враз і почнеться... Цей раз, крім тих привидів, що дали листи, мене ще в саме серце вразили верби, справжні наші верби, що я побачив в садах Параметти...

Який це, справді, цікавий край! І рослини, й звірі, й птахи — все тут не таке, як у нас, а потім — дивись — надибаєш щось, цілком наше, "старокраєве". Живеш тут у невеличкому домочку, навколо якого цвітуть яблуні, груші, сливи, абрикоси,— чисто, мов дома, навіть акації посхилялись до вікон; чуєш часом цілком свої слова від пані Вовпалкової та Ружички, які ще не встигли забути рідної мови; лежать на столі українські книжки; зі стін дивляться глибокі очі Батька Тараса, а далі — Грінченка, Франка, Садовського; на столі усміхається ласкаво й ніжно любе личко Гільдхен,— і все це за якісь двадцять п'ять тисяч кілометрів від Рідного Краю, від того справжнього свого, що тільки так мізерно скопійовано тут!.. І в цій копії домішано чужого,— нема чого казати — гарного, може навіть дуже гарного: й веселять душу гліцинії, що заповзають у самісіньке вікно; страшенно пахнуть білі, воскові квітки померанців, незграбна агава також пнеться заглянути в хату, на стіні ж висять майже не ношені солом'яні сандалі та пам'ятний Кохігамський величезний бриль — і все це наче говорить тобі лагідно, але уперто, при кожному погляді: "Ти тут чужий, чужий, чужий!..

Ні, бачу я, що сьогодні мені не зсунутися з цих думок. Про що не почну — все вертаю до цього й до цього: так ходить думка навколо того ж самого місця, так і наворачтає до Півночі, як евкаліптові листя до сонця...

* * *

Годі! Піду краще бавитись з Ружичкою, з якою ми дуже добре порозуміваємось мішаною словацько-українською мовою.

— — —

Виходить, що тут не так-то легко зробитись робітником. Тутешні закони вимагають, коли не маєш повних вісімнадцятих років,— спочатку одібрати дозвіл на працю в фабричних підприємствах, і то не таких, де буває важка робота.

Вчора приїхав Барильченко й приніс мені звістку, що нарешті знаходиться для мене праця в друкарні — накладчиком. Це дуже проста робота: один за одним, цілком

механічно, тільки ж точно, треба класти папір, аркуш за аркушем, на машину. Така праця є скрізь і по наших старокраєвих друкарнях, і я навіть тепер пригадую, що бачив це в друкарні, де друкували "Раду". Але ж я цілком погоджуюсь, бо мені цікаві умови тутешньої праці, а не тільки спеціальна наука в тій чи іншій галузі. Тим більше, що коли я трохи зазнайомлюся з друкарським ділом, то це мені ніколи не зашкодить, а може навіть колись і придасться. Барильченко жартує, кажучи, що я собі готуватиму кар'єру письменника на американський взірець, бо там майже всі визначні письменники починали з друкарської праці: й Марко Твен, і Брет-Гарг, і Едгар По, здається, навіть самий знаменитий теперішній Джек Лондон теж не втік цієї підготовчої школи.

Однак, поки стану письменником американського ґатунку, тепер мушу писати прохання до якоїсь інспекції, щоб мені було дозволено стати на цю роботу. Барильченко сподівається, що дозволять, особливо, коли я зазначу, що це мені треба лише для практики, а не на прожиток...

Побачимо.

А коли дозволять тут, то може згодом перейду на обробку та шліхтовку опалів до тієї фабрики, де працює мій господар.

Тепер взагалі буде легше шукати роботи, бо через європейську війну може зостатися багато вільних посад. Мало того, що різні держави викликають своїх підданців й чимало вже людей і тепер від'їждить з кожним пароплавом,— скрізь порозліплювано величезні англійські плакати з закликком записуватись в добровольці до колоніальної англійської армії та флоти. І кажуть, що є чимало охочих! Мене це просто дивує: що за бажання у людей до бійки та війни?! Всі ж тутешні люди почувають себе в цій землі майже виключно "австралійцями", а не кимсь іншим, але ж дехто (і не тільки з англійців, які й регулярно служать у тутешньому війську) радий їхати за десятки тисяч верст, щоб — чого доброго! — бути "закопаним" по той бік рівноденника.

* * *

Так, я й не записав, що й Японія не втрималась і теж оповістила війну Німеччині (25/VIII). Отож, виходить, що вже війна почалась не тільки в Європі, а й в Азії та Африці. Може те світове безумство нарешті дійде й до нас, в Австралію? Хто тепер за те поручиться!

А росіяни та — виходить — і наші дуже б'ють австріяків: вже йдуть по Галичині. Барильченко каже, що може це й добре. Принаймні наші змосковлені люди матимуть змогу побачити українські установи й почути скрізь нашу мову, а це їх дечого навчить і розбудить в них національну свідомість...

Може, й справді!..

— — —

Еге!.. Воно легка робота — класти аркуш паперу на деку машини, але ж з незвички після восьми годин праці відчуваєш, що в спині смикає не згірш, як після рисових плантацій. Та й руки наче одубіли. Навіть писати тяжко. А шкода! Треба було б

записати й про саму друкарню, яка зовсім не подібна на ту, що я бачив, та й про цікаві нові знайомства. Це — також європейці, чи — певніш — азіати. Природно помилився, бо мені увесь час здається, що поза Австралією — то вже все Європа! А це — грузин Хаханшвілі та вірмен — Папаянц, з якими я вчора зазнайомився у Барильченка. Дуже цікаві люди! Ну, та вже нехай запишу іншим разом: нагода певно буде, бо вони живуть також в Сіднеї й обіцяли зайти до мене.

Але ж кілька слів про друкарню...

Ну, от! Вже Руженка дізналася, що я дома, й кличе в садок.

Тільки тепер я довідався, що пані Ітка, мати Руженчина, не Вовалкова, а сестра пані Вовалкової. Вона ж до того й не словачка, а — чешка. Мене дивувало, чого вона з дівчинкою не вміють говорити по-англійському, коли пани Вовалки говорять зовсім добре. А вчора мені пані Ітка розповідала, що вона з донькою живе тут не сповна рік, а приїхала до Австралії після того, як її чоловіка роздушило колесом на фабриці біля Пільзна (на Мораві). Вона тоді страшенно зубожіла, бо фабрика була не моравська й не чеська, а німецька, й німці так викрутили справу, що їй майже нічого не дали після смерті чоловіка.

Вона страшенно лиха на австріяків та німців і каже, що рано й вечір молиться Богу, щоб він поміг москалям розбити "Раковско", тобто Австрію.

Ну, йду вже, йду! "Гнед, Ружичко!"...

— — —

12-го вересня. Фу, стає неможливо парко. Майже, як в тропіках. Через півгодини йду з своїми новими товаришами купатись за "Голови", біля порту Джексон...

От тобі й за півгодини, коли аж он вже йде й Том Снейс! Крапка.

— — —

Я все ближче й ближче знайомлюся з Ружичкою. А може певніше буде сказати — вона зо мною. Вона така гарнесенька й втішна дитина...

Якось раніш я ніколи не зважав на малих: бачив, що скрізь по всьому світі є безліч малечі; бачив, що вони раз-у-раз чимсь граються; чув, як незносно вони ревуть, особливо, коли тобі хочеться спати; дивився на дикунські забави розбишак бразильців на пароплаві "Гамбург", але ж мені не доводилось ближче зазнайомлюватись з малими дітьми. А тепер вперше маю манісіньку приятельку Ружичку, що чекає мене, коли я вертаю додому з роботи, й радісним криком: "Стричку, стричку!" вітає мій поворот, а потім починає "виправувати" мені про події дня, про свої враження, й далі переходить до свого знаменитого — "A co kdyby?

Це "а що, кдиб'и?" — найбільш характерна її властивість, їй мало довідатись, що це за річ, навіщо вона існує, як її вживати, з чого зроблено й т. д., ні, їй конче треба знати, "а що, якби", наприклад, ці чоботи мали крила, чи тоді б чоловік міг літати; або, а що, якби слон прийшов до нас у хату саме тоді, як ми вечеряємо?

Я відповідаю:

— Ми б його нагодували, він би нам гарненько подякував і пішов би додому спати, бо вже ж таки час.

— А що, якби він захотів зостатись ночувати у нас?

— Чого б же він захотів тут ночувати?

— Бо в нього болять ніжки, він же йшов до нас довго-довго!..

— Ну, то ми б його поклали в прихожій.

— А як би ми його поклали, коли там нема ліжка?

— Ми б сказали йому лягати спати на підлозі.

— Ні, цього не можна! — рішучо заявляє Руженка.

— Чому не можна?

Вона якийсь час міркує, а потім цілком резонно виголошує:

— Бо на підлогу не можна класти простирадла й подушок!

— Так слон же ніколи не спить на простирадлові й не потребує подушки.

— Чому?

Я й сам не знаю, чому? — але пробую викрутитись,

— Чому? А тому, що він не звик. От ти ж, наприклад, не звикла їсти трави, а любиш банани, так і він не звик спати на подушках.

— А що, якби його привчити?

— Це неможливо.

— Чому?

Знову я не знаю — чому?

— Бо він не любить білого, — досить недотепно викручуюсь потім.

— А яке?

— Зелене.

— А що, якби йому зробити зелене простирadlo й зелені подушки, тоді він на них спатиме?

— Таких немає, Ружичко.

— А що, якби ти сам зробив, стричку?

— Я не можу.

— Чому?

— Бо не вмію!

— А як тобі "мамінка" звелить, то зробиш?

— Ну, то інша річ: що скаже мамінка, треба зробити!

На цьому розмова вривається, бо Ружа схоплюється з свого місця на канапі, де вона любить провадити розмови, й летить до мамінки, й я чую, як вона її умовляє наказати мені, щоб я поробив слонові зелені подушки.

Звичайно, мамінка не розуміє, що й до чого, — й тоді вже там відбувається продовження нашої розмови. Мене незвичайно тішить ця дитяча лопотнина, бо, й справді, всі ці розмови мають такий комічно-діловитий характер, а часами Ружичка встругне щось таке несподіване, що ніякий дорослий чоловік не вигадав би й навмисне.

Сьогодні ж трапилась така пригода. Увечері пані Їтка поливала квітки в садочку, я сидів з газетою на піддашках, а Ружичка з шматком намазаного маслом хліба в руці ходила по п'ятах за ненькою й питалася її, — "a co kdyby?"

— Ти ж знаєш, що не можна брати в руки квіток, бо вони того не люблять і перестають пахнути,— навчала її мати.

— Я знаю і не беру! "Я єном чіхам, мамінко!" — розважно відповідала дівчинка й для доказу уткнула свого носика у велику червону квітку й завмерла так на кілька секунд. Аж це раптом вона голосно скрикнула й, кинувши хліб на доріжку, обома руками вхопилася за свого носа. Ми метнулись до неї, та ж за плачем спочатку нічого не могли розібрати. Тільки вже згодом виявилось, що в квітці спав якийсь жучок, його розбудило тепле дихання Руженчиного носика й він не знайшов нічого кращого, як вщипнути її за самий кінчик.

Ну, вже ж і попосміялися ми, а найбільше з того, що Ружичка далеко більше перелякалася, як вчула болю, й увесь час запевняла, що вона "руками нічого не займала, а тільки нюхала носом".

— Ото "не стромляй носа до чужого проса" — навчив я її з цього поводу української приказки.

Увесь вечір з цієї причини була довга розмова про всяких комах та метеликів, переважно на тему: чого метелики не кусаються, та що було би, коли б вони кусались?

Скінчилося тим, що я пообіцяв Руженці зробити для неї крильця, такі, як у метелика, тоді вони її не будуть боятися й вона сама у них розпитається: а що було б, якби вони кусались?.. Тепер я бачу, які милі й цікаві створіння — маленькі, виховані діти. А головне, що вони дуже добре впливають на дорослих. Коли часом пан Вовалка чогось гнівається, або ж чимсь збентежений,— тільки прийде до нього Руженка,— він враз заспокоюється й стає ласкавий.

— — —

Я спочатку думав, що Снейс — англієць, аж він — маорі! Він дуже милий, веселий і вихований хлопець, а саме цікаве, коли згадати, що його діди були справжніми людоджерами! Уявити собі не можу Яркового, наприклад, здивування, коли б він довідався, що я тепер маю товариша по роботі й майже приятеля, з яким ми щодня купаємось та займаємось гребним спортом, людину, якої не тільки прадіди, а таки дід та баба їли людей! А ми, таки й справді, приятелі й сусіди!..

Його батьки роблять також враження зовсім інтелігентних людей, а старша сестер Белла — учениця останньої класи комерційної школи, знає комерційне рахівництво, чужих мов й прудко пише на машинці. От тобі й дикуни!

Я був у них: живуть вони так само, як і наші словаки; говорять виключно англійською мовою й в їхньому поведженні чи оточенні рішучо нічого не видно чогось такого, що могло би нагадувати їхнє недавнє дикунське минуле. Мало того, на стіні в їдальні висить "круціфікс" — чорний дерев'яний хрест з білою пасією (розп'яттям).

Вони дуже гостинні, привітні й веселі.

Мушу признатись, що це мене незвичайно вразило, й коли я міркував, повертаючись додому, то мені все це здалося не тільки дивовижним, але й... прикрим. Прикро було те, що коли я дуже обережно почав їх розпитувати про їхніх братів — маорі'в та про їхнє минуле життя,— то вони силкувались дати мені зрозуміти, що між

ними й між дикими їхніми родичами нема нічого спільного. Це дуже подібно до того, як у нас деякі багатші та "цивілізовані" жида зрікаються своєї національності й намагаються довести, що вони, мовляв, на жидів "савсем не пахожі". А я цього не можу зрозуміти. Бо я примірюю до себе, до своїх приятелів і думаю, що от же й наш Кобець, чи Папаянц — й освічені люди, й одягнені не гірше першого "dandy", й мають звичаї та смак висококультурні, але ж вони не ховаються з тим, що походять від убогих людей тієї національності, що також не дуже високо стоїть щодо культури!

У Снейсів нема також ніяких пам'яток попереднього життя їхніх родичів. Єдине, що я бачив,— вирізувану з дерева поличку, старовинної маорської роботи з незвичайної краси оригінальним орнаментом. І, цікаво, як мені потім оповідав мій товариш,— цей орнамент дикуни-маорі вирізували ще тоді, коли вони не знали металу, а замість різців та ножа їм служили нагострені мушлі та камінці!

Коли я дещо з тих думок сказав Томові, то він обіцяв колись повести мене до своїх родичів, у яких є багато всякої старовини: посуд, зброя, орнаменти на дерев'яних речах й національна одіж з пір'я ківі та австралійського льону.

У Снейсів (які, видимо, й прізвище своє перемінили на англійський взірець), я бачив ще одну дивовижну річ — приручену ківі-ківі. Це — гарненький пухнатий птах, на зріст, як курка. Він дуже кумедно піднімає вгору свій тулубець та втішно розтуляє довгий дзьобик, коли йому кидати якісь ягоди.

Вчора вдень ми з Томом поїхали купатись. Було це зразу по обіді (вчора була субота), а надвечір, коли вже ми заморились їздити на човні, то він мене намовив поїхати з пляжу в затоку, повечеряти негритянською печенею, що робиться на рожні (вертелі). Я згодився, тим більш, що вчора я знову одібрав був свій тижневий заробіток і мені б годилося поставити "могорича" моєму новому колезі. Всі гроші були при мені — 28 шилінгів. Правда, спочатку, з огляду на мої молоді літа, мені хотіли всього не видавати, бо тут до вісімнадцяти років дають тільки "кишенькові гроші" (2 шилінги та 6 пенсів на тиждень), а решту відкладають на рахунок робітника до спеціальної каси чи банку. Мені ж видали, позаяк я робітник-аматор, та ще тепер військовий час, що зменшує певні строгості робітничих законів.

Ми сіли на моторовий катерок і поїхали до "обержі Чорний Лебідь", і я дуже добре зробив, що поїхав, бо побачив щось таке, чого я ще ніколи в житті не бачив і що дуже мене зворушило.

Пароплавчик довів нас до густо зарослого бережка, над яким, під високими деревами, обплутаними розкішними синіми квітками "клематис", що нагадують наш хрещатий барвінок (тільки клематис в кілька разів більше й в'ється, як кручені паничі) — ми побачили гарненький, більший, як звичайно, домок. Вікна в ньому було освітлено й відтіль було чути веселі голосні вигуки та сміх. Пахло дуже смачно смаженою бараниною з часником. Коли ми увійшли, то побачили за столами силу людей, які їли й пили "бренді". Більшість були робітники, переважно ті, що працюють в копальнях опалів та на золотих жилах ("діггери"), а також ті, що ходять цілими юрбами стригти овець. За кількома столиками грали в карти та кидали кістяні кубики (кості). Поміж

гостями перебігали дві зовсім чорні негритяночки, розносили страву, бренді, віскі, та всякі наливки й прибирали посуд.

Але що я побачив потім! За великою газовою плитою туптався кремезний негр, сам хазяїн обержі й головний кухар "Чорний Гаррі" (Black Harry), а збоку плити, на широкому стільчику сидів великий, муругий собака й одною лапою, удар-за-ударом ляпав по дерев'яному колесу, яке, точно, мов у годиннику, поверталось і обертало рожна, що на нього було насаджено великий шматок баранини. Гаррі підходив до м'яса, яке крутилося над вогнем, й поливав його соком, що капав з того ж таки м'яса в залізну посудину, підставлену знизу. Одночасно він готував і інші страви.

Я не міг без захоплення дивитись на цього чотирьохногого робітника, який повертав голову на кожний рип дверей, поважно поглядав на гостей і, висолопивши довгого, червоного язика, раз-по-раз цапав лапою по колесу. Удари були точні, як маятник. Коли до нього підходив Гаррі, він починав вистукувати хвостом по своєму стільцеві й закоханими очима дивився на свого чорного пана.

— Стоп! — гукнув на нього Гаррі.

Пес, якого зовуть Глоб, враз спинив своє вертіння, але сидів на місці, чекаючи нового розказу.

— Ви вільні — сказав йому знову господар.

Тоді Глоб сплигнув з свого місця й почав бігати поміж гостей. Видимо, що багатьох він добре знав, видно було також, що всі його люблять. З деяких столів йому що-небудь давали, але він, хоча все брав, майже нічого не їв, а тільки зносив під плиту.

Я покликав його до себе й почав пестити. Глоб ласкаво крутив хвостом, неначе приязно усміхаючись.

— Що він найбільше любить? — спитався я у негритянки.

Вона показала свої білі, як перли, зуби й зо сміхом відповіла:

— О, сер! Тільки Чорного Гаррі та цукор. Дуже любить цукор, сер!

— Прошу вас, принесіть мені швиденько цукру, шматків з дюжини.

Вона ще раз засміялася й вмить принесла на тарілочці купку цукру. З цього почалося моє знайомство з Глобом.

Славний, розумний і роботящий собака.

Швидко Чорний Гаррі різко свиснув, Глоб прожогом кинувся до свого місця й зготувався до праці.

— Починайте! — промовив кухар.

І Глоб почав смажити нам баранину. Вона була незвичайно смачна й соковита. По купанні та плаванню хотілося їсти й ми залюбки проковтнули по великому шматку печені й запивали червоним вином з лимонадом. До речі, Том мене попередив, що коли б довелось, то ми мусимо говорити, що нам вже 19-й рік, бо молодшим в Австралії не вільно пити нічого алкогольного.

На прощання я дав ще кілька шматків цукру Глобові й вирішив, що при першій можливості конче буду ходити вечеряти до "обержі Чорного Лебеда"...

Господар цього шиночку "Чорний Гаррі" був довгий час у Франції й вважається за

видатного кухаря. Том каже, що його дуже добре знають в Сіднеї, бо він прибув сюди ще до того часу, як було заборонено небілим людям приїздити до Австралії.

Від Гаррі ми пішли на гуляння до парку й дивилися чудовий феєрверк.

Я повернувся додому аж коло одинадцятої. Але спати не міг вже до самого ранку: мало не вирвалося серце з тіла, коли я знайшов на своєму столі листа, підписаного незнайомою мені рукою, з штемпелем "Женева". Я розірвав конверта, а там було написано по-німецькому:

"В-ш Пане. Я мав змогу проїхати в Швейцарію, а перед виїздом мені було доручено переслати Вам оцю записочку, що я з приємністю й виконую.

З повною пошаною

Женева 12/VIII".

Л.Б.

А в тім листі — манісінька записочка, писана вже не тільки знайомою, але самою ліпшою й самою дорогою ручкою, що тільки є в світі.

"Мій любий! Мій єдиний!

Як журюся й сумую я! Чи згадуєш же й ти про мене? Ми в страшній завірюсі, але повні надії на швидкий і щасливий кінець. А до того, я буду ждати й молитись.

Твоя навіки Г.

К-р згорів в повітрі. І. Ш. десь далеко в Росії. Прошу небо тільки про одне: нехай воно пошле мені звісточку, що ти здоров і не забув мене нещасну".

* * *

Я не знаю, хто цей благородний "Л. Б.", але я благословляю його!..

Ну, не я ж буду, щоб я не знайшов нагоди переслати тобі, моя люба, бодай одне слово: "Кохаю!"...

— — —

30 вересня.

Сьогодні був у мене Барильченко. Він уже вернувся зовсім до Сиднею.

Але я його не пізнав, такий він прийшов схвильований, та й взагалі він став наче зовсім інший за цей довший час, що ми з ним не бачились.

Він розповідав страхіття про війну, а не так про саму війну, як про ті знущання, що витворюють кацапи в Галичині, яку вони захопили.

Вони заарештували й вивезли в Московщину нашого митрополита, графа Шептицького, вони грабують мирне населення, знущаються над гуцулками, нищать наші українські книжки, припиняють газети, забирають закладниками видатніших наших людей, яких вивозять до московських в'язниць.

Та що ж це, справді, таке? Коли ж всі сподівались, що прихід московського війська до Галичини врятує її від насильств польських; вірили, що ті наші люди, яких може найбільше в московському війську, побувавши між свідомим галицьким народом, самі стануть свідомими!

От, і діждалися! Така-то правда в світі!

А поляки так само й собі вивозять закладників до Кракова. Другого вересня вони

забрали аж 600 душ з Східної Галичини. Все це вже докладно написано в американських газетах, які читав товариш Назар. Але ж, каже він, що в німецьких газетах говорять про те, що треба відділити від Росії окраїнні народи: українців, литвинів, білорусів, грузинів тощо. Дай-то, Господи! От, якби це сталося. Принаймні тоді нарешті й ми зазнаємо долі:

"В своїй хаті своя правда

І сила, і воля..."

А тепер кацапи по-своєму порядкують у Львові, якого забрали ще 6-го вересня. Після того всі галицькі українці відтіль тікають. Американські газети зазначають страшні числа втікачів: вже тільки в самому Відні їх зібралося більше, як 70 000 душ! Тепер же, коли москалі вже влізли й в Буковину,— вони, розуміється, так само знущатимуться й над нашими буковинськими братами...

О, звірі! Невже ж на вас не буде кари?! Ні, Іоганн Карлович не дурно говорив, що він ненавидить вас і що ви ще скуштуєте німецького "броньового кулака!"

Ах, коли б тільки швидше!..

Дивує мене ще одна звістка з війни, яку вже я сам читав в газетах: нібито вже й ірландці посилають своїх добровольників на поміч Англії. Не інакше, як це — їхні "тоже-малороси"!..

До речі: написав я містеру О'Фонелю два листи, а від нього не маю жодної відповіді. Пошта ж з Японії приходить; йде сюди через Китай та Японію, а звідціль доходить і до Росії. Я послав листи на Україну по адресі пана Сурукчі й прохав його переслати до моїх любих,— і так само не маю відповіді.

Сідаю сьогодні писати знову.

Але, що я помічаю! Тепер я мало пишу по-українському, а весь час практикуюся в англійському письмі, й часто почав збиватись: замість наших літер часто ставлю латинські. Особливо мішаю н і п, у та y, б та b, а часом то забуду якесь українське слово! Е, це вже кепсько...

— — —

Не можу заспокоїтись після розмови з Барильченком. Невже ж таки нас і справді з'їдять кацапи? Ні, як не покрути головою, а все-таки чогось віриш, що подавляться прокляті! От, хоч би їм наклали! А там уже може знайдуться й у нас свої люди. Не дурно ж пророкує наш великий поет Степан Руданський в цьому вірші, що я цими днями прочитав і переписав собі на записочку:

"Ой, з-за гори, з-за кручі

Та скриплять вози, їдучи.

А поперед козаченько

Та вигукує, їдучи:

"Україно, Україно,

Моя Рідна Мати!

Чи ще довго над тобою

Будуть панувати?

Чи ще довго кривавицю
Будуть з тебе пити
Та й діточок твоїх бідних
В кайданах водити?
Твоя слава у могилі,
А воля — в Сибірі,—
От що тобі, матусенько,
Москалі зробили!
Гукни ж, гукни ж, Україно,
Нещасная вдово,
Може діти на твій голос
Обізвуться знову!
Може знову розв'яжуться
Зв'язанії руки,
Може знову брязчатимуть
Козацькі шаблюки!
Може військо запоріжське,
Як море, заграє,
А дівчина, як і перше,
Пісню заспіває?!
Тоді вже нас не заберуть
І московські внуки,
Бо кров — за кров катам нашим,
А муки — за муки!
Гукни ж, серце Україно,
Та тільки скоріше!
Бо щодалі ссуть кров нашу
Все більше та більше!..
Гей, коли ж ти гукнеш, моя Україно рідна?!..

— — —

Позавчора приїхав Свенсен. Він дуже задоволений, та й є чого: привіз силу етюдів, а великих образів аж вісім. Деякі просто чудові; на них я бачу "Блакитні Гори", як живі!

А сьогодні маю листа від д-ра Зуараба. Цими днями й він буде в Сіднеї, бо на Півночі зробив все, що йому було треба. От, і позбираються докупити всі мої приятелі!

Сьогодні з Свенсеном ходили до Ботанічного саду. Він тут був вперше й страшенно радів, що пізнає, як зветься та чи інша рослина, яку вже він вистудіював на "Блакитних Горах". А парк цей, справді, чудовий та взірцево упорядкований. Сила дивовижних рослин розкидано затишними групами, й на кожній рослині є напис.

Мені тут взагалі подобається і я з радістю походив по саду з милим товаришем. Але ж, коли він ходив за ділом, бо розшукував між деревами та папороттям "своїх знайомих", то я тинявся без діла. І от, мені прийшла в голову така думка: і між

рослинами австралійськими, і між звірами та всякими живими тваринами стільки дивовижного й незнайомого нашим людям, що варт було би про все записати більш докладно. Свенсен каже, що це — спасенна думка, бо ті записи можуть мені придатись дома. Треба буде запитатися Барильченка, чи є по-українському якась книжка про природу Австралії? Коли нема, то, й справді, варт зробити спробу. А до того ж я бачу в цім ще й іншу вигоду для себе: я більш писатиму по-українському й це не даватиме мені забувати рідної мови. Тоді ж до цих своїх записок я того нічого не заводитиму, а лише буду нотувати події та пригоди, що трапляться далі зо мною.

— — —

Барильченко дуже похвалив мою думку щодо писання окремих записок про природу Австралії, але ж він радить, щоб я робив це не випадково, а в певній системі, тобто вперед розробивши план. Бо цілком справедливо він зауважив, що моя книжка буде неповною й несистематичною, позаяк я дуже мало їздив по Австралії, та, хоча б і об'їхав її всю, все ж таки на власні очі всього не побачу. І от, він радить мені насамперед добре ознайомитися з тутешньою природничою літературою й на підставі того готового матеріалу розповісти "про фауну та флору" цієї землі. Коли ж я перечитаю книжки, що він обіцяв мені дати, то я вже буду бачити й той порядок, в якому треба писати й собі.

Нехай це буде спочатку тільки переказ чужого своїми словами, але ж потім, як я вже дещо побачу на власні очі (бо вже тоді знатиму, чого саме мені шукати), от, тоді до чужого я додам і свої власні спостереження. Така робота, коли на підставі кількох чужих праць складаєш свою, зветься компіляцією. Тільки в компіляції завжди треба зазначати, якими книжками ти користувався. Це для того, щоб не подумали, що ти вкрав чиесь чуже й видав за своє, а вдруге й для того, щоб той, хто цікавиться довідатись про якусь справу, міг би знайти одразу той матеріал, якого йому треба. Книжку треба писати простою мовою, по змозі тими словами, що їх вживає народ, тоді вона буде популярною. Барильченко каже, що тоді таку книжку можуть на Україні навіть надрукувати, бо вона може бути й цікавою, й корисною.

Послухаюся доброї ради: вийде щось з того — гаразд, а не вийде, то принаймні мені особисто буде користь. Як каже наша приказка: "втік, не втік, а побігти можна!" Тим більше, коли є кого й запитати поради. А пан Назар безумовно на цьому розуміється. Це вже видно по тому, як він сам пише популярні брошури. Тоді він намагається уявити собі найдурнішого знайомого йому чоловіка й, коли пише, то наче б то з ним розмовляє і, як бачить, що тому все зрозуміло, тоді вже книжка буде добра. Вже він написав дві книжки й їх видруковано. Щасливий!..

Якби не пізно, то я б оце зразу пішов до міста, щоб купити добрий зшиток для цієї роботи. Але, на жаль, тут майже всі крамниці зачиняють між п'ятою та шостою годинами...

* * *

Мені чогось так неспокійно на душі. Якби я вірив в передчуття, то мусив би чекати для себе якогось лиха. Ну, та я ж не японець...

Чи не піти до Тома? А, й справді. Умовлюся, коли ми підемо знову до його земляків, а потім гуртом зайдемо до Свенсена, поїдемо до порту, а відтіль може знову подамося до "Чорного Гаррі". Свенсена дуже зацікавив "роботящий Глоб"...

А надворі парить! Хоч би вже дощ! Та дарма, його тут можна не діждатися аж до зими.

— — —

Чудову мені подарував Свенсен картку. На ній — австралійська плащувата ящірка. Наліплю її тут, бо вона мені найдужче подобається тим, що нагадує мою київську тьотю в її знаменитій пелерині...

Зараз їдемо з панами Вовалками на дитяче свято. Уявляю собі, як радітиме Ружичка. Тільки навряд, чи ми вліземо до вагона: в неділю взагалі всі трамваї повнісінькі дітей, бо їх по неділях возять без грошей, куди б хто не їхав. Ну, а вже сьогодні, певно, всі поїдуть до парку...

— — —

Ні, вже це мушу записати негайно, бо шкода забути таке оповідання.

Сьогодні — день народження мого господаря, пана Вовалки. В нього було кілька земляків, а один — п. Новак розповідав незвичайну пригоду, як він їздив до Квінсленда шукати опалів.

Це було в 1902-му році. Пан Новак давно вже зачув, що в невеличкому хуторі, або — певніш — в таборі Еромангу, в Квінсленді, знаходяться чудові й великі, "чистої води" опали.

Але ж сторона та далека, пустопорожня й така суха, що туди мало хто з каменярів (діггерів) одважується пускатися за здобиччю.

Тим часом Новак вже давно ухвалив, будь-що-будь (як він каже: "стуй-цо-стуй!"), — а він таки пошукає свого щастя в Еромангу. І саме, коли його палила та думка, довідався він, що недавно повернувся відтіль один діггер і приніс такі дорогоцінні камінці, що вже Новак не мав сили себе зтримати. І ось, не дивлячись на те, що була сама найпекучіша доба — січень місяць, — пан Новак 3-го числа сів на пароплав і подався до Брісбену.

В Брісбені довелося йому трохи затриматись, бо на безлюдний Захід потяги тоді ходили лише тричі на тиждень, а світ був не близенький: 960 кілометрів тільки самою залізницею! За час очікування в Брісбені знайшов він собі доброго товариша, також каменяра, Джека Пенса.

Коли вони посідали до потягу, то була неможлива спека: часами в затінку градусник показував 120 ступенів по Фаренгейту (тобто коло 49 по Цельсію). Часу, щоб роздуматись, було досить, бо сиділи вони в потягу дві доби. Але ж, що дужче пекло сонце, тим дужче воно розпалювало їхню уяву про близьке й величезне багатство. Коли залізниця довезла їх до останньої станції й вони довідались, що через неможливу спеку відтіль не йде жодної пошти, бо по дорозі ніде не можна знайти ні одної краплини води по висушених сонцем річках, — вони й тут не відмовились від свого наміру. І спало їм на думку: коли не можна наняти коней, то треба наняти велосипеди й їхати далі залізними кіньми, що не потребують ні води, ні трави.

Надумано — зроблено!

Випозичили вони дві "машини" й, зробивши відповідні запаси консервів, удосвіта видалися в небезпечну дорогу по випаленій пустині, що достойтно "дихала на них вогнем". З залізничної станції до першого населеного табору, який звався, здається, Еуло, було більш 75-ти кілометрів. Незважаючи на страшенний сонячний пал, доїхали вони сюди щасливо того ж таки дня. Удосвіта на другий день подалися до давно відомих опалових лук "Джовен", що бути аж за сто кілометрів від Еуло. Приїхали, але ж там нічого не знайшли, переспали ніч під зоряним небом і знову перед світом гайда далі, до річки Bulloo, де було велике містечко, яке мало приблизно коло 400 мешканців. Вони знали напевно, що там є артезіанський колодязь, який дає чудову підземну воду. Крім того, там були й поштові коні.

Тим часом спека не тільки не зменшувалась, а вже доходила до 50 ступенів, та не вдень, а о 9-ій годині увечері! Було справжнє пекло! Через те і в цім містечку не довелося їм добути коней. Подались вони знову самокатами аж до самого Еромангу, що лежав на північний захід, аж за двісті кілометрів звідціль.

Дорога була цілком мертва: ні звіря, ні птиці, ні людини, ні травички. Навколо тільки розпалена й порепана земля. Вода, що була в баклажках мандрівників, стала така, як гарячий чай; піт з них лив, як дощ; горлянка пересихала кожної хвилини, але ж треба було берегти найменшу краплину спасенної води.

І от, від того неможливого намагання раптом згубив сили Пенс. Мусили спинитись і виспатись. Однак же на другий день йому стало ще гірше. Незважаючи на всі розпачливі зусилля, він не міг всидіти на велосипеді, а тим часом ще зоставалося щонайменше 75 кілометрів. Мусили йти пішки, але ж щодалі, то Джекові ставало все гірше й гірше. Нарешті він вже лежав животом на сидлі й міг волочити свої ноги тільки тоді, коли Новак його підпихав. А втім вже й сам пан Новак вибивався з останніх сил.

Надвечір доплуганились вони до якогось озерця. Але ж там не було води, тільки саме рідке багно, яке наскрізь загнилося й незносно смерділо. Однак Джека налила така спрага, що він, не тямлячи себе, мов божевільний, кинувся в болото й їв ту гнилу кашу. Як тільки ж він наглитався, враз вхопили його корчі. Він качався по піску, хутко вибився з останніх сил, переставав дихати. П. Новак також стерявся, але розчепив товаришеві зуби й улив йому в рота увесь коньяк, що був ще в баклажках, а потім почав його розтирати, скільки вистачало сили. На ранок Пенс наче трохи очуняв і розтулив очі. Тоді, віддавши хворому останні краплини чаю, що були в баклажці, попрощався Новак з товаришем й з останніх сил погнав свого залізного коня до Еромангу, пізнаючи напрям по компасу. Якось до вечора дістався він, сам напівживий до табору Еромангу, що звався ще "Опалополіс". В гостиниці розповів людям, що там, серед пустині, конає його товариш і прохав для нього помочі. Знайшлися добрі люди, знайшлися й коні, але ж Новак навіть не мав стільки сили, щоб поїхати з тими шукачами й показати їм, де зоставив він Джека Пенса.

Тільки на ранок третього дня повернулися назад ті добрі шукачі й привезли Джека... ще живого, але майже безнадійного.

Тим часом Новак вже трохи віддихав і почав довідуватись про ті дорогоцінні камінці, з-за яких мало не заплатив своїм життям. І тут виявилось, що нічого незвичайного в цих місцях не було. Дещо все таки він купив, але, дізнавшись від місцевих каменярів, що на Північ, біля табору Iundah є кращі каміння,— знов запалився своєю думкою. І от, забувши недавнє минуле, знову сідає він на велосипеда й уже сам-самісінький їде далі, хоча всі місцеві люди відмовляють його від того плану.

Почалася ще раз пекельна мура. За три доби — жодної зустрічі ні з людиною, чи з якоюсь іншою живою істотою. А перед очима вигравало марево, яке ще більш виглядом води та затінку викликало почуття шаленої спраги. Нарешті в баклажках вже не залишилося й краплини води. Лишалось одне — влізти, як Джек Пенс, в смердюче болото, наїстися гнилого багна й тим покінчити назавше свою екскурсію!..

Тим часом пан Новак вже почував справжню хворобу. Він до того знесилився, що зомлілий упав біля одного болота й без жодного чуття переспав там ніч. А вранці, прокинувшись, зрозумів, що, й справді, йому надходить кінець, бо він побачив докази того, що вночі несвідомо напився таки з болота. А в болоті ж гнило падло різних звірят, що поздихали від спеки.

Кінець надходив: гарячка трусила його, як трясця; вже не бачив він білого світа, все було йому байдуже... Далі він знову зомлів і згубив тям.

Однак через кілька годин прокинувся й побачив, що він — не сам, а біля нього стоїть невеличкий чорний хлопчик — дикун. Спочатку йому здалося, що це — лише мара, але ж він вчув, що хлопець про щось його питає. Тільки ж Новак охляв уже до того, що навіть не вимовив і слова.

Тим часом хлопець десь щез, але ж не остаточно: за недовгий час він повернувся з двома дорослими людьми, що були гірняками з близького табору. Ці забрали бідолашного "аматора опалів", віднесли його до табору, потім цілий тиждень відпоювали його самим молоком і тим повернули йому життя.

Цю Новакову пригоду вже записано в чеських книгах.

— Але ж,— каже п. Новак,— жити — живу, а не знаю, чи повернеться мені хоч колись моє здоров'я? Бо й досі відчуваю себе слабим, хоча вже з того часу минуло дванадцять років!..

Тоді, ж, після цієї пригоди, він висох на сухар. І коли вже повернувся додому, то вдома його ніхто не міг впізнати: навіть свої собаки вили! А, прибувши додому, дуже захворів: від перенесеної спеки у нього по всьому тілу пішли болісні чиряки, що примусили його прокачатися в ліжку чимало часу. В той період його справи так підупали, що він замість того, щоб зробитись багатирем, мало не пішов з торбами.

Так само залишився не сповна дужим і його товариш Пенс, який через кілька місяців приїхав до нього в Сідней.

— Спасибі, що хоч залилася душа в тілі! — закінчив своє оповідання пан Новак.

Дорого йому стали ті опали! Не дурно ж Гільдхен, яка так добре розуміється на всяких камінцях, казала, що це — нещасливі каміння!..

— — —

Я увільнився з друкарні, бо завтра маю вступити до нової фабрики: буду шліхтувати опали. Не знаю, може й мені вони принесуть нещастя, але навряд, бо я їх для себе не збираюся купувати. Завтра вперше піду на роботу вкупі з моїм господарем і буду вчитися на ювеліра!

З поводу нашої розлуки з товаришем Томом, ми з ним знову їздили до "Black Harry", або, по правді кажучи, не так до Гаррі, як до Глоба.

Він вже добре знає, що, коли я прихожу, то матиме цукру досхочу, й через те виявляє до мене велику вдячність і прихильність. Якби було можна, я готов би просто купити його у Гаррі, але ж негр каже, що він свого "Fellow's" (товариша) не продасть ні за які гроші. Та це й зрозуміло: хіба ж я продав би комусь мого Самзня, хоча він і не вміє так добре працювати!?

Однак сьогодні, коли ми увійшли, то Глоб так зрадів, що мало не покинув своєї роботи: він аж вищав від радості й страшенно нетерпляче поглядав на Гаррі, коли той нарешті скаже вже йому оте радісне: "Стоп"!

Я почав завжди сідати біля Глоба, щоб часом можна було його погладити. Ух, і торохтить же він тоді хвостом, чисто, як колись мій Самзнай в Писаревщинській церкві!

* * *

Завтра — неділя, й ми знову підемо з Томом до його земляків (Коддонів). Я ще про них, здається, нічого не писав. Ну, та вже нехай завтра.

— — —

Щоразу, коли я буваю у Коддонів, я почуваю себе дуже добре, наче у давніх-давніх знайомих. Ми, молоді, граємось, дуріємо, співаємо так, що мабуть чути аж на сусідніх вулицях.

Тепер я вже знаю, що з диких народів, які з давніх-давен жили в Австралії, в Новій Зеландії та по інших землях Океанії, треба цілком окремо ставити маорі (чи маорів). Вони зовсім одрізняються від австралійських негрів і своїм зовнішнім виглядом, і своїми здібностями. Тим часом, як негри й досі лишаються дикунами, майже нічого не мають спільного з австралійським культурним населенням і живуть переважно в недосяжних пустинях, нездатні перемінити кочівницький спосіб життя на осілий,— маорі мають всі протилежні здібності, що дуже наближають їх до європейських людських порід (рас).

Коли порівняти маорів з якимись іншими дикими народами, то треба б їх наблизити до фуджийців, самойців, чи тьонгalezів. Коли ж вони зовнішнє об'європеїзуються, тобто пострижуться, одягнуться в європейське вбрання, а тим більше, коли вони зазнають і європейської культури, походивши до європейської школи, працюючи в гурті європейських робітників і т. д., то вони й зовсім нічим не відрізняються від людей, яких ми бачимо в Європі. Вони й не чорні, й не червоні чи бронзові, тільки темніші по своїй цері, як звичайно наші люди; середнього зросту, частіш всього мають обличчя, що нагадує жидівське, переважно загнутим носом та товстими губами, чорними очима та чорним волоссям.

Ще донедавна маорі були татуіровані й навіть тепер в Новій Зеландії можна

побачити не одного, у якого все лице розмальовано синім орнаментом, що застається на все життя. Ще й у Коддонів є татуіровані родичі, й один навіть нещодавно був у них в гостях, але на жаль, мені не довелося його побачити.

Всі, хто мені оповідав про маорів, кажуть, що це — люди дуже міцні фізично, сміливі, завзяті, лицарської відваги й видатні плавці, не гірші за самоїців. В останньому я й сам не раз мав змогу переконатись на Томові, який може бути на воді та в воді хоч і цілий день.

Поевропеєні маорі дуже добре говорять по-англійському й знамениті промовці. Багато з тих, що вибрані послами до парламенту, знані в Австралії, як визначні оратори. В хатнім оточенню це незвичайно милі люди, що нагадують мені наших простих людей. Вони дуже гостинні, ласкаві, веселі й щирі. Принаймні, коли я буваю у них, то мені завжди пригадується той час, як я бував у бабуні в Лубнах.

Один тільки за ними є гріх: мені здається, що вони досить ледаченькі. Принаймні кілька разів, як я приходив до панів Коддонів, то й пані, а особливо панночка вилежувались на шезлонгу або на канапі, чого я, наприклад, ніколи не бачив у своїх господарів-словаків. Люблять вони всякі забави та виграшки; й коли часом ми витворюємо якісь штукерії в садку, або почнемо грати в "свинки" чи "клюка", що я їх навчив, то часто й сам пан-тато не втерпить, впроситься до нашого гурту й виявляє таку зручність, як молодий парубок. Белла також грає з нами у всі хлоп'ячі забавки, а потім нам співає та грає на піаніно. Крім того, вона велика оригіналка й їй приходять у голову дуже своєрідні думки. Так, наприклад, вона надумалась, що свині ніколи не доживають до старости, бо їм завжди передчасно вкорочують віку. І от, вона довго шукала собі такого маленького поросятка, щоб воно не подавало надії на великий зріст; купила за наскладані гроші й тепер його дресирує. Справді, те порося слухається її, як собака. Називається її "синок" — "Коші"...

— — —

Як все-таки я мало ще знаю!

Кожен новий чоловік, що почне зо мною щиру розмову, відкриває мені просто новий світ, цілком чужий і незнаний. А в тім світі — здебільшого тяжкий намул згадок про ганебне минуле й надії на будучину.

Я раніш кілька разів здибувався з паном Папаянцем, що живе в Сіднеї вже другий рік. А сьогодні він прийшов поспитати мене, чи справді Барильченко виїхав до Аделаїди й чи на довго? Я повідомив його, що це — правда. В мене були свіжі овочі й я запросив його покуштувати. От, ми сиділи й розговорились про всяку всячину.

— А чого ви опинилися в Австралії? — спитав мене мій гість.

— Як вам це сказати коротко? — відповів я. — Мені здається, що мене загнало сюди тяжке становище українців в Росії. Окрім того, що мене хотіли там заарештувати, я взагалі гадаю, що коли можна там не бути, то ліпше не бути! — досить незграбно пояснив я.

Але ж Папаянц, видимо, зрозумів мене відразу. Виходить, що й він утік сюди, бо ліпше жити в субтропічній Австралії, як в полярній Сибіряці. А йому це безпосередньо

загрожувало, й він, переодягнений жінкою, проскочив до Персії, а вже відтіль через Белуджистан — до Індії, з Індії — на Цейлон, де мало не вмер з голоду, а потім якось добрався аж сюди. Його пригоди — цілий роман. Але те, що він мені розповів про свій рідний край, мене страшенно здивувало. Я бо майже нічого не чув про вірменів. Знав, що є на світі такі люди, про яких завше оповідають всяку сміховину та зовуть, жартуючи, "карапетами". І тільки тепер, коли ми ходили понад портом Джексон, я вперше довідався про цих нещасних людей, яких так само, як і нас, їсть ненависна мені Москва.

Те, що розповідав Папаянц, ще більше пригноблює, ніж оповідання містера Патрика про Ірландію. Але мені здалося, що між долею ірландців та долею вірменів є щось подібне, однак, видимо, вірменам живеться ще тяжче, як ірландцям, і безперечно тяжче, як нам.

Коли я це сказав Папаянцеві, то він не зовсім зо мною погодився. Він каже, що подібність між ірландцями та вірменами може бути лише в тому, що Ірландія — один з найстаріших народів Європи на Півночі, а вірмени — так само один з найстаріших народів на Півдні Європи. Обидва ці народи були колись сильними й щасливими, але обидва тепер в ярмі у чужинців, однак ірландці ніколи не зазнавали того, що довелося й доводиться терпіти вірменам. Що ж до того, ніби нам, українцям, легше жити в московській неволі, як вірменам, то це залежить від того, що ми маємо більш спокійну вдачу й подібні до своїх сірих волів, які звикнувши до ярма, не почувають, що воно їм муляє. А вірмени увесь час пручаються: їм безупинно сняться старі сні славного минулого, коли вони переживали свій "золотий вік" ще тоді, як сучасна Європа тільки починала свою історію. Це чудово змальовано в творах письменника Рафі.

Тим часом історія вірменська вже була добре знана щонайменше — за чотири століття перед народженням Христа. Але ж становище вірменської держави було незвичайно тяжке тим, що лежала вона на такій землі, яка зпоювала Європу та Азію, а через те й була завше на роздоріжжі та на заваді тим народам, що хотіли з Азії дістатись до Європи, або — навпаки. І на цім "битім шляху" чужі народи розшарпували й нищили вірменську культуру, довели до занепаду великий та колись щасливий край. І вже в новітні часи, як нас, або як поляків, розідрали сусідні держави Вірменію на три шматки: частину забрала Туреччина, частину — Персія, — а третя частка відійшла до Москви, "під царя восточного, православного". Цього може б і не трапилось, принаймні останнього, коли б вірмени не були християнської віри. Бо, якби вони були мусульманами, то вкупі з азійськими народами Сходу могли би до чогось дорозумітися. А то ж їх і турки, й інші магометанці вважали за "рая", тобто "невірних", собак (джяурів), а через те поводитись з ними безбожно жорстоко. При всякій нагоді вони вирізували вірменів цілими селами, нищили все майно, робили справжніми безправними рабами. От, через ті безнастанні переслідування вірмени стають послідовно рабами то арабів, то сельджуків, турків, татар, туркменів.

Часами здавалося, що вже ніякі сили не врятують Вірменії від повної загибелі, що всіх людей цієї нації буде заковано, зарізано, замордовано дикими сусідами, — але ж

вірмени живуть і тепер, і не тільки живуть, але й мріють про своє будуче визволення.

Раніш їм здавалося, що це визволення може прийти тільки від того народу, що так, як і вони, вірить по-християнському. От, через те вони й почали шукати захисту в Росії, яка у XVIII столітті розповзлася так, що вже стала їхньою сусідкою. Ще за Петра I-го, а потім за Катерини II-ої вони шукали в Росії оборони від мусульманів і знайшли... тільки чи ще не більшої біди, як та, що вони зазнали раніш. Правда, те вони взнали потім. А раніш, коли хотіли зібрати свої пошматані землі до купи, вірменська кров розливалася по Кавказу, щоб здобути його Росії.

Отже й на цей раз їм не пощастило. Москва підписала таку умову, що вірменів так і залишили поділених на три шматки, причому більша половина їхньої землі та населення залилася в Туреччині. А ту, що перейшла до Московщини, дуже швидко віддали на поталу татарським багатим князям (бекам), бо ясна Москва з огидою дивилася на виснажених, убогих, "занадто демократичних" вірменів, що не мали ні своїх панів, ні своїх князів, а уявляли собою тільки простих хліборобів. Бо, як звичайно, вся вірменська шляхта враз поробилася "росіянами!" А тим часом вірменські мужики-гречкосії хотіли не тільки все життя працювати, як воли, але ж ще сміли мріяти бодай про яку-будь волю та вільний розвиток своєї нації. Ну, звісно, москалі не могли потерпіти цієї "крамоли" й визнали за найкраще віддати всіх вірменів в ярмо татарським бекам. Беки загарбали собі всю землю вірменську й запровадили страшні феодальні форми громадського життя, що існують в російській Вірменії й дотепер, коли вже й пам'ять про це загинула по всій Європі.

— Досить сказати,— говорить Папаянц,— що вірменські хлібороби живуть буквально, як закинуті собаки, навіть не по хатах, а по норах та печерах. Вони працюють, як кріпаки, але ж не можуть навіть числити на наслідки своєї праці, бо ж бек, на землі якого сидить той чи інший хлібороб, завжди має повну змогу вигнати вірмена з його землянки на всі чотири сторони світа.

Розуміється, що, перебуваючи в такому стані, жоден свідомий вірмен-інтелігент не може згодитись, щоб його людей поважали за собак і мусульмани, і "православні" християни.

Тому кожен, хто мав щастя зазнати освіти й побачити зрячими очима нещасну долю своїх темних братів, не міг витерпіти кривди й ставав до оборони свого народу, де міг і чим міг. Тим-то майже вся вірменська інтелігенція завжди була активно-революційною. Ну, а Москва, що найбільше за все жахається бунтів та протестів, не маючи сама сили подолати вірменських революціонерів, підбурює та підкупляє курдів, турків та інших мусульман, щоб вони нищили вірменське мирне населення. Досить зазначити хоча б такий недавній час, як 1895-1896 роки, коли турки, під'юджені московською поліцією, замордували коло 15 000 вірменських родин, зруйнували 252 села та сім чималих міст! І, коли ті, що залились живими, хотіли були збирати добровільні датки на користь потерпілих, то російська влада навіть цього не дозволила. Мало того, тоді ж таки Московщина не дозволила англійцям протестувати перед турками з приводу їхніх нечуваних звірячих вчинків в нещасній Вірменії.

В останній час всі царські посіпаки цілком одверто кажуть, що вони бажають тільки самої Вірменії, але без вірменів. А кавказький намісник царя, князь Голицин заявив привселюдно, що він заспокоїться тільки тоді, коли "в Тифлісі не буде жодного вірмена, а лише одне вірменське опудало стоятиме в тифліському музеї".

Що ж там уже казати про ті знущання над школою, над культурою, письменними людьми Вірменії,— які чинила московська влада! Москалі не те що позачиняли й заборонили всі вірменські школи та всякі просвітні товариства,— вони силоміць поодбирали навіть церкви й вірменське церковне добро. В кафедральному соборі в Ечміадзині, де служив вірменський "католикос" (нібито їхній патріарх) — московські поліцаї молотками розбивали каси, щоб відібрати відтіль церковні гроші. А коли вірменський народ силкувався захистити свою церкву,— тоді силу людей розстрілювали та закидали гнити по хурдигах.

Ось як живуть безправні нещасні народи в Московії.

А, бодай ти розвалилася, проклята, навіки!..

В мене ще й досі все ходить всередині від цих оповідань нещасного вигнанця, пана Папаянца. Після цього, що я від нього почув, він мені став такий близький, мов і українець, дарма, що ми не одної нації.

А він розумний, освічений; вчився в Харківському технологічному інституті, але не дали йому його закінчити. Тепер він працює в міській лабораторії. В останній час, каже він, йому дуже тяжко працювати, бо він тільки й думає про свій рідний край, де під час війни, певно, ще збільшаться московські насильства. Однак він повен віри, що врешті німці розіб'ють Москву, яка десять літ перед тим не могла навіть встояти проти Японії, а тоді й для його батьківщини прийдуть кращі дні...

Але ж тим часом по газетах не видно, щоб німці дуже перемагали. Особливо прикро за австріяків. Подумати тільки: москалі лаять вільно скрізь по всій Галичині й Буковині, знущаються над галичанами, як і над вірменами!

Цими днями я читав, що з Галичини вже втекло більш як 300 000 людей. А тепер знову англійці закликають на поміч проти німців військо з Канади й знищили вчора аж 52 німецьких пароплави в Антверпені. Сьогодні ж уже послали свою флоту майже до нас — на Філіппінські острови. Боюся я, щоб ще й тут не почалася війна; досить того, що силу німців заарештовано ні за що, ні про що! Але ж Папаянц так само певен, як і я, що німці справляться. Коли б вони не мали певності, вони не починали б війни. Ну, а вже як виграють, то — правду каже Папаянц — буде й окрема Україна, й окрема Вірменія!..

— — —

На нашій фабриці, де робітників найбільше чехів та словаків, мені дали адресу нашого чоловіка з Галичини, що працює тут на фабриці молочного посуду та машин, що потрібні в молочарстві. Я негайно пішов по тій адресі, знайшов пана Семиняка, але зовсім би не пізнав, що це — наші люди. Ще старий дещо пам'ятає по "руськи", як він каже, а його пані може згадати тільки деякі коломийки, дорослі ж діти не знають жодного рідного слова. Показували мені дві книжечки, видані якоюсь кумедною мовою,

ні нашою, ні московською, та ще такий плакат, якого я собі переписав, бо дуже вже "художня" річ:

ВИСКАЗИ ТОГО, ЧОГО НЕ СЛІД РОБИТИ

Не смій ся з нещастя других.

Ніколи не обіцяй, коли знаєш, що не дотримаєш свого слова.

Не приставай зі злим товариством, а шукай за добрими людьми, або обходи ся сам.

Не забудь уклонити ся всім гостям, коли входиш в товариство.

Ніколи не відмовляй, коли хто оправдує ся перед тобою.

Не напастуй ніколи, коли хто звертає ся до тебе зі прозьбою.

Не страш нікого легкодушно.

Не занедбуй час від часу навідати своїх приятелів, або хоч написати до них письмо.

Не жадай відплати, коли даєш дарунок, або робиш добре діло.

Не питай ані дитини, ані слуги про фамілійні справа своїх знайомих.

Ніколи не виходи з дому серед гніву.

Не відповідай на питання, коли його звернено не до тебе.

Ніколи не заглядай другому через плече, коли він читає, або пише.

Ніколи не читай листів, не до тебе писаних, або не отвирай листів, не до тебе адресованих.

Ніколи не будь нечесним супроти женщин.

Я питався, чи не кортить їм додому, чи не збираються вони туди їхати? А господар і каже:

— А якої там чортової мами не виділись-мо? Щоб знову пани та жиди лупили з нас шкуру, як з бараболі?

Взагалі вони страшенно гніваються на "Старий Край" і, мені здається, зовсім не мають до нього жодної любові. Мене це дуже вразило. Вразило також і те, що вони не знають, чи багато тут наших людей та де живуть ті земляки.

Взагалі у мене після цього побачення з рідними людьми залишилося досить тяжке враження. І хоча вони мене запрошували приходити, й хоча в їхніх "висказах" написано, що не треба "занедбувати час від часу навідати своїх приятелів",— отже я мабуть вже не швидко їх "навідаю".

Страшенно мені прикро! Це — вперше мені таке трапилось, щоб така неприємна була зустріч з земляками.

— — —

Нарешті я відібрав листа від мого любого містера Патрика. Він пише, що коли тільки йому пощастить вибратись з Японії, то він приїде до Сиднею. Ну, й радітиму ж я! Бо я почуваю в ньому наче старшого рідного брата. От хто буде задоволений тим, що я вже розпочав писати книжку про Австралію!

Але ж які я цікаві читаю тепер книжки, хоча й частенько доводиться заглядати до словника!

Ну, годі! Писатиму ліпше свою працю. Треба, щоб до прибуття містера Патрика вже можна було дещо йому показати.

Вже другий рік святкую я свої іменини не дома. Але мені закортіло зробити цей день хоч трохи подібним на те, як він минав колись. І от, я почав прохати своїх господинь, щоб вони зготували мені якісь подібні до наших страви: борщ з пампушками та бараниною, голубці та жеримовчки. Кортіло ще й крохмалевого киселю, та вже цього я ніяк не вмів змалювати. Господиня й пані Їтка радо на те пристали й дуже клопотались, щоб упорядити в мене "справжній український бенкет" або, як вони казали,— "годування".

Розуміється, я й сам брав найближчу участь в куховарстві, бо мусив сам все роз'яснювати, як що готується, а особливо борщ. І що ж? — На вдивовижу добре вийшли жеримовчки, знамениті були голубці, ну, а борщ... та й борщ випадав добре через те, що в ньому плавали смачнющі овечі хвостики та ми не пожаліли часнику.

І от, вчора у мене відбувся "український бенкет в Австралії"!

Прийшли: Барильченко, Хаханшвілі, Папаянц, Зуараб, Свенсен, мої господині (пан Богуш на ці два дні кудись поїхав), Ружичка та на хвилинку заскочив Том, який не міг зостатись на обід, бо комусь призначив ще раніш рандеву". Але ж і так було стільки народу, що господиня умовляла нас перейти до їхньої хати, однак ми ухвалили лишитись в моїй, де стільки всяких українських ознак. Звичайно, такого гурту, де б зійшлися до купи українець, грузин, вірмен, перс, швед, словачка, чешка, маорі й людина, що визнає себе не належною до жодної національності, навряд чи можна було би зібрати десь у нас, в Полтаві. Страшенно ще мені було шкода, що між нами немає й мого дорогого ірландця.

Спочатку нам було незвичайно гарно. Особливо втішився Барильченко, побачивши борщ з часником. І казав, що він вже й забув, що на світі може існувати така "страва богів". Ну, через те, що в ньому була баранина та часник, і всім моїм азійським приятелям те було до смаку, тільки д-р Зуараб шкодував, що нема червоного перцю; пані хвалили мабуть через те, що самі готували, й тільки один Свенсен признався, що йому ця "амброзія видається занадто екзотичною". По обіді ми пили чай, а потім, як господині пішли прибирати посуд, ми всі поважно попивали "Claret and lemonad" і говорили на всякі теми.

Мені було незвичайно приємно: це ж бо вперше в житті я почував себе справжнім господарем, та й гурт моїх приятелів був дуже гарний, не якісь дітлахи — Куб, чи Тхір, що часом гостювали у мене в Полтаві.

Розмова найбільше точилася біля війни; кожен згадував свій рідний край, кожен намагався змалювати його найкращою землею в світі. Коли оповідав один, то здавалося, що найліпша сторона — його, коли починав другий, то вже найкращою стороною була інша. Я, як господар, мусив говорити по змозі менше, хоча мені теж кортіло розповісти дещо й про Україну, Полтаву, Київ, Ворсклу...

Нарешті Хахан почав оповідати про Куру. Спочатку він цілком поважно запевняв нас, що в Курі — чарівна вода: хто хоча б тільки один раз її напився, то так тужитиме за Грузією, що, куди б його не занесла доля, конче мусить вернутися на Кавказ. Ми

розуміли, що це — легенда, подібна на нашу про Євшан-зілля.

Але ж, після цього Хахан розійшовся й почав оповідати вже зовсім неможливі речі. Він говорив, що Кура може й не дуже широка, але ж має таку величезну глибину, як місцями Азовське море, й по ній ходять такі кораблі, що на 16 метрів їхній тулуб сидить у воді нижче ватерлінії.

Д-р Зуараб слухав, як звичайно, з легкою ввічливою усмішкою, ніби цікаву, але можливу річ. Свенсен нагнувся до вуха Барильченка, який широко всміхався. Я втримувався від сміху, бо й сам почував і бачив, що ніхто тому не вірить, але Папаянц, помітивши, що Хахан вже занадто забрехався й що Назар з Олафом з нього кепкують, раптом спалахнув, гупнув по столу кулаком й гукнув по-московському:

— Что врешь, как ишак? Да твой Кура курица вброд перейдут!

— А ти, маймун, малчи, кагда тебя ніхто не спрашивает! — спалахнув і Хахан. — Хател би я пасматреть, как ти, шайтан, перегадил би река Кура!

Папаянц не стерпів і приятелі завелися, та так, що вже ми й не знали, що нам казати.

Зуараб встав, потихеньку взяв свою склянку й відійшов до вікна, відкіля спокійно дивився на цю сцену. А ті палкі люди з вираженими очима стояли один напроти одного й торохтіли по столу кулаками так, що аж склянки підскакували. Барильченко з діловитим виглядом почав переносити склянки на інший стіл і, підійшовши до мене, шепнув:

— От, розкуражились, бісові діти!

Спочатку, однак, ми не встрявали в суперечку. Але потім підвівся Свенсен і, нічого не кажучи, захопив на руки Папаянца та й поставив його в куток хати лицем до стіни. Ми всі розсміялись, і непорозуміння скінчилось.

Ми знову посідали круг столу й почали просити Хахана, щоб нам заспівав, бо він має добрий голос. Він враз згодився й почав російський романс:

"і чо-орний хле-е-еб в абе-ед і ужін

Мо-оіх сра-а-астей не усипіт,

Мне-е поце-е-луй горя-а-чій нужен:

Во мне-е ци-игано-ов кровь к-і-іпіт!.."

— Хахан такой циган, как ти — кракадил! — вголос промовив Папаянц Свенсеніві.

Хахан враз урвав свій "чорний хлеб" і почав співати "Селімджан, Селімджан" — глузливу пісеньку, в якій висміюється вірменів. Пагтаянц блиснув очима й щось пробурмотів по своєму, а коли Хачан, не уймаючись проспівав:

"Кагда курица прайдьот,

Армянин с ума сайдьот",

Папаянц, крикнувши:

— Я тебе гаварил, чтоб ти мне етаго не пел, ти — мама дзагла!? — раптом плигнув, захопив звичайного ножа зі столу, й, мов тигр, кинувся на Хахана. Ми не встигли й оком моргнути, як здоровецький Хахан вже стояв коліном на грудях малого Папаянца й страшенно лаявся по-московському.

Вже гуртом ми розтягли в різні боки цих півнів, але у всіх було зіпсовано нашу добру напад. Зуараб почав прощатись, а за ним пішов Папаянц, далі — Свенсен і Хаханшвілі.

Ми zostалися лише з Назаром. Потім до нас зайшла господиня поспитати, що таке трапилось і чого був такий гармидер? Я замішався, але ж Барильченко відповів замість мене:

— То кавказці імітували свої військові забави.

Я тільки всміхнувся, бо подумав, що, якби в руках Папаянца опинився в той момент не тупий столовий ніж, а справжній кинджал, то "імітація" вийшла б така, що довелося б зазнайомитися й з сіднейською поліцією.

— А ви помітили,— спитав мене Барильченко, коли вийшла пані Вовалкова,— що, поки вони лаялись не дуже сердито, то говорили по своєму, а як розпалились,— враз перейшли на московську лайку?

— Помітив,— відповів я.— Ну, то що?

— А те,— сміючись, промовив він,— що всі народи з Росії, неминуче потребують московської мови для того, щоб зо смаком вилятися. З цього боку московська культура вище за всі інші!

Я щиро сміявся, бо не мав поводу сперечатись.

Ми ще довго сиділи з Барильченком, а він розповідав мені про свою літературну роботу — "Соціальні дива Австралії", яку вже кінчає. З того, що він розповідав, видно, що це буде незвичайно цікава річ. Бо, й справді, мабуть ніде в світі не ведеться так добре робітникам, як тут; а наш робочий люд це повинен знати!..

— — —

Знову мушу згадати про мою малу приятельку. Сьогодні вона настовхнула мене на такі думки, що мені раніш ніколи не приходили до голови. А було це так.

Вчора повернувся з мандрів наш кіт Бодрик. Десь він тинявся, як справжній заброда, або, як каже Ружичка — "тулак", майже два дні. Прийшов брудний, задрипаний, голодний, з передряпаним носом. Однак Руженка, незважаючи на такий непоказний вигляд свого мазунчика, вхопила його на руки, почала цілувати й навчати: "не стрімляй, Бодрику, носа до чужого проса!",— як колись навчав я її.

— Не займай того тулака,— говорила їй пані Їтка,— він брудний і мабуть понаносив бліх, які тебе й кусатимуть вночі.

Ружа з жалістю відіпхнула кота й почала звичайну розмову:

— А де він набрав бліх? А чого блохи кусаються? А нащо блохи взагалі? і т. д.

На перші два питання їй відповіла пані Вовалкова, а на третє сказала — "не знаю"! Але ж для Ружички не може бути відповіді "не знаю". Тоді вона підбігла до мене, поклати, як завше, свої пухкі рученята мені на плечі й почала допитувати "стричка". Я подумав і відповів:

— А блохи для того, щоб люди не забували, що треба завше бути чистими, бо від бруду люди й інші живі істоти хворіють.

Моя відповідь зацікавила й пана Богуша.

— А знаєте,— сказав він,— може це, й справді, так. Але ж нащо тоді існують в природі такі створіння, як, наприклад, комарі чи москіти?

Ми обоє замислились, а потім я знов надумав:

— А чи не на те, щоб людина не жила в нездорових, низьких, болотяних місцевостях, а вибирала б собі житло на горах, де добре повітря?

Я не знаю, чи це так, чи ні, але ж це навіває мені думки про те, що в природі все, навіть всяке плюгавство, навіть все те, що нам огидне й шкідливе,— має якесь своє розумне призначення...

І дивно, що подібні думки не приходили мені раніш, а тепер через оте Руженчине — "а, що, коли б?" та "чому?", "навіщо?",— я сам мушу більше й більше міркувати над звичайними, буденними речами, що постійно мене оточують. І, коли думаєш про всі оті дрібнички, яких раніш просто не помічав навколо себе,— то намагаєшся зрозуміти сенс їхнього існування, придивляєшся до їхніх властивостей, помічаєш їхнє місце поміж іншими й т. д., тобто взагалі стаєш уважнішим до всяких світових речей, робиш ті чи інші спостереження...

— — —

Ах! Який я щасливий!..

(Чи не комедія? — Замість написати — "який я радий", я написав цілком по-англійському, англійський зворот! Ох, одвикаю і я думати по своєму!)...

Так от, маю радість: вчора приїхав до Сиднею мій любий, милий, напіврідний містер Патрик.

Але він якось змінився, наче постарів, а в блакитних, ясних його очах наче притаївся сум... Та й не диво: стільки він мав неприємностей, стільки пережив різних турбот. Увесь час згадує нещасного Давида, від батьків якого одібрав листа, повного докорів та підозрінь, що він не доглянув їхньої дитини. Йому це страшенно болить, бо ж я й сам добре знаю, що він доглядав колегу, як рідного сина. Але він розуміє, що з одчаю та горя люди завжди стають несправедливими. Це,— каже він,— аксіома; через те, коли бачиш, що людина розумна й добра раптом стає несправедливою,— ніколи не слід на неї ображатись, а треба довідатись, чи немає в неї якогось тяжкого горя на серці. Горе здебільшого псує душу людини, а інші люди, ображені несправедливістю, ще дужче дратують серце того, вже й так нещасного, чоловіка...

В Японії містер Патрик дуже занудився, але не хотів відтіль їхати, поки не довідався, що його справоздання дійшли до Смоленського.

Але, який же це добрий чоловік! Він не забув і про мене! Знаючи з моїх листів, що я згубив всяку надію одібрати якусь звістку з дому, він доручив тому посланцеві, що віз його листи (один з вояків, що везли якісь військові приладдя до Росії), щоб той дав по київських українських газетах оповістку, що, мовляв, Максим Крушенко просить своїх приятелів написати йому й передати листи по такій-то адресі. Виявилось, що українських газет нема жодних, бо московська влада всі наші видання заборонила з перших днів війни. Однак той чоловік догадався й подав оповістку в київську російську газету, а її прочитали В'ячеслав В'ячеславович та Олекса Іванович. Останній — не

диво: він завжди читає все, що є в газеті. І от, я маю картку від Олексі Івановича та листа від Старушка.

* * *

"Дорогой Макс!

Не знаю, дойдет ли к тебе эта открытка, но делаю пробу. Коротко тебе скажу: переживаем большие испытания, но надеемся на благополучный конец. Мы живы, хотя сильно измучились. А я лично страшно утомлен: приходится, брат, работать за троих, отсутствующих.

Харитина постарела, прихварывает. Квартирант твой ушел на фронт, остались его жена и дети. Самзнай охромел: говорят, его кто-то сильно ударил по ногам.

Полтава заметно изменилась, но не в лучшую сторону. Очень хотелось бы знать, где ты теперь и все ли у тебя благополучно? Последнее твое письмо было из Кохигамы.

Целуем и обнимаем тебя я и Н. Твой А. К."

Я незвичайно був здивований, прочитавши цю картку: спочатку навіть не міг зрозуміти, як це Ол. Іванович пише до мене по-московському? Але, прочитавши листа В'яч. В'яч., зрозумів все. Це — історичний лист і через те лишаю його без перекладу. Виходить, українець не має права навіть написати рідною мовою поштової картки!..

Але ж бідні мої полтавці: й німечна Харитина, і хворий Самзнайчик! Який же це негідник пошкодив йому ноги? Нема вашого господаря — й нікому вас доглянути!..

* * *

Лист п. Старушка.

"Любий, мій юначе!

"Хотілося б мені, щоб цей лист дійшов до тебе, бо навряд чи ти там чув такі новини, які ми тепера переживаємо! Ну, тільки ж, коли він потрапить в лабеті цензури, то ті іродові харцизяки покажуться, а ти не визнаєш, що я тобі пишу. Отож, посилаю не просто тобі, а на адресу пана О'Фонеля, про якого ти мені так багато писав.

Кепські, брате мій, прийшли на нас часи! Завзялася чортова кацапня, не знать, чи й видержимо довго: чисто "гоненія Фараонові" доводиться тепер нам терпіти. Перш за все: замовкло наше слово, бо затулено нам рота, вирвано язика, й не те що якоїсь там газети по-своєму, навіть "Украинскую Жизнь", що видавалася в Москві по-кацапському,— й ту пристукнули. Дарма, що вона з приводу війни написала паскудство таке, що сором було читати порядному українцеві... На вулиці або на людях не можна й слова сказати, бо тепер вже немає й слова "Україна", а є тільки "юго-западный фронт"! Отож той, хто згадає те страшне слово,— зрадник і предатель Великої Росії! Гірш, як німець, бо німецьку мову було заборонено далеко пізніш, як українську. Все, що було нашого, взято "під надзор"; наших ліпших людей заарештовано й запроваджено туди, де козам роги правлять. Виперли й професора Михайла Сергійовича. Та що вже там рахувати? Вони ліпше порахують!

Уяви собі, щоб врятувати хоч що-небудь, довелося переробити Український Київський Клуб під лазарет, на якому написано "Родина"! Московська преса аж похлинається та мов на живіт вищить про мазепинську зраду. Жодної книжки не

можна видрукувати. Єдино, де ще можна почути рідне слово — це в наших книгарнях, що нидіють, в лазареті та в театрі, якого ще й досі не додумались зачинити, тільки заборонили друкувати афіші на жовтому папері з синьою крайкою, бо ж таки — крамола!

Бачив М. К., аж стогне: майже всіх ліпших акторів потягли рятувати "єдиную, неделимую", а друге — так і трусись, що втруть маку! Не повіриш, мій друже, як тяжко переживати всі ці знущання, особливо — мені, старому. Часами кортить вийти посеред Хрещатика й кричати: "Про-бі, рятуйте, хто в бога вірує!" Та тільки ж я знаю, що тепер таких вже немає, щоб у бога вірували! Наші теж всі припишкли. Поховалися у шпарки, як миші; гомонять по-своєму тільки пошепки. Швидко мабуть зовсім порозучуються. А чимало є навіть таких, що й лазарет обходять десятою стежкою. Бо — раби! Раби — й більш нічого.

Силу позабирали на фронт, сила порозбігалася по всяких щілинках — земських та городських союзах, шукаючи порятунку.

Ех, так темно на серці, що й не знаю, чи діждуся я просвітку. Знаю, що буде; вірю, що розвалить цю північну потвору, — але не маю віри, що я витерплю цей трудний час. Якось дуже постарів я, брате, постарів за цю коротку добу, здається, ще на двадцять років.

Дай же, Боже, щоб хоч ти дожив до Народного Свята й віддячив, чим зможеш, отим катам за нас старих, за нашу кривавицю та наші гіркі сльози!..

З Полтави мав звістки, що там нашим людям теж не мед. Олексу, здається, випруть з земства за "неблагонадійність". В твоїй хаті зміни нема. Влітку дещо трохи підлатали.

Був у мене твій монахинський приятель, оповідав про все: і як ти там жив, і як тікав. Його, здається, так само потягли на війну, не згадаю, хтось казав принагідно.

Бачив кілька разів і другого твого приятеля "Я". Вони вже більш не поїдуть до кацапів, бо батькові буде посада в тутешній політехніці. Розповідав і "Я" чимало про тебе, бо, виходить, що ти його добре інформував про свою подорож.

На всякий випадок, коли я прочитав твою оповістку, то послав йому поштою вирізок, бо вони живуть далеко, в трамвай тепер за москалями не влізеш, а моїм старим ногам ходити вже тяжко. Сподіваюся, що й він тобі напише.

Ну, бувай здоров. Не забувай своїх старих друзів та Рідної Неньки України. А буде якась нагода, — черкни докладно: де ти тепер і що з тобою?

Міцно тебе обнімаю й зичу всього найкращого.

Твій серцем, а сам знаєш, хто"

Що ж то за причина, що від Ярка ні рядочка? Може, перехопили?..

— — —

Давно вже я не брався за цей зшиток: аж пиллом він припав! Зате другий росте й росте. Містер Патрик вкупі зо мною переглянув першу частину й похвалив мене. Це піддало мені бадьорості й я тепер використовую кожну хвилину, щоб попрацювати. Цілими вечорами майже нікуди не виходжу, а все пишу та переписую... А сьогодні прийшов лист від пана Зуараба. Пише мені з Аделаїди, що скучив за мною й хотів би

вже побачитись. Та ще радить мені покинути мої ювелірні справи, а їхати до нього: пише, що йому треба секретаря, який би добре знав московської мови, й що я б йому дуже поміг привести до ладу всі його висліди в Австралії.

Порадився я з містером Патриком, а той теж умовляє поїхати. Він так само може поїхати туди, подивиться, чи не буде йому там роботи, бо в нього вже швидко вийдуть всі гроші. А там, каже, можна буде йому знайти посаду вчителя. По дорозі заїдемо до Мельбурну.

Ну, що ж? Їхати, так їхати! Я ще маю досить часу до початку осіннього семестру. Кімнату залишу за собою, а треба й Мельбурн та Аделаїду подивитись і не можна відмовляти панові Зуарабові, коли, й справді, я можу йому чимсь прислужитись.

Завтра піду прощатись з моїми сіднейськими приятелями. Особливо треба вже давно піти до Глоба, бо більш як два тижні я не годував його цукром!

— — —

Учора ми пішли з паном Патриком та Свенсенем до oberжї "Чорний Лебідь". І от, мій щирий працівник, що завжди мав таку незвичайну витривалість, на цей раз зіпсував собі славу. Коли він углядив, що ми з'явилися в дверях, а я ще його привітав рукою, то він раптом кинув свою працю й прожогом метнувся до мене. "Чорного Гаррі" в той момент не було біля плити й, поки ми примусили Глоба сісти на своє місце,— шматок баранини добренно підгорів з одного боку. В тій хвилині з'явився Гаррі й зняв страшну бучу, маючи намір віддубасити Глоба за його несовісне виконання своїх обов'язків. Я кинувся його рятувати. Тим часом хтось з гостей загукав, мов в рупор:

— Стій! Гей ти, чорний чорте! Коли тільки ти торкнеш собаку, то будеш мати діло зо мною, з Маком Флітом!

Ми спинились. Проти Гаррі виріс кремезний діггер, як ми потім дізнались,— американець, який підперся кулаками в боки й заявив:

— Сакредам! Мак Фліт не дозволить свавільно розправлятись з чесним робітником! Ми мусимо пам'ятати, що ми в Австралії, сто чортів!.. А тут існують третейські суди. Ми мусимо негайно розсудити справу, бо я вважаю, що Глоб не винуватий, або принаймні варт певного поменшення вини! Правду я говорю, джентльмени?

— Правду! Правду!..— зачулося зо всіх кутків.

— "Чорному" пора забувати свою капіталістичну Францію!

— Негайно зложити трибунал! — загукали всі гості.

Ми стояли ні в сих, ні в тих. Але ж швидко побачили, що нічого страшного не буде.

Робітники негайно вибрали суддів, нас запросили, як свідків, а також, щоб ми дали пояснення. Тим часом обвинувачений сидів на своїм стільці й раз-за-разом вимахував лапою по колесу.

Я з місця заявив, що беру цілком всю провину на себе, бо я зробив рух, якого Глоб міг не зрозуміти: я салютував йому, а він, видимо, помилився й подумав, що я його кличу.

Свідки заявили, що все було дійсно так, як я розповідаю, і, після короткої дебати, ухвалили виправдовуючий вирок Глобові, чесність і сумлінність якого було доведено

одноголосно всіма присутніми. Тоді я запропонував заплатити Чорному Гаррі всі збитки, але суд, довідавшись, що я — робітник, рішучо запротестував. Навпаки, було ухвалено таку резолюцію, що я не мав жодного наміру перешкоджати Глобові, а кожний джентльмен на моєму місці повинен би був зробити так само відносно свого приятеля, як зробив я.

Промова голови трибуналу, Мака Фліта, була дуже дотепною й такою веселою, що й сам Чорний Гаррі вилискував своїми білими зубами навіть тоді, коли суд присудив, щоб він поставив трибуналові бренді, бо деякі свідки довели, що негр встиг таки один раз цокнути безневинного "робітника" по його білому чолу тією ложкою, якою він виливає на печеню сік.

Ми щиро посміялися, й нарешті я таки поставив всім учасникам суду кларет з лимонадом, і ми примусили Гаррі випити з нами тост "за Австралію — рай робітників". А Глоб одібрав подвійний пайок цукру, позаяк для того, oprіч першого поводу, був і другий — наша розлука...

Крім того робітники заприсяглися, що, коли Глоб доживе до 60 літ, то вони допоминатимуться, щоб держава забезпечила йому спокійну старість, як і всім іншим старим робітникам Австралії.

* * *

Сьогодні ж, знову-таки з містером Патриком, ми були в гостях у Коддонів. Прийняли нас, як звичайно, дуже ласкаво й сердечно. Частували якоюсь національною потравою з овочів та запашних трав, потім ми співали пісень, грали в садочку, дивилися ще "докультурні" маорські вбрання. Нарешті нам подарували на пам'ятку по костяній стрілі, зробленій з кістки якоїсь риби й дуже гарно прикрашеній горорізьбою.

"Коші" живе знаменито й з кожним днем стає все більшим джентльменом. Белла запевняє, що принаймні він буде єдиним щасливцем свинячого кодла, доживе в неї до "преклонного віку" й, коли буде добре працювати, то, як і Глоб, на старість піде на "державну пенсію". Нарешті Коші при нас перевів всі свої вправи. Дійсно, це слухняна й мила животина. Він вже настільки вихований, що коли злазить на стільця, то спокійно сидить біля столу обіч зі своєю господинею, "побожно" дивиться на неї своїми малими, але розумними очима й "не кладе ноги на стіл".

Ми з містером Патриком жартували, що лише в Австралії нам довелося сидіти за одним столом з свинею, але ж вона поводитися далеко делікатніше, як багато знаних нам людей в Європі, або принаймні — в Росії.

Після Коддонів ми поїхали за одним заходом до панів Дуванів, де нас так само дуже мило гостювали. Я повернувся додому досить пізно, але, під впливом веселих вражень дня, мені й досі не хочеться спати. Завтра опівдні ми виїздимо до Аделаїди...

* * *

Між іншим я довідався, що тут навмисне не пускають дуже швидких потягів і через те на австралійських залізницях майже ніколи не буває катастроф. Правда, це залежить ще й від того, що тут взагалі не буває зморених тяжкою працею робітників, позаяк і всі ті, що служать на залізницях, так само працюють лише по вісім годин в

день і мають вільні дні в тижні.

Взагалі, по правді кажучи, тут люди працюють зовсім небагато, але зате всі вони веселі, дужі, сильні й загально-освічені та завзяті спортсмени. Вони мають досить часу, щоб думати не тільки про свій заробіток, а також і про своє самовиховання та здоров'я.

Ех! Що й казати: хороша це сторона! Може — мрію я — й у нас колись буде так.

І яким же тепер контрастом видається мені життя робітників в Японії. Там робітник — голодний, знесилений віл, а тут — пан свого діла. Там працює, та — не працює, а мучиться без відпочинку й тремтить, щоб пан його не вигнав, як непотрібного пса, — а тут не тільки йому самому ніхто не посміє вчинити якоїсь кривди, а він навіть не дозволить скривдити робочого собаки!..

Ну, пора спати! Уявляю собі, як завтра піду прощатись з моєю Ружичкою! От, буде плачу! Вона вже й сьогодні мені говорила:

— "А цо, кдиби, стичку, ти не єл?"

— — —

Ми виїхали з гостинного Сиднею увечері й їхали на Південь до Мельбурну тими частинами Австралії, що мають "найстарішу історію". Це — ті місця, де кілька десятків літ перед теперішнім часом були найбільш страхиття, бо там господарювали різноманітні злочинці та розбишаки, позаяк Англія раніш посилювала до Австралії своїх злочинців, як Росія — на Сахалін. І от, тут, під впливом благородної сучасної культури, з тих злочинців та англійських каторжан, яких сюди було вивезено більш ніж 82 000 душ, тепер утворився простий, вихований, гуманний народ, може, щасливіший за всі інші культурні народи світа. "От що, виходить, справжня воля!" — каже містер Патрик.

* * *

Мельбурн видався мені містом, цілком іншого характеру, як Сідней. Він не має тієї розкішної природної краси, що вбирає очі в Сиднею, бо лежить на мало згористій рівнині, досить одноманітній, і далеко від моря. Але зате Мельбурн виглядає куди пишніше за Сідней в своєму Сіті (осередку). Широченні, рівні, наче по лінійці вирізані, вулиці з алеями та бульварами скрізь чисто прибрано, особливо на Bourke-Street та Collins-Street. Великі будинки, між якими головну увагу звертає на себе парламент, що стоїть гордовито на пригорку. На ньому висока вежа, неначе на якомусь соборі, або на Празькому національному музею. Далі — ратуша, банки, урядові будинки — все це масивне й красно зроблене.

Місцеві люди кажуть, що Сідней — місто англійського консерватизму, тоді як Мельбурн — син поступової Америки, тільки кращий за американські міста, бо він — в Австралії! Взагалі кожне місто має свій патріотизм і, коли сіднейці з певною усмішкою говорять про "нудний Мельбурн", то мельбурнці з помітною погордою оповідають про "брудний Сідней".

Але ж не можна сказати, щоб і Мельбурн був дуже нудний, принаймні на перше враження. Його ботанічний садок повен чарівної краси, а від мальовничих рослин, від блакитної води, та від легких будівель — особливо палацу губернаторового — зостається враження художнього смаку й чарівної граціозності.

Велетенські ресторації, кафе, жвавий рух всякого роду екіпажів, широченні афіші про концерти та всякі розваги,— все це надає місту колориту справжньої великої столиці й свідчить про велике її оживлення. Здається, що це місто — столиця багатоміліонової держави, а тим часом майже половина всіх мешканців, що живуть в кантоні Вікторія, живе в самому Мельбурні.

Взагалі Австралія це — держава п'ятох великих міст. Коли я тепер дивлюся на мапу цієї "п'ятої землі світа" й бачу, як по ній розселилися люди, то вона мені уявляється якимсь атолом.

Величезна земля, розміром майже така, як західна Європа,— Австралія населена тільки по тій крайці, що пристає до океану, а всередині — піскувата пустиня, як та зелена вода посеред коралового кола. Не дивно ж, що й населення її майже в 7 чи 8 разів менше, як населення нашої України .

Не знаю, власне, чого я це записав і сюди, коли вже такі відомості записано в мою "працю" про Австралію. Тут же треба записати тільки про Мельбурн та подорож до Аделаїди.

В Мельбурні ми заглянули до місцевого етнографічного музею, де мене вразив величезний метеор — колосальний шматок заліза, що впав з неба в штаті Вікторія. Добра також галерея образів та статуй, а також всякі зразки промислових виробів. Загальний вигляд Громадської Книгозбірні, власне, її порталу, трохи нагадав мені будинок київського музею.

* * *

Ми збиралися пробути в Мельбурні лише один день, але довелося випадково затриматись ще на два. Коли ми сказали порт'є, що просимо дати нам рахунок, бо маємо завтра рано виїхати, то бувший там господар готелю "Menzies", в якому ми спинялись, дуже здивовано нас перепитав:

— Як? Завтра вранці виїхати? Та невже ж ви можете від'їхати напередодні Мельбурнського літнього свята?

— Якого свята? — спочатку не зрозуміли ми.

— Та відкіля ж ви, джентльмени? Невже ж ви не знаєте, що позавтра — одні з найвидатніших кінських бігів цього сезону? На Флемінгтонському іподромі буде не тільки вся Вікторія, не тільки люди зі всіх кінців Австралії, а також і чужоземні гості. А втім,— додав він, меланхолійно махнувши рукою,— в цім році на чужоземців, а особливо на англійців надія кепська. Джон Булль тепер сам "бігає" між Францією та Московією. Принаймні я ще сьогодні маю аж чотири не замовлених покої, чого не бувало, відколи стоїть мій дім.

Ми порадилися з містером Патриком і ухвалили, що нема рації не побачити того, що всі місцеві люди вважають за велике диво. І ми залишились. Того урочистого дня в переповненому потягу, що йшов за багатьма попередніми до славнозвісного Флемінгтонського іподрому, ми були в гурті різнорідних австралійських типів. За півгодини приїхали до величезного палацу, обсадженого різними мальовничими кущами та деревами, й пішли до велетенських, святочно прикрашених трибун, де

відбувалися біги. Народу було видимо-невидимо: повно й на трибунах, що розбігаються амфітеатром, і навколо, на пагорках, що оточують самий іподром.

Колосальні ресторації, сила всяких, незрозумілих мені установ, парки й всякі вигоди,— робили всю цю місцевість значним і многолюдним містом, яке незвичайно хвилювалось, кипіло, жило тільки тим, що робилось на кругових доріжках — "ристалищах". Дивлячись на цю картину, невільно запрошувалось порівняння з римським Колізеєм, про який я читав. Певне й там, сотки літ перед цим, на такі забави сходились десятки тисяч народу, який, хоча жив і мислив цілком інакше, як всі ці люди, але в цей момент мав ті ж самісінькі почування, як сьогоднішні австралійці..

Можливо, що в цім незчисленним гурті людей було тільки двоє таких "дикунів", що зовсім не цікавились наслідками бігу, не хотіли знати, хто такий жокей в жовто-фіяловій сорочці, а хто в — червоно-білій; кому належитьс'я й як зветься худорлява, сіра, мов сталева, кобила, а також, чи вона когось випередить, чи — навпаки — її оббіжать інші. Ті дикуни були ми — я й містер О'Фонель. Я чогось взагалі не маю великого захопання в коней, бо я ніколи не мав з ними жодного стосунку, хоча вже чув не раз, що тут — знамениті коні, а містер каже, що він розуміє тільки той спорт, в якому безпосередньо беруть участь люди, а звірів найкраще дивитися тоді, коли вони собі бавляться без жодних приписів на волі.

Через те ми пересиділи тільки один відділ бігів, а потім пішли роздивлятися установи іподрому; добре пообідали, з'їли чудовий овочевий салат і з першим потягом повернули до Мельбурна, відкіля і виїхали того ж вечора до Аделаїди, в Південну Австралію.

Варто зазначити, що коли ми розповідали панові Зуарабові, як ми байдужно поставились до кінського свята в Мельбурні, то він тільки знизав плечима й промовив:

— Чого ж ви сподівалися, панове? Хіба ж ви раніш не знали, що один кінь біжить швидше, а другий тихше?

— Знали,— жартом відповів містер,— але ж нам кортіло в тому ще раз переконатися.

Однак потім виявилось, що пан Зуараб тільки прикидався: він любить коней і добре на них розуміється.

* * *

Дорога до Аделаїди нудна. Принаймні, поки ще не стемніло, ми бачили одноманітні рівнини, зарослі невисоким лісом, або золотисті ниви з густим, високим хлібом. Часами це нагадувало мені поля України, тільки в них і частки нема тієї нашої краси.

Ми проїхали Баларат,— колись головне місце добування австралійського золота, по якому лишилося тепер багато споминів...

Коли ж ми під'їздили до Аделаїди, то вже побачили інші краєвиди. Кручена колія поринала в померанцевих садах, пробігала поміж великих виноградників, великих, чудових садів та широких ланів, що розкинулись в долині поміж гір Mount Lofty. В цих красних садках, в рівнині стоїть і Аделаїда,— місто, менше за Мельбурн, але ж гарненьке, чистеньке й незвичайно спокійне.

На двірці нас зустрів пан д-р Зуараб. Він дуже зрадів, побачивши зо мною й містера О'Фонеля, про якого я навмисне йому не телеграфував. Автомобілем він відвіз нас до готелю, де для нас вже було замовлено добру кімнату.

Цілий вечір ми проговорили, ділячись своїми враженнями, яких набралися в чужій, цікавій стороні. Очевидно, д-р Зуараб був настільки нам радий, що навіть вийшов зі своєї звичайної рівноваги й врешті почав співати. Ніколи ми не думали, що він має такого м'якого й високого баритона й так мистецьки співає. Для мене це було чистою радістю, бо, здається, після Монахина я вже не чув такого доброго співу. Хахана ж і порівняти не можна. Я просто аж млів від задоволення, особливо, коли пан Зуараб заспівав своїх рідних, перських пісень, що мають задумливий характер, неначе подібний до наших степових, чумацьких мелодій.

Потім ми увесь час чіплялись до нього, щоб він переклав ті слова на зрозумілу нам мову. І тоді ми довідались, які вони граціозні й поетичні. Переважно в них говориться про соловейка й троянду. Найбільш мені подобалась ця пісня, що я силкувався перекласти на нашу мову. Та, на жаль, з віршами мені не пощастило, дарма, що, бувало, В'ячеслав В'ячеславович говорив не раз, що кожний грамотний українець неодмінно пише вірші та драми. Я ще драм не писав ніколи, а вірші спробував вперше й цілком безнадійно: тільки дурно засмоктав олівця. Отож, запишу краще прозою, а буде колись час та натхнення (авжеж!), то оброблю ліпше на спомин про пана Іскандера-Огли.

Пісня д-ра Зуараба.

"Під темним верхів'ям густих кипарисів плаче-співає сумний Соловейко.

Плаче він гірко і тужить: кличе чарівну Троянду.

А ніч таємничо ховає красуню-Троянду розкішну,—

й не бачить її Соловейко...

Не бачить; гадає: згубив! І, тужно сумуючи, плаче-співає...

— Не плач, не ридай, Соловейку-співаче,

бо я уже плачу давно!..

* * *

"По мертвих, попалених сонцем, блискучих, неначе шовкових,

пустинях солоних скаржитись, стогоном-стогне Вітер бездомний.

Він виє і рветься, як раб, як невільник, в кайдани тяжкої закутий...

— Не плач, буйний Вітре! Ти ж — вільний!

Для тебе світ білий широко послався. Гуляй собі всюди: ти ж всюди полинати можеш!

Не плач, не ридай, вільний Вітре,

бо я уже плачу давно!..

* * *

На берег просторого моря за хвилию хвиля біжить-набігає

і з тихим плачем, мов грудьми припадає, вдовиця!

Білою піною б'ється, сльозами пісок умиває, вмирає у морі...

— Не плач, біла Хвиле! Ти ж знову у море широке і вільне вертаєш!
Не плач, не ридай, Морська Хвиле:
бо я уже плачу давно!..

* * *

Я плачу давно вже. Я плачу, бо люба красуня, за квітку-Троянду гарніша, ховає від мене чарівнеє личко.

Мені день видається темніше від гупої ночі; від смутної, чорної ночі в тіні кипарисів.

Я — раб, у кайдани сповитий; невільник, закутий коханням.

Воно мене сушить і палить страшніше, ніж вітер жагучий в солоній пустині...

А я, мов та хвиля морська, все знову і знову вертаю, вертаю з плачем до коханки своєї —

і там, біля ніжок її умираю!..

* * *

Не плач же ти, Вітре мій, вільний і буйний;

не ридай, Соловейко-співаче, солодко-прекрасний;

ти, Хвиле морська, вдовице, затихни й не лий своїх сліз біло-ніжних...

Не плачте ви всі! Бо що ваші сльози, коли я ридаю

та плачу давно й... безнадійно!..

* * *

Гільдхен, моя голубонько! Чи ти чуєш ці чарівні слова? Тобі, за безмежний океан, посилаю я їх!..

— — —

А в Європі зовсім показалися люди! Що там діється, що там робиться! Я вже й не згадую про те, що Чорногорія та Бельгія оповістили війну туркам та що турки обстрілюють Крим. Добре ще, що хоч Персія зостається нейтральною, чому дуже радіє пан Зуараб. Але ж, чого те варто, коли газети сповіщають, що вже 77% всієї європейської території в стані війни. Подумати! Це ж простір землі, в кілька разів більший за всю Австралію, й там люди ні про що інше не думають, як тільки про те, щоб по змозі вибити більше ворогів, та й навіть не ворогів, а тільки людей іншої національності...

Але ж це європейське безумство перекинулося вже й до нас: і тут, як пишуть сьогоднішні газети, майже 90% всієї робочої людності зайнято працею для війни. Крім того наша (тутешня тобто) флота ще на початку вересня зайняла Нову Гвінею.

Далі — в Європі 69% всього людства — в стані війни, а по цілому світі 890 мільйонів людей вже зачепила ця страшна, не тільки європейська, а всесвітня війна!

Вселюдське безумство, у яке не можна вдуматись і страшно вдумуватись!..

Кораблі поринають один за одним на дно океану; сотки аеропланів горять в повітрі й падають з-за хмар на землю; чорні хмари порохового диму застилають небо й роблять з дня ніч; гинуть чудові будинки — неоцінімі пам'ятки архітектури; гинуть колекції, бібліотеки, всякі інші здобутки людської культури, що творилися протягом тисячоліть;

а кров людська тече річками!..

Страшно читати в газетах, як знищено цілу низку квітучих міст, знищено частково, або й цілком, дощенту. Найбільше потерпіла Бельгія та Франція. В Лувені розвалено чудовий собор Св. Петра, один з найкращих готичних соборів Європи. Стародавній Лувенський університет розбито: zostались тільки купи каміння, а разом з тим згинула й вся його знаменита книгозбірня. Лувен взагалі виглядає так, неначе там пройшов страшний землетрус. Так само знищено Дінан. Од міста Візи також не зосталось нічого. Те ж саме сталося з містами Diest, Wavre, Aerschof і т. д. і т. д. І це все, ніби за те, щоб покарати якогось серба, що вбив австрійського принця. А бодай би ви, всі принці світа, виздыхали ще маленькими, як бувало говорить Харитина!..

Вже давно минули ті три місяці, за які (так думали всі розумні люди) скінчиться війна. А тепер уже всі говорять, що раніш весни кінця не чекати. А чи ж буде й весною?!

В газетах майже нічого немає про наші землі, про наших людей. Читаєш тільки, що те, або інше місто в Галичині переходить з рук австрійських до рук російських. А що то визначає? Скільки крові, жертв і нещастя людського коштує той перехід — про те в газетах не пишуть, і хто все те знає?!

* * *

Коли ми їздили з паном Зуарабом по вівчарських товнах (містечках), в напрямі гори "Костюшко",— я знову здивався з українцями. Але ці так само вже зовсім поавстраліїлись, майже забули мови, так само пам'ятають уривки деяких пісень, прислів'я, приказки та додержують святочних звичаїв старого краю. І, не зважаючи на те, що живуть вони дуже добре, заможні й все мають,— все-таки зустріч з ними викликала у мене якесь почуття суму. Коли повмирають старі, а зостанеться тільки молодь, що вже тут народилася,— то, певне, вони й не згадають, хто вони й відкіля... І от, один з них, старий вже дід, говорив, що настає час нашого визволення.

— Це вже приходить кришка полякам,— говорив він.— Не буде вже русинів та малоросів, будуть всі українці! Бо Московський цар одніме в поляків Галичину й приєднає її до Вкраїни.

— Ні, дідусю, під Москвою буде погано,— запротестував я.— От же Богдан Хмельницький віддав був Україну під Московського царя, та й якого ми зазнали через те лиха!

Але дідусь доводив своє й я не міг його переконати.

— Отож, молоді всі такі! — говорив він з роздратованням — все на німця та турка покладаються. Вигадали, кажуть тепера якийсь "Союз визволення України", щоб визволяти вкупі з німцями. Так ті визволять! Так само, як і австріяки, віддадуть нас полякам, або жидам...

Одне тільки й цікаво, що я там довідався, це те, що в Німеччині засновано "Союз визволення України". Певне в переїзді я цю звістку проморгав. Конче мушу знати, що й як,— і сьогодні ж пишу Барильченкові, який такої вже новини не пропустить!

— — —

Вчора увечері ми сиділи з містером Патриком та д-ром Зуарабом в Англійському клубі, читали газети й пили каву.

— А знаєте, мої панове,— сказав п. Зуараб, відкладаючи набік газету,— я чимдуж глибше переконуюсь, що й всі ми, власне — увесь світ, починаючи в самого Вільгельма II-го, всі дуже гірко помилились. План війни було добре опрацьовано, але в нього втрапила незначна ніби дрібниця — опір малої Бельгії, й ця дрібниця зіпсувала всі малюнки німецьким стратегам. Коли б в пащі Вільгельмовій не застрягла оця кістка, як тут дотепно намальовано,— то може, й справді, війна вже б скінчилася. А тепер, принаймні для мене нема сумніву, що вона затягнеться надовго, можливо, що на кілька років.

— Ну-ну,— почав сперечатись містер.— Всі ж ми бачимо, що у німців, а особливо у австрійців дуже кепсько, й вони швидко почнуть шукати замирення.

— Додайте: коли читати англійські газети! Може німцям, і справді, тяжко, я того не знаю, але ж певен, що по їхніх газетах — ще гірше Франції та Росії. Та, нарешті, коли б німцям довелося вмирати,— бо не виграти війни, виходить, майже вмерти,— вони вмиратимуть довго, принаймні 4-5 літ.

Нам це видалося неймовірним і ми дуже завзято сперечались. Нарешті пан Зуараб сказав:

— Та, бачите, я ж — нейтральний і не бажаю успіху ні тим, ні другим. Мені лише ходить про те, щоб, уявляючи собі становище, я нарешті знав, що мені самому робити далі? Я тільки бачу одно: становити склади нашого товариства в Австралії — це сьогодні річ не мудра. Сидіти мені без діла й чекати, коли виясниться,— так само я не звик. Виходить, треба визнати, що я не в добрий час видався в дорогу, й мушу виправити свою помилку. Отож, я хочу їхати додому.

Ми почали його переконувати, щоб він підождав ще, але він заявив, що вирішення його остаточне.

— Все, що нашому товариству треба для підготовки справи,— я зробив. Всю потрібну частину Австралії я об'їздив. Ще варто заглянути на кілька днів до Нової Зеландії,— й тоді я поїду, звідкіль приїхав. Ви, джентльмени, тут так само без діла. Як сидіти аби чого в Аделаїді, то зробіть мені товариство: поїдемо гуртом на два-три тижні до Окленду та Веллінгтону. Я зроблю діло, а ви — приємну прогулянку. А ви, пане секретарю,— звернувся він до мене,— будете мені потрібні й там. Тим-то вас я запрошую "в службовому порядку".

— Я завжди готов виконати службові накази свого патрона! — також жартом відповів я.— Коли мушу бути в порту?

— А я — безробітний, то мені так само однаково,— промовив містер.— Одне тільки: мушу запитати своєї каси. Мені з осені тут дещо обіцяють. Але треба протриматись до осені.

— Любий містере! — озвався я.— Дозвольте мені зробити вам на вибір дві пропозиції. Перша: пропоную вам визичити у мене, скільки ви потребуєте. Віддасте, коли заробите. Друга: їдьте за секретаря д-ра Зуараба, а я поїду, як безробітний турист.

А коли хочете зробити мені ласку,— прийміть обидві мої пропозиції.

— Славно! Дуже славно! — сказав д-р Зуараб.

Спочатку містер О'Фонель вагався й відмовлявся, але ми на нього напосілись, й справу полагоджено. Ми були дуже раді, тим більше, що перед цим містер говорив, як його цікавить подивитись на Новозеландські фіорди, що нібито дуже нагадують Скандинавські...

І от, завтра ми виїдемо до Нової Зеландії — шостої провінції Океанійської.

— — —

Великі бурі я вже спробував на океані, але ж те, що ми пережили за чотири дні плавання до Нової Зеландії, не можна порівняти ні з чим! Досить занотувати, що останні два дні я нічого не їв, а здається ж, що вже й не боюся хуртовин. Часами здавалося, що ми неминуче загинемо. Досить великий корабель "Тасманія" поринав у воду просто з головою; а стіни так страшенно тріщали під безумними ударами хвиль, які гриміли, як постріли з гармат,— що кожную хвилину можна було сподіватися пірнути на дно.

От, так море! Тепер я розумію, чого його прозивають "скаженим Тасмановим Морем"! Уявляю собі, як же той нещасний, (а може — занадто щасливий?!) Тасман міг плавати по ньому на своїх парусових кораблях?!..

Ну, та вже ж якось ми приїхали! Вчора ще всередині в мені сиділи якісь коти, але вже сьогодні почуваю себе добре. Я тепер з насолодою п'ю чудове повітря Окленда. Одне тільки трохи лякає, чи не доведеться того ж зазнати й на повороті?..

До речі, варт записати, що під час цієї подорожі, за кілька годин до в'їзду в Оклендську бухту, в другій класі помер якийсь дідусь — іспанець. Так на нього вплинула ця страшна хуртовина! Помер він, правда, не від морської хвороби, від якої взагалі не вмирають, але ж ця хвороба допомогла всім тим його немочам, що він придбав на суходолі, й він скінчив своє життя на кораблі... Сьогодні місцеві газети пишуть про це, а також і про ті страхіття, яких зазнала наша "Тасманія". Видимо, що навіть для цього моря це була не дуже звичайна буря!

* * *

Оклендська затока — чарівної краси. Гарне й саме місто, з широкими центральними вулицями, цілком європейського вигляду. Але ж, як і взагалі в Австралії,— європейський характер міста можна бачити лише в осередку, а за центром — затишне, потонуле в садках, спокійне село з невеликими будинками, кожний — на одну родину. Навколо чудові пагорки й верхів'я гір, з найбільш визначною вершиною "Mount Eden", з якої відкривається незвичайно широкий мальовничий погляд.

Я й сам знаю, що це буде велика, як то кажуть, натяжка,— але мені кортить порівняти Окленд з Полтавою. До цього підбиває найбільше те рівно-спокійне життя, якесь надто лагідно-ліниве, що кидається у вічі з першого погляду. До 9-ої години ранку воно ніби ще не починалося, о 5-ій годині увечері воно ніби вже скінчилось. Подібно, як і у нас, у Полтаві.

Тут ще більш, як в австралійських містах, додержують святочного відпочинку, який фактично триває два дні на тиждень: повну неділю й майже всю суботу, бо в суботу

працюють лише з 10-ої до 12-ої години. А в будень, від п'ятої години в центрі майже нема людей: всі живуть по своїх домах-дачах і не потребують тинятись по вулицях з замкнутими крамницями. Хіба-що увечері йдуть до кіно, чи до театру.

Сьогодні вранці ми навідалися до тих фірм, що треба було панові Зуарабові, заходили також до урядових інституцій і — властиво — зробили все. Маємо з містером на вечір працю, а завтра поїдемо до Новозеландських гарячих джерел на Роторуа, де в певний час збирається туристичний люд зо всього світу. Подивимось одне з найбільших див Нової Зеландії, її гейзери, вічну кухню, що не вгаваючи кипить та варить в самій землі, не потребуючи жодного посуду.

— — —

Прецікава й якась таємнича картина цих паруючих озер та водограїв з окропу! Скільки шуму, галасу, булькання, вибухів: справді — якась велетенська пекарка чи фабрика, або мале пекло на поверху землі. Неначе в озерці сидить під сподом якийсь сатана й дме бульби з болота, а ті бульби лускають, сичать, кавчать, чвакають і чвакають без кінця. Над ними куриться нудна сірчана пара. Часом з такого озера піднімається білий паруючий стовп окропу, такого гарячого, що хоч зразу заварюй чай!

До гейзерів провадили нас маорські дівчатка. У деяких були такі, як я вже бачив у Коддонів, накривки-плащі з тутешнього льону з темними хвостиками. Чорняві дівчатка дуже веселі, балакучі й з гарненькими личками. Однак сама місцевість, де киплять ті гейзери, невесела. Це — безкрая пустиня з не дуже високими пагорками — погаслими сопками.

Що мені подобалося, це тутешні поштові порядки. На дерево набито поштову скриньку, а в тій скриньці покладено кореспонденцію про місцевих людей. Кожен сам собі йде до тієї скриньки, шукає своєї пошти, чи кладе ту, що хоче відіслати, і йде собі далі...

В цій подорожі на гейзери ми чимало зустрічали маорів, і мені довелося бачити кількох старих, татуірованих людей. Але вони вже не мають свого давнього колориту, у кожного можна помітити щось європейського чи в одягу, чи в речах, що він з собою має. Наприклад, іде такий патріарх з розкресленим синіми спіралями обличчям, в своїй мальовничій киреї з пір'я ківі-ківі, з чудово вирізаною патерицею в одній руці, а в другій — несе синій емальований бідон на молоко! А інший такий же "дикун" дуже майстерно відкушує кінчик доброї сигари й сірничком її запалює, як справжній денді.

Взагалі, як нам тут казали,— все європейське чи американське дуже помітно й швидко виживає з Нової Зеландії її властиве, давнє, дике. Навіть звірі та птиці, яких сюди навезено зо всіх країв світа, так тут розповсюджуються, що — так само, як і люди європейських пород,— захоплюють всі місця, де колись жили та співали інші, тепер вже вимерлі хазяїни цих земель. Колись тут були дивовижні оперені велетні, безкрилі готорніси, моа, що були вдвічі більші зростом за людину; безліч ківі, сила різнорідних папуг, і таке інше. А тепер тут літають голуби, цілими хмарами горобці й тому подібні старі знайомці. Так само сталося і з звіриною: тепер не так легко побачити кенгуру чи якусь величезну ящірку, але ж трусиків стільки, що їх навмисне

мусять труїти, аби вони не псували посівів та садовини. Та, що там говорити про велетенських птиць, про ящерів, про звірів, коли навіть місцеву муху забила ота звичайна, набридлива європейська муха!..

І тільки, здається, одна, знайома й приємна нам пташинка не могла жити, "як емігрант", в цій, чужій їй стороні. Це — ластівка. Скільки не привозили їх з Європи,— вони всі тут вимирають. Говорять, що це через те, що немає тут таких мошок, (гнусу), котрі б високо літали в повітрі... Але, певно, знайдеться згодом хтось такий, що привезе й мошок, а тоді й ластівка переселиться до цих країв...

Знову я тут почув, як вигравають свою нехитру пісню оркестри цикад. Власне, я їх чув і в Єгипті, але не бачив зблизька. А тут їх чимало. І, коли ми посідали під деревом у затінку, одна з цих великих мух, чи певніше — оводів, бо вони подібні й на гедзів,— вилізла мені на рукав. Вона довго сиділа й своїми булькатими очима дивилася на мене. А я дивився на її крила, тверді, як ті пластинки, якими грають на мандоліні: одне — довше, а друге — коротше. От цим, занадто простим і нескладним інструментом цикада й виграває таку ж просту й нескладну пісню, що здалеку видається одноманітним бриньканням на одній струні. Мушу сказати, що наші цвіркуни виспівують своїми ніжками далеко мелодійніше й не менш майстерно. А ці, мов та дівка з приказки, якій казали: — "Погано ж ти, дівчино, співаєш!",— а вона відповідає: — "Так зате довго!"...

Але я збочив: такі замітки не належаться до цього зшитку. А втім нехай, не буду викреслювати.

* * *

Тепер ми — у Ваїракі, де добре викупались в теплому озері, виспимось і завтра помандруємо далі на Веллінгтон. Пан Зуаруб говорить, що ще далі — на Південний Острів Зеландії, навряд чи поїдемо. Його турбують новини з війни та наростаюча небезпека в морі й він хоче якнайшвидше виїхати. Ми з містером також хочемо вертати до діла, що стоїть перед нами, бо йому потрібен заробіток, а мені кортить докінчити свою книжку та нарешті сісти за науку. Щодалі упливає час й що більше я бачу світа, тим більше з жалем почуваю, як бракує мені основної освіти...

* * *

А звістки з війни жорстокі. Сьогодні (9-го листопада) повідомляють про морський бій біля Фолклендських Островів (Тихий Океан, на півдні Америки), де знищено аж чотири велетенські німецькі дредноути, а між ними й "Лейпцига", якого я бачив на малюнках в Монахині. Звістки ж про те, що й навколо Австралії наростають військові події, після виступу австралійської флоти на Каролінські та Маршальські Острови,— все більше починають бентежити д-ра Зуараба. Та він каже правду, що поки в нього не було готової думки, то це все його менше обходило, як тепер, коли вже вирішив конче їхати. Він сподівається, що німці, коли їм прийдеться зовсім круто, випустять у всі моря свої підводні човни, яких у них зовсім не так мало, як колись казав нам пан Геб. А коли б таке сталося, то може зовсім спинитися всякий рух по морях.

— — —

Знову проїхали пустопорожніми землями, по яких ходять в дротяних загородах

величезні отари овець та — часом — свині. Коли-не-коли натрапить око на якийсь хуторець чи селище. Власне, тут нема того, що ми звикли вважати за село. Це — властиво — окремі хutorянські оселі, ("фарми"), що часом мають по кілька подвір, обсаджених деревами європейськими й екзотичними. Виглядають вони, як оази в пустині, що зрештою викликає невільний сум і наповняє душу якоюсь безнадійністю. Раніш, коли я, бувало, десь їду й побачу з вікна вагона чи з пароплава якусь гарну тиху місцевість, мені завжди несвідомо кортіло: от, якби тут жити!.. Але в цих місцях виникають думки, якраз протилежні: не дай, Боже, тут жити! Пан Зуараб каже, що, тільки проїхавши по цих безлюдних землях Нової Зеландії, Квінсленда та Північної Австралії, зрозумієш, чого майже все життя австралійських колоній зосереджується в 6-7 великих містах. В провінції на цих фармах — така безнадійна одноманітність, що навіть хворобу можна вважати за розвагу!

Щось подібне, як в Австралії, є й на Новій Зеландії, де людність так само тікає з провінцій до більших міст — Веллінгтону, Окленду та інших. Не диво ж, що земля Зеландська виглядає такою порожньою. На просторі, що дорівнюється Італії, живе всього коло півтора мільйонів мешканців, тим часом, як в Італії — 36 000 000 душ.

Тим-то ці землі, а особливо Нова Зеландія, повні робітників, а не селянства. А робітники, що позбирались по головних містах, уявляючи собою незвичайно добре зорганізований гурт, керують тут всім життям. Тому-то й зовуть Австралію взагалі, а тим більше Нову Зеландію — "робітничим раєм", бо тут існує вже майже справжній соціалізм ("державний" — як каже Назар). І тутешнє робітництво робить такі політичні спроби, що згодом їх неодмінно мусить використати й стара, уперта в старих звичаях, Європа. Всі тутешні люди тримаються тієї думки.

І, справді, тут пани — не "пани", а — робітники. Живуть вони дуже добре, як це я й сам бачив і у своїх приятелів в Сіднею, й поміж земляками. Заробляють багато грошей, мають багато вільного часу, що вживають не тільки для відпочинку, а для самоосвіти та спорту; можуть не боятись про старість, бо держава сама про них попiклується після того, як чоловік доживає до 60 чи 65 років і стає нездатний працювати. Тим-то й наші люди, що дома були або ж простими селянами, або темними, затурканими й безправними рабами фабрикантів,— стали тут зовсім іншими. Отож, і не диво, що майже ніхто з них не хоче вертати звідціль до Старого Краю, хоча більшість старих і почувають тугу...

* * *

Ну, що ж я напишу про Веллінгтон? Австралійське типове місто з чудовим, величезним портом; гарними, грандіозними будовами в Сіті; окремими хатками, похованими в садках передмість; з силою велосипедистів, з вигідними трамваями і т. д.

Завтра їдемо через протоку Кука до порту Нельсон, а відтіль — знову до Сіднею. Аби тільки не хитало, як минулого разу!

От, на цьому й кінчається моя подорож по Новій Зеландії, про яку я, власне, нічого й не записав. І невільно подумав: ну, що якби я на якомусь килимі-самольоті перелетів був сюди просто безпосередньо з Києва? Та ж, коли я про Львів, Краків і тому подібні

міста записував десятки сторінок в своєму зшитку, то про Океанію я б написав напевне два, чи три таких зошитів, як цей. А тим часом більш півроку життя в такому цікавому краю — й неповний зшиток записок! Мабуть у мене вже притупився смак до подорожей, або ж я таку силу бачив цікавого, що не багато вже явищ спиняють на собі мою пильну увагу?!..

— — —

Минуло майже два місяці з тою часу, як я виїхав був з Сіднею. А тепер, коли я оглядаюсь назад, то видається, ніби я пробув тут всього два дні: так швидко пробіг час в цікавих переїздах, про які зосталося в пам'яті сила згадок...

За цей час зайшли великі зміни, що торкаються й мого особистого життя. Я дуже осиротів. Насамперед нема вже тут мого милого джентльмена, д-ра Зуараба Іскандера: він виїхав додому. Містера Патрика покликали земляки до Thursday Island, де він матиме для себе добру працю. Свенсен випав до Chillaroo, відкіль пише, що вже досить використав своє перебування в Австралії, але не знає, як доїхати додому. Хаханшвілі подався перший через Сибір на Кавказ. Лишив мені теплого листа, в якому говорить, що вже годі їсти райські ананаси, час пошукати айви, залізної айви, якою він хоче пригостити "прекраснодушних богоносителей російських". Том вирішив записатись добровольцем до флоти й їхати до Європи. Каже, що вдруге може не дочекатись такої нагоди.

Навіть Ружички нема дома, бо вона поїхала з мамою до земляків десь на річці Murray. Кожного дня чекаю Барильченка, який мені писав до Аделаїди, що часом до нього починає підкрадатись раніш йому незнайома туга "за рідним краєм"(!) Він не називає того краю, але я розумію, про що він говорить, зазначаючи, що надходить час, коли треба буде прикласти всі руки до праці. В листі,— каже,— всього не напишеш, а при зустрічі має що розповісти цікавого. Тоді ж обіцяє розказати все, що знає про "Союз визволення України". До того ж він одібрав якогось листа з Англії, з якою фактично перервано тепер зносини, бо кабелі всі перерізано...

І від всього цього, що я — сам собі, що став якийсь самотній,— у мене порожньо на душі, якась струна тоскно бринить десь глибоко-глибоко, мов цикада, й викликає почуття суму. Тяжко щось робити. Кудись тягне, кортить чогось значного, але я боюся назвати чого, сказати собі самому, чого хоче моя душа.

Піду хоч до Папаянца, який так само повісив носа. Але ж йому поки що нема дороги додому; мусить чекати, коли й як скінчиться війна...

— — —

Папаянца не застав: теж десь блукає... Зайшов до кіно: сцени з війни; топлять пароплави, чорний дім вибухів, полонені, розірвані коні й люди, зруйновані будинки... І від цих образів вже дійсно незносіма туга розлилася по всьому серцю... Просто не знаходжу собі місця. Принаймні буду щось писати, аби не сидіти без діла та не зважати на свої тужливі думки... Але, що записати?.. Запишу на пам'ятку про д-ра Зуабара, як він розповідав мені історію австралійського вівчарства. Це — велика річ для добробуту тутешнього громадянства, а, крім того, оповідання видалося мені цікавим.

Думка поставити в Австралії справу вівчарську, що тепер досягає велетенських розмірів в цій землі, належиться англійському офіцерові Мак-Артурові.

Року 1794-го здобув він 60 овець, яких ще майже тоді не знали в Австралії. Привіз йому тих кудлатих піонерів корабель з Індії (з Бенгалії), а потім ще добув він кілька ірландських баранів. З незвичайною упертістю почав Артур не тільки пестити їх, а й силкувався довести поліпшення своєї отари так, щоб вона давала йому кращу вовну. Але ж це було не легко зробити, позаяк вівці тих порід не дають доброго руна. Вже Мак-Артур почав думати, що з його праці нічого путнього не вийде, тим більше, що його товариші глузували з нього — з офіцера, що став пастухом.

Але ж якось в Сіднеї Мак-Артур здибав свого давнього товариша, капітана якогось військового корабля, що мав швидко поїхати до Африки, а відтіль знову негайно повернути до Австралії. Нагода привезти добрих овець була незвичайна. По довгому проханні пощастило Артурові умотити приятеля, щоб він згодився привезти йому заводських овець з Африки. Через який час щастя йому усміхнулося: капітан таки виконав свою обітницю й привіз Артурові трьох баранів та п'ять ярк "шпанки" (іспанських мериносів). З тієї невеличкої овечої родини й пішло відоме тепер на весь світ австралійське вівчарство. Вже після того Мак-Артур сам двічі їздив до Англії за новими вівцями й нарешті добився у англійської влади, що вона дала йому дурно 5000 акрів землі (там, де тепер місто Кедмен) біля Сіднею, щоб він поставив велике хазяйство вівчарське.

Але ж перше, ніж дістати ту землю, довелося Артурові зазнати чимало лиха. Один з австралійських губернаторів, що вважав непристойним займатися офіцерові пастушеством, навмисне знущався з цього упертого "вівчаря" і нарешті запроторив його до в'язниці. Але з цього вийшла несподівана річ. Товариші Артурові, що хоча й глузували з його заохання вівцями, коли довідалися про несправедливу над ним кару,— всі до одного повстали, підняли військо й вкупі з ним, з прапорами та музиками виступили в похід проти губернатора. Скінчилося повстання тим, що завзятого губернатора, який вже досить залив за шкуру сала всім австралійцям, повстанці скинули, визволили Мак-Артура, а натомість посадовили до в'язниці самого губернатора.

Фактично, це була справжня революція, хоча ніби й "овеча", як про неї кажуть, яка чомусь пригадує мені наші "кашоварні" семінарські бунти. Однак, губернатора було зсаджено й відіслано до Лондона, а Мак-Артур вернувся знову до своїх овець.

За короткий час уже спокійної праці він досяг блискучих наслідків. Швидко по тому австралійська вовна стала відомою по всьому світі, а сила австралійців через неї здобули собі найповнішого добробуту.

Тим-то "комендант овечої отари", Мак-Артур — один з історичних людей Австралії, бо він населив її сотнями мільйонів овець, що одягають своєю вовною величезну частину людності світа. Більшість отих чудових англійських шевйотів та трико, що ми купуємо собі на ліпші одяги, зроблено з руна австралійських овець.

Тепер майже всю залюднену Австралію поплутано колючими дротяними

загородами, де цілий рік, вдень і вночі, під голим небом живуть та пасуться незчислимі овечі отари. Артезіанські колодязі, що з них веселими водограями високо б'є чудова підземна вода, напувають цих "мовчазних австралійців", а тисячі людей електричними ножицями стрижуть їхню вовну та складають мільйони пудів руна.

Ми бачили величезні отари, в яких було стільки овець, що й сам хазяїн не знав їхнього ліку. Ми бачили вивчених дінго — собак з пухнатими хвостами,— що їх стережуть; їли баранину, спряжену на рожнах, їли чудовий сир, бачили, як з-під масного руна виходять голі й кумедні барани, безтолковими очима оглядаючи свою голу шкіру, яка ще хвилину перед тим мала на собі такий важкий і теплий кожух... Ми бачили потім колосальні склади пресованої вовни, наготовленої до вивозу; бачили також, як її миють, як пресують великими паками, як навантажують на кораблі. Бачили, які армії людей мають біля того діла роботу й добрий заробіток.

Але, що я буду про все це писати, коли про справу австралійського вівчарства написано сотки книг, а всі газети часами справам вівчарським віддають більше місця, як навіть війні!

Хіба ще варт згадати одну річ. Все таки не Мак-Артур привіз до Австралії першу європейську худобу. Був то капітан англійського пароплава Філіп. Року 1788-го він привіз сюди наших перших подвірніх животин: 6 голів рогатої худоби, одного жеребця, трьох кобил, трьох лошат, 29 овець, 12 свиней та трьох кіз. І от, з цього невеликого товариства, меншого, ніж було пасажирів в Ноевому Ковчезі, повстало теперішнє незчислиме скотиняче населення Австралії та Нової Зеландії.

Цікаво, між іншим, зазначити, що коли в Новій Зеландії розвелося багато свиней,— то свинина так подобалася маорам, що вони перестали мріяти про м'ясо людське!..

— — —

Сьогодні приїхав Барильченко, повернулася й пані Ітка з Ружичкою. Знову почуваю себе краще, майже як вдома. Єдине тільки допікає в справжньому сенсі цього слова — незносіма спека, мало не тропічна. І це тепер — 30-го грудня, саме під Новий Рік, коли у нас мабуть тріщить такий морозенко, що голівки з гвіздків відскакують на даху! Кумедно. Аж не можна пойняти віри, коли подумати про різницю цих двох світів. Там допікає мороз, а тут пече спека; там люди не можуть знайти собі шматка хліба, а тут — хоч свиней годуй ананасами та померанцями. Там — осатанілі юрби озброєних людей, а тут — мільйони плохих, спокійних овець. Там — хвора німічна Харитина, а тут — непосидюча, як дзиґа, Ружичка, що рішучо завзялася на мене сьогодні й не дає мені писати.

Ну, та що вже там! Англійці кажуть, що дитина, що король — однаково, отож треба слухатись, дарма, що я не дуже волюю королів взагалі!..

— — —

Завтра — Новий, 1915-й рік!..

Вже два з половиною роки я сам один на білому світі. Вже швидко буде два роки, як я покинув рідний край. Вже сім місяців, як я покинув Європу. І вже майже п'ять місяців, як я живу в Південній півкулі світа, на Австралійському материку.

Це — хронологія "моєї новітньої історії"...

Чого я за цей час не бачив? Чого тільки не спробував та не пережив? Як я змінився й фізично й духовно!..

Хіба це я — той цибатий бурсак, Максим Крушенко, що співав у Полтаві півневим голосом; якого два з половиною роки тому навчала мама: "Застебнись добренько, щоб не застудився; дивись на пішоходи, щоб не замочив ніжок; на п'ятачок та купи на снідання пиріжок з м'ясом, а не купуй тістечок" і т. д.

Все це,— як сон, і навіть не ясний, неначе я його бачив теж два з половиною роки перед цим...

А поглянути на мене тоді й тепер! Сіра "блуза" остогидлого сукна "моренго"; завжди короткі штани, бо я з них виростав через два дні після того, як їх було мені пошито; пас з бляхою мало не під пахвами; чобітки з рудими халявами; в атраментових плямах руки; повні кишені всякого скарбу: ніжик, гумка, пера, гудзики, шматочки акварелей, всякі записні книжки, неодмінно — календар "Товариш", дорожній каламарчик, якого я чомусь конче щодня брав до кишені, сурдинка до скрипки; шматок гребінця й усяке інше сміття, поверх якого — яблуко чи шматочок солодкого пиріжка, що дала мамуня на снідання...

А тепер, коли я дивлюся на себе в люстро,— я бачу вже не якогось жовтодзьобого хлопчину, а "молодого чоловіка" більш подібного на звичайного англійця, як на українського парубка...

А коли заглянути в душу, в голову!.. Яка незмірима різниця! Часами, як заплющиш очі, то в уяві наче пробігає "фільма на десятки тисяч кілометрів": різні люди, різна природа. Правда, я за цей час регулярно не вчився. Але ж, коли я подумаю, скільки я перечитав книжок, скільки побачив на власні очі, скільки доброго й розумного почув від людей, а особливо від таких хороших, як містер Патрик, д-р Зуараб, Барильченко, а раніш — Старушок, Кость Іванович, Іоганн Карлович, Кобець, тощо; коли згадати, що я майже вільно володію двома мовами,— то я починаю думати, що цей час дав мені мабуть не менше, як дала б і школа. У всякім разі, коли я іноді порівнюю себе з ким іншим мого віку, то я собі дозволяю думати, що й я не дуже дурніший за них. Ну, а ось надходить осінь, почну ходити до університету й може надолужу те, що прогаяв за своїми мандрівками. Міг же Джек Лондон за два роки перейти всю університетську науку. Я, розуміється,— не Джек Лондон, але теж не буду бити байдаків, а засяду за книжку...

І от, оглянешся от так, і видається, що наче все так добре, що ліпшого нема чого й бажати... А тим часом... чогось мені так сумно, сумно... Чого ж ти плачеш, мій Чмелику?..

— — —

Новий Рік я зустрічав у Барильченка.

Спочатку ми хотіли кудись піти, між іншим, я умовляв поїхати до "Black Harry", щоб привітати й Глоба, а потім ми вирішили не ходити нікуди, а провести цей вечір вдвох.

Увесь час балакали ми про нашу стару Європу, про страхіття війни, про будучі

перспективи, про нашу милу Україну... І з цього почалась у нас незвичайна, важлива розмова.

Барильченко нещодавно одібрав листа з Лондона від свого друга, емігранта в Англії, що має зносини з нашими ж таки людьми з Російської України, які живуть в Німеччині й працюють в "Союзі визволення України".

З того листа ми довідались, що Союз засновано ще 4-го серпня у Львові, потім, коли москалі вдерлися в Галичину, управа Союзу перебралася до Відня. Союз поставив своїм завданням в цей час всесвітньої війни, а — виходить — і в час всяких можливостей переводити роботу, що тільки буде потрібною для того, щоб допоминатись права на самостійне існування Української Держави. Союз вважає, що наша держава може існувати, бути вільною й незалежною тільки в тім разі, коли буде розбито Московщину. Отже навіть, якби Україні на перший час довелося піддатись під владу Австрії чи Німеччини, то й то б було далеко ліпше, бо ці культурні держави дадуть наді змогу мати свої школи, позаводять, як було й в Галичині, нашу мову в уряді, в суді й т. д. Одне слово, дадуть змогу вільно існувати українцям і не будуть нас катувати та карати за те, що ми хочемо бути лише тим, чим ми народились.

Союз заснував скрізь закордоном свої відділи, які по всьому світі працюють над тим, щоб якнайширше розпросторити відомості про Україну, показати всім іншим людям, як знущалася 250 років над нами Москва, й чого ми хочемо. Союз не спиняється перед тим, що всемірно треба допомагати німцям та австріякам в їхній боротьбі з Москвою, бо вважає єдиним засобом успіху нашої справи — повний розгром Росії. А на початку листопада він послав своїх членів прохати помочі Україні у болгар та турків.

Люди, що стоять на чолі цієї організації, настільки певні в своїй роботі й настільки вони енергійні та здібні, що німці їм вірять і обіцяють позичити на потреби їхньої праці грошей, з тим, щоб ті борги повернула потім Німеччині вільна Українська Держава...

Ще в тім листі повідомляється, що Союз звертає велику увагу на те, щоб сприяти поширенню національної свідомості поміж тих наших людей, що потрапили в полон і сидять тепер в Німеччині та Австрії.

Лист кінчається тим, що всі наші люди, які живуть чи перебувають за кордоном,— всі допомагають святій праці Союзу, але ж на самій Україні наші люди майже нічого не знають про діяльність закордонну й здебільшого осуджують цих працівників, бо вважають їх мрійниками, що поставили собі занадто великі й нездійсненні завдання. А тим часом, поки щось виграється на нашу користь, наші бояться, що москалі з помсти за поміч українських емігрантів німцям, будуть ще більше душити наших людей на Вкраїні. Отже, Союз вживає всяких заходів, щоб повідомити українців про стан цієї справи, хоче впорядкувати зв'язок, щоб бути в постійних зносинах з нашими людьми на Вкраїні. Тим часом людей мало, а таких, щоб були до того здібні, ще менше...

Після цього листа в мене наче розвиднилось в голові! Я ніколи й помислити собі про все це не міг! Та невже ж таки, й справді, діло підходить до того, що мій нещасний рідний край напередодні волі?..

— Ну, й що ж тепер робити? — розгублено спитався я.

— Що робити? — протяг Барильченко, — Я вже все обміркував. Я поїду... І буду робити, що буде там треба...

— Послухайте, друже Назаре, — промовив я. — Це ви говорите не діло. Я ж бо вас спитав: що нам обом робити? Навіщо ж ви все мені розповідали, коли я зостануся в цей час тут?! Невже б і я не міг бути корисним хоч на щось?

— Ну, не горячіться, — спинив мене Назар. — Я думав і про вас, але гадаю, що на вас ще прийде час. Діло, бачите, в тім, що для корисної праці в Союзі треба бути перш за все цілком ознайомленим зо всіма планами й наміченими точками програму Союзу, а вдруге — так само треба розумітися трошки й в політичній роботі, отже... розумієте, треба до цього людей трохи старшого віку. Ви ще занадто молодий... Отож, я й хочу їхати сам, дістатись до самої управи, — а це не така легка річ — з англійської колонії тепер проскочити в Австрію. Отож, розумієте, треба й дуже хитрувати, й іти на великий ризик. Тим більше, що мені не залежить на тому, щоби я тільки опинився у Відні й там застряв. Не для того мені писано й цього листа. Коли я поїду, то, безперечно, я прийму участь в тім гурті, що буде робити отой зв'язок, якого тепер не вистачає Союзіві. От, зрозумійте, треба буде хитрувати так, щоб увесь час переїздити з одної воюючої держави до другої. А це ж таки не легка й не проста річ. Коли мені про це пишуть, то насамперед мають на думці, що я знаю кількох мов і можу бути в Англії — англійцем, в Німеччині — німцем, в Росії — москалем, а у Франції — французом.

— Ну, добре! — сказав я. — Натурально, що я не зможу того, що зможете ви, але ж ви самі читали, що там не вистачає робітників на всяку роботу. Невже ж таки для мене не знайдеться діла? Я ж теж знаю досить німецької й російської мов та й вивернусь при всіх нагодах з англійською, тепер я ще вмію й писати на машинці і т. д. Може б таки й я поїхав з вами. Ну, як же я почуватиму себе тут дармоїдом, цілком самотній, коли ж там і я може б на щось придався?!

— А може ви придастесь для чогось тут? Хто знає! Тим більше, що ви ж маєте тут певні плани, будете швидко ходити на лекції...

— Які плани, які лекції? — мало не закричав я. — Що ж це, справді, Назаре? За кого ви мене вважаєте?.. Там насуваються такі події, а я буду дорожити якимись...

Але в цей момент хтось постукав у двері. Увійшов Папаянц.

— Ви це — що? Сваритесь під Новий Рік? — здивовано спитав він.

— Ну, сваритись ми не сваримось, але сперечаємось. З приводу того, яку пану Максимові краще проходити дисципліну в біжучому семестрі...

Я зрозумів, що Барильченко продовжувати нашої розмови при Папаянцові не хоче, й собі замовк.

Але в моєму серці зростало нове, солодке почуття... Це була і тривога, й радість, й нетерплячка... А, хіба я знаю, що то було, як те назвати?!.. Я знав тільки одне, що надходить великий час, що надходить та пора, коли може повстати "Молода Україна", як повстала за часів Гарібальді "Молода Італія", коли

"Може знову розв'яжуться

Зв'язані руки,
Може знову брязчатимуть
Козацькі шаблюки?!"..

І чому ж я, хоча й "ще занадто молодий", не зможу на щось придатися, коли, наприклад, у війні за визволення Італії міг придатися й "Маленький барабанщик", як розповідає Амічис в своїй прекрасній книзі?! Я хочу думати, що служити своїй Батьківщині може не тільки той, хто має багато літ, а хто її любить!

Якась хвиля екстазу часами заливала мене всього, думки одна поперед другої клубилися в голові, серце голосно стукотіло, хотілося плакати... Я спочатку майже не чув, про що говорив Папаянц з Барильченком, не помічав, як біжить час і ми наближаємося до 12-ої години...

Нарешті я вгамувався.

Папаянц тим часом говорив:

— Не можу вже я тут усидіти більше. Мушу їхати! — І він зірвався з місця, та схвильовано бігав по хаті...

Надійшла північ. Правда, то була "не наша північ", то була половина австралійської ночі, але ж дарма, що в той час у нас, десь у Києві чи Полтаві було тільки ще чотири години дня; дарма,— що там Новий Рік надійде тільки через тринадцять з третиною день, ми — "три блудних сини", що відбилися від рідних хат,— підняли келехи за Новий Рік, який повинен принести принаймні надію на визволення нашим нещасним, змученим, окровавленим народам.

— За вільні самостійні нові держави! — урочисто промовив Барильченко.

— За вільну Вірменію,— по-вірменському вигукнув Папаянц.

Ми духом випили біле, шипуче вино й поцілували один одного. Був прекрасний момент високого душевного підйому й було тільки шкода одного, що між нами нема містера О'Фонеля, який цілком би поділив наш почуття...

А розчиненим в садок вікном чути було далекий гомін життя, якась комашнина безтурботно бринькала своїми крильцями, в хату заглядали білі, наче воскові, лілеї й червоні троянди, над якими нависла кошлата шапка Юбеї, вливалось гаряче, запашне повітря. Для мене зустрічати Новий Рік в таких умовах було чудом, бо де ж таки можливо для нас, щоб в ніч Нового Року — вікном лилася літня спека, заглядали знадвору квітки, шамотіли комахи... І, коли можливе таке чудо, то чому ж неможливе й те велике, про яке були всі наші мрії в цю пам'ятну ніч?!.. Дивний Новий Року! Ти приходиш так дивовижно, що вірю я тобі, що я певен — ти зробиш чудо й принесеш на мою рідну Україну палке, ясне сонячне літо серед лютої зими!..

Сідней, Н.-Валіс, 1 січня, 1915 року.

— — —

Увечері до мене приходив Барильченко й ми продовжували нашу вчорашню розмову. Він поки що намітив собі такий план: негайно розпочинає готуватись до від'їзду, причому поїде на Америку. Тим часом він вже понаписував листи й найшов змогу переслати по відомих йому адресах до Швеції. В тих листах він пише, що буде

ждати наказів в Нью-Йорку, а відтіль сподівається доїхати до Європи. Що робити далі? — вже буде видко там. Коли ж він приїде до Америки й матиме бажані звістки, тоді викличе мене, а тоді й я поїду тією ж дорогою.

Власне, я не розумію, чого він не хоче, щоб я їхав разом і навіщо мені треба затримуватись тут? Але він уперто мене переконує його послухатись, бо "так буде краще".

На мій жаль, нам і сьогодні не дали скінчити розмови, бо прибігла Мжичка й покликала нас пити "цай" в гурті з моїми господарями. Ми не могли відмовитись, тим більше, що там були гості. Звісно, як тепер завжди, одразу розпочалася політична розмова — про війну, про її наслідки й тому подібне. Коли ж зайшла мова про будучину Росії то ми тут не могли домовитись до спільної думки. Пан Богуш Вопалка та ще його один приятель — чех стояли на тому, що щастя й сила всього слов'янства залежатиме від успіху й перемоги Росії над німцями. Ми з цим погодитись не могли. Під кінець розмова навіть дійшла до певного загострення, коли гість спитав нас:

— Так, виходить, що вам треба смерті Росії?

Я вже хотів був відповісти, що — так, але ж мене смикнув під столом Барильченко й сказав:

— Ні, зовсім ні! І нам, і так само й вам треба не смерті Росії а її відродження, відродження Нової Росії, з якою всі інші слов'янські народи могли б жити обіч, як цілком вільні й цілком рівні. При цій умові можлива тільки будучина слов'янства, бо тоді поміж слов'янами не буде ворожнечі, а на великій території Східної Європи не буде "тюрми народів".

Це були розумні, правдиві слова...

Але чехи уперто стояли на своєму...

— — —

Під впливом політичних обставин, під впливом звісток з війни, яких я не можу читати спокійно — так булькає й кипить всередині, як гейзер,— під впливом, нарешті, новин, що прийшли до Барильченка з Лондону, й тих розмов, що ми вели з Назаром в останні дні,— я цілком згубився й ходжу, мов в тумані...

Вже після того, як виїхав Хаханшвілі; далі, як покинув нас пан Зуараб, та інші й близькі й далші знайомі, почали, мов птиці восени, покидати один-по-одному гостинну Австралію,— я — мушу признатись,— з того часу вчув в своєму серці гостру тугу за своїм Рідним Краєм. Так: тугу, тугу й тугу!..

Вона приходила до мене й раніш, особливо я почував її спочатку в Монахині, але то були тільки натяки. А тепер вона зростає в щось велике, непереможне, в щось таке, чому я не можу не скоритись. Я силкуюсь стримати, спиняти, хоч на час загальмувати свої почуття... Довгими вечорами, коли я не можу заснути в своєму ліжку,— я всіма доводами намагаюся себе переконати, веду безкінечні подвійні розмови, коли одна йде з голови, а друга — з серця, й незмінно прихожу до того ж самого висновку: час летіти й мені!.. Я гадаю, що таке почуття переживають ті журавлі чи інші птахи, що сам інстинкт велить їм вирушити в далеку дорогу, коли надходить певний час...

Цей час надійшов вже й для мене. Я не можу чути й бачити, як методично готується до відліту з цього вирію Барильченко; як рішучо й безповоротно ліквідує він свої справи, як він повен думкою, одною думкою не про те, що "т у т", а лиш про те, що "т а м". І це "т а м" вже стало також і єдиним почуванням всієї моєї істоти, єдиною моєю мрією...

Я вже не думаю про науку; я не бачу, майже не помічаю життя навколо; не помічаю, коли часом мене наскрізь пробере дужий дощ; не помічаю тих перемін, що відбуваються в природі; не бачу рухливого натовпу широких вулиць, які в неділі клеочуть жвавим життям; байдужно слухаю безжурні балачки милої Руженки...

Бо я — вже не тут, моя душа — вже там!

А серце стогне й стискується, а думка завмирає. І тільки блищать та вигравають мрії, в яких я живу тепер, як в чарівному, повному принадної краси сні, що малює мені одне й одне, те саме... Я бачу тиху, задумливу Ворсклу, я бачу свій облуплений, обмитий дощами домочок на Монастирській вулиці, я чую на собі ласкавий, радісний погляд Харитини; бачу, як під горіхом сидить сивоусий В'ячеслав В'ячеславович і лагідно, але рішучо мені говорить, мов Тарас Бульба:

— "Ну, що ж, синку?! Доки ж ти будеш тинятися по тропіках, коли час визволяти Неньку Україну від московських морозів?.."

А коли десь в синьо-білих хмарах зникає Старушок, я бачу, як на високій Святій Могилі стоїть Ярослав і, повний натхненням, з блискучими очима, манить і кличе мене:

— Мерщій! Швидше, бо буде пізно!..

І я увесь тремчу, бо боюсь, страшенно боюсь опізнитись.

А далі я вже бачу Гільдхен. Моя золотиста голубка дивиться на мене докірливим поглядом. І не говорить, а тільки шепче очима:

— Чого ж ти сидиш, милий, в тих далеких чужих краях, коли вже сходить зоря твого краю?..

Я не встигаю промовити слова, не встигну простягти до неї свої руки, як мене вже ріжуть сталеві, сірі очі Іоганна Карловича. А в тих очах я ловлю ніби іронію, ніби прикру усмішку, яка пече, пече мене в саме серце...

Ні, я вже більше не можу!

Я не знаю й не вмію довести собі докладно, чи буде з мене там якась користь, чи може тільки й всього, що мене поженуть кудись в Сибіряку холодними, білими шляхами, куди гонять цілими валками моїх братів з Галичини, з Буковини, з Угорщини та й з нашої України?.. Може я стану тільки тим гарматним м'ясом, якого ніяк не може нажертися цей Молох Війни, але вся моя істота кричить тут, кричить розпачливо, в повному одчаю: "Туди! Туди!.."

Австралія з її розкішним, безхмарним, лазурним небом, з її демократичним раєм; з її ладом, спокоєм, теплом, гостинністю,— то для мене золотий коєць, і я боюся, щоб вона не приспала мене, не приспала так, як уже приспала тих наших людей, яких я тут бачив. Щоб не зробила з мене чогось подібного до тієї канарейки, про яку я читав, що вона, навіть випущена з клітки, стає нездібною до життя в своєму рідному оточенні.

Я не знаю, може це — нещасливе порівняння, бо власне для мене воля тут, а не там, але мені вже досить цієї волі, чужої волі, чужого раю,— я хочу туди, де, хоча ще й немає волі, де замість раю — справжнє пекло, але ж там повинна бути і воля, і рай!..

"Там, за тихим за Дунаєм,
Там мій милий, рідний край"...

Я не хочу вигріватися тут, як кіт на сонці, на цих казкових берегах порту Джексон, коли там люди стогнуть, як каторжники, прикуті до ланцюга. Ні,— чи є резон, чи є логіка, чи того нічого нема в моїм рішенні, але ж я знаю одне — тут я більше сидіти не можу, не смію...

Завтра йду до Барильченка й остаточно кажу йому, що моє рішуче й останнє слово:
— Я їду на Україну!..

— — —

Яке ж мене чекало здивовання!

Я так був певен, що зустріну в Назара опір, сувору логіку; що він буде мене умовляти, як старший брат; що він мені скаже:

— Що ти робиш, нерозумний! Нате, мовляв, і моїх п'ять, щоб було десять і т. п...

А тим часом все вийшло навпаки. Я ще не встиг переказати йому своїх гарячих думок, не встиг сказати того, що так гладенько у мене було наготовлено сказати, а він вже засипав мене, як горохом:

— Я давно цього сподівався й був певен, що так і станеться. І тільки на те — ви мене вибачте, Максиме! — тільки на те я радив вам зачекати до мого виклику з Америки, бо я не знав напевно, чи вже вистигло у вас цілком це почуття? Даруйте мені за цей експеримент, але ж мені не тільки кортіло перевірити свої здогади. Я хотів був ще й на вас переконатись, що поклик душі — сильніший за логіку, а в тому є виправдання й мені самому. Ви ж зрозумійте: після того листа, я враз ухвалив кинути все, що в мене розпочато й не доведено до кінця; все те, для чого я з величезними труднощами добивався за тисячі верст сюди, все те, що стояло першим на програму мого життя... До того ж, я ніколи не кидаю на середині початого діла. І от, ви бачите самі... Признаюсь вам по правді, і в цьому признанні буде моя покута за зроблений над вами експеримент. Річ в тім, що теорія — одне, а живе життя — щось зовсім інше. Я стільки їздив по світах, я стільки жив з усякими людьми, я маю стільки місць на світі, які були мені майже рідними, що вже цілком серйозно гадав, що не може бути для мене якихсь підстав той чи інший клаптик землі вважати, так як інші,— своїм, рідним. Не думав я й те, що колись муситиму самому собі сказати, що цей народ — мій народ, що я син цієї, а не іншої нації. А от, тепер, коли питання відносин поміж народами й націями стає в таку площину, що кожен окремий народ не може вважати себе цілком зпоєним з іншими народами, коли кожна нація стихійно йде до того, щоб певно знайти на землі своє властиве місце,— не можуть і окремі люди не дати собі відповіді, до кого вони належать. І цю приналежність до певної нації навіть не треба визначати мовою, якою людина говорить і якою думає. Запевняю вас, що я давно вже не думав мовою українською, може навіть ніколи нею не думав, бо в нашій родині говорили майже

виключно по-московському, а тим часом в самій глибині істоти людської є щось таке, що в певний час скаже чоловікові, хто він і ким повинен бути. Події останнього часу, почасти й ваш приїзд і, нарешті, ті останні листи, яких я вам навіть не читав цілком, а тим часом в них мені руба поставлено це питання — хто я й чи можна мені довірятись? — вирішили справу остаточно. Я сам собі мусив признатись і признався, як тепер і вам, що вже давно я почуваю тугу за рідним краєм і, що мій рідний край — Україна!

Ні, кожен повинен мати свій дім, і то нещасні люди, що не знають, хто вони й де їхня хата. Тим холодно жити, а широкий світ для них — величезна пустиня, може й з чудовими оазами, але ж кожен знає, що оази існують тільки для того, щоб лише спочинуту в їхнім затишку, а йти кудись далі, додому...

І от, я так само, як і ви тепер, як і Хаханшвілі перед цим, як Папаянц, як і всі інші, що тікають з цього "вирію", не можу, не маю морального права сидіти тут, коли там стигне й, як весняна брунька, наливається новим потенціальним життям будучина мого рідного краю!..

Назар говорив це з таким запалом, з таким натхненням, що я бачив перед себе зовсім іншу людину. Навіть, зачавши по своїй звичці швидко-швидко, він закінчив повільно й урочисто:

— Виходить: їдемо!.. Їдемо, не питаючись самих себе, чи зуміємо ми бути корисними, чи вистачить у нас сили й сили принести хоч манесеньку поміч великому ділу. Нас кличе додому вищий, стихійний обов'язок перед Вітчизною в поважний, історичний час!..

Я міцно стиснув йому руку...

— Їдемо, й... якнайскоріше!..

Сідней, 28 січня, 1915 р.

Рік 1918

ЕПИЛОГ

Були пам'ятні Києву, смутні січневі дні 1918-го року.

Гупали раз-у-раз рвучкі удари гармат, немов якісь велетенські циклопи струшували широкі, важкі килими. І раптом той далекий грюкіт перетинали часті, дрібні удари кулемета, що цокотів своїми залізними, хижими зубами.

По всьому місту вигравали грізні музики металу. Невмолима смерть, сп'яніла від людської крові, клацаючи сталевими кастаньетами, танцювала свій огидний танець,— а перелякані, змалілі, зщулені люди, загнані жахом в кам'яні скрині міста, покірно чекали свого кінця.

Було тоскно й часами душила просто фізична нудота. Пожмакана душа почувала незносиву втому, з серця кудись всередину капала кров, було одне підсвідоме бажання — якої-будь зміни...

Вже було очевидно, що українська влада програвала нерівний бій; що червона, чужа сила, вчаділа від парування людської крові, безоглядно лізла на старий Святий Київ, він тремтів, передчуваючи наближення дикої зненависті та звірячої помсти.

Я вже другий день покинув робити спроби вийти з дому. Ніхто не ризикував

приходити й до мене, телефон мовчав уже давно, а чутки, що, не знають відкіль, разом з шрапнелями літали в повітрі, були криваво-чорні й зловісні. Я не виходив, бо не хотілось вмирати на вулиці, мов підстрелений собака, але до смерті дома був цілком готов. Здавалося виключеним, щоб в моє помешкання не влетів якийсь набій, бо воно виходило вікнами на три боки недоречно-високого дому, що стояв трагічно-самотній поміж маленьких халупок в осередку чотирьох напрямів стрілянини.

Ще перші дні, поки жила надія, поки ще моє старе тіло стихійно протестувало проти близького й неминучого кінця, я під час найбільшої стрілянини спускався до сутеренів нашого дому, де купчилась більшість мешканців будинку. Тепер же в моїй душі панувала повна байдужість. Не було бажання над чимсь міркувати, про щось гадати, хвилюватись, чи навіть рухатись.

Я сидів просто проти вікна свого кабінету, цілком байдужий до безнастанних вибухів та скиглення шрапнелі чи ляскання кулеметів. Сидів і читав бадьорий роман Джека Лондона "Син Сонця".

Хтось задзвонив. Я пішов в прихожу відчинити двері, але дзвоник нетерпляче диркнув знову. В дверях стояв юнак, у якого ледве-ледве чорніло над губою. Він був в набридлій рудій вояцькій шинелі, з великим пакетом в руках.

— Добридень! — почув я наче знайомий голос.

Але в прихожій було поночі й я спочатку не пізнав свого гостя. Тільки, як він вступив до кабінету, я невільно скрикнув від несподіванки:

— То це ви, Ярослав? Живий і цілий? Та про вас же всі говорили, що ви полягли під тими злощасними Крутами!..

Він усміхнувся своїми великими, лагідними очима і тільки махнув рукою:

— Аж до сьогодні живий і навіть не поранений. Я тільки вчора добрався до Києва, а це прийшов до вас з доручення Макса. Він прохав мене... власне — не мене, а мого тата передати вам цього листа й ці матеріали.

Я засипав хлопця питаннями про мого молодого друга, про якого знайомі вже говорили, що він "загинув безвісти". Але Ярko мене припинив:

— Даруйте мені, я не можу затриматись у вас ані одної хвилини. Я маю відходити вкупі з нашим військом. А тепер я був дома. Саме обстрілюють наш район; я побоявся, що наш дім розіб'ють, а тоді могли би загинути й ці записки, й лист, якого Максим просив передати вам неодмінно, та хотілося й попрощатись з Вами. Отож я вискочив на одну хвилину й дав слово татові, що повернуся негайно, бо наші вже підходять до Сінного базару. Я не можу спізнитись... Про побратима ж скажу тільки, що він живий, був зраний, але так само викрутився від смерті. Де він тепер, — не знаю: нас розлучили й я пробрався на Київ, а він подався на Захід. Бувайте здорові. Ми з ним до вас прийдемо потім, коли, звичайно, нас не повбивають.

Він додав останні слова цілком спокійно, а очі його знов усміхнулись.

— Сердечно дякую. Але мушу вас вилаяти, що ви з-за цього не бережете свого життя, бігаючи по вулицях.

— Та я вже звик до стрілянини. До того ж, ми — фаталісти... — кинув юнак, вже

спускаючись з сходів.— Хай живе!..

Я повернувся до покою й поглянув у вікно: Скибенко біг порожнею вулицею, не спиняючись при вибухах. На розі він оглянувся й одсалютовав мені рукою.

Хороший, відважний хлопець!..

Після цієї візити неначе в моєму покою, де зо всіх кутків вилазили сірі, важкі тіні безнадійності, враз посвітлішало. Заграла душа, мов теплий чистий вітрець вигнав чадне повітря й освіжив голову.

— Ні, Ненько Україно! — промовив я вголос сам до себе.— Маючи таких дітей, ти ще житимеш!

Тоді я забрав листа і зшитки, заліз в самий далекий і безпечний куток в опочивальні й почав читати.

Поки вистачило свічок,— я не чув, чи гукали гармати, чи гавкав кулемет, чи стогнали шрапнелі. Я слухав щире оповідання мого любого, молодого друга, якого носила доля по всьому широкому світі. І, тільки скінчивши всі чотири зшитки, я прочитав цього листа.

"Любий і Високоповажаний В'ячеславе В'ячеславовичу!

Завтра увечері з Бойовим Куренем я й побратим Ярком маємо виїхати в напрямі Бахмачу. Маємо там зустрінути більшовицькі авангарди, що йдуть на Київ. Ми знаємо, що їхня сила мізерна, але ж знаємо й те, що їхній шал безмежний. Отже, при повній певності, що буде кепсько їм, а не нам, у мене чогось росте таке передчуття, ніби я вже більше не побачусь з Вами. Я знаю напевне, що Ви скажете: — "Не козацька річ надавати ваги передчуттям!" — але я пишу Вам про це тільки на те, щоб пояснити причину мого листа й мого великого прохання, яке Ви, коли визнаєте слушним, при нагоді не відмовитесь виконати.

Коротко ми говорили з Вами,— бо не було коли,— однак, і з моїх листів, і з деяких уривчастих оповідань Ви в загальних рисах знаєте мою Одиссею. Знаєте ви також, що протягом всього часу, після моєї втечі з Києва, я писав записки, а також намагався в Сіднеї зробити більшу роботу про флору й фауну Австралії. Початок моїх записок Ви навіть читали.

І от, тепер дурне моє передчуття настирливо говорить мені, щоб я переслав Вам свою писанину: може Ви для чогось і використаєте. Якось бо Ви мені говорили, що цей матеріал можна було б обробити й з нього могла би вийти книжечка.

Правда, мені особисто здається, що з погляду літературного ці дитячі спроби нічого не варті, але ви знаєте краще. Отож, я й прошу передати Вам мої зшитки, альбоми й фотографії та малюнки й листівки, що я купував по дорозі. Коли б я зостався живий, то якось при нагоді Ви мені повернете малюнки та мою найдорожчу пам'ятку — шабатурочку з землями, що я взяв власною рукою з усіх п'ятьох частин світа. Що ж торкається моєї "літератури", то при всіх умовах віддаю її Вам до Вашої повної розпорядимості: чи виправте й видайте, чи викиньте до коша — все цілком віддаю на Вашу волю.

А сьогоднішній вільний вечір я хочу присвятити розмові з Вами. Ви повірите мені,

що я почуваю страшенну шкоду, що Вас нема в Києві саме тепер, коли б я міг провести радісний й, може, останній вечір у Вашому товаристві. Через те я хочу бодай коротенько розповісти Вам кінець моєї Одиссеї, тоді Ви матимете від мене хоча й короткий, але повний звіт майже за п'ять років мого життя.

Мій четвертий зшиток я закінчив в Сіднеї. Були ще два зшитки: один — про переїзд з Австралії до Америки й моє життя в Америці; другий — про рік перебування на фронті. Під Бучачем в наш обоз москалі кидали бомби з аеропланів, і одна з них знищила всі мої речі, а в тім числі й ті два зшитки та кілька дорожніх альбомчиків, куди я закреслював деякі образки з моєї мандрівки по Новому Світі, та з вояцького життя. Цей же рік, коли вже почалася революція, події йшли таким темпом і моє життя проходило в таких не сприяючих писанню обставинах, що я майже нічого не записав.

Так от, коротко:

З Австралії я виїхав другого лютого, 1915-го року вкупі з моїм приятелем "а-національним українцем" Назаром А.....м, якого Ви знаєте. За 19 днів ми досить щасливо доїхали до Вікторії.

Я кажу: "досить щасливо" через те, що в дорозі мали дві приємні зустрічі з німецькими пориналками. Причому один з цих підводних човнів, вже біля Гонолулу, зробив нещасливу для себе спробу погодувати океанських раків нашими тілами. Однак, наш "Магеллан" мав на своєму облавку шість легких гармат, і ця зустріч дала мені змогу почути вперше, як вони говорять. Капітан пароплава — маорі Біллей вчасно помітив німецького скорпіона, який хотів був нас вкусити, й так раптово дав хід назад, що більшість пасажирів понабивала собі ґулі на чолі, але ж торпеда, що несла нам смерть, пробігла поперед нас. Натурально, що ті, хто був в найглибших каютах, "на власні очі бачили", як вона пропливла за півметра перед носом "Магеллана". Ну, а ті, хто стояв на носі, якось саме це й проґавили!.. Правда, вони зате бачили щось інше. Коли з облавка "Магеллана" гупнуло вряд шість пострілів, то капітанів місток і перископи нашого ворога чогось занадто швидко пірнули під воду, й ті, що стояли на носі, бачили масну велику пляму на тихій поверхні тяжкої океанської води...

Коли ми приїхали до Вікторії, то того ж таки дня експресом-блискавкою полетіли просто до Філадельфії, тобто перерізали впоперек всі Північні Штати. Другого дня по приїзді, ми святкували з нашими земляками роковини народження Батька Тараса, й це зробило на нас таке величне враження, якого не можна переказати в коротких словах. Досить Вам згадати, що аж два роки перед тим я не бачив українського гурту, або — ще певніше — ніколи в своєму житті до того часу я не бачив такого великого українського гурту; не чув таких одвертих і щирих промов; не бачив ніколи прилюдного прояву українського патріотизму. Вже з цього Ви самі легко зрозумієте, що я просто учадів від екстазу, пережив незнаний до того часу підйом національного чуття, і — розуміється — дійшов до повної екзальтації. Мушу зазначити, що майже в тій самій мірі поділяв мої почування й мій благородний товариш.

Взагалі перше враження, яке зробила на мене Америка, було більше, як враження від усіх інших частин світа. Я тут вперше вчув всією істотою, що я — син живої, сильної

нації, перед якою будучина розчиняє свою заповідну браму.

Ми з Назаром ще в Сіднеї виробили собі певний план: не затримуватись в Америці ні одного зайвого дня, а при першій змозі їхати додому. Але обставини склалися трохи інакше. Тут (в Нью-Йорку) ми довідались, що між американськими українцями формуються дві організації. Одна велика й легальна — добровольці, що мали їхати на французький фронт, щоб воювати вкупі з англійським військом. А друга маленька, потаємна, що мала перебратись на рідну землю, до "Старого Краю" й збільшити кадри Січових Стрільців, які, воюючи на боці німецькому, мали на думці звалити Московію, щоб розчинити двері для волі України.

Нам не було чого вибирати; тим більше, що ми не кидали й первісної думки — запропонувати свої послуги "Союзові визволення України". На жаль, організацію нашої групи не можна було перевести швидко, треба було багато обережності, щоб не провалити справи, бо ж нашу позицію навряд чи можна було б з'ясувати перед американською владою. І от, через ту обачність та витривалість, ми просиділи в Америці майже три місяці й тільки наприкінці травня видалися транспортом до Франції.

За той час, що я пробув в Америці, я трохи поблукав по Північних Штатах, по Канаді й мав намір "на хвилинку" заскочити до Аргентини та Бразилії, не на те — звісно,— щоб побачитись з пані Пурифікаціон, а щоб подивитись власними очима на життя наших людей в Новому Світі, про яке я не раз чув від Вас. На жаль, до Південної Америки проїхати мені не пощастило, але з нашими людьми в Америці Північний більш-менш зазнайомився; й потім, коли вже був у Галичині, зробив собі висновок, що галичани й на американському ґрунті застаються цілком такі самі, як і в Галичині.

Було мені тут чимало цікавих пригод, але нема змоги розповісти про все це коротко. Побачимось,— то розкажу особисто. Тут же зазначу такий анекдот, що особливо повинен потішити Вас. Мене майже всерйоз переконували, щоб я "висвятився на попа", з огляду на те, що я — з православної семінарії, українець й знаю англійської мови. Можете собі уявити, наскільки це пасувало до мого тодішнього настрою, коли я прагнув швидше хрестити "православное, христолюбное воїнство" шаблею та кропити кулеметом, а не оперувати хрестом та кадилом.

Там же, в Америці мені пощастило обмінятися листами з Монахином. Я це зазначаю й в інтересах повноти мого справоздання, і для власної приємності, щоб зафіксувати на папері, що відома Вам фрейлін, про яку я часто згадую в своїх записках (а ще частіше — в мріях!) була жива, здорова й пам'ятала про мене. Згодом, коли вже я опинився в Австрії, я мав радісну нагоду переконатися в цьому особисто, бо "разсудку вопрекі, наперекор стіхіям", я аж двічі побував у Монахині. Там я бачив не тільки любу мені особу, яка (підкреслюю це з особливою радістю) від одного нашого полоненого старшини навчилася української мови, я бачив також пані Магду й мого учителя — Іоганна Карловича. Зустріч з ними була стримана, а розлука — щира. Я знову мушу бути йому вдячним, бо він і тепер навчив мене дуже потрібним мені речам в моїй новій ролі — вояка. Не побачив я там тільки одного з моїх добрих німецьких друзів — Фрица.

За кілька тижнів перед моїм першим приїздом до Монахина, нещасного юнака підняли на багнети на московському фронті... Але я трошки забігаю вперед.

З Америки ми приїхали на Французький фронт, потім перебралися до Швейцарії, відтіль, як вояки — до Італії, а вже тут при щасливій нагоді передались в полон на італійському фронті австріякам. Треба тут зазначити, що, хоча й дуже велика річ — просторий білий світ, але ж часами він видається тісним. В тій групі полонених, що вкупі з нами забрали австрійці, я з великою радістю й з незвичайним здивованням зустрів свого славного знайомого італійця Антоніо, який по дорозі до Японії оповідав мені про уніатський український костюл, що є біля Риму. В дальшому часі я поміг йому знайти працю в добрих умовах в Галичині, що ще більше зміцнило нашу взаємну приязнь.

З жовтня 1916-го року й до лютого 1917-го я перебував в Січових Стрільцях. Не зважаючи на те, що до вояцтва, очевидно, ще під впливом покійного тата, я маю органічний одворот, однак, мушу сказати, що цей період мого життя, може, чи не найцікавіший. Я пізнав нашого селянина, ту просту, але мудру й віддану обов'язкові "мужву", яка з тихим героїзмом несе себе в офіру ідеалові Вітчизни; пізнав і галицьку інтелігенцію, цих — здебільшого дійсних "полупанків", яким — гадаю — ніколи не дорости до своєї "мужви", бо занадто поточив їх австрійський "Цісарсько-Королівський" гелер, як і інші нації, що були під австрійською владою. Але про цей період не можна щось сказати в двох словах. Якщо нам доведеться зустрінутись ще, й Ви не скажете мені: "Кинь перо, бо ти — нездара!" — то я з особливим смаком записав би історію мого життя під час перебування на фронті, а також і ті нові враження від Європи під час мого другого в ній перебування...

Далі Ви знаєте: коли стукнула по голові царську Росію велика революція,— я був в гурті тих українських емігрантів, що першими з Галичини проскочили додому. Зробив я це вже знайомим мені шляхом: пішов в полон до наших.

Хто міг би розповісти Вам мою радість, змалювати те щастя, що я переживав на рідній і вже "своїй" землі, повернувшись, як справжній "блудний син", до Рідного Краю, після трьох з половиною років блукання по всіх п'ятьох частинах світа! Я ж бо прийшов саме в час загальної радості! Я зробив бліду спробу виложити мої почуття на папері. Цей тихий спів моєї Великої Радості Ви знайдете між записками.

Дома я пірнув в роботу з головою. Мені не треба було шукати праці,— вона сама знаходила мене, бо, крім того, що я горів бажанням працювати, я за цей час мандрів таки дечому й навчився, що тепер враз придалося.

Насамперед (я ще й досі люблю це слово, яке так часто вживав в своїх записках!) я зустрів свого любого побратима Ярослава. Наша зустріч відбулася в вестибюлі Київського Купецького Зібрання, де він контролював вхідні квитки Першого Національного Конгресу. Він не буде гніватись на мене за це порівняння, але, дійсно, на сходах цього будинку майже повторилася сцена, яку я вже пережив в обержі "Чорний Лебідь" в Сіднею, коли, повернувшись з одної подорожі, спричинився до невиконання обов'язків чесним робітником Глобом. Так і тут, моя несподівана поява

при вході в залу Конгресу збила з пантелику Ярка, й ми з ним не певні, що через нашу зустріч, на Конгрес не проскочило кілька людей без делегатської картки... Хочу думати, що Ви станете на позицію містера Мака Фліта й виправдаєте Ярка...

Конгрес, військові з'їзди й урочиста вистава "Гетьмана Дорошенка" в театрі Садовського, де був момент височенного національного підйому, перевищений хіба моментом читання I-го універсалу Центральної Ради на військовому з'їзді. Далі — відкриття Академії Мистецтв і подібні історичні й святочні моменти проходили на моїх очах. Писати про це не можна без теплих сліз великого екстазу. Але нема чого й писати: в ті незабутні часи моє серце билосся в один спільний такт з Вашим. Тільки в своєму серці я завжди бачив одну чорну цятку: чом доля не судила дожити до цих величних часів моїм стражденним рідним?..

Між іншим, я бачив Вас на тій незвичайній виставі "Дорошенка" в тому маленькому гуртку цивільних людей, яким пощастило бути на цьому спектаклю. Але я ніяк не міг Вас впіймати, хоча був навіть в уборній Миколи Карповича, й — додам на згадку про минуле — і в цей раз не дозволив собі сісти!..

Весь той вихор, що закрутив мене в громадській та військовій роботі, яка не давала мені заснути повних чотири години на добу, — до того мене зім'яв, що я на якийсь час згубив владу над своїми нервами. Отож, саме перед моїм від'їздом на відпочинок до Полтави, я й мав прийти до Вас. Та зо мною був такий прилад мозкових спазмів, що я не міг вийти з хати й негайно по ньому виїхав.

В своїй "щілинці в моху" я пережив часи тихого суму й велике горе. Сум, окрім згадок про радісне й безжурне минуле, навіяла на мене моя рідна Харитина. Бідна бабуся, закинута й забута, під впливом скрути військового часу стала немічна до краю. З чималими труднощами я пристроїв її до шпиталю, де вона й померла цими днями. Ще нема й тижня, як я повернувся з Полтави, куди їздив її поховати й щиро оплакати. Її легендарний дукач, що вона заповідала мені, буде вічною згадкою про цю добру душу.

Друге горе зазнав я, побачивши свого вірного Самзня нещасним інвалідом. Ще давно перед цим він загризся з якимсь собакою, що заблудив до нашого подвір'я. Мої квартиранти почали їх розбороняти, але ж герць був такий завзятий, що нічого не помагало. Тоді пан Михайленко вхопив ланцюг, що був біля колодязя, й почав ним бити собак. Видимо, тяжкий удар прийшовся й по передніх ногах Самзнаєві. З того часу він майже безнастанно шкутильгав. А взимку минулого року якось до двору заскочило чиєсь порося. Свині завжди були найбільш ненависними істотами для Самзня. І тепер, в запалі зненависті він забув про свої хворі ноги, прожогом кинувся до ворога, й, не добігши до нього, упав з страшним криком. Його обидві ноги переломились. Ні кватиранти, ні навіть Харитина не догадались покликати лікаря, й у бідного пса зломи кісток зрослися так, що він вже більше не міг ступити на передні ноги. Коли я приїхав, то мені не сила було бачити свого вірного товариша дитячих літ: це був тільки кістяк колишнього Самзня, й цей кістяк з страшною для себе мукою міг ходити, чи — певніше — міг пересуватись, тільки стоячи на задніх ногах. Коли ж він лягав, то не міг встати й лежав на однім боці, аж поки його не підводили.

Після того, як Харитина пішла до шпиталю, він став цілком moriturus. Я послухався поради Олекси Івановича (який вже тоді повернувся з заслання) й узяв на свою душу тяжкий гріх отруїти вірного свого пса, щоб вкоротити його пекельні муки.

Ніколи, до самої смерті не забуду я його останнього погляду, повного жаху, одчаю й любові, який він кинув на мене, коли стрихнін дійшов до його серця! Мені здається, що навіть на фронті я не бачив такої трагічної смерті...

Як колись покійний Фрицхен поховав свого "Поппі", так і я поховав свого Самзня під нашим рідним горіхом.

Ну, що ж розповісти Вам ще?

Про Назара, який поїхав комісаром на свою Харківщину, знаю, що він так перевтомлюється, що дуже недавно мало не втопився в купелі, бо заснув у воді.

Кілька разів я писав пану Зуарабу, але мої листи його не знайшли. Зате Хахан, той, що співав "про чорний х-л-е-е-б", мого листа відібрав, а у відповідь написав літерально так: "Паздравляю! А что, не я тебе гаварил? Будем житъ, как хатим!"

Розуміється, про тих, що zostались в Австралії, не маю жодних відомостей, але дуже часто згадую їх, а особливо містера Патрика та бідного Папаянца, що так страшенно рвався додому.

У Києві, коли я нікуди не виїжджаю, увесь час живу у Скибенків. Кость Іванович часами ще й досі глузує з мене, що я послав йому з Каїра "занадто дешевих антимахусів", які зовсім по партацькому було зліплено з шматків "махаона". Людмила Петрівна любить мене й Ярка однаково й завжди говорить, що в неї тепер стало два сини.

Про "малороса" — доктора Вершинського Ви, певно, й самі знаєте. Тепер він уже не "малорос", а щирий патріот, українець. Подивилися б Ви на нього, з яким захопленням та завзяттям він переводить українізацію лікарів, та як невтомно працює над медичним словником!..

З його славною донькою Тіною, що колись врятувала мене від самовбивства, ми зустрілися, як рідні. Я був незвичайно щасливий, довідавшись, що вона має гарного чоловіча, також лікаря, з яким зазнайомилась в Українському Лазареті, що був в Українському Клубі під числом 9. Через те її чоловіка в родині, жартуючи, зовуть "Дев'ять". Я радію цьому ще й через те, що по тих листах, що я відібрав від Тіни, я боявся, щоб вона не спинила своєї уваги на Вашому покірному слугі...

Про інших старих знайомих писати не буду: вони увесь час були у Вас перед очима. Кортить мені згадати тільки про одного чоловіка, до якого я почуваю справжню "ідіосинкразію", як кажуть лікарі. Це — мій "дражайший дядюшка", або, як його зве Ярко, — "мочеморда". Я сам на одних зборах мав нагоду переконатись, який з нього став "щирий" українець. Він бив себе в груди й гукав "істотним" голосом:

— "Ми — старі українці, що завше тримали високо прапора ще в нашій старій громаді, тепер zostалися за флагом. Всюди бачимо самих жовтодзьобих свистунів, з якими про автономію навіть говорити не можна, все "самостійники"!..

Ярко не любить його дужче, як я, й каже, що "дядюшка" належить до партії "К. В.

Д.", тобто "куди вітер дме". Я не можу з цим не погодитись, та мабуть і Ви також...

Ну, годі. Крапка.

Повним серцем вітаю Вас, міцно стискую Вашу руку й дякую Вам за все, що Ви для мене зробили й зробите. Ваш серцем

Максим.

P.S. Записок своїх я майже не виправляв. Тільки, як лежав у Відні в шпиталі, то перечитав та поробив деякі примітки. М. К.

Київ, р. 1918, 13/I"

* * *

Я також не виправляв тексту записок Крушенка, навіть часом непоправно наведених ним цитат, й друкую все так, як він написав. Спочатку я хотів був погладити мову в перших частинах, але, помічаючи, як автор сам чистить її в дальших, залишив і те без виправки. Тільки я мусив дещо випустити: це — характеристики тих чи інших визначних або добре знаних загалові наших людей, яких не можна було б приховати навіть під вигаданими прізвищами; опустив листи Тіни, а також майже все листування з Гільдхен, з огляду на його інтимний характер. Крім того, я дозволив собі поділити матеріал зшитків на окремі періоди.

Випускаючи цю книгу, я найбільше шкодую, що з причин технічних не можна було умістити всіх малюнків та фотографій, які зробив сам та назбирав в дорозі навколо світа "Український Чмелик". А ще більша шкода, що багато їх попсувалося в довгих переїздах по світу...

А через те, поки не вирівняються світові відносини, доводиться на якийсь час відсунути видання другої готової праці М. Крушенка — "Природа та люди Австралії".

КІНЕЦЬ

[1] Двірець — вокзал (застар.).

[2] Челюсті — вихід хатньої печі у вигляді арки між припічком і внутрішньою частиною печі.

[3] Машталір — візник.

[4] Атрамент — чорнило.

[5] Куфр — тут валіза, від нім. Koffer.

[6] Растреллі Бартоломео (1700–1771) — італійський архітектор.

[7] Офіра — жертва.

[8] Аркас Микола Миколайович (1853–1909) — український культурно-освітній діяч, письменник, композитор, історик.

[9] Гицель — особа, що займається відловлюванням безпритульних тварин

[10] Хина — Китай (застар.).

[11] Вочевидь йдеться про маніфест 19 лютого 1861 року, яким скасовувалося кріпацтво.

[12] Сливе — майже (застар.).

[13] Царина — околиця, край села.

[14] Саж — місце за перегородкою в хліву, куди саджають свиней.

[15] Люстро — дзеркало (застар.).

[16] Теплина — температура (застар.).

[17] Підсоння — Незатінене місце, що освітлюється й обігрівається.

[18] Кандьор — рідка каша.

[19] Я тоді дуже помилився: Шульц говорив про русалку Лорелею, яка своїм чарівним співом приманювала рибалок на Рейні. (Німецька легенда). М. Крутенко (Відень).

[20] Січинський Мирослав Миколайович (1887-1979) — український громадсько-політичний діяч. На знак помсти за кривди місцевої польської адміністрації українському населенню краю та фальсифікацію нею виборів до австрійського парламенту 12 квітня 1908 застрелив у Львові галицького намісника Анджея Потоцького в його робочому кабінеті.

[21] Вочевидь слово йдеться про цей жарт:

"Солдат пізно вернувся на квартиру з муштри, просить їсти.

— Отам,— каже господиня,— в печі у ринці, то достань собі сам.

— Та я, може, перекину.

— Бери-бери, воно не розіллється.

— Як же його їсти?

— Бери в руки та й їж.

— А що воно се таке?

— Ат, жери мовчки!

— Гарні твої жеримовчки! Жаль тільки, що мало".

[22] "Поки людина чогось допоминається,— мусить робити помилки". (Ч. 1. "Пролог в небі".)

[23] З пісні Маргарити з опери "Фауст".

[24] По-польському — піч, груба.

[25] Це я тоді був не второпав — галичани раз-у-раз кажуть: "цілую руці, цілую руці". Коли ж це говорити швидко, то, справді, вчувається, наче: "цю-ці, цю-ці!"

[26] "На щастя!" — вислів чеського привітання.

[27] Пачкар — контрабандист (застар.).

[28] Варган — щипковий музичний інструмент.

[29] Так, пане!

[30] Сутерен — підвал.

[31] Цмок — вогненний летючий змій.

[32] Вінда — ліфт (застар.).

[33] Тут помітка: поділ по класах спуску залежить не від жадання туристів, а від того, скільки їх в гурті. При малому числі — огляд II-го розділу.

[34] Поліцая.

[35] Патрон — покровитель, хазяїн.

[36] Вибачте! (по-польському).

[37] Гауптман — військовий чин, ніби наш осавул.

[38] Німців, Німців і Німців.

[39] На що? Чому?

[40] Zahrada (а не "загорода") — сад; називається цей сад "садом Кінського", на честь відомого чеського графа Кінського.

[41] Сем — сюди!

[42] Це все — вітальні слова чехів, а "кулібам" — це також скорочено (як галицьке "цю-ці") — "руку лібам" — тобто "цілую руку".

[43] Haupt-Bahnhof — головний двірець.

[44] Дірект — просто, без пересідання.

[45] "Я нічого не розумію"

[46] "Прошу вас, пане"!

[47] "Прошу, послухайте, щоб".

[48] Ersatz — підробка, імітація.

[49] Спритний хлопчина; молодець.

[50] Англійський сад.

[51] Олов'яну.

[52] Допіру, тільки-шо.

[53] Перед цим, раніш.

[54] Початок національної німецької пісні.

[55] Забавка: "Чорний Петро".

[56] Пані, відчиніть!

[57] Музичний вступ до опери.

[58] Господиня, що винаймає кімнати.

[59] Хутро, що пані носять на плечах.

[60] Тікет — пароплавний квиток, або "шіфс-карта".

[61] Буршами в Німеччині зовуть студентів.

[62] "...І сам я не знаю, від чого

Нудьга обгортає мене?

Для чого я згадую завше

Повір'я колишнє, смутне?!"... (3 пісні "про Лорелею").

[63] ...Бідна моя голівонька

Зовсім збожеволіла,

А мій нещасний розум

Немов розірвано на шмаття...

[64] Chaise-longue — довгий фотель; подібний до канапи.

[65] Brücke — міст (по-німецькому).

[66] Беклін — всесвітньо-знаний артист-маляр.

[67] "Не говорить по-англійському".

[68] Швейцарсько-німецький жаргон, як "patois" — жаргон швейцарсько-французький, відмінний від мов німецької й французької.

[69] "All right" — по-англійському "дуже добре".

[70] *Chambre* — кімната (по-французькому)

[71] Так зовуть французьких босяків.

[72] Мушу тут зазначити, що, коли я комусь оповідав мої швейцарські пригоди,— то кожен дивувався й говорив про уславлену швейцарську красоту природи та всім відому чесність швейцарців. Можливо, що мої враження випадкові, але ж все, тут написане,— дійсна правда, на жаль, пережита мною особисто. (Відень. 1916 р. М. Крушенко.)

[73] "Si Paris avait la Cannebiere, Paris serait un petit Marseille".

[74] "Взагалі" по німецькому, англійському, чеському, польському, французькому.

[75] Котвиця — якір.

[76] *Sansculotte* — безштанько (фр.).

[77] Чентезим — дрібна італійська монета.

[78] Кава з кригою.

[79] *Wine* — вино; *Fish* — риба; *Salt* — сіль; *Ham* — шинка.

[80] Бороди, що ми бачимо на малюнках єгиптян, були причіпні, бо єгиптяни завжди чисто голились.

[81] Кабиця — зроблена з каменю чи глини відкрита пічка в землі.

[82] Кляштор — монастир (застар.).

[83] Шабатурка — скринька, коробка.

[84] Пакіл — кілок (застар.).

[85] Коець — клітка для тварин (застар.).

[86] Я, та мабуть і містер Геб, в той час те не знали про великі німецькі човни напр., "Deutschland", збудовані вже під час війни, що важать більше 120 000 пудів.

[87] Військова практика показала, що сітка не має для човна великої небезпеки, бо пориналки часто проходять попід нею.

[88] Тобто "геєна вогненна" (бурсацький дотеп).

[89] Коч — автомобіль.

[90] Спільний стіл у їдальні.

[91] Буквальний переклад: "Гауптман переслав Японії. Шукає листів грошей".

[92] Писала, пишу.

[93] Голодранці.

[94] Касарня — букв. казарма.

[95] Ганьба, сором, (англ.).

[96] Японська національна одежа, на зразок попівської ряс.

[97] Листи до зажадання.

[98] Чи ви себе добре почуваєте? — Дякую вам, дуже добре. Я щасливий!

[99] Найвища гора в Японії, біля Йокогами.

[100] Тут трохи сплутано. Японці додержують релігійних вірувань буддизму та сітоїнізма; а приписи жіночого послушенства мужчинам взято з релігії Конфуція, що тепер в Японії майже не має наслідувателів.

[101] "Біла Айстра".

[102] Мева — чайка.

[103] 28 червня 1914 року в Сараєві серб, на прізвисько Прінціп, убив наслідного австрійського принца Фердинанда Габсбурга та його жінку.

[104] Нотою зветься лист уряду одної держави до уряду другої.

[105] Уперті вітри.

[106] Робітники (по хинському).

[107] Часами декому доводилося бачити альбатросів і в північних морях, між Азією та Америкою.

[108] Ego — я ; ille — він; nasus — ніс, sanguis — кров. Secundum — по, servis — раби, et — й, vos — ви, bibere — пити; а все вкупі складає таку українську фразу-жарт: "по-ра-би-й-ви-пити!"

[109] Заходьте!

[110] "Дядю! Вечеря!" (по-чеському).

[111] Hned — зараз (по-чеському).

[112] Оповідати.

[113] "А що, якби?"

[114] "Я тільки нюхаю, матусю!"

[115] Dandy (денді) — шикovitий панич (по-англійському).

[116] Англійці не вживають виразу "ти", навіть і скотині говорять "ви". Тільки в урочистих випадках, наприклад, король, може комусь сказати "ти", або так звертаються до Бога.

[117] Це були книжечки, видані галицькими москвофілами ("хрунями") покрученою московською мовою ("язичієм").

[118] Побачення, умовлена зустріч (франц).

[119] Ватерлінія — смуга на тулубі судна, нижче якої воно не повинно осідати у воду.

[120] Маймун — мавпа (по-перському), шайтан — чорт.

[121] "Собачий батько!" (по грузинському).

[122] "А що, дядечку, колиб ти не їхав?"

[123] По народному перепису з 3/IV 1911 року в Австралії було всього 4 455 005 мешканців.

[124] Жартівлива назва англійців від перших літер Great Britain.

[125] Гелер — дрібна австрійська монета; "Цісарсько-Королівський" — державний, царський.

[126] Присуджений до смерті (латинське слово).

[127] Органічний природжений одворот.